

J

1960

Columbia

1960 8

HENRYK GAERTNER

174/58

22

GRAMATYKA
WSPÓŁCZESNEGO JĘZYKA
POLSKIEGO

K S I A Ż N I C A - A T L A S

S. A. ZJEDNOCZ. ZAKŁADY KARTOGR. I WYDAWN. T. N. S. W.

LWÓW — WARSZAWA

1938

TADEUSZ LEHR-SPŁAWIŃSKI.

SZKICE Z DZIEJÓW i KULTURY JĘZYKA POLSKIEGO

TREŚĆ:

- I. Język polski jako zwierciadło kultury narodu.
- II. Problem pochodzenia polskiego języka literackiego.
- III. Spory o pochodzenie polskiego języka literackiego.
- IV. Wzajemne wpływy językowe polsko-czeskie.
- V. Wzajemne wpływy polsko-ruskie w dziedzinie językowej.
- VI. Troska o rozwój i kulturę języka polskiego w przeszłości i obecnie.
- VII. Reforma pisowni polskiej z r. 1936.
- VIII. Rzut oka na rozwój badań nad językiem polskim.
- IX. Wspomnienia o kilku zmarłych badaczach języka polskiego.
 1. Andrzej Gawroński.
 2. Jan Łoś.
 3. Adam Antoni Kryński.
 4. Jan Michał Rozwadowski.

W druku.

K S I A Ż N I C A - A T L A S

Lwów. ul. Czarnieckiego 12 — Warszawa 1, ul. Nowy Świat 59

HENRYK GAERTNER

GRAMATYKA WSPÓŁCZESNEGO JĘZYKA POLSKIEGO

GŁOSOWNIA — SEMANTYKA — SŁOWOTWÓRSTWO

K S I A Ź N I C A - A T L A S

ZJEDNOCZONE ZAKŁADY KARTOGRAFICZNE I WYDAWNICZE

TOW. NAUCZ. SZKÓŁ ŚREDN. I WYŻSZ., SP. AKC.

LWÓW — WARSZAWA

1 9 3 8

1960 8

2882

Zakłady Graficzne S. A. Książnica-Atlas we Lwowie.

v. 18/65

PRZEDMOWA

Gramatyka współczesnego języka polskiego śp. profesora Henryka Gaertnera stanowi dzieło będące owocem kilkuletnich studiów, opartych na szerokiej podstawie. W przeciwieństwie do poprzednich systemów gramatycznych zakres badań obejmuje tu nie tylko język warstw wykształconych, lecz także mowę ludową, język potoczny, poetycki, język środowisk miejskich, języki zawodowe i inne. Dzięki tej obfitej różnorodności odcieni języka system współczesnej polszczyzny opiera się na istotnym bogactwie materiału, i pod tym względem praca autora zachowa swój pionierski charakter, stając się na przyszłość podstawą i punktem wyjścia dla studiów monograficznych.

Zasobność materiału nie wyczerpuje jednak wartości Gramatyki. Swą szczególną aktualność w obecnym okresie badań humanistycznych, idących coraz szerzej nowymi torami, zawdzięcza specyficznej postawie badawczej. Można by wręcz powiedzieć, iż w indywidualnym nawiązaniu do prądów myśli humanistycznej za granicą praca ta posiada w językoznawstwie polskim charakter prekursorski. Jest ona bowiem wyrazem stanowiska bliskiego problematyce neofilologicznej, gdyż wiąże się w sposób na wskroś indywidualny, oparty na własnym, twórczym przemyśle niu problemów, z tendencjami rewizjonistycznymi w stosunku do doktryny młodogramatycznej, która spotkała się z reakcją nie tylko w językoznawstwie porównawczym, ale i w zakresie gramatyki opisowej. Gramatyka współczesnego języka polskiego zajmuje swoiste stanowisko jako wyraz tych tendencji, które zmierzają do naukowego poznania różnorodnych funkcji języka i na tej drodze nawiązują w wielostronnym ich oświetlaniu kontakt z problematyką nauk pokrewnych. Ten programowy rewizjonizm zwraca się przeciw młodogramatycznej koncepcji zadań językoznawstwa z ostatnich dziesiętników XIX wieku i przenika filologię nowym pełniejszym dążeniem. Starając się obejmować w swych badaniach te zagadnienia, które były pro-

gramowo pomijane przez dawniejszych badaczy, zwraca uwagę na związek prac językoznawcy, teoretyka literatury i semantyka. I tak w częstej w Gramatyce analizie funkcji stylistycznej wyrazów nawiązuje się na nowych podstawach dotychczas co najmniej luźny kontakt językoznawcy z badaczem literatury.

Wskutek tych założeń programowych, konsekwentnie i samodzielnie realizowanych przez autora w oparciu o materiał empiryczny, poddany wnikliwej i szczegółowej analizie, Gramatyka współczesnego języka polskiego stanowi w naszym językoznawstwie synchronicznym pozycję poważną i na przyszłość zapewne zwrotną; jest to pozycja tym cenniejsza, że pojawiające się u nas prace z zakresu tzw. gramatyki opisowej są stosunkowo nieliczne, w przeciwieństwie do żywego zainteresowania tymi problemami w zachodniej Europie w okresie powojennym.

Przedwczesna śmierć autora nie pozwoliła na ukończenie pełnego systemu współczesnej polszczyzny. Za życia autora pojawiły się trzy pierwsze części, z których pierwsza poświęcona jest głosowni, druga semantyce, zaś trzecia w swym pierwszym zeszycie daje podstawy morfologii i pierwszą część słowotwórstwa. Część czwarta, a właściwie drugi zeszyt części trzeciej, kończący słowotwórstwo, wyszedł po śmierci autora pod opieką Wydziału Filologicznego Towarzystwa Naukowego we Lwowie, które mnie, jako jednemu z uczniów, powierzyło jego wydanie. Przedmowa do drugiej części słowotwórstwa, która ukazała się równocześnie jako osobny zeszyt, informuje o sposobie jego wydania.

Aczkolwiek cztery części nie wyczerpują całokształtu systemu polszczyzny, bo do pełnego obrazu całości brak fleksji i składni, do czego pozostały jedynie fragmentaryczne materiały, niemniej jednak i te części stanowią łącznie zwartą całość, będącą, wskutek opracowania ogólnych założeń systemu w części I i II oraz dzięki obszerniejszej ekspozycji zrębu zasad morfologii w części III, wyrazem konsekwentnie rozplanowanego systemu synchronicznego.

Lwów, w kwietniu 1938 r.

Zygmunt Rysiewicz

Spis treści

Wiedomość wstępne

A. Istota mowy	1
§ 1. Przedstawienia symboliczne, 1. — § 2. Fonacja, 1. — § 3. Mowa jako proces, 2. — § 4. Grafematy, 3.	
B. Znaczeniowe składniki fonacji i fonematów	4
§ 5. Morfematy, 4. — § 6. Rodzaje morfematów. Powiedzenia, 4. — § 7. Wyrazy, 5. — § 8. Wyrażenia, 6.	
C. Gramatyka opisowa i rodzaje polszczyzny	6
§ 9. Gramatyka opisowa i jej przedmiot, 6. — § 10. Współczesna polszczyzna, 7. — § 11. Język wspólny, 7. — § 12. Rodzaje języka wspólnego, 8. — § 13. Gwary i dialekty, 9. — § 14. Tereny gwarowe, 9. — § 15. Język artystyczny, 10. — § 16. Zakres grama- tyki współczesnej polszczyzny, 10. — § 17. Grama- tyka opisowa a normatywna, 10. — § 18. Działy sy- stematyki językowej, 11.	

GŁOSOWNIA

§ 19. Głosownia i jej zadania, 13.	
A. Czynniki fizyczne akusmatów	14
§ 20. Ruchy drgające, 14. — § 21. Rodzaje drgań, 15.	
B. Narządy mowy, ich nastawy i ruchy	16
I. Narządy mowy, § 22. Płuca, 16. — § 23. Krtani, 16. — § 24. Nasada, 18. — II. Rodzaje na- staw, § 25. Nastawy obojętne i fonacyjne, 19. — § 26. Nastawy według stopnia zbliżenia narządów mowy, 19. — § 27. Nastawy według narządów mowy, 19. — § 28. a) Nastawy krtaniowe, 20. — § 29. b) Na- stawy gardłowe, 20. — § 30. c) Nastawy ustne, 20. — III. Ruchy fonacyjne. § 31. Wstęp. Roz- stęp. Artykulacja, 23.	
C. Przegląd odosobnionych głosek polskich	23
I. Głoski języka wspólnego	23
§ 32. Zasady opisu głosek, 23. — § 33. Głoski sa- modzielne i zależne, 24. — § 34. Pisownia fonetyczna, 24. — § 35. Terminologia opisu, 24. — § 36. Me- tody badań, 25.	

A. Samogłoski	26
1. Samogłoski czyste	26
§ 37. Samogłoska <i>a</i> , 26. — § 38. Samogłoska <i>e</i> , 27. — § 39. Samogłoska <i>y</i> , 27. — § 40. Samogłoska <i>i</i> , 28. — § 41. Samogłoska <i>o</i> , 29. — § 42. Samogłoska <i>u</i> , 29. — § 43. Wzajemny stosunek nastaw samogłoskowych, 30.	
2. Samogłoski nosowe	30
§ 44 — str. 30.	
B. Spółgłoski	32
1. Spółgłoski wargowe	32
I. Dwuwargowe. <i>a)</i> Nieotwarte. § 45. Zwartowybuchowe czyste: <i>p, b, p̃, b̃</i> , 32. — § 46. Zwartowybuchowe nosowe: <i>p̃, b̃, p̃̃, b̃̃</i> , 32. — § 47. Szczelinowe: <i>f, w, f' w̃</i> , 33. — <i>b)</i> Półotwarte. § 48. Nosowe: <i>m, m̃, m̃̃</i> , 33. — II. Wargowozębowe. <i>a)</i> Nieotwarte. § 49. Szczelinowe: <i>f, v, f', ṽ</i> , 34. — <i>b)</i> Półotwarte. § 50. Nosowe: <i>nv, ñv</i> , 34.	
2. Spółgłoski językowe	34
I. Przedniojęzykowe. 1. Zębowe. <i>a)</i> Nieotwarte. § 51. Zwartowybuchowe czyste: <i>t, d, t', d'</i> 34. — § 52. Zwartowybuchowe nosowe: <i>t̃, d̃, t̃', d̃'</i> , 35. — § 53. Szczelinowe: <i>s, z, s', z'</i> , 35. — § 54. Zwartoszczelinowe: <i>c, z̃, c', z̃'</i> , 36. — <i>b)</i> Półotwarte. § 55. Czyste boczne: <i>ł, ł'</i> 37. — § 56. Nosowe: <i>n, ñ</i> , 37. — 2. Zazębowe. <i>a)</i> Nieotwarte. § 57. Szczelinowe: <i>ś, ź</i> , 38. — § 58. Zwartoszczelinowe: <i>ć, ż</i> , 39. — <i>b)</i> Półotwarte. § 59. Nosowe: <i>ń, ń̃</i> , 40. — 3. Dziąsłowe. <i>a)</i> Nieotwarte. § 60. Szczelinowe: <i>š, ž</i> , 40. — § 61. Zwartowybuchowe: <i>ť, đ</i> , 41. — § 62. Zwartoszczelinowe: <i>č, ž̃, č̃, ž̃'</i> , 41. — <i>b)</i> Półotwarte. § 63. Czyste vibracyjne: <i>r, ř, r̃, ř̃</i> , 42. — § 64. Czyste boczne: <i>l, l', l̃</i> , 43. — § 65. Nosowe: <i>ŋ</i> , 44. — II. Tylnojęzykowe. <i>a)</i> Nieotwarte. § 66. Zwartowybuchowe: <i>k, g, k̃, g̃</i> , 44. — § 67. Szczelinowe: <i>χ, ž̃, γ, γ̃</i> , 45. — § 68. Nosowe: <i>ñ, ɳ, ñ</i> , 45.	
3. Spółgłoski krtaniowe	46
§ 69. — str. 46.	
4. Tablica głosek języka wspólnego	47
§ 70. Głoski samodzielne i zależne, 47.	
II. Gwarowe i staropolskie odpowiedniki głosek języka wspólnego	48
1. Odpowiedniki samogłosek czystych	48
§ 71. Odpowiedniki samogłoski <i>a</i> , 48. — § 72. Odpowiedniki samogłoski <i>e</i> , 49. — § 73. Odpowiedniki	

samogłosek, *o, ó*: a) Stan staropolski, 50. — § 74. b) Gwarowe odpowiedniki wsp. *o*, 50. — § 75. c) Gwarowe odpowiedniki stp. *ó*, 52. — § 76. Odpowiedniki samogłoski *u*, 52. — § 77. Odpowiedniki samogłoszek *y, i*, 53.

2. Odpowiedniki samogłosek nosowych 54

a) Nastawa językowa. § 78. Stan staropolski, 54. — § 79. Stan gwarowy: I. Odpowiedniki wspólnego *ę*, 54. — II. Odpowiedniki wspólnego *q*, 55. — b) Nastawa miękkiego podniebienia. § 80 — str. 56.

3. Odpowiedniki spółgłosek wargowych 56

§ 81. Odpowiedniki spółgłosek twardych, 56. — § 82. Odpowiedniki spółgłosek miękkich, 56. — § 83. Odpowiedniki spółgłosek *ǫ, ǫ̃, ǫ̇, ǫ̈*, 57. — § 84. Odpowiedniki spółgłoski *m*, 58.

4. Odpowiedniki spółgłosek przedniojęzykowych 58

§ 85. Odpowiedniki spółgłoski *ł*, 58. — § 86. Odpowiedniki spółgłoski *ż*, 59. — § 87. Odpowiedniki spółgłosek: *ś, ź, ć, ǳ*, 59. — § 88. Mieszanie spółgłosek: *ś, ź, ć, ǳ* i *ś, ź, ć, ǳ*, 59. — § 89. Odpowiedniki spółgłosek: *ś, ź, ć, ǳ*, 59. — § 90. Odpowiedniki spółgłoski *ż*, pisanej *rz*, 59. — § 91. Odpowiedniki spółgłoski *l*, 59.

5. Odpowiedniki spółgłosek tylnojęzykowych 60

§ 92. Odpowiedniki wspólnego *k, ǵ, g, ġ*, 60. — § 93. Odpowiedniki wsp. *χ, ǵ*, 60.

D. Grupy głoskowe 61

I. Grupy samogłoskowe 61

§ 94. Dwugłoski, 61.

II. Spółgłoska i samogłoska 62

§ 95. Samogłoski nagłosowe, 62. — § 96. Wzajemna zależność składników, 62. — § 97. Gwarowe odpowiedniki grupy *ra*, 63. — § 98. Spółgłoski i samogłoski *i, y*, 63. — § 99. Spółgłoska tylnojęzykowa i samogłoska *e*, 64.

III. Samogłoska i spółgłoska 65

1. Samogłoska i spółgłoska *r* 65

§ 100. Grupa *ir, yr*, 65. — § 101. Grupa *ar* między spółgłoskami, 66.

2. Samogłoska *i* i spółgłoski *l, ł* 66

§ 102. Grupa *il, ił, yl, ył*, 66. — § 103. Grupa *eł*, 66. — § 104. Grupa *il, le* przed spółgłoską, 66. — § 105. Spółgłoska *ł* między samogłoskami, 67.

3. Samogłoski <i>i, y</i> i spółgłoski <i>t, d, n</i>	67
§ 106 — str. 67.	
4. Samogłoski nosowe i spółgłoski	67
§ 107. Samogłoski nosowe przed spółgłoskami zamkniętymi (zwartowybuchowymi i zwartoszczelinowymi), 67. — § 108. Przed szczelinowymi, 68. — § 109. Przed półotwartymi <i>l, ł</i> , 69. — § 110. Samogłoski nosowe w wygłosie, 69.	
5. Samogłoski ustne i spółgłoski nosowe	70
§ 111. Samogłoska <i>i</i> przed <i>n, ń</i> , 70. — § 112. Grupy <i>aN, oN, uN</i> , 70.	
IV. Grupy spółgłoskowe	71
1. Ruchy fonacyjne	71
§ 113. Grupy o tym samym miejscu i stopniu, 71. — § 114. Grupy o różnych miejscach, 71.	
2. Nastawa krtaniowa	71
§ 115. Rodzaje grup, 71. — § 116. Grupy nieotwarte, 72. — § 117. Grupy półotwarte, 72. — § 118. Grupy mieszane, 72. — 119. Spółgłoski wygłosowe, 74.	
3. Nastawa gardłowa	75
§ 120. Spółgłoski zwartowybuchowe przed nosowymi, 75.	
4. Nastawa ustna	76
a) Stopień. § 121. Spółgłoska <i>ń</i> przed szczelinowymi i w wygłosie, 76. — b) Nastawa środkowojęzykowa. § 122. Spółgłoska twarda i miękka przedniojęzykowa, 76. — § 123. Dwie spółgłoski przedniojęzykowe, 77. — c) Miejsce główne. § 124. Spółgłoska wargowozębowa i dwuwargowa, 77. — § 125. Spółgłoska nosowa i czysta, 77. — § 126. Zębowa i zązębowa, 78. — § 127. Zębowa i dźwiękowa, 78. — § 128. Zązębowa i zębowa, 79. — § 129. Zązębowa i dźwiękowa, 79. — § 130. Dźwiękowa i zębowa, 79. — § 131. Dźwiękowa i zązębowa, 79.	
V. Grupy głóskowe w ujęciu historycznym	79
§ 132. Głoski i ich fonematy, 79. — § 133. Upodobnienia, 80.	
E. Cechy rytmiczne fonacji	81
§ 134. Zgłoska, 81. — § 135. Rola samogłosek i spółgłosek w zgłosce, 82. — § 136. Rodzaje zgłoszek, 82. — § 137. Przycisk, 83. — § 138. Takty fonacyjne i rytm przyciskowy, 83. — § 139. Frazy, 83. —	

§ 140. Motywy fonacyjne, 83. — § 141. Wyrazy jednozłogkowe a takty i motywy, 83. — § 142. Miejsce przycisku, 84. — § 143. Iloczas, 84. — § 144. Wy-mowa samogłosek w zależności od przycisku, 85. — § 145. Wiersze, 85. — § 146. Wiersze równe, 85. — § 147. Rodzaje kadencyj, 86. — § 148. Śred-niówka, 87. — § 149. Współdźwięki wygłosowe, 87. — § 150. Rodzaje współdźwięków, 88. — § 151. Aso-nanse, 88. — § 152. Rymy ze względu na ilość miejsc, 88. — § 153. Rymy ze względu na rodzaj wy-mowy, 89. — § 154. Rodzaje wierszy równych, 89. — § 155. Wiersze nierówne, 89. — § 156. Gatunki wier-szy ze względu na rymy, 90. — § 157. Wiersze tak-towe, 90. — § 158. Przedtakty, 90. — § 159. Wier-sze miarowe, 90. — § 160. Proza rytmiczna, 91. — § 161. Zwrotki, 91. — § 162. Refren, 92.

F. Cechy toniczne fonacji	93
§ 163. Przyśpiew, 93.	
G. Cechy kinetyczne fonacji	93
§ 164. Tempo, 93.	

Semantyczne właściwości morfematów

I. Sens morfematów	95
1. Znaczenie	95
§ 165. Fonematy jako podstawowe przedstawienia językowe, 95. — § 166. Morfematy i ich właściwości, 95. — § 167. Poglądy na znaczenie morfematów, 96. — § 168. Odnośność morfematów, 98. — § 169. Treść morfematów, 100. — § 170. Podstawa znaczeniowa morfematów, 100. — § 171. Podstawa strukturalna, 101. — § 172. Podstawa akustyczna, 101. — § 173. Zawartości morfematów, 102. — § 174. Znaczenie morfematów, 102.	
2. Stosunki znaczeniowe morfematów.	103
§ 175. Stosunki morfematów ze względu na ich zakres i treść. Bliskorzędność, podrzędność i nadrzędność, 103. — § 176. Współrzędność i niewspółrzędność morfematów, 104. — § 177. Przeciwność i sprzeczność, 105. — § 178. Morfematy sferycznie współrzedne, 105.	
3. Funkcje morfematów	106
§ 179 — str. 106. — § 180. Sens morfematów, 106.	

II. Walory morfematów	107
1. Koloryt jako wynik różnic zasięgu i znaczenia	107
§ 181. Różnice znaczenia i zasięgu morfematów, 107. — § 182. Rodzaje środowisk, 107. — § 183. Zasiąg i znaczenie zawodowe, 108. — § 184. Zasiąg i znaczenie regionalne, 112. — § 185. Zasiąg i znaczenie podmiejskie, 114. — § 186. Zasiąg i znaczenie kryminalne, 115. — § 187. Zasiąg i znaczenie gwarowe, 115. — § 188. Zasiąg i znaczenie rodzinne, 116. — § 189. Zasiąg i znaczenie osobnicze. Nowotwory, 117. — § 190. Zasiąg i znaczenie dziecięce, 119. — § 191. Zasiąg i znaczenie staropolskie, 119. — § 192. Morfematy zapożyczone, 122. — § 193. Koloryt morfematów, 125.	
2. Tonacja morfematów	126
§ 194 — str. 126.	
3. Nastrój morfematów	127
§ 195 — str. 127.	
4. Walory a sens morfematów	128
§ 196 — str. 128.	
III. Wieloznaczność morfematów	129
1. Znaczenie podstawowe i przenośne	129
§ 197. Morfematy jednoznaczne i wieloznaczne, 129. — § 198. Znaczenie podstawowe i przenośne, 129. — § 199. Przenośnie żywe i martwe, 131. — § 200. Katachrezy, 131. — § 201. Oksymoron, 132. — § 202. Przyczyny użycia przenośni, 132.	
2. Rodzaje przenośni ze względu na stosunki sygnatów	133
§ 203. Morfematy styczne, 133. — § 204. Metafory, 134. — § 205. Rodzaje metafor ze względu na sferę, 135. — § 206. Metafory w obrębie poszczególnych sfer, 136. — § 207. Metafory analogiczne i jakościowe, 136. — § 208. Metafory realistyczne i hiperboliczne, 136. — § 209. Synekdochy, 137. — § 210. Metonimie, 138.	
IV. Wielofunkcyjność morfematów	139
§ 211 — str. 139.	
V. Współodnośność morfematów	140
§ 212. Morfematy współodnośne, 140. — § 213. Równoznaczniki, 140. — § 214. Równoważniki, 141. — § 215. Antyfrazy, 142. — § 216. Morfematy okolicznościowo współodnośne i bliskoznaczniki, 142. — § 217. Ważniejsze rodzaje bliskoznaczności, 142.	
VI. Współfunkcyjność morfematów	143
§ 218 — str. 143.	

Kategorie wyrazów

I. Rzeczowniki	144
1. Znaczenie	144
§ 219. Przedmiotowość rzeczowników, 144. — § 220. Przedmioty rzeczowników, 145. — § 221. Podział rzeczowników ze względu na gatunki właściwości, 145. — § 222. Podział rzeczowników ze względu na postaciowość i bezpostaciowość przedmiotów, 145. — § 223. Sfery rzeczowników, 146. — § 224. Rodzaj rzeczowników, 146. — § 225. Rzeczowniki ogólne i jednostkowe, 147. — § 226. Rzeczowniki pospolite i własne, 147. — § 227. Rodzaje rzeczowników ze względu na podstawę znaczeniową, 148.	
2. Funkcje	150
§ 228. Funkcje rzeczowników, 150. — § 229. Liczba, 150. — § 230. Funkcje form pojedynczych, 151. — § 231. Funkcje form mnogich, 151. — § 232. Rzeczowniki pojedyncze, 152. — § 233. Rzeczowniki mnogie, 153. — § 234. Osoba, 153. — § 235. Funkcje przypadkowe, 153. — § 236. Funkcje rzeczowników a znaczenie, 154.	
II. Przymiotniki	154
1. Znaczenie	154
§ 237. Przymiotniki jako wyrazy jakościowo odróżniające, 154. — § 238. Formy łączności, 156. — § 239. Zakres przymiotników, 156. — § 240. Gatunki przymiotników ze względu na podstawę znaczeniową, 156.	
2. Funkcje	158
§ 241. Stopniowość przymiotników, 158.	
III. Liczebniki	159
§ 242. Liczebniki jako wyrazy liczbowo ograniczające, 159. — § 243. Liczebniki szczegółowe i ogólne, 159. — § 244. Gatunki liczebników ze względu na sposób ograniczania zakresu rzeczowników, 159. — § 245. Tabela liczebników, 160. — § 246. Formy liczebników, 161.	
IV. Zaimki	161
§ 247. Imiona i zaimki, 161. — § 248. Podział zaimków ze względu na stosunek do imion, 161. — § 249. Zaimki pytające, 162. — § 250. Zaimki osobowe, 163. — § 251. Zaimki nieokreślne, 164. — § 252. Zaimki wskazujące, 165. — § 253. Zaimki zwrotne, 168. — § 254. Zaimki porównawcze, 170. — § 255. Zaimki upowszechniające, 170. — § 256. Zaimki	

przeczące, 172. — § 257. Zaimki przyzwalające, 172. — § 258. Zaimki względne, 173. — § 259. Tabela zaimków, 175.

V. Czasowniki 176

1. Znaczenie 176

§ 260. Czasowniki jako nieprzedmiotowe wyrazy przejawów, 176. — § 261. Aspekt, 176. — § 262. Krotność, 177. — § 263. Sposób, 177. — § 264. Trwałość, 179. — § 265. Fazy, 180. — § 266. Rodzaje czasowników wstecznych, 180. — § 267. Czasowniki ze względu na przebieg towarzyszący, 181. — § 268. Rodzaje czasowników ze względu na istotę przejawów, 181. — § 269. Rodzaje zmian ze względu na następ, 181. — § 270. Jedno- i wielostronność, 182. — § 271. Stopień skutku, 183. — § 272. Miejsce, 183 — § 273. Rodzaje czasowników ze względu na umiejscowienie czasowe przejawów, 185. — § 274. Krzyżowanie się kategorii znaczeniowych czasownika, 185. — § 275. Podstawa znaczeniowa, 186. — § 276. Zakres czasowników, 187.

2. Funkcje 187

§ 277. Słowo osobowe, 187. — § 278. Formy łączności osobowej, 188. — § 279. Formy czasów, 188. — § 280. Funkcje wtórne form teraźniejszych, 188. — § 281. Funkcje wtórne form przeszłych, 189. — § 282. Funkcje wtórne form przyszłych, 190. — § 283. Formy trybu, 190. — § 284. Funkcje wtórne form orzekających, 191. — § 285. Odcienie funkcji podstawowej form przypuszczających, 191. — § 286. Funkcje wtórne form przypuszczających, 192. — § 287. Funkcje wtórne rozkaznika, 192. — § 288. Strona, 192. — § 289. Funkcje wtórne form strony, 192. — § 290. Formy nieosobowe. Imiesłowy, 193. — § 291. Rodzaje imiesłówów ze względu na odmiennność, 193. — § 292. Rodzaje imiesłówów ze względu na stronę, 193. — § 293. Funkcje wtórne imiesłówów, 194. — § 294. Bezokolicznik, 195. — § 295. Funkcje wtórne bezokolicznika, 195. — § 296. Funkcje a znaczenie, 195.

3. Czasowniki wykrzykowe 196

§ 297 — str. 196.

VI. Przysłówki 196

1. Znaczenie 196

§ 298. Przysłówki jako wyrazy okoliczności, 196. — § 299. Przysłówki miejsca, 197. — § 300. Przysłówki czasu, 197. — § 301. Przysłówki sposobu, 198. — § 302. Przysłówki stopnia i ilości, 199. — § 303.

Przysłówki krotkości, 199. — § 304. Przysłówki częstości, 199. — § 305. Przysłówki ponowności, 199. — § 306. Przysłówki porządku lub kolejności, 199. — § 307. Przysłówki przyczyny, 200. — § 308. Przysłówki przyzwolenia, 200. — § 309. Przysłówki skutku, 200. — § 310. Przysłówki celu, 200. — § 311. Przysłówki zamiaru, 200. — § 312. Przysłówki osądu, 200. — § 313. Przysłówki wyszczególniające, 200. — § 314. Przysłówki podkreślające, 200. — § 315. Przysłówki włączające, 201. — § 316. Przysłówki ograniczające, 201. — § 317. Przysłówki rzeczowne, przymiotne, liczebne i czasowne, 201. — § 318. Przysłówki imienne i zaimkowe, 201. — § 319. Podstawa znaczeniowa, 201. — § 320. Zakres przysłówków, 202.

2. Funkcje 202
 § 321. Stopniowość przysłówków, 202.

- VII. Wykrzykniki 203
 § 322. Wykrzykniki jako wyrazy uczuć, 203. —
 § 323. Wykrzykniki muzyczne, 203. — § 324. Podstawa znaczeniowa, 203. — § 325. Zakres wykrzykników, 203.

- VIII. Przyimki 203
 § 326. Przyimki jako określniki funkcyjne wyrazów rzeczownych, 203. — § 327. Przyimki a końcówki, 204. — § 328. Przyimki i przedrostki, 204. — § 329. Przyimki a przysłówki, 204. — § 330. Rodzaje znaczeniowe przyimków, 205. — § 331. Podstawa znaczeniowa, 205. — § 332. Zakres przyimków, 205.

- IX. Spójniki 205
 § 333. Spójniki jako określniki funkcyjne znaczników i zdań, 205. — § 334. Rodzaje znaczeniowe spójników, 206. — § 335. Podstawa znaczeniowa, 206. — § 336. Zakres spójników, 206.

Ogólne zasady budowy wyrazów

- I. Elementy morfologiczne 207
 § 337. Wątki, 207. — § 338. Rdzenie i narostki, 207. — § 339. Budowa morfologiczna wątków, 209. — § 340. Formy wątków, 210. — § 341. Rola morfologiczna oboczności, 211. — § 342. Oboczności żywe i martwe, 211. — § 343. Pochodzenie oboczności, 212. — § 344. Oboczność *e*||-, 213. — § 345. Oboczność *'e*||*a*, 214. — § 346. Oboczność *'e*||*a*, 215. — § 347. Oboczność *'e*||*o*, 215. — § 348. Oboczność *'e*||*o*, 216. — § 349. Oboczności *'el*||*le*; *'el*||*eł*, 217. — § 350. Oboczności

'er||r||rze||or(z)||ar, 217. — § 351. Oboczności o||u (pis. o); e||a; lud. i stp. a||ā; e||ē, 217. — § 352. Oboczność o||a, 218. — § 353. Oboczność ol||to, tó(tu), 218. — § 354. Oboczność or||ro, ró(ru), 219. — § 355. Oboczność u||y, 219. — § 356. Oboczność u||ow, y, 219. — § 357. Oboczność i||y, 219. — § 358. Oboczności a) i(y)||'e; b) i(y)||ij||oj, 220. — § 359. Oboczności i(y)n||n||a; im, ym||m||a, 220. — § 360. Oboczność y||-, 221. — § 361. Oboczność y||i, 221. — § 362. Oboczności spółgłosek bezdźwięcznych i dźwięcznych, 221. — § 363. Oboczności spółgłosek wargowych twardych i miękkich, 221. — § 364. Oboczności spółgłosek przedniojęzykowych twardych i miękkich, 222. — § 365. Oboczność n||ń, 222. — § 366. Oboczność t, d||ś, 222. — § 367. Oboczność j||ś, dź, śc, źdź, 223. — § 368. Oboczności spółgłosek przedniojęzykowych twardych i stwardniałych, 223. — § 369. Oboczność r||rz, 223. — § 370. Oboczność ł||l, 223. — § 371. Oboczności k||k, g||g, 224. — § 372. Oboczności spółgłosek tylnojęzykowych i przedniojęzykowych stwardniałych, 224. — § 373. Oboczność spółgłosek i zera fonetycznego, 224. — § 374. Zatarcie granicy morfologicznej wyrazu, 225. — § 375. Węzeł morfologiczny, 225.

II. Dwuczłonowość słowotwórcza i fleksyjna 226

§ 376. Pień i wykładnik wyrazów, 226. — § 377. Temat i końcówka, 228. — § 378. Upodobnienia morfologiczne, 229. — § 376. Perintegracja i absorpcja morfologiczna, 231.

SŁOWOTWÓRSTWO

I. Budowa słowotwórcza wyrazów 234

§ 380. Rodzaje wykładników, 234. — § 381. Rodzaje pni, 235. — § 382. Rodzaje wyrazów ze względu na pień i wykładnik, 235. — § 383. Wyrazy integralnie i dezintegralnie pochodne, 237. — § 384. Wyrazy przejrzyste i nieprzejrzyste, 238. — § 385. Człony martwe i żywe, 239.

II. Rzeczowniki 240

A. Rzeczowniki z wykładnikiem przyrostkowym 240

a) Rzeczowniki z wykładnikiem nierozwiniętym . 240

§ 386. Rzeczowniki męskie na spółgłoskę twardą, 240. — § 387. Rzeczowniki męskie na spółgłoskę miękką, 243. — § 388. Rzeczowniki męskie z wykładnikiem -o,

243. — § 389. Rzeczowniki nijakie z wykładnikiem *-o*,
 243. — § 390. Rzeczowniki nijakie z wykładnikiem *-e*,
 243. — § 391. Rzeczowniki nijakie z wykładnikiem *-ę*,
 245. — § 392. Rzeczowniki z wykładnikiem *-ą*, 245. —
 § 393. Rzeczowniki żeńskie na spółgłoskę miękką lub
 stwardniałą, 247.

- b) Rzeczowniki z wykładnikiem rozwiniętym . . . 247
1. Twory o wykładnikach ze spółgłoskami *p, b*, . . . 247
 § 394. Twory na *-p*; *-upa*, 247. — § 395. Twory na
-ba, 248. — § 396. Twory na *-iba*; *-oba*; *-uba*, 248.
 2. Twory o wykładnikach ze spółgłoską *m* 248
 § 397. Twory na *-m*, 248. — § 398. Twory na *-mo*,
 248. — § 399. Twory na *-(i)ym*, 248. — § 400. Twory
 na *-i(y)zm*, 249.
 3. Twory o wykładnikach ze spółgłoską *w (w̃)* 249
 § 401. Twory na *w*, 249. — § 402. Twory na *-(e)w*,
 249. — § 403. Twory na *-wo*, 249. — § 404. Twory
 na *-wa*, 249. — § 405. Twory na *-aw*, 249. — § 406.
 Twory na *-awa*, 249. — § 407. Twory na *-i(y)wo*,
 250. — § 408. Twory na *-i(y)wa*, 251. — § 409. Twory
 na *-o(e)w*; *-ó(e)w*; *-o(e)wo*; *-o(e)wa*, 251. — § 410.
 Twory na *-owie*, 251. — § 411. Twory na *-twa*; *-itwa*,
 251. — § 412. Twory na *-stwo*; *-eństwo*; *-o(w)stwo*, 251.
 4. Twory o wykładnikach ze spółgłoską *t* 255
 § 413. Twory na *-t*, 255. — § 414. Twory na *-to*,
 255. — § 415. Twory na *-ta*, 255. — § 416. Twory
 na *-at*, 255. — § 417. Twory na *-ata*, 256. — § 418.
 Twory na *-ęta*, 256. — § 419. Twory na *-ita*; *-ista*,
 256. — § 420. Twory na *-ot*, 256. — § 421. Twory
 na *-ota*; *-nota*, 256. — § 422. Twory na *-ost*; *-osta*,
 257. — § 423. Twory na *-ut*, 257. — § 424. Twory
 na *-uta*, 258. — § 425. Twory na *-yto*; *-(i)yta*, 258.
 5. Twory o wykładnikach ze spółgłoskami *c, cz* 258
 § 426. Twory na *-c*, 258. — § 427. Twory na *-i(y)c*;
-o(e)wic, 258. — § 428. Twory na *-icz*; *-o(e)wicz*, 258.
 6. Twory o wykładnikach ze spółgłoską *ć* 259
 § 429. Twory na *-ć*, 259. — § 430. Twory na *-cio*;
-cia, 259. — § 431. Twory na *-(e)ć*, 259. — § 432.
 Twory na *-cie*; *-ęcie*, 259. — § 433. Twory na *-oć*,
 259. — § 434. Twory na *-ość*, 260.
 7. Twory o wykładnikach ze spółgłoską *d* 262
 § 435. Twory na *-da*, 262. — § 436. Twory na *-ajda*,
 262. — § 437. Twory na *-oda*, 262.

8. Twory o wykładnikach ze spółgłoską *s* 262
 § 438. Twory na *-s*; *-sa*, 262. — § 439. Twory na *-as*, 262. — § 440. Twory na *-asa*, 262. — § 441. Twory na *-bas*; *-tas*, 262. — § 442. Twory na *-is*, 262. — § 443. Twory na *-os*, 263. — § 444. Twory na *-us*, 263.
9. Twory o wykładnikach ze spółgłoską *ś* 263
 § 445. Twory na *-ś*; *-sia*, 263. — § 446. Twory na *-aś*; *-taś*, 263. — § 447. Twory na *-iś*; *-niś*, 264. — § 448. Twory na *-isia*; *-nisia*, 264. — § 449. Twory na *-oś*, *-a*, 265. — § 450. Twory na *-oś*, *-i*; *-osia*, 265. — § 451. Twory na *-uś*, *-a*, 265. — § 452. Twory na *-usia*, 265. — § 453. Twory na *-yś*; *-ysio*; *-ysia*, 266.
10. Twory o wykładnikach ze spółgłoską *n* 266
 § 454. Twory na *-n*, 266. — § 455. Twory na *-(e)n*, 266. — § 456. Twory na *-no*, 266. — § 457. Twory na *-na*, 266. — § 458. Twory na *-an*, 266. — § 459. Twory na *-ana*, 267. — § 460. Twory na *-i(y)n*, 267. — § 461. Twory na *-anin*, 268. — § 462. Twory na *-i(y)no*, 268. — § 463. Twory na *-i(y)na*, 269. — § 464. Twory na *-i(y)zna*, 270. — § 465. Twory na *-un*, 271. — § 466. Twory na *-yn*, 271.
11. Twory o wykładnikach ze spółgłoską *ń* 271
 § 467. Twory na *-ń*, *-i*, 271. — § 468. Twory na *-nia*; *-arnia*; *-alnia*; *-elnia*; *-ownia*, 271. — § 469. Twory na *-i(y)nia*, 273. — § 470. Twory na *-i(y)ni*, 273. — § 471. Twory na *-y(i)nia*, 273. — § 472. Twory na *-y(i)ni*, 274. — § 473. Twory na *-anie*; *-enie*, 274. — § 474. Twory na *-ań*, *-i*, 274. — § 475. Twory na *-(e)ń*, *-a*, 274. — § 476. Twory na *-eń*, *-a*, 275. — § 477. Twory na *-eń*, *-i*; *-enia*, *-i*, 275. — § 478. Twory na *-oń*, *-a*, 275. — § 479. Twory na *-śń*, 276. — § 480. Twory na *-źń*, 276. — § 481. Twory na *-uń*, 276. — § 482. Twory na *-unio*, 276. — § 483. Twory na *-unia*, 276.
12. Twory o wykładnikach ze spółgłoską *ł* 277
 § 484. Twory na *-(e)ł*, 277. — § 485. Twory na *-(e)ł*, 277. — § 486. Twory na *-ło*, 277. — § 487. Twory na *-ła*, 277. — § 488. Twory na *-ał*, 277. — § 489. Twory na *-ało*, 277. — § 490. Twory na *-ała*, 277. — § 491. Twory na *-ajło*, 278. — § 492. Twory na *-ajła*, 278. — § 493. Twory na *-dło*; *-adło*; *-i(y)dło*, 278. — § 494. Twory na *-oł*, 280. — § 495. Twory na *-oł*, 280. — § 496. Twory na *-oła*, 280. — § 497. Twory na *-oła*, 280. — § 498. Twory na *-sło*, 280. —

- § 499. Twory na *-uła*, 280. — § 500. Twory na *-ujło*, 281. — § 501. Twory na *-y(i)ła*, 281.
13. Twory o wykładnikach ze spółgłoską *l* 281
 § 502. Twory na *-(e)l*, 281. — § 503. Twory na *-la*, 281. — § 504. Twory na *-al*, 281. — § 505. Twory na *-alo*; *-ala*, 282. — § 506. Twory na *-el*, *-a*, 283. — § 507. Twory na *-ciel*; *-i(y)ciel*; *-ciciel*, 283. — § 508. Twory na *-ela*, 285. — § 509. Twory na *-el*, *-i*, 285. — § 510. Twory na *-ól*, 285. — § 511. Twory na *-ola*, 285. — § 512. Twory na *-ul*; *-ulo*, 285. — § 513. Twory na *-ula*, 285. — § 514. Twory na *-yl*, 286.
14. Twory o wykładnikach ze spółgłoską *r* 286
 § 515. Twory na *-r*; *-ro*; *-ra*, 286. — § 516. Twory na *-ar*, 286. — § 517. Twory na *-ara*, 286. — § 518. Twory na *-or*, 287. — § 519. Twory na *-or*, 287. — § 520. Twory na *-ora*, 287. — § 521. Twory na *-ur*, 287. — § 522. Twory na *-ura*, 287. — § 523. Twory na *-y(i)nier*, 287. — § 524. Twory na *-y(i)ra*, 287.
15. Twory o wykładnikach ze spółgłoską *rz* 287
 § 525. Twory na *-arz*, 287. — § 526. Twory na *-erz*, 290. — § 527. Twory na *-erz*, 290. — § 528. Twory na *-orz*, 290.
16. Twory o wykładnikach ze spółgłoską *j* 291
 § 529. Twory na *-j*; *-ja*; *-je*, 291. — § 530. Twory na *-aj*, 291. — § 531. Twory na *-aja*, 291. — § 532. Twory na *-taj*, 292. — § 533. Twory na *-ej*, 292. — § 534. Twory na *-eja*; *-oja*; *-uj*; *-uja*, 292.
17. Twory o wykładnikach ze spółgłoską *k* 292
 § 535. Twory na *-k*; *-ka*; *-ko*, 292. — § 536. Twory na *-(e)k*, 292. — § 537. Twory z wykładnikami rozszerzonymi *-tek*; *-ątek*; *-aszek*; *-iszek*; *-uszek*; *-yszek*; *-unek*, 295. — § 538. Twory na *-ka*, 296. — § 539. Twory z wykładnikami rozszerzonymi *-aczka*; *-ajka*; *-anka*; *-arka*; *-awka*; *-eńka*; *-iczka*; *-ówka*; *-ułka*; *-uszka*, 298. — § 540. Twory na *-ko*, 299. — § 541. Twory z wykładnikami rozszerzonymi *-ączko*; *-ątko* itp., 302. — § 542. Twory na *-ak*, 303. — § 543. Twory z wykładnikami rozszerzonymi *-niak*; *-czak* itp., 306. — § 544. Twory na *-i(y)k*; *-nik*; *-ownik*; *-alnik*; *-elnik*; *-czyk*, 307. — § 545. Twory na *-ok*, 310. — § 546. Twory na *-sko*, 310. — § 547. Twory na *-o(w)ska*, 310. — § 548. Twory na *-i(y)ska*; *-owisko*; *-lisko*; *-nisko*; *-czyisko*, 310. — § 549. Twory na *-uk*; *-czuk*, 313. — § 550. Twory na *-yk*, 313. — § 551. Twory na *-yka*; *-tyka*, 313.

18. Twory o wykładnikach ze spółgłoską *c* ($\leq k$) . . . 314
 § 552. Twory na *-ec*, 314. — § 553. Twory z wykładnikami rozszerzonymi *-eniec*; *-inieć*; *-awiec*; *-owiec*; *-ilec*; *-elec*; *-ulec*, 316. — § 554. Twory na *-ca*, 317. — § 555. Twory z wykładnikami rozszerzonymi *-erca*; *-owca*, 319. — § 556. Twory na *-ce*, 320. — § 557. Twory na *-(y)ca*; *-nica*; *-lica*; *-alnica*; *-elnica*; *-awica*; *-owica*; *-ownica*, 320.
19. Twory o wykładnikach ze spółgłoską *cz* ($\leq k$) . . . 323
 § 558. Twory na *-cz*, 323. — § 559. Twory na *-acz*, 323. — § 560. Twory na *-icz*, 326. — § 561. Twory na *-i(y)szcze*; *-owiszcze*, 326. — § 562. Twory na *-ycz*, 327.
20. Twory o wykładnikach ze spółgłoską *g* 328
 § 563. Twory na *-g*, 328. — § 564. Twory na *-ga*, 328. — § 565. Twory na *-aga*, 328. — § 566. Twory na *-ąg*, 328. — § 567. Twory na *-ęga*, 328. — § 568. Twory na *-iga*, 328. — § 569. Twory na *-og*; *-oga*, 328. — § 570. Twory na *-uga*, 328. — § 571. Twory na *-yga*, 328.
21. Twory o wykładnikach ze spółgłoską *ż* 328
 § 572. Twory na *-eż*, 328.
22. Twory o wykładnikach ze spółgłoską *ch* 329
 § 573. Twory na *-ch*, 329. — § 574. Twory na *-cha*, 329. — § 575. Twory na *-ach*, 329. — § 576. Twory na *-acha*, 329. — § 577. Twory na *-echa*, 329. — § 578. Twory na *-echa*; *-ęcha*, 329. — § 579. Twory na *-icha*, 329. — § 580. Twory na *-i(y)cha*, 330. — § 581. Twory na *-och*, 330. — § 582. Twory na *-ocha*, 331. — § 583. Twory na *-uch*, 331. — § 584. Twory na *-tuch*, 332. — § 585. Twory na *-ucha*, 332.
23. Twory o wykładnikach ze spółgłoską *sz* 333
 § 586. Twory na *-sz*; *-sza*, 333. — § 587. Twory na *-asz*; *-asza*, 333. — § 588. Twory *-esz*; *-esza*, 333. — § 589. Twory na *-i(y)sz*; *-i(y)sza*, 333. — § 590. Twory na *-osz*; *-osza*, 333. — § 591. Twory na *-usz*; *-usza*, 334. — § 592. Twory na *-y(i)sz*, 334.
- B. Rzeczowniki z wykładnikiem przedrostkowym 334
 § 593. *Geneza*, 334. — § 594. Twory z wykładnikiem *nie-*, 335. — § 595. Twory z wykładnikiem *pra-*, 335. — § 596. Twory z wykładnikiem *prze-*, 335. — § 597. Twory z wykładnikiem *nad-*, 335. — § 598. Twory z wykładnikiem *bez-*, 336. — § 599. Twory z wykładnikiem *przed-*, 336. — § 600. Twory z wy-

kładnikiem *po-*; *pod-*; *przy-*; *z-*, 336. — § 601. Twory z wykładnikami obcymi *arcy-*, *kontr-*, 337.

- C. Oboczności słowotwórcze rzeczowników 337
§ 602. — str. 337.

III. Przymiotniki 341

- A. Przymiotniki z wykładnikiem przyrostkowym 341

- a) Przymiotniki z wykładnikiem nierozwiniętym 341

§ 603. Twory na *-y(i)*, 341. — § 604. Twory na *-i(y)*, 342.

- b) Przymiotniki z wykładnikiem rozwiniętym 343

1. Twory o wykładnikach ze spółgłoską *m* 343
§ 605. Twory na *-my*; *-omy*, 343.

2. Twory o wykładnikach ze spółgłoską *w* 343

§ 606. Twory na *-wy*, 343. — § 607. Twory na *-awy*, 343. — § 608. Twory z wykładnikami rozszerzonymi *-kawy*; *-lawy*; *-erlawy*; *-orlawy*, 344. — § 609. Twory na *-i(y)wy*, 344. — § 610. Twory na *-czywy*, 345. — § 611. Twory na *-liwy*, 345. — § 612. Twory z wykładnikami rozszerzonymi *-eźliwy*; *-obliwy*; *-tliwy*; *-ęliwy*, 347. — § 613. Twory na *-owiy*, 348.

3. Twory o wykładnikach ze spółgłoską *t* 351

§ 614. Twory na *-aty*, 351. — § 615. Twory na *-owaty*, 353. — § 616. Twory na *-asty*, 354. — § 617. Twory na *-ity*, 356. — § 618. Twory na *-isty*, 357. — § 619. Twory z wykładnikami rozszerzonymi *-owisty*; *-ywisty*; *-czysty*, 358. — § 620. Twory na *-owity*, 358.

4. Twory o wykładnikach ze spółgłoskami *s*, *ś*, *sz* 359

§ 621. Twory na *-asy*, 359. — § 622. Twory na *-usi*, 359. — § 623. Twory na *-szy*, 359.

5. Twory o wykładnikach ze spółgłoską *n(ń)* 359

§ 624. Twory na *-ny*, 359. — § 625. Twory z wykładnikami rozszerzonymi *-achny*; *-olachny*; *-uchny*, 364. — § 626. Twory na *-alny*, 364. — § 627. Twory z innymi wykładnikami rozszerzonymi *-aśny*, *-ebny* itp., 365. — § 628. Twory na *-ni*, 366. — § 629. Twory na *-any*, 366. — § 630. Twory na *-i(y)n*, 367. — § 631. Twory na *-izny*, 367.

6. Twory o wykładnikach ze spółgłoską *ł* 367

§ 632. Twory na *-ły*, 367. — § 633. Twory na *-oły*, 369.

7. Twory o wykładnikach ze spółgłoską *k* 369
 § 635. Twory na *-ki*, 369. — § 636. Twory na *-i(y)ki*, *-eki*, *-oki*, 370. — § 637. Twory na *-ski*, 372. — § 638. Twory z wykładnikami rozszerzonymi *-acki*, *-ajski* itp., 374.

IV. Liczebniki 376

A. Liczebniki bezprzyrostkowe 376

§ 639 a) Liczebniki niezłożone. 376

§ 639 b) Liczebniki złożone. 376

B. Liczebniki przyrostkowe 377

§ 641. Twory na *-ero*, *-orga*, 377. — § 642. Twory na *-oje*, *ojga*, 378. — § 643. Twory na *-ojgo*, *-orgo*, 378. — § 644. Twory na *-aki*, 378. — § 645. Twory na *-szy*, *-ejszy*, 378. — § 646. Twory na *-ny*, 379. — § 647. Twory na *-ka*, *-ko*, *-eczko*, 379.

V. Zaimki 379

§ 648. Charakter słotwórczy zaimków 379

A. Zaimki z wykładnikiem przyrostkowym 380

a) Zaimki z wykładnikiem nierozwiniętym . . . 380

§ 649. Zaimki na spółgłoskę twardą, 380. — § 650. Zaimki na spółgłoskę miękką, 380. — § 651. Zaimki z wykładnikami samogłoskowymi *-a*, *-e*, *-o*, *-u*, 380. — § 652. Zaimki na *-y(i)*, 380. — § 653. Zaimki na *-i(y)*, 381.

b) Zaimki z wykładnikiem rozwiniętym . . . 381

1. Zaimki z wykładnikami imiennymi 381

§ 654. Twory na *-ny*, 381. — § 655. Twory z wykładnikami rozszerzonymi *-uchny*; *-uiny*; *-urny*; *-ureczny*, 381. — § 656. Twory na *-y(s)t(e)k*; *-ko*, 382. — § 657. Twory z *-aki*, 382. — § 658. Twory na *-k(i)*, 382. — § 659. Wykładniki zaimków spieszczonych: *-eczki*; *-inki*, *-uczki*; *-uśki* itp., 382. — § 660. Twory na *-ski*, 383. — § 661. Twory na *-szy*, 384.

2. Zaimki rozszerzone częstkami wzmacniającymi . . . 384

§ 662. Twory z *-s(i)*, 384. — § 663. Twory z *-s(i)c(i)*, 384. — § 664. Twory z *-c(i)*, 384. — § 665. Twory z *-en*, 384. — § 666. Twory z *-tam*, *-t(o)*, *-tu*, 385. — § 667. Twory z *-le*, *-li*, 385. — § 668. Twory z *-kole*, *-koli*, 385. — § 669. Twory z *-kolwie*, 385. — § 670. Twory z *-kolwiek*, 385. — § 671. Twory z *-bądź*, 385. —

§ 672. Twory z <i>-li bądź</i> , 385. — § 673. Twory z <i>-nie-bądź</i> , 385. — § 674. Twory z <i>-kolwiek bądź</i> , 385. — § 675. Twory z <i>-ż(e)</i> , 386.	
B. Zaimki z wykładnikiem przedrostkowym	386
§ 676. Twory z <i>byle-</i> , 386. — § 677. Twory z <i>lada-</i> , 386. — § 678. Twory z <i>nie-</i> , 386. — § 679. Twory z <i>ni-</i> , 386. — § 680. Twory z <i>tam-, to-, tu-</i> , 386.	
C. Szczególne twory zaimkowe (§ 681)	386
VI. Czasowniki	387
1. Typy słowotwórcze czasowników	387
A. Czasowniki z wykładnikiem przyrostkowym	387
§ 682. Twory na <i>-ć(c)</i> , <i>-ę</i> , 387. — § 683. Twory na <i>-ć</i> , <i>-ję (-jesz)</i> , 389. — § 684. Twory na <i>-ć</i> , <i>-ję (-isz)</i> , 390. — § 685. Twory na <i>-ć</i> , <i>-nę</i> , 391. — § 686. Twory na <i>-nąć</i> , <i>-nę</i> , 391. — § 687. Twory na <i>-i(y)ć</i> , <i>-ę</i> , 392. — § 688. Twory na <i>-ić</i> , <i>-ję</i> , 394. — § 689. Twory na <i>-eć</i> , <i>-eje</i> , 394. — § 690. Twory na <i>-eć</i> , <i>-ę</i> , 395. — § 691. Twory na <i>-nieć</i> , <i>-nę</i> , 395. — § 692. Twory na <i>-eć</i> , <i>-em</i> , 395. — § 693. Twory na <i>-ać</i> , <i>-ę (-esz)</i> , 395. — § 694. Twory na <i>-ać</i> , <i>-ę (-esz)</i> , 396. — § 695. Twory na <i>-ać</i> , <i>-ę (-isz)</i> , 396. — § 696. Twory na <i>-ać</i> , <i>-am</i> , 396. — § 697. Twory na <i>-jać</i> , <i>-ję</i> , 399. — § 698. Twory na <i>-jać</i> , <i>-jam</i> , 399. — § 699. Twory na <i>-wać</i> , <i>-ję</i> , 399. — § 700. Twory na <i>-wać</i> , <i>-wam</i> , 399. — § 701. Twory na <i>-ować</i> , <i>-uję</i> , 399. — § 702. Twory na <i>-i(y)wać</i> , <i>-uję</i> , 401. — § 703. Twory na <i>-ywać</i> , <i>-ywam</i> , 403.	
B. Czasowniki z wykładnikiem przedrostkowym	403
§ 704. Twory z wykładnikiem <i>do-</i> , 403. — § 705. Twory z wykładnikiem <i>na-</i> , 405. — § 706. Twory z wykładnikiem <i>nad-</i> , 406. — § 707. Twory z wykładnikiem <i>o-</i> , 406. — § 708. Twory z wykładnikiem <i>ob-</i> , 407. — § 709. Twory z wykładnikiem <i>od-</i> , 407. — § 710. Twory z wykładnikiem <i>po-</i> , 408. — § 711. Twory z wykładnikiem <i>od-</i> , 408. — § 712. Twory z wykładnikiem <i>prze-</i> , 409. — § 713. Twory z wykładnikiem <i>przy-</i> , 409. — § 714. Twory z wykładnikiem <i>roz-</i> , 410. — § 715. Twory z wykładnikiem <i>u-</i> , 410. — § 716. Twory z wykładnikiem <i>w-</i> , 411. — § 717. Twory z wykładnikiem <i>wy-</i> , 411. — § 718. Twory z wykładnikiem <i>wz-</i> , 411. — § 719. Twory z wykładnikiem <i>z-</i> , 411. — § 720. Twory z wykładnikiem <i>za-</i> , 412.	
2. Budowa słowotwórcza form czasownika	412

A. Bezokolicznik i formy pochodne 412

§ 721. Bezokolicznik, 412. — § 722. Imiesłów przeszły, 413. — § 723. Formy orzekające przeszłe, 415. — § 724. Formy orzekające zaprzeszłe, 416. — § 725. Formy przyszłe, 416. — § 726. Formy przypuszczające teraźniejsze, 417. — § 727. Formy przypuszczające przeszłe, 417. — § 728. Imiesłów uprzedni, 417. — § 729. Imiesłów bierny, 418. — § 730. Formy przeszłe bezczynnikowe, 420. — § 731. Formy przeszłe wynikowe, 420. — § 732. Formy bierne, 421.

B. Formy teraźniejsze pochodne 421

§ 733. Formy orzekające teraźniejsze czasowników niedokonanych i przyszłe czasowników dokonanych, 421. — § 734. Formy rozkazujące, 422. — § 735. Imiesłów współczesny, 424.

Skróty

- ASPh. = Archiv für slavische Philologie.
 Berent W. Fach. = Fachowiec, Wyd. II, Warszawa b. r.
 Berent W. Her. = Kingsley, Heroje, tł. W. B., Warszawa 1926.
 Berent W. Naucz. = Nauczyciel, Ateneum I, 1894.
 Berent W. O. = Ozimina, Warszawa 1911.
 Berent W. Pr. = Próchno, Warszawa 1903.
 Berent W. Up. = Upaniszady, Kena Isa oraz fragment z wielkiej Aranyski, tł. W. B., Chimera X (1907).
 Berent W. Zar. = Nietzsche, Tako rzecze Zaratustra, tł. W. B., Warszawa 1905.
 Berent W. Żr. = Źródła i ujścia nietscheanizmu, odb. z Chimery, Warszawa 1906.
 Berent W. ŻK = Żywe kamienie, Wyd. II, Warszawa 1922.
 BN = E. Klich, Narzecz wsi Borki Nizińskie, PKJ nr 2.
 bot. = termin botaniczny.
 BPTJ = Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego.
 Brzez. = R. Zawiliński, Gwara brzezińska w powiecie ropczyckim, RF VIII.
 Brzoz. LMP = St. Brzozowski, Legenda Młodej Polski, Lwów 1910.
 BSL = Bulletin de la Société de Linguistique de Paris.
 Chełm. = Chełmińskie, p. PZ.
 chem. = termin chemiczny.
 Chrz. = P. Jaworek, Gwary na południe od Chrzanowa, MPKJ VII.
 Dąbr. DPS = J. Dąbrowski, Dzieje Polski średniowiecznej II, Kraków 1926.
 Dąbr. WDzP = J. Dąbrowski, Wiadomości z dziejów Polski III, Lwów 1928.
 Dyg. ŁW = A. Dygasiński, Łabędzia woda, Warszawa 1922.
 Dyg. Z. = A. Dygasiński, Zając (Nowela polska III, Arcydzieła polskich i obcych pisarzy, t. 70—1), Brody 1909.
 Galic. = S. Udziela, Topograficzno-etnograficzny opis wsi polskich w Galicji, MAAE VI.
 GLM = dialekt grudziądzko-lubawsko-malborski, p. PZ.
 GZ = T. Benni, J. Łoś, K. Nitsch, J. Rozwadowski, H. Ułaszyn, Gramatyka języka polskiego, Pol. Akad. Umiej., Kraków 1923.
 hut. = termin hutniczy.
 IF = Indogermanische Forschungen.
 im. = imię osobowe.
 JP = Język Polski.
 Koc. = Kociewie, p. PZ.
 Koz. SO V = St. Kozierowski, Pierwotne osiedlenie dorzecza Warty od Koła do Ujścia w świetle nazw geograficznych.
 Koz. SO VIII = St. Kozierowski, Pierwotne osiedlenie pogranicza wielkopolsko-śląskiego między Obrą i Odrą a Wartą i Bobrem w świetle nazw geograficznych.
 Kraj. = Krajna, p. PZ.
 Krak. = O. Kolberg, Lud: Krakowskie t. I—IV, Kraków 1871-75.
 Krzęc. = S. Dobrzycki, O mowie ludowej we wsi Krzęcinie, RF XXVI.

- KZ = Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung, begr. v. A. Kuhn.
 Krasn. Skład. = A. Krasnowolski, Systematyczna składnia języka polskiego, Warszawa 1909.
 Las. = S. Matusiak, Gwara lasowska w okolicy Tarnobrzega, RF VIII.
 Leśmian B. Łąk. = Łąka, Warszawa 1920.
 Leśmian B. SR = Sad rozstajny, Warszawa 1912.
 Lig. SD = E. Ligocki, Sen o Dwernickim, Warszawa b. r. (1918).
 Lig. SM = E. Ligocki, Samba i Moza, Wyd. IV, Warszawa b. r.
 LS = Lud Słowiański.
 Lub. = O. Kolberg, Lud: Lubelskie, t. I—II, Kraków 1883-84.
 lud. = ludowe.
 Luz. = K. Nitsch, Gwara luzińska, MPKJ I.
 Łop. = A. Tomaszewski, Gwara Łopienna i okolicy w pn. Wielkopolsce, PKJ nr 16.
 Łoś GP II = J. Łoś, Gramatyka polska, Cz. II. Słowotwórstwo, Lwów 1925.
 Łoś GP III = J. Łoś, Gramatyka polska, Cz. III. Odmienienia historyczna, Lwów 1927.
 Łow. = H. Świderska, Dialekt Księstwa Łowickiego, PF XIV.
 Łuk. = W. Grzegorzewicz, O mowie ludowej we wsi Łukowcu w pow. garwolińskim, SKJ V.
 m. = nazwa miejscowa.
 MAAE = Materiały antropol.-archeol. i etnograficzne. Dział etn.
 Mak. AA = K. Makuszyński, Awantury arabskie, Warszawa 1927.
 Mak. FSz. = K. Makuszyński, Fatalna szpilka, Warszawa 1925. (Wesoła Biblioteka 1), (Dz. Wyb.).
 Mak. LZ = K. Makuszyński, Listy zebrane, Warszawa 1929.
 Mak. SWH = K. Makuszyński, Słońce w herbie, Lwów 1919.
 Mak. ŚL = K. Makuszyński, Śmieszni ludzie, Wyd. III, Warszawa b. r.
 Mak. W = K. Makuszyński, Wycinanki, Warszawa 1928.
 med. = termin medyczny.
 MG = J. Leciejewski, Gwara Miejskiej Górki i okolicy, RF IX.
 MPCG = Monografie polskich cech gwarowych Pol. Akad. Umiej.
 MPKJ = Materiały i Prace Komisji Językowej Pol. Akad. Umiej.
 min. = termin mineralogiczny.
 myśl. = termin myśliwski.
 n. = nazwisko.
 Nadrab. = J. Świętek, Zwyczaje i pojęcia prawne ludu nadrab-
 skiego, MAAE IX.
 Nitsch DJP = K. Nitsch, Dialekty języka polskiego, GZ.
 Opocz. = J. Łoś, Gwara opoczyńska, RF XI.
 PF = Prace Filologiczne.
 Pis. = W. Kosiński, Niektóre właściwości mowy pisarzo-
 wickiej, SKJ IV.
 PKJ = Prace Komisji Językowej Pol. Akad. Umiej.
 PJ = Poradnik Językowy.
 PL = Prace lingwistyczne ofiarowane Janowi Baudouinowi
 de Courtenay, Kraków 1921.
 Podh. = A. Stopka i J. Kantor, Materiały do etnografii Pod-
 hala, MAAE III.
 Podhale = J. Kantor, Czarny Dunajec, MAAE IX.
 prai. = praindoeuropejskie.
 prsl. = prasłowiańskie.
 Prus A = B. Prus, Anielka, Warszawa 1927.
 Prus Plac. = B. Prus, Placówka, Lublin 1925.
 Przas. = W. Grzegorzewicz, O języku ludowym w pow. przas-
 nyskim. SKJ V.

- Przyb. Krzyk = St. Przybyszewski, Krzyk, Lektor 1917.
 PW = K. Nitsch, Dialekty polskie Prus Wschodnich, MPKJ III.
 PTG = K. Nitsch, Wybór polskich cech gwarowych, Lwów 1929.
 Pysz. = G. Blatt, Gwara ludowa we wsi Pysznica w pow. niskim, RF XX.
 PZ = K. Nitsch, Dialekty polskie Prus Zachodnich, MPKJ III.
 r. = rodzaj.
 Reym. Kom. = Wł. Reymont, Komedianka, Warszawa-Kraków-Lublin 1921.
 Reym. PDz. = Wł. Reymont, Pęknięty dzwon, Lwów-Poznań 1925.
 Reym. W = Wł. Reymont, Wampir, Warszawa 1925.
 Reym. ZO = Wł. Reymont, Ziemia obiecana, Warszawa 1899.
 RES = Revue des Études Slaves.
 RF = Rozprawy Wydziału Filologicznego Pol. Akad. Umiej.
 RS = Rocznik Slawistyczny.
 Rym. = O. Chomiński, Dialekty polskie okolic Rymanowa, MPKJ VII.
 SAU = Sprawozdanie z posiedzeń Pol. Akad. Umiej.
 SG = Symbolae Grammaticae in honorem Ioannis Rozwadowski, Kraków 1928.
 Sienk. NM = H. Sienkiewicz, Na marne, Warszawa 1905.
 Sienk. NPCh. = H. Sienkiewicz, Na polu chwały, Kraków, J. Czernecki b. r.
 Sienk. DD = H. Sienkiewicz, Dwie drogi (Humoreski z teki Worszyły), Warszawa 1905.
 Sienk. Pr. = H. Sienkiewicz, Nikt nie jest prorokiem między swymi (Humoreski z teki Worszyły), Warszawa 1905.
 Sier. Ben. = W. Sieroszewski, Beniowski, Warszawa 1916.
 SKJ = Sprawozdanie Komisji Językowej Pol. Akad. Umiej.
 Sl. = Slavia.
 SO = Slavia Occidentalis.
 Srom. = W. Janczy, Gwara Sromowiec Wyżnich, MPKJ I.
 Staff L. DD = Dzień duszy, Wyd. II, Warszawa 1922.
 Staff L. GK = Gałąź kwitnąca, Lwów 1908.
 Staff L. God. = Godiva, Warszawa 1922.
 Staff L. ŁL = Łabędź i lira, Wyd. nowe, Warszawa b. r.
 Staff L. MT = Mistrz Twardowski, Lwów 1902.
 Staff L. OO = Oczy otchłani, Warszawa 1919.
 Staff L. PN = Ptakom niebieskim, Lwów 1905.
 Staff L. Poł. = Południca, Warszawa 1920.
 Staff L. Sk. = Skarb, Wyd. II, Lwów b. r.
 Staff L. SOP = Sny o potędzie, Warszawa b. r.
 Staff L. ŚP = Ścieżki polne, Warszawa 1919.
 Staff L. TŁK = Tęcza łez i krwi, Charków 1916.
 Staff L. UG = Uśmiechy godzin, Lwów 1910.
 Staff L. Waw. = Wawrzyny, Lwów 1912.
 Staff L. WCM = W cieniu miecza, Lwów 1911.
 Staff L. ŻSWL = Żywiąc się w lecie, Warszawa 1922.
 atp. = staropolskie.
 Strug MNŻ = A. Strug, Mogiła nieznanego żołnierza, Warszawa-Kraków 1928.
 Sułk. = J. Magiera, Gwara sułkowicka, MPKJ V.
 SW = J. Karłowicz, A. Kryński, W. Niedźwiecki, Słownik języka polskiego (tzw. Słownik warszawski), Warszawa 1900—1927.
 STNL(w) = Sprawozdania Towarzystwa Naukowego Lwowskiego.
 S. Wil. = A. Zdanowicz i i., Słownik języka polskiego, Wilno 1861.
 Sworz. = Sworzyńskie, p. PZ.
 Szczuc. Poż. = Z. Kossak-Szczucka, Pożoga, Wyd. II, Kraków 1923.

- Szober GJP = St. Szober, Gramatyka języka polskiego, Wyd. II, Lwów-Warszawa 1923.
 ŚG = K. Nitsch i I. Stein, Zapiski gwarowe ze środkowej Galicji, MPKJ VII.
 Śl. = K. Nitsch, Dialekty polskie Śląska, MPKJ IV.
 Śl. IV = L. Malinowski, Powieści ludu polskiego na Śląsku, MAAE IV.
 Tasz. = W. Taszycki, Najdawniejsze polskie imiona osobowe, Kraków 1925.
 tm. = tamże.
 t. s. = to samo.
 Tuch. = Bory Tucholskie, p. PZ.
 Tur. = W. Pracki, O mowie wsi Turowa, PF VI.
 Tuwim J. CzNB = Czyhanie na Boga, Wyd. IV, Warszawa 1929.
 Tuwim J. Lir. = Balmont-Briusow, Liryki, tł. J. T., Warszawa 1921.
 Tuwim J. OS = Wł. Majakowski, Obłok w spodniach, tł. J. T., Warszawa 1923.
 Tuwim J. P = Poezje, t. 4, Warszawa 1923.
 Tuwim J. RzCz. = Rzecz Czarnońska, Warszawianka, Warszawa 1929.
 Tuwim J. ST = Sokrates tańczący, Warszawa 1920.
 Tuwim J. SWK = Słowa we krwi, Warszawa 1926.
 Wkp. = J. S. S., Przyczynki do etnografii Wielkopolski, MAAE VIII i XIII.
 Witk. NP = St. Witkiewicz, Na przełęcz, Lwów 1906.
 wsp. = wspólne.
 WW = J. Witek, Gwara wielowiejska, MPKJ II.
 Wysp. Warsz. = St. Wyspiański, Warszawianka, Warszawa 1929.
 Zak. = A. Kryński, Gwara zakopiańska, RF X (170—224); W. Kosiński, Przyczynek do gwary zakopiańskiej; RF X (225—306).
 Zebrz = J. Biela, Gwara zebrzydowska, RF IX.
 Zegadłowicz E. DJ = Dom jałowcowy, Warszawa-Kraków 1925.
 Zegadłowicz E. Dziew. = Dziewanny, Warszawa-Kraków 1927.
 Zegadłowicz E. Fl. = Flora, Charitas, Poznań 1925.
 Zegadłowicz E. Godz. = Godzinki, Poznań 1925.
 Zegadłowicz E. GG = Głaz graniczny, Warszawa 1927.
 Zegadłowicz E. NRz. = Nad rzeką, Warszawa 1910.
 Zegadłowicz E. ORM = Odejsie Ralfa Moora, Poznań 1927.
 Zegadłowicz E. Pow. = Powsinogi, Warszawa-Kraków 1927.
 Zegadłowicz E. SMK (ZPMK) = Spod młyńskich kamieni, Poznań 1927.
 Zegadłowicz E. Wid. = Widmo, Poznań 1928.
 Zegadłowicz E. WOG = W obliczu gór, Poznań 1927.
 Zegadłowicz E. ZS = Zegar słoneczny, Poznań 1929.
 ZSIPh. = Zeitschrift für slavische Philologie.
 zool. = termin zoologiczny.
 Żeromski St. BZP = Bieże z piasku, Warszawa 1925.
 Żeromski St. Ch. = Charitas, Warszawa 1925.
 Żeromski St. DG = Dzieje grzechu, Kraków-Warszawa 1927.
 Żeromski St. DOH = Duma o hetmanie, Warszawa 1909.
 Żeromski St. Eleg. = Elegie, Warszawa 1927.
 Żeromski St. LB = Ludzie bezdomni, Warszawa-Kraków 1928.
 Żeromski St. NJ = Nawracanie Judasza, Warszawa 1928.
 Żeromski St. PJ = Puszcza jodłowa, Warszawa 1926.
 Żeromski St. Pom. = Pomyłki, Warszawa 1923.
 Żeromski St. Pop. = Popioły, Kraków-Warszawa 1928.
 Żeromski St. Prom. = Promień, Warszawa 1928.
 Żeromski St. Przed. = Przedwiośnie, Warszawa 1925.
 Żeromski St. PŚ = Ponad śnieg bielszym się stanę, Warszawa 1928.
 Żeromski St. PŚP = Początek świata pracy, Kraków 1918.
 Żeromski St. RNKW = Rozdziobią nas kruki, wrony, Kraków 1914.

- Żeromski St. SIP = Snobizm i postęp, Warszawa 1923.
 Żeromski St. SOB = Słowo o bandosie, Warszawa-Kraków 1920.
 Żeromski St. SOS = Sen o szpadzie, Warszawa 1923.
 Żeromski St. SP = Syzyfowe prace, Warszawa 1922.
 Żeromski St. UP = Utwory powieściowe, Warszawa-Kraków 1923.
 Żeromski St. UŻ = Uroda życia, Warszawa 1928.
 Żeromski St. Wis. = Wisła, Warszawa 1918.
 Żeromski St. WIN = Wszystko i nic, Warszawa 1923.
 Żeromski St. WRz. = Wierna rzeka, Warszawa 1927.
 Żeromski St. WM = Wiatr od morza, Warszawa 1929.
 Żeromski St. WU = Powieść o Walgierzu Udałym, Kraków-Warszawa 1923.
 Żeromski St. Zam. = Zamieć, Warszawa 1928.

Przykłady bez dokładnego wskazania miejsca pochodzą ze Słow. warszawskiego, którego pełny materiał w opracowaniu niniejszym uwzględniono.

Errata

Str. 216 w. 17 od dołu: skreślić *roz-żeg-ać/po-żog-a*. — Str. 232 w. 1 od dołu i str. 237 w. 21 od góry: zam. opracowanie ma być: opracowania. — Str. 234 w. 4 dodać: W. Taszycki, Ze studjów nad polskiem imiennictwem osobowem, JP VIII 97, IX 73, XII 147, XVII 4. — Str. 235 w. 9 od góry zam. *ro-gatka* ma być: *rogat-ka*. — Str. 237 w. 17 od góry dodać: J. Łoś, Słownyja słowa v polskom jazykě, Petersburg 1901. — Str. 243 w. 6 od góry: zam. Pam. ma być: Pom. — Str. 247 w. 14 od dołu zam. tm. ma być: *Dziew*. — Str. 247 w. 11 od dołu zam. u niego ma być: u Staffa. — Str. 248 w. 9 od dołu skreślić wyraz: *kociuba* 'kij'. — Str. 249 w. 9 od dołu zam. narzędnych ma być: czynnikowych. — Str. 262 w. 10 od dołu, str. 263 w. 11 od dołu, str. 264 w. 10 od dołu i str. 285 w. 8 od góry termin: rzeczowniki jakościowe zastąpić terminem: rzecz. charakterystyczne. — Str. 263 w. 3 od dołu: skreślić *Marysia*. — Str. 274 w. 18 od góry zam. mężów ma być: męskich. — Str. 295 w. 5 od dołu dodać: Literatura. W. Doroszewski, Polski przyrostek *-ek* w wyrazach zapożyczonych, PF XII 145. — Str. 347 w. 17 od dołu skreślić *-ężliwy*; — Str. 388 w. 5 i 19 od góry, 11 i 14 od dołu, str. 389 w. 3 i 9 od góry oraz str. 390 w. 11 i 18 od góry, w. 2 od dołu: zam. w gwarach ma być: w mowie ludowej.

Wiadomości wstępne.

A. Istota mowy.

§ 1. Przedstawienia symboliczne. Wśród bardzo złożonych i różnorodnych przeżyć psychicznych, powtarzających się często w podobnych układach, wysuwają się na pierwsze miejsce w naszej świadomości pewne przedstawienia.¹ Mają one tę zdolność, że wywołują za sobą inne przeżycia, które w ściślejszym związku z niemi kiedyś się pojawiały. Tak np. przedstawienie krzyża przywodzi nam na myśl rozmaite przedstawienia i sądy, wywołuje uczucia, a czasem akty woli, związane z przeżyciami religijnymi, a więc np. przedstawienie postaci Chrystusa, jego śmierci, nauki, myśl o śmierci wogóle, czasem obawę przed nią i t. p.

Przedstawienia, mające w świadomości większych grup społecznych taką zdolność wywoławczą, nazywamy ich przedstawieniami symbolicznymi. Są one jakby „słupami“, do których „przywiązane“ są całe zespoły naszych myśli, uczuć i pożądań. Z tego wynika, że chcąc rozbudzić w duszy innych ludzi zespoły przeżyć, które sami przeżywamy, wystarczy wywołać w nich owe przedstawienia symboliczne, a więc np. ukazać narysowany lub wyrzeźbiony krzyż i t. p. Środki, zapomocą których wywołujemy w świadomości własnej lub cudzej owe przedstawienia symboliczne, nazywamy symbolami.

§ 2. Fonacja. Takiemi najbardziej rozpowszechnionymi, a zarazem w najbardziej ustalony sposób skojarzonymi symbolami, są czynności narządów mownych czyli t. zw. fonacja (wymawianie). Jej wynikiem bezpośrednim są przedstawienia fonacyjne czyli fonematy. Są one przedstawieniami symbo-

¹ Terminu przedstawienie używam w znaczeniu, obejmującym pojęcie, wyobrażenia i spostrzeżenia.

licznymi wobec przeżyć, które się z nimi stale kojarzą, a które wobec nich będziemy nazywać ich zawartościami.

Wymawianie czyli fonację możemy rozpatrywać przede wszystkim samą w sobie, a więc ze względu na sposób jej powstawania i istnienia. Ponadto możemy rozpatrywać też jej odpowiedniki psychiczne, t. j. wywoływane przez nią i łączące się z nią przedstawienia, które nazwaliśmy fonematami.¹ Fonematy składają się z dwojakiego rodzaju przedstawień. Są to przedstawienia ruchów i układów narządów mowy czyli kinematy oraz przedstawienia słuchowe, odpowiadające fonacji czyli akusmaty. Uwzględniając więc podział ogólny przedstawień na spostrzegawcze, wyobrażeniowe i pojęciowe, możemy wyróżnić jako składniki fonematów:

A. Kinematy

- a) postrzeżeniowe,
- b) wyobrażeniowe,
- c) pojęciowe;

B. Akusmaty

- a) postrzeżeniowe,
- b) wyobrażeniowe,
- c) pojęciowe.

§ 3. Mowa jako proces. Pojęcia i terminy, które ustaliliśmy poprzednio, pozwolą nam zrozumieć, co nazywamy mową albo ściślej mówieniem. Przedewszystkiem stwierdzamy, że mowa jest procesem, którego istotą jest łączenie zawartości i fonematów. Ze względu na jakość fonematów oraz kolejność ich kojarzenia z zawartościami rozróżniamy trzy rodzaje przebiegów.

Najważniejszym z nich jest t. zw. mowa wewnętrzna, zwana także myśleniem językowym. Polega ona na łączeniu samych fonematów z zawartościami, bez fonacji. Ze względu na kolejność, w jakiej po sobie one występują w świadomości, rozróżniamy dwa rodzaje mowy wewnętrznej: albo fonematy są

¹ Terminy: *fonemat*, *akusmat*, *morfemat* stosuję tu w innem znaczeniu, niż zostały do nauki polskiej wprowadzone przez Baudouina de Courtenay. W terminologii dotychczasowej *fonema* lub *fonemat* oznaczał wyobrażenie głoski, *kinemą* lub *kinematem* nazywano najmniejsze elementy wyobrażeń ruchowych, składających się na fonemat, *akusmatami* — najmniejsze elementy wyobrażeń słuchowych, tworzących fonemat, ponadto *kinakemą* nazywał Baudouin de Courtenay połączenie kinematu i akusmatu, termin wobec innego zastosowania poprzednich terminów w naszym ujęciu niepotrzebny. Terminy: *fonemat*, *akusmat*, *kinemat* będą tu oznaczać dowolne składniki wyobrażeń fonacji, a więc np. *fonemat głoskowy*, *zgłoskowy*, *wyrazowy*, *zdaniowy* i t. d.

wywoływane przez zawartości, albo odwrotnie, zawartość zjawia się po fonemacie. A więc np. fonemat *róża* wprowadza do świadomości przedstawienie 'róży', albo przedstawienie 'róży' wywołuje w naszej świadomości fonemat *róża*. Pierwszy rodzaj mowy wewnętrznej nazywamy rozumieniem, drugi — wyrażaniem.

Na wyrażaniu polega mowa zewnętrzna czyli wypowiedzianie. Jest ono równoznaczne z wyrażaniem z tą różnicą, że jako wynik fonematów (pojęciowych lub wyobrażeniowych) pojawiają się czynności narządów mowy lub pisanie. Stąd według rodzaju czynności rozróżniamy wypowiadanie głosowe czyli wygłaszanie, albo pisarskie czyli pisanie. Wytwory wygłaszania lub pisania nazywamy tworami ustnymi lub pisemnymi.

Trzeci rodzaj mowy polega na rozumieniu, ale fonematy (postrzeżeniowe) pojawiają się w świadomości odbiorcy wskutek doznań, wywołanych cudzem wygłaszaniem lub pisanem. Stosownie do genezy tych fonematów rozróżniamy słuchanie i czytanie. Oba te procesy obejmujemy ogólną nazwą odbioru językowego.

Z rozróżnienia istoty tych procesów wynika jeszcze jeden sposób ich określania: mowa wewnętrzna jest procesem wyłącznie psychicznym, zaś odbiór i wypowiedzianie są procesami psychofizycznymi. Ponieważ wspólną ich cechą jest kojarzenie fonematów z zawartościami, przeto wszystkie te rodzaje można obejmować wspólną nazwą mowy. Schematycznie jej rodzaje można przedstawić w następujący sposób:

I. Mowa wewnętrzna (proces psychiczny):

1) rozumienie: $Ft + Z$;

2) wyrażanie: $Z + Ft$.

II. Wypowiadanie (proces psychofizyczny):

1) wygłaszanie: $Z + Ft + Fn$;

2) pisanie: $Z + Ft + P$.

III. Odbiór (proces psychofizyczny):

1) słuchanie: $S + Ft + Z$;

2) czytanie: $W + Ft + Z$.¹

§ 4. Grafematy. Symbolami fonematów są litery i ich skupienia, stąd kojarzą się z nimi w naszej świadomości przed-

¹ Z — zawartość; Ft — fonemat; Fn — fonacja; P — czynności pisarskie; S — czynności fizjologiczne narządu słuchowego; W — czynności fizjologiczne narządu wzrokowego.

stawienia, w stosunku do fonematów także symboliczne, mianowicie przedstawienia znaków literowych t. j. grafopematy oraz przedstawienia odpowiednich czynności pisarskich czyli grafokinematy. Zespoły obu rodzajów przedstawień nazywać będziemy grafematami.¹

Literatura naukowa dotycząca istoty mowy jest ogromna. Podaję tu ważniejsze opracowania polskie: J. Baudouin de Courtenay, Charakterystyka psychologiczna języka polskiego, Język polski i jego historia, Encyklopedia Polska Akademii Umiejętności. II cz. I (tamże wskazówki bibliograficzne). — J. Rozwadowski, O zjawiskach i rozwoju języka, Wyd. TMJP 1921. — S. Szober, Zarys językoznawstwa ogólnego, Wyd. TMJP 1924. — A. Gawroński, Szkice językoznawcze, Wyd. TMJP 1928. — Ponadto zwięzłe i bardzo jasne przedstawienie podstawowych pojęć u L. Roudeta, Zasady fonetyki ogólnej (w przekładzie i z dopełnieniami T. Benniego), Warszawa 1927 (R. V).

B. Znaczeniowe składniki fonacji i fonematów.

§ 5. Morfematy. W fonacji rozróżniamy pewne powtarzające się składniki, związane w sposób ustalony i do pewnego stopnia jednoznaczny z pewnymi zawartościami lub ich składnikami. Tak ujmowane fonematy będziemy nazywać morfematami.² Wśród nich wyróżnimy morfematy elementarne t. j. wątki, np. (rog)-(at)-(k)-(a), nie dające się dzielić na drobniejsze części, któreby jeszcze były odpowiednikami elementów zawartości, oraz ustroje, np. (rog-at-k-a), t. zn. całości złożone z wątków, a więc fonematy, które tworzą całość ze względu na swoją zawartość, ale składają się z elementów, odpowiadających obecnie lub dawniej pewnym elementom zawartości.

§ 6. Rodzaje morfematów. Powiedzenia. Zasadniczym, realnym fonematem, występującym samodzielnie, jest powiedzenie, t. j. morfemat, którego zawartość łączy się w świadomości lub podświadomości z poczuciem powodu lub zamiaru,

¹ W terminologii Baudouina de Courtenay grafemat oznaczał tylko przedstawienie litery.

² Termin *morfema* wprowadził Baudouin de Courtenay na oznaczenie części z punktu widzenia znaczeniowego niepodzielnej, a więc dla tego składnika fonacji, który nazwaliśmy wątkami. Wprowadzenie tego terminu na oznaczenie wszelkich składników fonacji, zarysowujących się wyraźnie jako odpowiedniki pewnych typów zawartości, jest zgodne z pochodzeniem z greckiego *morfe*, „kształt”. „Kształt” w tym wypadku przysługuje zarówno wątkom jako składnikom większych całości, jak też ustrojom ze względu na wchodzące w ich skład wątki.

w jakim został pomyślany i ewentualnie wypowiedziany. Stosownie do rodzaju powodu lub zamiaru rozróżniamy powiedzenia:

1) odruchowe, np. *ach! oj!* i t. p. czyli wykrzykowe, będące odruchem fizjologicznym na skutek stanu uczuciowego;

2) zamierzone, będące wynikiem świadomego zamiaru osoby mówiącej:

a) oznajmiające, wypowiedziane w zamiarze świadomego powiadomienia odbiorcy o stanie duchowym mówiącego lub o zdarzeniach zewnętrznych, np. *Dołguckiego ogarniał coraz większy niepokój* (Perzyński, *Dwoje ludzi*);

b) wzywające, wypowiedziane w zamiarze wywołania w odbiorcy pewnego aktu woli, np. *Mój panie, jak najprędzej!* (tm.);

c) pytające, wypowiedziane w zamiarze wywołania ze strony odbiorcy pożądanego powiedzenia oznajmającego, np. *Co tu pan porabia?* (tm.).

§ 7. Wyrazy. Najmniejsze morfematy, mogące samodzielnie być powiedzeniami, a więc wypowiedziami o jasnym powodzie lub zamiarze, nazywamy wypowiednikami. Wśród nich rozróżniamy wypowiedniki odruchowe czyli wykrzykniki oraz wypowiedniki zamierzone czyli znaczniki. Tak np. morfemat *och!* jest wykrzyknikiem, ponieważ rozumiemy go jako odruchowe wypowiedzenie jakiegoś uczucia. Podobnie morfemat *lew* jest wypowiednikiem, a zarazem znacznikiem, ponieważ sam może stanowić powiedzenie zamierzone, np. gdy go wypowiemy do dziecka, zwiedzającego zwierzyniec, by mu oznajmić nazwę nieznanego mu pierwszej zwierzęcia. Praktycznie rzecz biorąc, znacznikiem jest każdy morfemat, mogący sam stanowić pytanie, odpowiedź lub rozkaz, a więc rzeczownik, przymiotnik, liczebnik, zaimek, czasownik i przysłówki.

Są nadto morfematy, które tylko w połączeniu z jednym lub kilku znacznikami wchodzi w skład powiedzenia, same zaś stanowić go nie mogą, np. *przy* (*ścianie*), *nad* (*stołem*), (*ojciec*) i (*matka*), (*pójdę*), *jeśli* (*mi pozwolisz*) i t. p. Tego rodzaju morfematy nazwiemy spójkami.¹

¹ Terminy: wypowiednik, znacznik i spójka nie były przedtem używane w gramatyce, jakkolwiek istniały też u nas próby przeciwstawienia t. zw. wyrazów samodzielnych i niesamodzielnych (Szober). Terminologia wprowadzona powyżej wyczerpuje wszystkie tradycyjne części mowy, a więc:

I. Wypowiedniki:

A. Znaczniki, t. j. rzeczowniki, przymiotniki, liczebniki, zaimki, czasowniki i przysłówki;

B. Wykrzykniki.

Wypowiedniki i spójki będziemy łącznie nazywać wyrazami.

§ 8. Wyrażenia. Morfematy, zawierające znacznik ze spójką, np. *przy domu, aby kupić, niech zrobi*, albo dwa lub więcej znaczników, będziemy nazywać wyrażeniami czyli syntagmatami.¹ O ile zatem wyrazy mogą być jednowątkowe, np. *och!* *przy* i t. p., to wyrażenia są zawsze ustrojami.

C. Gramatyka opisowa i rodzaje polszczyzny.

§ 9. Gramatyka opisowa i jej przedmiot. Mowa, jako proces, obejmuje szereg rozmaitych czynności, które, powtarzając się, tworzą typowe jej składniki. Myśląc o tych powtarzających się składnikach procesu mówienia, mówimy już nie o „mowie“ czy „mówieniu“, lecz o języku. Przez język zatem rozumiemy zespół typowych zjawisk mowy pewnej grupy ludzkiej. Opisem tego języka, a więc jego składników, ich klasyfikacją oraz badaniem współzależności w pewnym czasie i na pewnej przestrzeni zajmuje się nauka językoznawcza zwana gramatyką opisową, w przeciwieństwie do historycznej, która zajmuje się badaniem poszczególnych zjawisk w ich dziejowym rozwoju.

Zakres badań gramatyki opisowej może być rozmaity, zależnie od tego, z jakiego czasu i z jakiego środowiska pochodzi badane zjawisko językowe. Możemy więc badać zwyczaje językowe pewnej określonej epoki lub wieku, np. XVI, XVII w. i t. d., przyczem oczywiście język ten poznajemy wyłącznie na podstawie tekstów pisanych lub drukowanych, w najlepszym razie z niedokładnych ówczesnych opisów. Rezultaty tych badań w pisemnem przedstawieniu będziemy więc nazywać gramatyką opisową polszczyzny XVI, XVII, XVIII wieku.

II. Spójki:

A. Przyimki;

B. Spójniki.

Pozostają tylko t. zw. wyrazki (partykuły), które będziemy traktować części jako spójniki, części jako wątki wyrazów.

¹ W terminologii Baudouinowskiej *syntagma* oznaczała „wyrazy i wyrażenia ze stanowiska syntaktycznego niepodzielne“ (Charakterystyka psychologiczna, p. Literatura 167 nst.). Terminu tego używać tu będziemy na oznaczenie grup, składających się przynajmniej z dwu wyrazów.

Badając opisowo język minionych epok, z konieczności poznajemy tylko zwyczaje, panujące w języku pisanym, a dopiero za pośrednictwem pisma lub druku możemy snuć wnioski o właściwościach wymowy. Najpełniejszym, bo obejmującym także bezpośrednio poznawane właściwości wymowy, może być tylko opis języka współczesnego.

§ 10. Współczesna polszczyzna. Przez współczesny język polski rozumiemy przede wszystkim język, którym się posługują Polacy, a więc obywatele państwa polskiego z wyjątkiem t. zw. mniejszości narodowych, t. j. pewnej ilości Rosjan, Rusinów, Białorusinów, Litwinów, Niemców i Żydów. Oczywiście także poza granicami państwa polskiego język ten obejmuje znaczne skupienia Polaków, pozostających pod panowaniem niemieckim, czeskim, litewskim i rosyjskim, nadto licznych emigrantów w Ameryce, nad Renem, obecnie też we Francji oraz mniejsze grupki, np. w Bośni, w Adampolu (w Azji Mniejszej) i t. p.

Literatura. K. Nitsch, O języku polskim, 1921² Bibl. TMJP Nr. 1. — K. Nitsch, DJP (§§ 1, 2); — Granice państwa polskiego a granice języka polskiego: I. Polacy na dawnych Węgrzech, JP V 97; II. Granica polsko-czeska, JP VI 41; III. Granica polsko-niemiecka na Śląsku, JP VII 97; IV. Południowa i zachodnia granica Wielkopolski, JP VIII 33; V. Zachodnia granica polskiego Pomorza, JP IX 80; VI. Północna granica polsko-niemiecka JP X 129. — M. Małeckie, Polskie kolonie w Bośni i ich język JP XII 79; — Polskie wyspy językowe na Słowaczynie, JP XIII 128, XV 1. — J. Wąsowicz, O polskiej wyspie etnograficznej koło Żytomierza, Przegląd Kartograficzny II 186—190.

§ 11. Język wspólny. Tak pojęta polszczyzna nie jest czemś jednolitem, ale przeciwnie przedstawia się jako zespół bardzo zróżniczkowanych systemów językowych. Przede wszystkim, uwzględniając podział społeczeństwa polskiego na rozmaite środowiska kulturalne i społeczne, możemy wyodrębnić język warstw kulturalnych, rozumiejąc przezeń zwyczaje językowe ludzi, którzy ukończyli co najmniej szkołę średnią. System językowy tych warstw nazywają zwykle językiem kulturalnym. Nazwa ta jednak jest z pewnych względów niedogodna, z przymiotnikiem „kulturalny“ kojarzymy bowiem zwykle ocenę dodatnią, jako przeciwstawienie do „niekulturalny“. Nazywając zatem ten język „kulturalnym“, sugerujemy tem samem termin „niekulturalny“ dla gwar, które mają swoją „kulturę“ oraz uzasadnienie historyczne i uprawnienie społeczne, a zarazem podsuwamy ich lekceważenie i niesłuszne ośmieszanie.

nie. Unikając zatem tych niedogodności, nazywamy język warstw wykształconych, będący zarazem językiem urzędowym państwa polskiego, językiem ogólnopolskim lub wspólnym.¹

§ 12. Rodzaje języka wspólnego. Język wspólny również nie jest w pełnym zasobie objętych tem mianem sposobów porozumiewania się jednolity. Przedewszystkiem musimy w nim wyróżnić dwie odmiany, zależne od sposobów wypowiedzania, a więc język mówiony i pisany czyli literacki. Uwzględniając jeszcze bezpośredni cel, w którym tych języków używamy, wyodrębnimy w zakresie języka mówionego: język retoryczny, którym się posługujemy w przemówieniach, mających na celu rozumowe, a ewentualnie także uczuciowe powiadomienie lub przekonanie większej grupy słuchaczy — oraz język rozmowy, używany w życiu codziennem, w obcowaniu z jedną osobą lub niewielką grupą jednostek, z którymi bezpośrednio, jak się to mówi, „wymieniamy“ nasze myśli. Język ten będziemy nazywali potocznym.

W zakresie języka literackiego można również wyróżnić dwa typy. Pierwszy ma na celu niemal wyłącznie rozumowe pouczenie czytelnika o pewnych poglądach w jakiejś określonej dziedzinie życia lub nauki. Ten typ języka będziemy nazywać językiem naukowym. Drugi typ to język, w którym wypowiadamy uczucia z myślą o estetycznem działaniu na czytelnika. Ten typ języka pisanego będziemy nazywać językiem poetyckim.

W zakresie tych czterech dziedzin języka wspólnego można wyróżnić jego odmianki, przynależne do pewnych terenów, ogniskujących się koło większych miast, a związanych zwykle wspólnym bliższym rozwojem historyczno-kulturalnym. Uwzględniając te różnice, wydzielimy w języku wspólnym jego odmianki, zwane językami prowincjonalnemi. Nazwa ta nie ma w tem zastosowaniu znaczenia, deprecjonującego pewien zwyczaj mówienia, jako niestosowny. Owszem stolica, czy wogóle stolice, mają również pewien zasób właściwości językowych, które uważamy za prowincjonalizmy, np. warszawską wymowę *Saska Kępa*, *coś* i t. p. Nazwa „prowincjonalizm“ z określeniem geograficznem (np. prowincjonalizm krakowski, warszawski, poznański i t. p.) jest nazwą właściwości różnej w stosunku do języka

¹ W dalszym ciągu będziemy się posługiwali drugim terminem, który jako krótszy i niezłożony jest dogodniejszy.

innych terenów wspólnej polszczyzny, a uchodzącej w języku mówionym lub literackim za niepoprawną.

Poza zróżnicowaniem wspólnego języka według ważniejszych środowisk kulturalnych, zauważymy różnice, wynikające z różnaitości zawodów, dzielących ludzi, którzy posługują się zasadniczo językiem wspólnym. Te odmianki języka wspólnego, zaznaczające się przedewszystkiem w zakresie słownictwa, nazywamy językami zawodowemi.

Literatura. K. Nitsch, O wzajemnym stosunku gwar ludowych i języka literackiego (II. Polskie dialekty kulturalne), JP I 172; — Wpływ dialektu kulturalnego na dialekty ludowe, JP I 281; — Ortografia a wymowa ludowa, JP I 259. — T. Lehr-(Spławieński), O mowie Polaków w Galicji Wschodniej, JP II 40. — K. Nitsch, Nowa zasada rymowa, JP V 65 (co do wymowy lwowskiej). — R. Kubiński, Błędy ortograficzne i językowe uczniów lwowskich, JP VIII 145. — A. Tomaszewski, Błędy językowe uczniów szkół poznańskich, JP XII 45, 81. — A. Passendorfer, Język literacki w Królestwie Polskiem a w Galicji, PJ XI 65 (1911).

§ 13. Gwary i dialekty. Poza językiem wspólnym, którego używa znaczna mniejszość Polaków, istnieje mnóstwo odmian polszczyzny, używanych głównie przez ludność chłopską, rolniczą, osiadłą na wsiach, najczęściej nie posiadającą wykształcenia średniego. Systemy tego rodzaju odmianek języka polskiego nazywamy jego gwarami. Ilość ich jest ogromna, a polszczyzna ludowa różni się zazwyczaj niemal od wsi do wsi. Gwary te łączymy w naukowej klasyfikacji w większe jednostki, określone terenowo i nazywamy je dialektami, a ich właściwości, różne w stosunku do języka wspólnego — dialektyzmami.

§ 14. Tereny gwarowe. Dialekty grupuje się przedewszystkiem na podstawie właściwości wymowy. Układ dialektów na tej podstawie według Nitscha PTG XV przedstawia się następująco:

I. Śląsk: A. południowy: a) Jabłonkowskie, b) Cieszyńskie, c) pogranicze czeskie; — B. północny: d) Gliwickie, e) Głogowskie, f) Opolskie, g) Kluczborskie.

II. Małopolska: A. Góry; — B. Pas dzielący Góry od Krakowskiego; — C. Małopolska nizinna południowa; — D. M. wschodnia; — E. Lubelskie; — F. M. środkowo-północna; — G. Pogranicze Mazowsza; — H. Łowickie; — I. Sieradzkie.

III. Wielkopolska: A. Wielkopolska właściwa: 1) zachodnia, — 2) centralna, — 3) północno-wschodnia; — B. Krajna i Bory Tucholskie; — C. Kujawy i ziemia Chełmińsko-Dobrzyńska; — D. Nowe dialekty niemazurzące.

IV. Mazowsze: A. Mazowsze stare z Kurpiami; — B. Mazowsze nowe: a) północno-zachodnie, b) Podlasie.

V. Dialekty mieszane mazowiecko-chełmińskie.

VI. Kaszuby.

VII. Kresy wschodnie.

§ 15. Język artystyczny. Język wspólny i gwary nie wyczerpują w zupełności pojęcia współczesnej polszczyzny. Jako ich synteza istnieje jeszcze język artystyczny, t. j. zespół tych wszystkich środków językowych, których używa artysta dla wyrażenia nie tylko własnych stanów świadomości, ale też dla odtworzenia postaci fikcyjnych, ich życia duchowego i środowiska. Podłożem tego języka jest oczywiście wspólny język pisany, ale artysta niejednokrotnie sięga po materiał języka mówionego, a nadto dla odtworzenia środowiska społecznego lub terenowego posługuje się bezpośrednio lub za pośrednictwem postaci utworu elementami języka zawodowego, ludowego, a nawet staropolskiego. Stąd język artystyczny jest syntezą polszczyzny i to nie tylko współczesnej, ale polszczyzny w ogólności, jakkolwiek sam podpada pod pojęcie języka pisanego współczesnego.

§ 16. Zakres gramatyki współczesnej polszczyzny. Określiwszy w ten sposób, przynajmniej ogólnikowo, najrozmaitsze typy dzisiejszego języka polskiego, mamy tem samem wyznaczony zakres gramatyki opisowej współczesnej polszczyzny. Będzie ona zatem zajmować się zjawiskami nie tylko języka wspólnego, ale też mowy ludowej. Uwzględniając właściwości gwarowe, a mając na uwadze też język artystyczny, nie może pomijać języka staropolskiego. Z jednej strony bowiem właściwości języka staropolskiego ułatwiają zrozumienie dzisiejszych cech gwarowych, z drugiej strony często są mniej lub więcej umiejętnie „stylizowane“ w języku artystycznym, jako środek do odtwarzania minionych epok.

Ogniskując swe badania na dziedzinie języka wspólnego, musi nadto gramatyka opisowa uwzględniać w jego zakresie różniczkowanie prowincjonalne, tłumaczące się zasadniczo środowiskowem podłożem gwarowem.

§ 17. Gramatyka opisowa a normatywna. Zwyczajnie gramatykę opisową, w szczególności języka wspólnego, uważa się za równoznaczną z t. zw. gramatyką normatywną, której zadaniem jest ustalanie prawideł poprawności językowej.

Są to jednak dwie dziedziny najzupełniej odmienne co do celu, który się im wyznacza. Gramatyka opisowa ma za zadanie teoretyczny opis danego języka o celu wyłącznie naukowym, podobnie jak botanika w zakresie świata roślinnego. Zadaniem gramatyki normatywnej jest natomiast orzekanie, który z istniejących zwyczajów należy z jakiegoś obiektywnego względu uznać za bardziej uzasadniony i obowiązujący dla języka wspólnego, przyczem powinno się liczyć z jego zasadniczymi odmiankami, a więc wydawać wyroki z uwzględnieniem różnic, wynikających z celu i sposobu wypowiedzenia, a niekiedy też różnic zawodowych. Z tego zarazem wynika, że gramatyka opisowa daje lub przynajmniej powinna dawać materiał do wniosków dla gramatyki normatywnej. A więc stwierdzając, że pewien zwyczaj istnieje w języku wspólnym, orzekamy tem samem, że jest on obowiązujący dla tych, którzy się tym językiem chcą posługiwać, a więc np. dla chłopów, którzy pragną kształcić się do zawodów umysłowych. Czasem gramatyka opisowa stwierdza istnienie w języku wspólnym kilku obocznych zjawisk. Wówczas, również przez ustalenie ich waloru znaczeniowego czy przynależności prowincjonalnej, stwarza warunki osądu normatywnego, a zarazem stwierdza teoretycznie, jakie w danym momencie istnieją poglądy normatywne.

Gramatyka opisowa pojęta w najszerszym zakresie daje nadto podstawy dla sądów normatywnych w innej dziedzinie. Opisując przynajmniej elementarnie zjawiska mowy ludowej i staropolskiej, stwarza zarazem podstawy sądów o trafnem ich zastosowaniu w języku artystycznym.

§ 18. Działy systematyki językowej. Gramatyka opisowa dzieli się na pewne działy zależnie od ściślejszego zakresu badań. Wyróżniamy przedewszystkiem głosownię lub fonetykę czyli naukę o fonacji i jej składnikach. Drugi dział zajmuje się morfematami i nazywa się morfologją. Dział ten obejmuje: 1) morfologję wyrazów, bez względu na ich przynależność do wyrażen, czyli słowotwórstwo, 2) naukę o budowie wyrazów ze względu na ich przynależność do wyrażen, czyli fleksję, 3) naukę o budowie i znaczeniu wyrażen, czyli składnię.

Literatura. Nowsze poglądy na dziedzinę nauki o języku według ściślejszego zakresu badań przedstawia i ocenia J. Rozwadowski, *Semantyka a gramatyka* (Nauka o znaczeniu w obrębie nauki o języku), JP IX 97 i 129. — Nadto Wstęp do GZ.

Nowsze gramatyki opisowe współczesnej polszczyzny: A. A. Kryński, Gramatyka języka polskiego, M. Arct, uwzględniająca moment historyczny. — A. Soerensen, *Polnische Grammatik in systematischer Darstellung*, Lipsk 1900. — A. Meillet i H. Willman-Grabowska, *Grammaire de la langue polonaise*, Paris 1921. — St. Szober, Gramatyka języka polskiego, Książnica 1923, wyd. II (z wyjaśnieniami historycznymi), — wszystkie uwzględniające wyłącznie język wspólny pisany.

Benni, Łoś, Nitsch, Rozwadowski, Ułaszyn, Gramatyka języka polskiego, Kraków, Polska Akademia Umiejętności 1923 (Głosownia opisowa i historyczna, słowotwórstwo opisowe, fleksja historyczna, składnia traktowana opisowo na materiale staropolskim, dialekty). Ponadto podręczniki szkolne Steina i Zawilińskiego, Szobera, Lehra-Spławińskiego i Kubińskiego.

Wskazówki do samokształcenia: H. Gaertner, *Nauka o języku polskim*, Lwów 1927.

Głosownia.

§ 19. Głosownia i jej zadania. Głosownia bada fonację i jej składniki, stąd musi się zajmować wszystkimi jej czynnikami, w szczególności zaś fizykalnymi warunkami powstawania akusmatów i czynnikami ich rozmaitych właściwości. Uwzględnia też ubocznie stosunek fonematów do pisma, jako sposobu ich utrwalania fizycznego, uwagę swoją jednak ogniskuje na czynnościach czyli artykulacjach naszych narządów mownych, które nazwaliśmy fonacją. Ten zasadniczy dla mówienia proces rozkłada przedewszystkiem na najmniejsze elementarne składniki czyli głoski i zajmuje się sposobem ich powstawania zarówno w odosobnieniu, jak też w zespołach. Wreszcie bada owe zespoły głoskowe jako składniki większych całości.

Opracowania ogólne. a) *Głosownia języka wspólnego:* J. Baudouin de Courtenay, *Fonologia polska*, Encyklopedia Powszechna Ilustr. XXII. — J. Rozwadowski, *Szkic wymowy polskiej*, MPKJ I. — J. Baudouin de Courtenay, *Wskazówki dla zapisywawców gwar polskich*, tm. — T. Benni, *Studja fonetyczne: I. Klasyfikacja dźwięków polskich*, PF VIII; — *Samogłoski polskie; analiza fizjologiczna i systematyka*, Warszawa 1912; — *Metoda palatograficzna w zastosowaniu do spółgłosek polskich*, Warszawa 1917; — *Fonetyka opisowa*, GZ. — J. Rozwadowski i K. Nitsch, *Głosownia języka polskiego: I. Ogólne zasady głosowni*, Bibl. TMJP Nr. 6; II. *Dziśiejszy system głosowy*, tm. Nr. 7. — T. Lehr-Spławiński, *Kilka uwag o klasyfikacji głosek polskich*, JP XI 33, 69 — M. Abiński i T. Lehr-Spławiński, *Nieco o głoskach języka polskiego*, JP XII 15, 20 — T. Benni, *Istota różnicy samogłoski a spółgłoski*, JP XII 150; — *Jak klasyfikować spółgłoski nosowe?* JP XIII 52. — J. Stein, *W sprawie podziału i układu głosek polskiego języka literackiego*, Poznań 1928. — Z obcych: L. Roudet (Benni), *Zasady fonetyki ogólnej*, Warszawa 1917, nadto por. Benni, *Fonetyka* s. 54 nst.

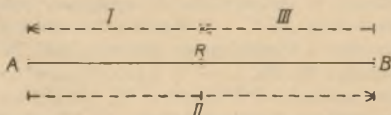
b) *Głosownia gwarowa:* K. Nitsch, *Mowa ludu polskiego*, Kraków 1911; — *Próba ugrupowania gwar polskich*, RF XLVI; — *Dialekty języka polskiego*, GZ (II wyd.); — *Mapa narzeczy polskich*, Kraków 1919; — *Wybór polskich tekstów gwarowych*, Lwów 1929. — F. Lorentz, *Slovinzische Grammatik*, Petersburg 1903; — *Geschichte der pomoranischen Sprache*, Lipsk 1925. —

Opracowania monograficzne gwar wymienia K. Nitsch DJP, ponadto przybyły od roku ogłoszenia DJP streszczenia monograficznych opisów: W. Malinowski, Gwara Rębowa (Mazowsze bliższe), Rocznik Państw. Wyższego Kursu Naucz. w Lublinie 1925; — St. Bąk, Gwara „lasowska“ Grębowa i okolicy, Spraw. Tow. Nauk. we Lwowie 1926 i Spraw. Pol. Ak. Um. 1928;¹ — A. Tomaszewski, Stosunek gwary Łopienna do innych wielkopolskich, SG 467; ostatnio: A. Tomaszewski, Gwara Łopienna i okolicy w północnej Wielkopolsce, PKJ Nr. 16; — H. Świdorska, Dialekt Księstwa Łowickiego, PF XIV.

c) *Ortofonja*: T. Benni, Ortofonja polska, Książnica 1924. — K. Nitsch, O poprawną wymowę, JP VIII 134; — O wymowę samogłosek pochyłonych, JP VIII 92. — T. Benni, Polska wymowa sceniczna, JP XI 161; — Wzorowa wymowa szkolna, Szkoła i Wiedza, Lwów I (1927) 426. — Z. Klemensiewicz, Projekt prawideł poprawnej wymowy polskiej, JPX III 4, 33 (też Benni 40, Nitsch 41). — A. Tomaszewski, Z powodu projektu prawideł poprawnej wymowy polskiej, Poznań 1929, odb. z Przyjaciela Szkoły (5. XI. 1928). — K. Nitsch, Dodatkowe opinie w sprawie poprawnej wymowy, JP XIV 26. — Prawidła poprawnej wymowy (ze słowniczkiem), Bibl. TMJP Nr. 10. — Jespersen-Klich, Najlepsza wymowa, JP I 14, 179.

A. Czynniki fizyczne akusmatów.

§ 20. **Ruchy drgające.** Podniecią fizyczną, powodującą czynności fizjologiczne narządu słuchowego oraz powstawanie akusmatów, jest w ogólności drganie powietrza, wywołane drganiami przedmiotów elastycznych lub zmianą ciśnienia powietrza. Najprostszy ruch drgający polega na wychyleniu się cząsteczki powietrza do pewnego punktu, poczem odbywa ona drogę powrotną na tej samej linii, przekracza punkt równowagi, wychyla się w przeciwnym kierunku i powraca do punktu wyjścia. Ruch ten można zobrazować następującym rysunkiem:

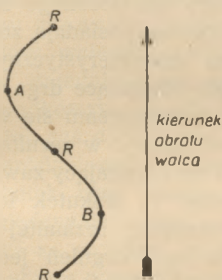

Rys. 1.

W rysunku tym linia ciągła przedstawia drogę cząstki powietrza, litera *R* wskazuje punkt równowagi, litery *A* i *B* punkty największego odchylenia, linia przerywana ze strzałkami kierunku poszczególnych ruchów, których kolejność zaznaczona jest cyframi rzymskimi.

¹ Podaje się tu opracowania ogólne; literatura monograficzna jest cytowana w związku z poszczególnymi rozdziałami.

Ruchy drgające poznajemy dokładniej zapomocą przyrządu zwanego kimografem. Składa on się z błony przejmującej drgania i połączonej z rylcem, który je przenosi na okopcony papier, obracający się równocześnie z walcem, poruszany zapomocą mechanizmu. Wówczas przedstawione powyżej drgnięcia zaznaczy się na papierze następującą linią falistą:

Rys. 2.

§ 21. Rodzaje drgań. Zależnie od rodzaju poszczególnych drgnień, tworzących drgania, rozróżniamy rozmaite jego rodzaje.

Przedewszystkiem rozmaitą może być odległość między punktem równowagi a punktem największego odchylenia w jednym lub w drugim kierunku. Odległość tę nazywamy wybiegiem (amplitudą) drgania. Od długości wybiegu zależy ta cecha akusmatu, którą nazywamy jego siłą. Z pośród dwu drgań o różnym wybiegu drganie z dłuższym wybiegiem odpowiada akusmatowi silniejszemu, drganie o krótszym wybiegu odpowiada słabszemu akusmatowi.

Powtórne drgania mogą się różnić ilością drgnień na sekundę. Tej różnicy poza tem zupełnie takich samych drgań odpowiada cecha akusmatu, którą nazywamy jego wysokością. Wyższym jest akusmat, powstający wskutek szybszego drgania, niższym — ten, któremu odpowiada wolniejsze drganie. Różnice wysokości akusmatów nazywamy odstępami (interwałami).

Ponadto drgnienia poszczególne mogą być ruchami złożonemi, składającemi się z drobniejszych, powtarzających się w tym samym zespole, różnorodnych drgnień. Rodzaj tych drgnień składowych stanowi o właściwości akusmatu, którą nazywamy jego barwą. Te drgnienia elementarne, składające się w sumie na

jeden element fonacyjno-akustyczny, nazywamy *pobocznymi*. O uwydatnieniu się ich decyduje kształt ograniczonej przestrzeni czyli *resonatora*, którego zawartości powietrznej drgania te się udzielają, przyczem niektóre z nich ulegają wzmocnieniu. Zjawisko udzielania się drgań i wzmacniania ich zapomocą resonatora nazywamy *odbrzmiewaniem* czyli *resonansem*. Trwanie jednego drgnienia prostego lub złożonego nazywamy jego okresem. Wogóle ciała fizyczne posiadają zdolność poddawania się drganiom o pewnym charakterystycznym dla każdego z nich okresie. O ile powietrze otaczające drga w okresach odpowiadających przedmiotowi, znajdującemu się w sąsiedztwie, wówczas drgania te mu się udzielają i w rezultacie powstaje akusmat silniejszy. Jeśli zatem ruch drgający zawiera drgania o okresach rozmaitych resonatorów, to wskutek ich odmiennego współbrzmienia wywołuje akusmaty rozmaitej barwy.

Drgania, składające się z drgnień jednakowych, nazywamy *regularnymi*. Jeśli obracają się one w granicach od 50—7000 drgnień na 1 sekundę, to odpowiadające im akusmaty nazywamy *dźwiękami*. Drgania regularne poza temi granicami oraz drgania nieregularne wywołują akusmaty zwane *szmerami*.

Ponadto akusmaty mogą się różnić sumą okresów jednakowych powtarzających się po sobie drgnień czyli *iloczasem*.

Omówione cechy akusmatów uważamy pośrednio także za cechy odpowiednich fonematów, a przenośnie i samej fonacji oraz jej składników.

B. Narządy mowy, ich nastawy i ruchy.

I. Narządy mowy.

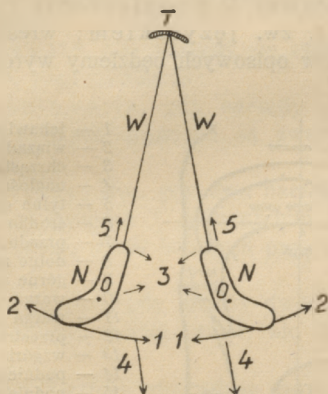
§ 22. Płuca. Warunkiem fonacji jest przedewszystkiem wydech. Powstaje on wskutek zmniejszania objętości płuc, w których znajduje się powietrze. Zmniejszanie to odbywa się przez podnoszenie się opony brzusznej ku górze oraz skurcz mięśni żebrowych. Od siły tych dwu ruchów, zwłaszcza żebrowego, zależy wielkość wybiegu czyli amplitudy, będącej odpowiednikiem fizycznym siły fonematu.¹

§ 23. Krtąń. Powietrze, wydechane z płuc, dostaje się naprzód do rury o niewielkim przekroju, składającej się z licznych,

¹ Nietylko akusmatu, ponieważ z tym się łączy poczucie siły kinematu, będące wynikiem siły pracy mięśniowej.

wysłanych z obu stron błoną, chrząstek czyli do tchawicy. U samej góry tchawica się rozszerza i tworzy pierścień, którego przód można wyczuć dotykiem u podstawy szyi. Pierścień ten nazywa się krtanią. Ściany wewnętrzne krtani tworzy od przodu chrząstka, zwana ze względu na swój kształt tarczową, od tyłu zaś chrząstka pierścieniowa. Wewnętrzne ich ściany łączy elastyczna pozioma błona, rozdzielona od przodu ku tyłowi szparą, którą nazywamy głośnią. Po obu stronach głośni błona tworzy zgrubienia, jakby wałeczki, podobne do warg. Są to więzadła głosowe. Przednie końce tych więzadeł są przytwierdzone w jednym, środkowym punkcie do wewnętrznej strony chrząstki tarczowej, tylne zaś do opierających się na wewnętrznej ścianie chrząstki pierścieniowej dwu przeciwległych chrząstek nalewkowych. Wskutek tego głośnia dzieli się na głośnię międzywiązadłową i międzynalewkową.

Chrząstki nalewkowe są ruchome, a ruchami ich kierują rozmaite mięśnie, których skurcz powoduje różne układy chrząstek, a przez to i więzadeł głosowych. Działanie tego mechanizmu w przybliżeniu przedstawia następujący schemat (Roudet-Benni s. 42):

Rys. 3.

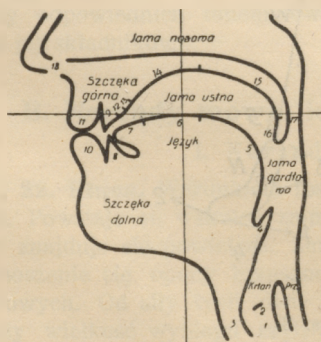
Literą *T* jest oznaczona chrząstka tarczowa, literami *NN* chrząstki nalewkowe, obracające się około osi *OO*, literami *WW* więzadła głosowe, strzałkami zaś kierunki działania mięśni. Mięśnie pierściennonalewkowe tylne (1) powodują obrót osiowy

chrząstek, oddalający ich końce wewnętrzne, wskutek czego głośnia się rozszerza. Odwrotnie działają mięśnie pierściennonalewkowe boczne (2), których skurcz zwęża głośnie międzywiązadłową. Mięśnie międzynalewkowe (3), kurcząc się, zamykają głośnie międzyskrząstkową. Mięśnie pierściennotarczowe (4) wydłużają wiązadła głosowe, mięśnie tarczowonalewkowe (5) skracają je.

Przy połykaniu krtani jest przykryta blaszkową chrząstką, którą zwiemy nagłośnią. Wówczas pokarm przechodzi po niej do przełyku. Jeśli zaś oddychamy lub mówimy, nagłośnia jest podniesiona, a powietrze uchodzi z krtani do dalszej części przewodu oddechowego, który w całości nazywa się nasadą.

§ 24. Nasada. W nasadzie wyróżniamy trzy ograniczone przestrzenie, które nazywamy: 1) jamą gardłową, 2) jamą nosową, 3) jamą ustną.

W jamie ustnej rozróżniamy: 1) wargi, dolną i górną, które wobec siebie mogą zajmować rozmaite układy; 2) zęby, zwłaszcza ważna przy fonacji wewnętrzna strona górnych zębów; 3) miejsce między wżórkami dżasłowemi a podstawą zębów czyli przestrzeń zazębowa; 4) znajdujące się nad nią wżórkki dżasłowe; 5) podniebienie twarde i miękkie zakończone t. zw. języczkiem; wreszcie 6) język, w którym dla celów opisowych będziemy wyróżniali: a) przód, b) środek i c) tył.

- 1 — tchawica;
- 2 — wiązadła głosowe;
- 3 — chrząstka tarczowa;
- 4 — nagłośnia;
- 5 — tylna część języka;
- 6 — środkowa część języka;
- 7 — przednia część języka;
- 8 — dolne zęby;
- 9 — górne zęby;
- 10 — warga dolna;
- 11 — warga górna;
- 12 — przestrzeń zazębowa;
- 13 — wżórkki dżasłowe;
- 14 — podniebienie twarde;
- 15 — podniebienie miękkie;
- 16 — języczek;
- 17 — wejście do jamy nosowej;
- 18 — ujście jamy nosowej.

Rys. 4. Obraz narządów mowy w czasie oddychania.¹

¹ Wszystkie przekroje, ilustrujące nastawy głosek, pochodzą z M. Abińskiego, *Obrazy głosek polskich*, Wyd. Tow. Miłośników Języka Polskiego, Kraków 1925.

II. Rodzaje nastaw.¹

§ 25. Nastawy obojętne i fonacyjne. Wszystkie nastawy można podzielić przede wszystkim ze względu na to, czy występują one tylko przy fonacji, czy także przy oddychaniu. Stosownie do tego rozróżniamy nastawy fonacyjne i obojętne.

§ 26. Nastawy według stopnia zbliżenia narządów mowy. Oba rodzaje nastaw mogą się różnić stopniem zbliżenia narządów mowy. Dla celów opisowych rozróżniamy ze względu na stopień:

a) nastawy zwartowybuchowe, gdy narządy mowy w dwu bezpośrednio po sobie następujących momentach są naprzód zwarte, następnie wskutek ciśnienia nagromadzonego powietrza nagle się rozwierają; prąd powietrza ulega krótkiej przerwie, a słuchowo otrzymujemy wrażenie jakby lekkiego wybuchu;

b) nastawy zwartoszczelinowe, gdy bezpośrednio po zwarcu i wybuchu następuje między temi samemi narządami wąska szczelina;

c) nastawy szczelinowe, gdy dwa narządy tworzą dłużej trwającą szczelinę;

d) nastawy zwarte, gdy narządy się zwierają, przerywając w danem miejscu prąd powietrza;

e) nastawy półzwarte, gdy narządy w tym samym momencie w jednych swych częściach są zwarte, w drugich zaś otwarte;

f) nastawy wibracyjne, gdy dwa narządy tworzą momentalnie po sobie następujące i momentalnie trwające zwarcia, wskutek czego wydech, mimo istotnych przerw, wydaje się nieprzerwanym;

g) nastawy otwarte, gdy między dwoma narządami znajduje się przez dłuższą chwilę otwór, nie dający się nazwać szczeliną.

§ 27. Nastawy według narządów mowy. Nastawy można rozpatrywać według części przewodu oddechowego, a więc nastawy w krtani, w jamie gardłowej i ustnej.

¹ Termin „nastawa“ przejęty jest od Steina, który go wprowadził w rozprawce p. t. W sprawie podziału i układu głosek polskiego języka literackiego, odbitka z „Księgi pamiątkowej ku czci St. Dobrzyckiego“, Poznań 1928. Termin ten został tu wprowadzony na oznaczenie samego „szczytu“ głoski, a nie, jak u Steina, jako synonim artykulacji.

§ 28. a) Nastawy krtanłowe. Polegają one na rozmaitych układach wiązań głosowych. Zasadniczo rozróżniamy cztery rodzaje nastaw:

1) nastawa otwarta i obojętna, gdy wiązadła głosowe są rozsunięte, tworząc szeroki otwór, przez który swobodnie przechodzi prąd powietrza do jamy gardłowej; głoski, posiadające obojętną t. j. otwartą nastawę wiązań, wywołują w nas wrażenie szmeru, nazywamy je więc bezdźwięcznymi, np. głoski *p*, *t* i t. p.;

2) nastawa wibracyjna, gdy wiązadła głosowe są zbliżone, tworząc momentalne zwarcia; wynikiem akustycznym tej nastawy jest wrażenie dźwięku, stąd głoski o wibracyjnej nastawie wiązań nazywamy dźwięcznymi, np. głoski *a*, *b*, *d* i t. p.;

3) nastawa zwartowybuchowa, przerywająca prąd powietrza, a poprzedzająca nastawę obojętną lub wibracyjną, stąd nazywana też wstępnem zwarcie krtani, p. §§ 69 i 95;

4) nastawa szczelinowa, poprzedzająca nastawę obojętną lub wibracyjną, p. §§ 69 i 95.

§ 29. b) Nastawy gardłowe. Nastawy te polegają na rozmaitych układach części miękkiego podniebienia i zależnie od tego także języczka w stosunku do otworów, łączących jamę gardłową i nosową. Układy te mogą być trojaki:

1) nastawa obojętna, a zarazem otwarta, gdy podniebienie jest opuszczone ku dołowi, przyczem prąd powietrza przechodzi swobodnie przez jamę nosową, np. przy głoskach *ę*, *m* i t. p.;

2) nastawa zwarta, gdy podniebienie miękkie, podniesione, zamyka wejście do jamy nosowej, przyczem prąd powietrza wchodzi tylko do jamy ustnej, np. przy głoskach *a*, *p* i t. p.;

3) nastawa zwartowybuchowa, gdy po zwarcie następuje nagłe i silne rozwarcie, np. przy głosce *t* w wyrazie *Etna*, w wymowie szybkiej, potocznej, p. §§ 46, 52.

Głoski z nastawą otwartą lub zwartowybuchową nazywamy nosowymi, głoski o nastawie zwartej — czystymi.

§ 30. c) Nastawy ustne. Nastawy te polegają na rozmaitych układach narządów, znajdujących się w jamie ustnej. Dzielimy je przedewszystkiem najogólniej na nastawy I) językowe i II) wargowe.

I. Nastawy językowe. Przez nastawy językowe rozumiemy rozmaite położenia, jakie zajmuje język względem sklepienia

i dna jamy ustnej. Nastawa oddechowa, przy samem oddychaniu, polega na swobodnem położeniu języka na dnie jamy ustnej, przyczem jego koniec dotyka wewnętrznej strony dolnych zębów. Nastawy fonacyjne polegają na odrębnem w stosunku do nastawy oddechowej położeniu języka.

Osobną grupę stanowią tu nastawy otwarte, które określamy różnicą położenia języka względem zębów i podniebienia, czyli jego układu poziomego i pionowego. W układzie poziomym rozróżniamy:

1) nastawy tylne, z językiem coraz więcej cofniętym ku tyłowi jamy ustnej w stosunku do nastawy oddechowej, jak kolejno przy głoskach *a*, *o*, *u*;

2) nastawy przednie, z językiem coraz więcej wysuniętym ku przodowi jamy ustnej, jak kolejno przy głoskach *e*, *y*, *i*.

Z tego punktu widzenia nastawę oddechową możnaby nazwać środkową.

Nastawy przednie i tylne różnią się między sobą zarazem odległością języka od podniebienia, t. j. jego układem pionowym, a tem samem szerokością otworu wydechowego. W związku z tem rozróżniamy trzy rodzaje nastaw otwartych:

1) nastawy szerokie, jak przy głosce *a*;

2) nastawy średnie, jak przy głoskach *ę*, *e*, *ą*, *o*;

3) nastawy wąskie, jak przy głoskach *y*, *i*, *u*.

Ze względu na różnice wysokości położenia języka nastawy szerokie nazywamy też niskimi, zaś nastawy wąskie — wysokimi.

Przy innych rodzajach nastaw można dokładnie wyróżnić, które części języka zbliżają się do sklepienia jamy ustnej; stąd dzielimy je na nastawy przedniojęzykowe, środkowojęzykowe i tylnojęzykowe.

Nastawy przedniojęzykowe dzielimy, ze względu na części sklepienia jamy ustnej, do których zbliża się przednia część języka, na nastawy: a) zębowe, b) zazębowe, c) dźwiękowe.

Wśród zębowych mamy nastawy: 1) zwartowybuchową, jak przy głoskach *t*, *d*; 2) zwartoszczelinową przy głoskach *c*, *dz*; 3) szczelinową przy głoskach *s*, *z*; 4) zwartą przy głosce *n*; 5) półzwartą przy głosce *ł*, przyczem język zwiera się tylko środkiem, podczas gdy powietrze uchodzi po bokach.

Nastawy zazębowe polegają na zbliżeniu przodu języka do przestrzeni zazębowej. Rozróżniamy wśród nich nastawy: 1) zwartoszczelinową, jak przy głoskach *ć, dź*; 2) szczelinową przy głoskach *ś, ź*; 3) zwartą przy głosce *ń*.

Nastawy dziąsłowe polegają na zbliżeniu przodu języka do wzgórków dziąsłowych. Ze względu na stopień mamy tu nastawy: 1) zwartowybuchowe, jak przy *t, d* w wyrazach *trząsk, drzewo*; 2) zwartoszczelinową przy głoskach *cz, dź*; 3) szczelinową przy głoskach *sz, ż* (*rz*); 4) zwartą przy *n* w wyrazie *poncz*; 5) wibracyjną przy *r*.

Nastawy środkowojęzykowe polegają na położeniu środkowej części języka względem środkowej części podniebienia. Rozróżniamy tu nastawy: 1) wąskootwartą, jak przy *i, ś, ź* i t. p., a odpowiednie głoski ze względu na wrażenie słuchowe nazywamy miękkimi; 2) średnio- lub szerokootwartą, jak przy *e, o, p, h, s, z* i t. p., a głoski o tej nastawie zwiemy ze względów akustycznych twardymi.

Nastawy tylnojęzykowe polegają na zbliżeniu tylnej części języka do miękkiego podniebienia. Ze względu na stopień mamy tu nastawy: 1) zwartowybuchową przy głoskach *k, g*; 2) szczelinową przy głosce *ch*; 3) zwartą przy głosce *n* w wyrazie *Anglik*.

II. Nastawy wargowe. Polegają one na zbliżeniu dolnej wargi do górnej lub do krawędzi górnych zębów. Stosownie do tego rozróżniamy nastawy dwuwargowe i wargowo-zębowe.

Nastawa dwuwargowa przy oddychaniu bez fonacji, polega na zetknięciu warg albo lekkim ich rozchyleniu, przy czem nie czujemy w jednym i drugim wypadku żadnego wysiłku mięśniowego. Nastawy fonacyjne różnią się od oddechowej przede wszystkim pewnem napięciem mięśniowym warg: słabem np. przy *m, b*, mocnem np. przy *p*. Nastawy te ze względu na stopień są: 1) zwartowybuchowe jak przy *p, b*; 2) wyjątkowo szczelinowe, p. § 47; 3) zwarte jak przy *m*; 4) otwarte, przy czem wargi są zaokrąglone, jak przy *a, q, o, u*, które nazywamy okrągłymi, albo spłaszczone jak przy *a, ę, e, i*, które nazywamy płaskimi.

Nastawa wargowo-zębowa zasadniczo najczęściej jest szczelinowa jak przy *f, w*, wyjątkowo bywa też zwarta, p. § 50.

III. Ruchy fonacyjne.

§ 31. Wstęp. Rozstęp. Artykulacja. Nastawy narządów mowy są wynikiem pewnych wstępnych ruchów tych narządów lub ich części, a kończą się również ruchami, wskutek których narządy wracają do nastawy oddechowej lub obojętnej. Ruchy te są oczywiście również składnikami głosek, a w odróżnieniu od nastawy nazywamy je ruchami fonacyjnymi. Ruch poprzedzający nastawę nazywamy jej wstępem, ruch kończący nastawę — jej rozstępem.¹ Oba ruchy łącznie z nastawą nazywamy artykulacją. Opisując więc np. artykulację warg przy głosce *b*, wyróżniamy zatem: 1) wstęp, polegający na zbliżaniu się warg do siebie, 2) nastawę, polegającą na zwarciu warg, 3) rozstęp czyli nagłe rozwarcie warg.

Ruchy te przy połączeniu głosek w ciągu fonacji różnią się (podobnie jak także nastawy) od ruchów, które wykonujemy, wymawiając te same głoski w odosobnieniu, a więc bez poprzedzającej i następującej. W pewnych połączeniach różnice te można ująć w ogólne formuły, p. § 114.

C. Przegląd odosobnionych głosek polskich.

I. Głoski języka wspólnego.

§ 32. Zasady opisu głosek. Głoski są więc zespołami artykulacyj, składających się z nastaw i ruchów fonacyjnych. Stąd, by opisać głoskę, należy stwierdzić i wymienić wszystkie jej nastawy, ich stopnie oraz ruchy fonacyjne.

Opisując jakąś głoskę oczywiście mamy na myśli zawsze klasę, obejmującą nieskończone mnóstwo poszczególnych, jedno-razowych, ale powtarzających się czynności fonacyjnych, a więc pewne ich wspólne właściwości bez względu na różnice, jakie między nimi zachodzą w zależności od normalnych różnic w budowie narządów głosowych i ich funkcjonowaniu u rozmaitych ludzi. Również abstrahujemy narazie od różnic, jakie wynikają z ich bezpośredniego sąsiedztwa fonacyjnego. Tak np. *a* w wyrazie *siano* jest węższe i przedniejsze, niż w wyrazie *tam*, ponieważ jednak różnica ta bez specjalnej wprawy nie jest w po-

¹ W terminologii Benniego i innych współczesnych gramatyków *wstęp* nazywa się *następem*, *nastawa* — *szczytem*, *rozstęp* — *ustępem*.

czuciu językowem polskiem uświadamiana, przeto oba te gatunki uważamy za jedną głoskę, a mówiąc ściślej — za jedną klasę głosek równoimiennych.

§ 33. Głoski samodzielne i zależne. W opisie uwzględnimy przede wszystkim głoski odosobnione, bez połączenia z innemi, np. *a*, *l* i *t*. p. Niektóre z pośród nich w takim bezwzględnem odosobnieniu wymówione być nie mogą, tak np. wymawiając rzekomo izolowane *k* słyszymy pogłos samogłoskowy w postaci słabego bezdźwięcznego *y*. Pogłos ten jest jednak bardzo nieuchwytny i bez specjalnie w tym kierunku zwróconej uwagi się nie uświadamia, wobec czego głoskę tak wymówioną uważamy za izolowaną tem więcej, że dla opisu głoski *k* jakość tego pogłosu jest obojętna.

Pewnych głosek nawet z pomocą takiego pogłosu nie można wymówić, przynajmniej bez specjalnej obserwacji i ćwiczenia, np. głoski, oznaczanej literą *n* w wyrazie *Anglja*: nie jest to *n* o nastawie zębowej wymawiane w wyrazie *nagi*, lecz głoska akustycznie podobna, o nastawie zwartej, tylnojęzykowej. Głosek takich jest w polszczyźnie znaczna ilość i nazywamy je głoskami zależnemi, w przeciwstawieniu do samodzielnych, które możemy w zupełnem lub częściowem odosobnieniu wymawiać. Głoski zależne również uwzględnimy w opisie głosek odosobnionych, jakkolwiek warunki ich występowania poznamy później przy omawianiu grup fonacyjnych.

§ 34. Pisownia fonetyczna. Warunkiem naukowego opisu głosek, upraszczającym ogromnie niezawodne i dokładne porozumienie się, jest ściśle oznaczanie głosek zapomocą liter. Do tego celu nie nadaje się pisownia, obowiązująca w języku pisanym, z powodu tradycyjnych niekonsekwencji, np. oznaczania tej samej głoski dwoma rodzajami znaków (*ó*, *u*), lub odwrotnie — dwu głosek tym samym znakiem (*n* w wyrazie *pan*, *Anglja*). W tym celu zmodyfikowano litery wspólnej pisowni tak, by każda głoska miała swój osobny znak, wyrażający jej właściwości wymawianiowe.

Pisownię tę ze względu na jej zastosowanie nazywamy fonetyczną, a będziemy ją poznawać stopniowo łącznie z opisem odpowiednich głosek.

§ 35. Terminologia opisu. By uniknąć rozwlekłości w opisie głosek, będziemy wskazywać rodzaj poszczególnych artykulacji zapomocą terminów, które już uprzednio wprowadziliśmy w prze-

gładzie nastaw. A więc artykulacje krtaniowe będziemy określać terminami: *dźwięczność* — *bezdźwięczność* głosek, gardłowe: *nosowość* — *czystość*, środkowojęzykowe: *miętkość* — *twardość*, a jedynie rodzaje i stopnie artykulacji wargowych, przedniojęzykowych i tylnojęzykowych ich szczegółowymi nazwami, traktując je jako nazwę całej głoski, a więc np. spółgłoska tylnojęzykowa zwartowybuchowa i t. d. Artykulacje wargowe, przednio- i tylnojęzykowe nazwiemy artykulacjami głównymi głosek o rozmaitych miejscach i stopniach nastawy, artykulację środkowe zaś — artykulacją poboczną głoski.

Nazwę stopnia nastawy wargowej, przednio- lub tylnojęzykowej przenosimy na całość głosek, grupując ich rodzaje w większe kategorie także ze względu na przebieg wydechu. Stosownie do tego będziemy rozróżniać głoski:

- 1) otwarte, o pełnym, nieprzerwanym wydechu, np. *a*, *o*, *u*;
- 2) półotwarte, o wydechu w jamie ustnej zatamowanym lub utrudnionym, wśród nich zaś:

a) wibracyjne, o wydechu przerywanym momentalnie następującymi po sobie zwaremiami, np. *r*;

b) boczne, o wydechu odbywającym się po bokach zwartej z podniebieniem części języka, np. *l*;

c) nosowe, o wydechu odbywającym się tylko przez jamę nosową, wobec zupełnego przerwania wypływu powietrza przez jamę ustną, np. *m*, *n*;

- 3) nieotwarte, o wydechu znacznie silniej utrudnionym lub wogóle zupełnie przerwany, a wśród nich:

a) szczelinowe, z wydechem odbywającym się przez wąską szczelinę, utworzoną przez narządy mowy, np. *f*, *s*;

b) zamknięte, z wydechem jednorazowo, momentalnie przerwany, przyczem ze względu na następujący po przerwie wydechu stopień zbliżenia narządów mowy rozróżniamy tutaj głoski:

aa) zwartowybuchowe, np. *p*, *t*;

bb) zwartoszczelinowe, np. *c*, *dz*.¹

Głoski otwarte będziemy nazywać samogłoskami, głoski półotwarte i nieotwarte — spółgłoskami.

§ 36. Metody badań. Przy opisie samogłosek zasadniczymi momentami jest stwierdzenie układu warg oraz pionowego i po-

¹ Równoległość terminów: spółgłoski zwartowybuchowe i zwartoszczelinowe zastosował konsekwentnie Lehr-Splawiński w swej gramatyce szkolnej.

ziomego układu języka. Najłatwiejszym stosunkowo jest określenie układu warg według długości osi poziomej, łączącej oba kąci warg oraz pionowej, łączącej ich środki. W następującym opisie nie będziemy podawać szczegółowych obliczeń, zadowolając się tylko stwierdzeniem, czy samogłoska jest okrągłą czy płaską. Bardziej skomplikowanym jest określenie położenia języka. Stosowano u nas dotychczas dwie metody, poza subiektywną samoobserwacją. Stein wyznaczał położenie języka zapomocą bardzo żmudnych pomiarów, przeprowadzanych odpowiednio skonstruowanymi drucikami. Benni stosował metodę palatograficzną, polegającą na odbiciu kontaktu języka na sztucznym podniebieniu, które uprzednio pokrywa się warstwą talku. Metoda palatograficzna oczywiście nie może dla odpowiedniej samogłoski wyznaczyć położenia całości języka, ale nieźle o niem informuje pośrednio. Natomiast nie próbowano u nas dotychczas bardzo pouczających, ale trudnych zdjęć roentgenicznych, przy których fotografuje się jamę ustną z profilu, pociągawszy uprzednio przez środek powierzchni języka linię z roztworu bizmutu. Linje z bizmutu na fotografii tworzą schemat, wyznaczający dokładnie położenie języka.

O ile spółgłoski wargowe łatwo opisać na podstawie samoobserwacji, o tyle nastawy językowe bada się również zapomocą metody palatograficznej, która daje obraz miejsca zetknięcia języka z podniebieniem.

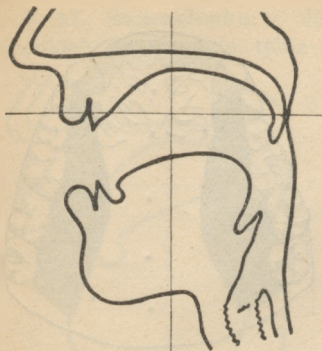
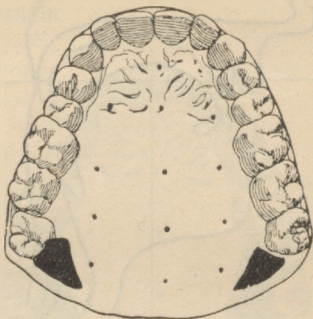
W następującym opisie będziemy ilustrowali nastawy części przekrojami Abińskiego, poczęści palatogramami Benniego.

Literatura. I. Stein, Próba pomiarów odległości języka od podniebienia przy wymawianiu pełnogłosek, MPKJ IV 1. — T. Benni, Kilka palatogramów pełnogłosek polskich, SG II 415; — Metoda palatograficzna w zastosowaniu do spółgłosek polskich, Warszawa 1917. — M. Abiński, Obrazy głosek polskich, Wyd. TMJP 1925. — Szczegółowe informacje co do rozmaitych metod badań, p. Roudet-Benni, Zasady fonetyki ogólnej.

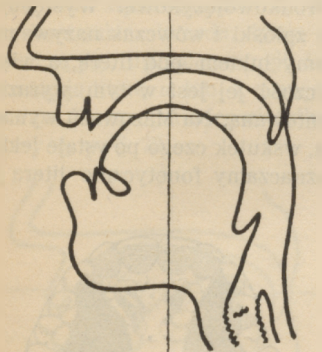
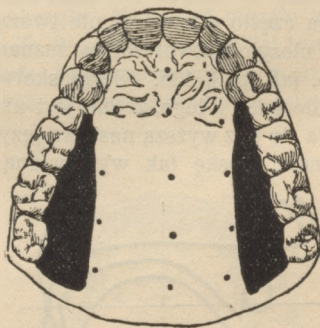
A. Samogłoski.

1. Samogłoski czyste.

§ 37. Samogłoska *a*. Samogłoska *a* jest głoską dźwięczną, czystą, szerokootwartą, twardą, tylną i płaską.

Rys. 5. Nastawy samogłoski *a*.¹Rys. 6. Miejsce zetknięcia języka z podniebieniem przy samogłosce *a* w wyrazie *pan*.²

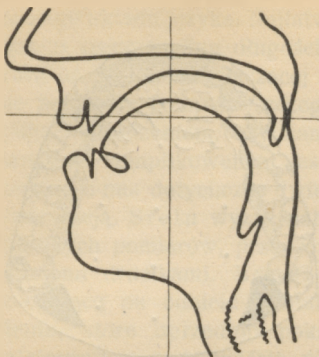
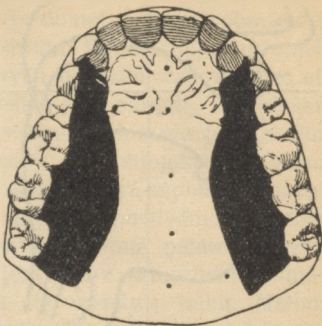
§ 38. Samogłoska *e*. Jest to głoska dźwięczna, czysta, średniootwarta, twarda, przednia i płaska.

Rys. 7. Nastawy samogłoski *e*.Rys. 8. Miejsce zetknięcia przy samogłosce *e* w wyrazie *weź*.

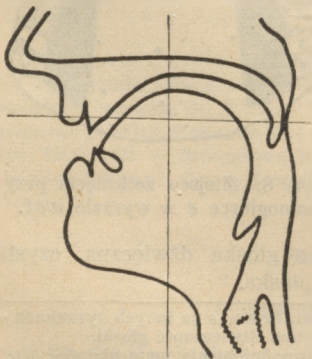
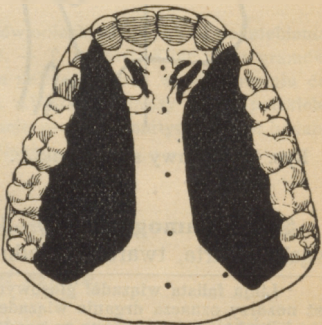
§ 39. Samogłoska *y*. Jest to głoska dźwięczna, czysta, wąskootwarta, twarda, przednia i płaska.

¹ Linia falista wiązań głosowych, ścian krtani, a na innych rysunkach — też nozdrzy oznacza drganie wiązań, a zatem dźwięczność głósłki.

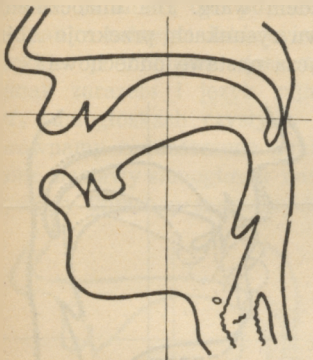
² Punkty, rozmieszczone na powierzchni podniebienia mają ułatwiać orjentację przy porównywaniu rysunków. Palatogramy samogłósłek pochodzą z rozprawy T. Benniego, Kilka palatogramów pełnogłósłek polskich, SG II 415.

Rys. 9. Nastawy samogłoski *y*.Rys. 10. Miejsce zetknięcia przy samogłosce *y* w wyrazie *my*.

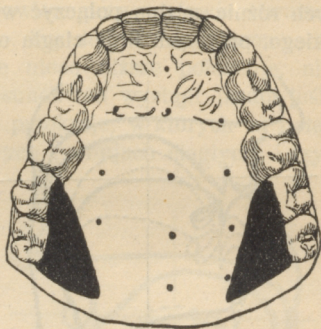
§ 40. Samogłoska *i*. Jest to głoska dźwięczna, czysta, wąsko-otwarta, miękka, przednia i płaska. Ponieważ między środkową częścią języka i podniebienia powstaje wyraźnie zbliżenie, samogłoskę tę można też nazywać środkowojęzykową. Występuje ona często w wyrazie nie tworząc zgłoski i wówczas nazywamy ją niezgłoskotwórczą, co zaznaczamy łukiem pod literą, a więc np. *ia*̣*k*, p. § 135. Niezgłoskotwórczość jej jest w tym wyrazie widoczną i z tego, że nie jest akcentowaną. Na Mazowszu wymawia się ją z wyższą nastawą języka, wskutek czego powstaje lekki szmer; głoskę tak wymawianą oznaczamy fonetycznie literą *j*.

Rys. 11. Nastawy samogłoski *i*.Rys. 12. Miejsce zetknięcia przy samogłosce *i* w wyrazie *mimika*.

§ 41. Samogłoska o. Jest to głoska dźwięczna, czysta, średniootwarta, twarda, tylna i okrągła.

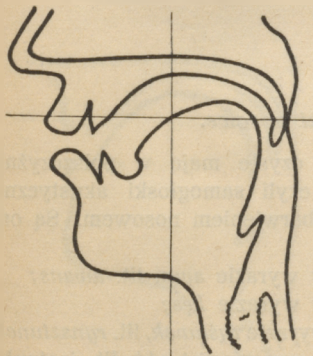

Rys. 13. Nastawy samogłoski o.

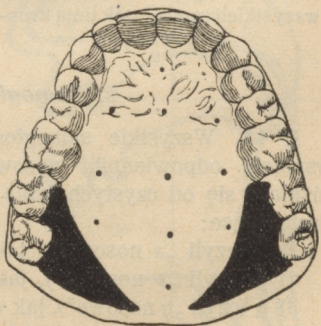

Rys. 14. Miejsce zetknięcia przy samogłosce o w wyrazie *osiem*.

§ 42. Samogłoska u. Jest to głoska dźwięczna, czysta, wąskootwarta, twarda, tylna i okrągła. Może być niezgłoskotwórczą (*u*), np. *augur*, p. §§ 135, 55. W pisowni literackiej oznacza się ją literą *u* lub *ó*, a więc *kula*, *góra*, w pisowni fonetycznej zawsze literą *u*, a więc nie tylko *kula*, ale też *gura*. Co do genezy litery *ó*, p. § 73.

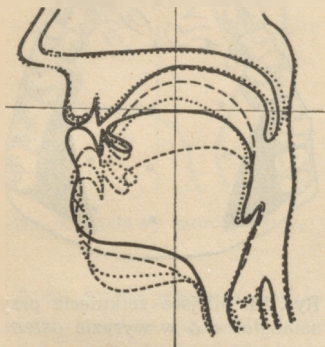
Rys. 15. Nastawy samogłoski u.

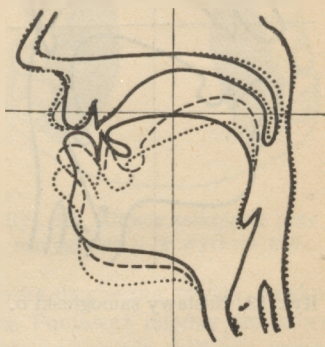
Ryc. 16. Miejsce zetknięcia przy samogłosce u w wyrazie *ul*.

§ 43. Wzajemny stosunek nastaw samogłoskowych.

Nastawy języka różnią się więc stopniem oddalenia języka od podniebienia i zębów, nadto układem warg. Dla unaocznienia tych różnic można połączyć w dwu rysunkach przekroje Abińskiego, przyczem linja ciągła oznacza nastawę oddechową:

Rys. 17. Połączony obraz nastaw samogłosek: *a* — linja języka pierwsza od dołu, przerywana, o krótszych odcinkach; *e* — linja języka środkowa, kropkowana; *i* — linja języka trzecia od dołu, przerywana o dłuższych odcinkach. Położenie podniebienia miękkiego, zaznaczonego dla wszystkich samogłosek linją kropkowaną.

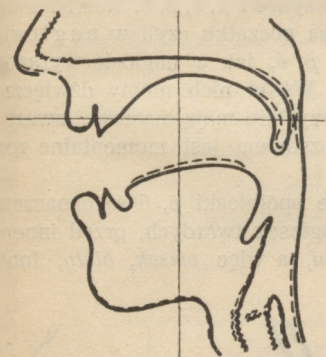
Rys. 18. Połączone obrazy nastaw samogłosek: *o* — linja kropkowana; *u* — linja przerywana. Położenie podniebienia miękkiego dla obu samogłosek zaznaczono linją kropkowaną.

2. Samogłoski nosowe.

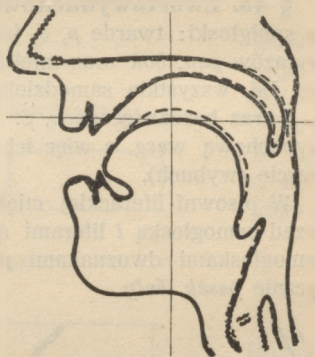
§ 44. Wszystkie samogłoski czyste mają w polszczyźnie wspólnej odpowiedniki nosowe czyli samogłoski akustycznie różniące się od czystych tylko zabarwieniem nosowem. Są one następujące:

- 1) *ą* (czyli „*a* nosowe“), jak w wyrazie *awąs*, lit. *awans*;
 - 2) *ę* (czyli „*e* nosowe“), jak w wyrazie *kęs*;
 - 3) *u* (czyli „*y* nosowe“), jak w wyrazie *ryśtunek*, lit. *rynsztunek*;
 - 4) *i* (czyli „*i* nosowe“), jak w wyrazie *istynkt*, lit. *instynkt*;
 - 5) *o* (czyli „*o* nosowe“), jak w wyrazie *dąsy*, lit. *dąsy*;
 - 6) *u* (czyli „*u* nosowe“), jak w wyrazie *mųśtuk*, lit. *munsztuk*;
- p. § 108.

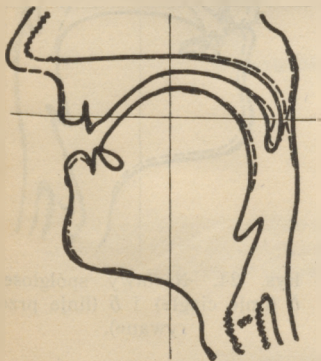
Ponieważ poza zabarwieniem nosowem akustycznie są one takie same, jak samogłoski czyste, przeto już z tego samego wynika, że muszą one powstawać przy takim samym kształcie resonatora ustnego. Jakkolwiek bowiem przy nastawie otwartej miękkie podniebienie jest nieco ku dołowi opuszczone, to jednak zarazem i język zajmuje nieco niższe położenie, niż przy samogłoskach czystych. Stosunek ten wystąpi jasno, jeśli porównamy zamieszczone poniżej przekroje, w których są połączone nastawy samogłosek nosowych (w linjach ciągłych) i czy-
stych (w linjach przerywanych):

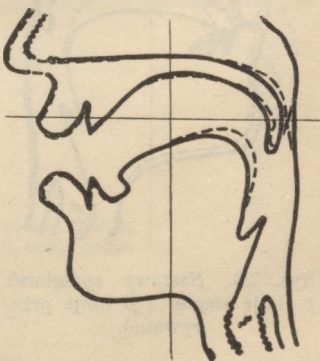
Rys. 19. Połączony obraz nastaw samogłosek ą i a.

Rys. 20. Połączony obraz nastaw samogłosek ę i e.

Rys. 21. Połączony obraz nastaw samogłosek i i ɨ.

Rys. 22. Połączony obraz nastaw samogłosek o i ɔ.

Literatura. T. Benni, O samogłoskach nosowych w wyrazach obcych, MPKJ I 285. — K. Nitsch, Kilka uwag o wymowie nosówek w polszczyźnie literackiej MPKJ III 293 (wyniki badań kimograficznych).

B. Spółgłoski.

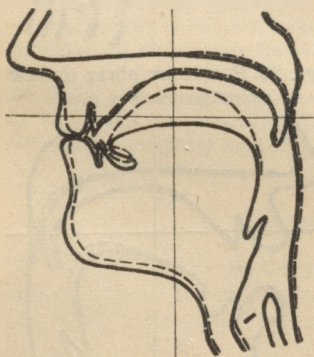
1. Spółgłoski wargowe.

I. Dwuwargowe.

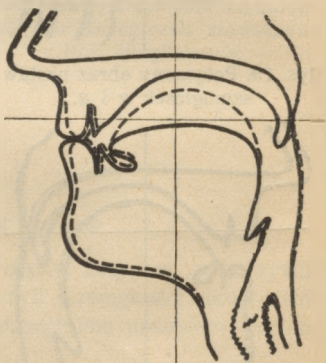
a) Nieotwarte.

§ 45. Zwartowybuchowe czyste: *p, b, p̣, ḅ*. Rozróżniamy tu spółgłoski: twarde *p, b*, jak na początku czyli w nagłosie wyrazów *pan, bok* oraz miękkie *p̣, ḅ*, jak w nagłosie wyrazów *pić, bić*, wszystkie samodzielne. Wśród nich mamy dźwięczne *b, ḅ* oraz bezdźwięczne *p, p̣*. Wszystkie mają nastawę zwartowybuchową warg, a więc ich rozstępem jest momentalne rozwarcie (wybuch).

W pisowni literackiej miękkie spółgłoski *p̣, ḅ* są oznaczane przed samogłoską *i* literami spółgłosek twardych, przed innymi samogłoskami dwuznakami *pi, bi*, a więc *piasek, biały*, fonecznie *pasek, bały*.

Rys. 23. Nastawy spółgłosek *p* (linje ciągłe) i *p̣* (linje przerywane).

Rys. 24. Nastawy spółgłosek *b* (linje ciągłe) i *ḅ* (linje przerywane).

§ 46. Zwartowybuchowe nosowe: *p̣̃, ḅ̃, p̣̣̃, ḅ̣̃*. Przed spółgłoskami dwuwargowymi nosowymi w potocznej wymowie poja-

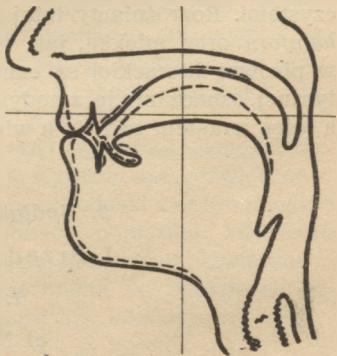
wiają się zależne spółgłoski dwuwargowe, mające obok zwarcia warg, także zwarcie miękkiego podniebienia z wejściem do jamy nosowej oraz bezpośrednio następujące rozwarcie (wybuch) nosowe bez rozstępu dwuwargowego. Tego rodzaju spółgłoski będziemy oznaczać odpowiednimi literami spółgłosek czystych z haczykiem u dołu litery, jak przy samogłoskach nosowych, np. w wyrazach *kopmy*, *rułmy*, *łtoń* *mał*, *zruł* *mi*, p. § 120. Istnienie tych spółgłosek oraz ich artykulację można stwierdzić najłatwiej wypowiadając podane przykłady szeptem i starając się wymówić możliwie wyraźnie spółgłoski wargowe, ale bez rozwarzia warg.

§ 47. Szczellnowe: *f*, *w*, *f'*, *ŵ*. Mamy tu tylko spółgłoski zależne, wymawiane w potocznej niedbałej fonacji przed spółgłoskami dwuwargowymi zwartowybuchowymi czystymi *p*, *p̃*, *b*, *b̃*, a oznaczamy je literami *f*, *w*, *f'*, *ŵ*. Znaki spółgłosek bezdźwięcznych w podanym sposobie oznaczania, są krótsze od odpowiednich znaków dla spółgłosek wargowozębowych, np. w wyrazach *f* *potoku*, *w* *Boga*, *f'* *pańe*, *ŵbega*. Są to spółgłoski czyste. Por. także § 124.

b) Półotwarte.

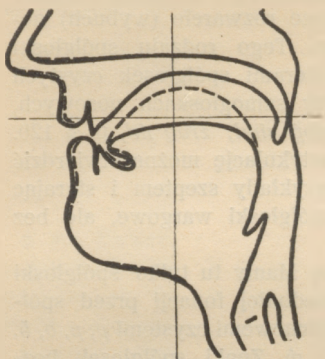
§ 48. Nosowe: *m*, *m̃*, *m̃*. Należą tu spółgłoski samodzielne nosowe dźwięczne: twarda *m*, jak na początku wyrazu *mak* oraz odpowiednie miękkie *m̃*, jak w wyrazie *miły*. W pisowni literackiej spółgłoskę miękką oznacza się literą spółgłoski twardej przed samogłoską *i*, przed innymi samogłoskami dwuznakiem *mi*, a więc np. *mi*, *mięso*, fonetycznie *m̃i*, *m̃ęso*.

Ponadto rozróżniamy spółgłoskę zależną bezdźwięczną, zaznaczając jej bezdźwięczność przecinkiem u dołu litery *m̃*; występuje ona po spółgłosce bezdźwięcznej na końcu wyrazów czyli w ich wygłosie przy potocznej fonacji np. wyrazu *pas̃m̃*, p. §§ 118 i 119.

Rys. 25. Nastawy spółgłosek *m* (linje ciągłe) i *m̃* (linje przerywane).

II. Wargowozębowe.

Rys. 26. Nastawy spółgłosek *f* (linje ciągłe) i *f'* (linje przerywane).

a) Nieotwarte.

§ 49. Szczelinowe: *f, v, f', v'*.

Należą tu spółgłoski samodzielne, szczelinowe, czyste: twarde bezdźwięczne *f* i dźwięczne *v* (w pisowni literackiej *w*), jak w wyrazach *fakt*, *vapno* oraz odpowiednie miękkie bezdźwięczne *f'* i dźwięczne *v'*, jak w wyrazach *f'iga*, *úino*. Spółgłoski miękkie oznacza się znakami *f*, *w* przed *i*, dwuznakami *fi*, *wi* przed innymi samogłoskami, a więc *figiel*, *wikt*, *of'ara*, *wiara*, fonetycznie *f'igiel*, *úikt*, *of'ara*, *úara*.

b) Półotwarte.

§ 50. Nosowe: *n, n'*. W niedbałej fonacji potocznej zdarzają się spółgłoski, mające nastawę wargowozębową zwartą, przy otwartej nastawie miękkiego podniebienia. Spółgłoski takie pojawiają się zależnie przed spółgłoskami wargowozębowymi czystymi. Rozróżniamy tutaj spółgłoski: twardą, jak w wyrazie *kamfora* oraz miękką, jak w wyrazie *kamfina*, przyczem obie w pisowni literackiej są oznaczone literą *m*. W pisowni fonetycznej oznaczamy je zmodyfikowanymi znakami literackiego *w*, a więc znakiem *n* i *n'*, a więc *kawfora*, *kańf'ina*, p. § 125.

2. Spółgłoski językowe.

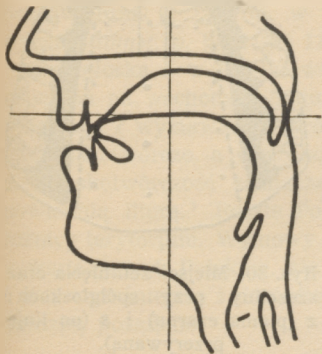
I. Przedniojęzykowe.

1. Zębowe.

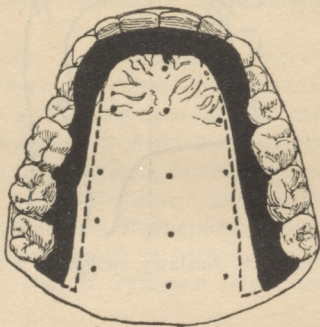
a) Nieotwarte.

§ 51. Zwartowybuchowe czyste: *t, d, t', d'*. Należą tu przede wszystkim dwie spółgłoski samodzielne, czyste, twarde: bezdźwięczna *t* i dźwięczna *d*, jak w nagłosie wyrazów *tam*, *dom*.

Ponadto istnieją zwłaszcza przed *i* odpowiednie spółgłoski zależne miękkie: bezdźwięczna *t'* oraz dźwięczna *d'*, np. w wyrazach *t'ik* — *tak*, *d'iabeł*, p. § 98.

Rys. 27. Nastawy spółgłoski *t*.

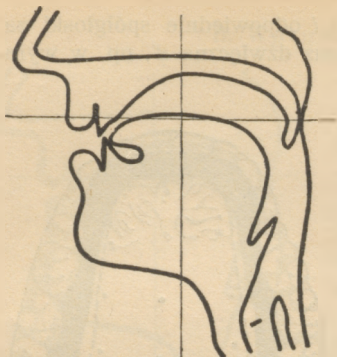

Rys. 28. Miejsce zetknięcia przy spółgłoskach: *d*, *n* (miejscie zaczerńnione) i *t* (to samo miejsce szersze do linii przerywanej).¹

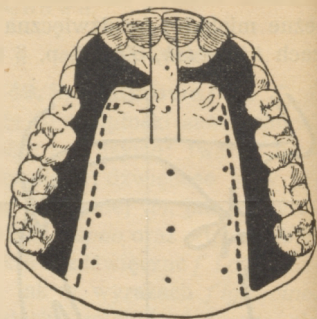
§ 52. Zwartowybuchowe nosowe: *t*, *d*, *t'*, *d'*. Oprócz zwartowybuchowych czystych istnieją w mowie potocznej także odpowiednie spółgłoski nosowe, zależne, przy których obok zwarcia języka i zębów występuje zwarcie miękkiego podniebienia z następującym bezpośrednio wybuchem nosowym. Tego rodzaju spółgłoski pojawiają się przed spółgłoskami *n*, *ń*, a oznaczamy je odpowiednio przystosowanymi znakami spółgłosek czystych, np. *Ełna*, *seđno*, *Eł'ńe*, *seđ'ńe*, p. § 120.

§ 53. Szczelinowe: *s*, *z*, *s'*, *z'*. Należą tu spółgłoski samodzielne, czyste, twarde: bezdźwięczne *s*, np. w wyrazie *sam*, dźwięczne *z*, np. w wyrazie *zamek*. Ponadto istnieją spółgłoski zależne miękkie przed spółgłoskami miękkimi w fonacji potocznej, zwłaszcza przed *i*, np. bezdźwięczne *s'* w wyrazie *Ros'ia* oraz dźwięczne *z'* w wyrazie *Az'ia*, przyczem dla odróżnienia od spółgłosek ząbówych *ś*, *ź* miękkość ich zaznacza się kreską obok litery, a nie nad nią. Por. także § 98.

¹ Wszystkie palatogramy spółgłosek cytowane są z rozprawy T. Beniego, *Metoda palatograficzna w zastosowaniu do spółgłosek polskich*, Warszawa 1917.

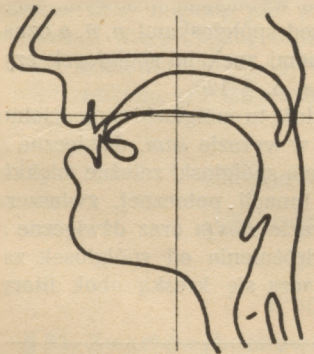
Rys. 29. Nastawy spółgłoski s.

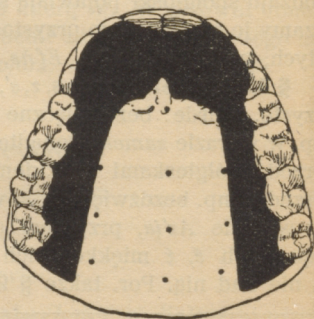
Rys. 30. Miejsce zetknięcia oraz szczeliny przy spółgłoskach: z (plama czarna) i s (po linię przerywaną).

§ 54. Zwartoszczellnowe: c, z, c', z'. Należą tu dwie spółgłoski samodzielne czyste twarde: bezdźwięczne c, np. w nagłosie wyrazu *co*, oraz dźwięczne z (oznaczane w pisowni literackiej dwuznakiem *dz*), np. w nagłosie wyrazu *zvon* (dzwon).

Ponadto w fonacji potocznej istnieją dwie spółgłoski zależne miękkie, pojawiające się zwłaszcza przed *i*: bezdźwięczne c', np. w wyrazie *rac'ia* oraz dźwięczne z', np. w wygłosie wyrazu *vu'z* (*i vo'isko*), p. § 98.

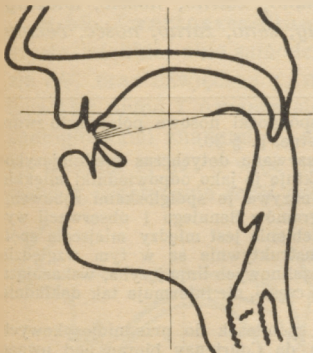
Rys. 31. Nastawy spółgłoski c; przy końcu języka zaznaczone zwarcie i szczelina.

Ryc. 32. Miejsce zetknięcia przy spółgłoskach c w wyrazie *co*.

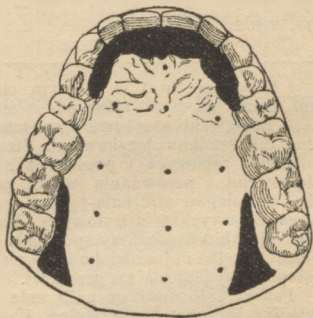
b) Półotwarte.

§ 55. Czyste boczne: *ł, ł*. Należą tu spółgłoski: samodzielna dźwięczna *ł*, jak w nagłosie wyrazu *łan*, oraz zależna bezdźwięczna *ł*, jak np. w wygłosie potocznie wymówionego wyrazu *umysł*, p. §§ 118 i 119.

Spółgłoska *ł* w języku wspólnym najpowszechniej jest wymawiana na wschodzie, natomiast na zachodzie Polski zamiast zębowego *ł* wymawia się krótkie *u*, nie tworzące zgłoski czyli niezgłoskotwórcze, a więc *uan*, przyczem w pisowni fonetycznej niezgłoskotwórczość zaznacza się odwróconym łukiem pod odpowiednią literą.¹ Reszta Polski wymawia jużto *ł*, jużto *u* bez różnicy terytorjum. Wymowy *u*, cechującej przynajmniej połowę wykształconych Polaków, nie można uważać za błędną, chociaż *ł* jest wyraźniejsze i donioślejsze, stąd w wymowie retorycznej bardziej pożądane.

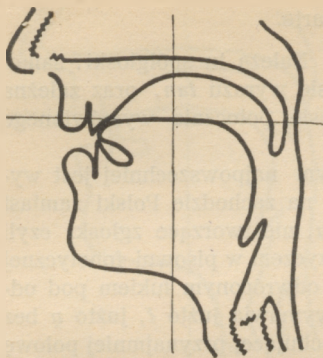
Rys. 33. Nastawy spółgłoski *ł*; przerwanie linii, zastąpione cieniowaniem, oznacza otwór po bokach języka.

Rys. 34. Miejsce zetknięcia przy spółgłosce *ł* w wyrazie *łuk*.

§ 56. Nosowe: *n, n*. Należą tu dwie spółgłoski zwarte: samodzielna dźwięczna *n*, jak w nagłosie wyrazu *noga*, oraz

¹ Niezgłoskotwórczość samogłoski *u* jest w tym przykładzie w związku z miejscem akcentu; gdyby samogłoska *u* tworzyła zgłoskę, wówczas, zgodnie z zasadami akcentowania polskiego, byłaby jako druga od końca akcentowaną, a więc mówilibyśmy 'u-an (akcent zaznacza się kreską przed zgłoską akcentowaną), p. § 134.

Rys. 35. Nastawy spółgłoski *n*.

zależna bezdźwięczna *n*, spotykana w potocznej wymowie, np. w wyrazie *pośnka*, p. § 118 i 119.¹

2. Zazębowe.²

a) Nieotwarte.

§ 57. Szczellinowe: *ś, ź*. Mamy tu dwie spółgłoski czyste miękkie, obie samodzielne: bezdźwięczną *ś*, np. w wyrazie *siła*, oraz dźwięczną *ź*, np. w wyrazie *żima*. W pisowni literackiej spółgłoski te oznaczają się literami *s, z* przed *i*, dwuznakami *si, zi* przed innymi

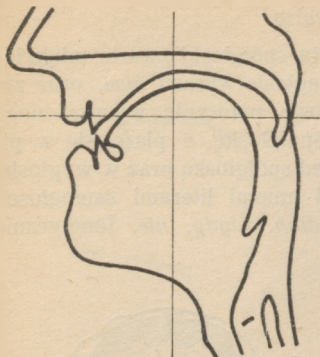
samogłoskami, przed spółgłoską zaś oraz w wygłosie wyrazów przez *ś, ź*, a więc *siny, zimny, siano, ziarno, noście, wieźmy, noś, zawieź*, fonetycznie *siny, zimny, śano, żarno, noście, uezmy, noś, zauez* (*űino*).

¹ Nazywając tu i w dalszym ciągu spółgłoski nosowe półotwarto-zwartymi, mamy na myśli tylko ich zwarcie ustne, p. § 30.

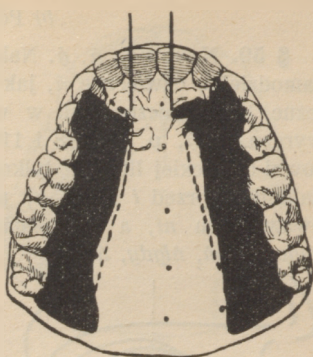
² Spółgłoski zazębowe określano i nazywano dotychczas średniojęzykowymi lub środkowojęzykowymi. Stein traktuje je jako odpowiedniki miękkie spółgłosek zębowych i pospółu z niemi nazywa je spółgłoskami zębowymi dźwięcznymi, z porównania jednak palatogramów Benniego i obserwacji wynika, że miejsce zbliżenia języka i podniebienia jest między miejscem spółgłosek zębowych i dźwięcznych. Mniej instruktywnie są w tym względzie przekroje Abińskiego. Przy spółgłoskach szczelinowych linia języka, wskazująca położenie tylko najbardziej odchylonej jego części, nie informuje tak dokładnie o stopniu wysunięcia ku przodowi.

Pewna skłonność do zaliczania tych spółgłosek do przedniojęzykowych widoczna jest nie tylko u Steina. Baudouin de Courtenay biorąc pod uwagę narząd ruchomy nazywa je „przedniośredniojęzykowymi“ MPKJ I 125, Łoś ze względu na część podniebienia zalicza je do „dźwięczno-średniojęzykowych“ (Gram. Hist. I 139). Wreszcie raz także Benni przeciwstawia je wraz z zębowymi i dźwięcznymi jako przedniojęzykowe spółgłoskom tylnojęzykowym, zastrzegając się jednak wyraźnie: „Nie przyjmujemy przytem w tym wypadku znaczenia terminologii i nazywamy dźwięki te przedniojęzykowymi, chociaż zdajemy sobie sprawę z tego, że są już częściowo środkowojęzykowymi; idzie nam raczej o odróżnianie tylnych od przednich“ (Metoda palat. 23). Natomiast we wcześniejszych Studiach fonetycznych PF VIII 271, 1916 i późniejszej Fonetyce opisowej w GZ traktuje te głoski jako „wyłącznie środkowojęzykowe“.

Określenie tych spółgłosek jako odpowiedników miękkich spółgłosek zębowych (Stein) z pominięciem różnicy w miejscu artykulacji utrzymać się nie da ze względu na istnienie bliższych spółgłoskom *s, z, c, z* ich odpowiedników miękkich.

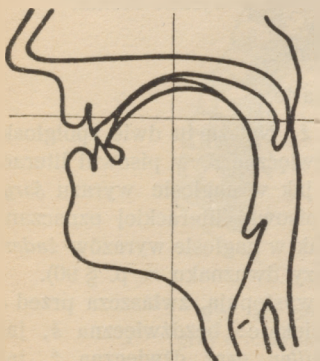

Rys. 36. Nastawy spółgłoski ś.

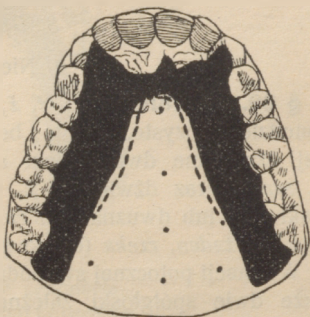

Rys. 37. Miejsce zetknięcia przy ż (czarna plama) i ś (jeszcze po linię kreskowaną).

§ 58. Zwartoszczelinowe: c, ż. Należą tu dwie spółgłoski czyste miękkie, obie samodzielne: bezdźwięczna *ć*, np. w wyrazie *ćis*, oraz dźwięczna *ż*, np. w wyrazie *żivny*. W pisowni literackiej przed *i* oznacza się je znakami *c*, *dz*, przed innymi samogłoskami znakami *ci*, *dzi*, przed spółgłoską oraz w wygłosie literami *ć*, *dż*, a więc np. *kości*, *gwoździ*, *ciało*, *dzieło*, *kość*, *gwoźdź*, fonetycznie *kości*, *gwoźzi*, *ćało*, *żęło*, *kość*, *gvużż* (żelazny).

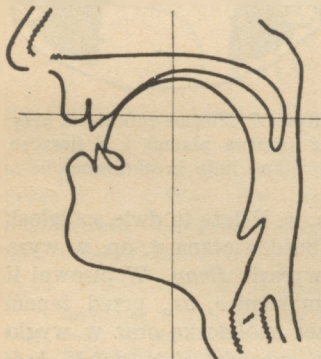
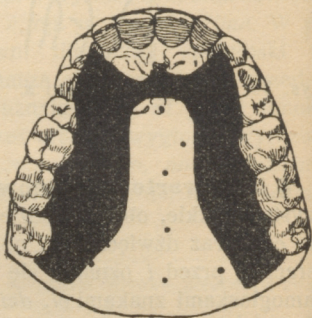
Rys. 38. Nastawy spółgłoski ć.

Rys. 39. Miejsce zetknięcia przy ż (czarna plama) i ć (jeszcze po linię kreskowaną).

b) Półotwarte.

§ 59. Nosowe: *ń, ñ*. Należą tu spółgłoski zwarte miękkie: samodzielne dźwięczne *ń*, jak w nagłosie wyrazu *ńiva*, oraz zależne bezdźwięczne, jak w wygłosie potocznie wymówionego wyrazu *peśń*, p. §§ 118 i 119. Spółgłoskę *ń* pisze się w pisowni literackiej literą *ń* tylko przed spółgłoską oraz w wygłosie, natomiast przed *i* literą *n*, przed innymi literami samogłosek dwuznakiem *ni*, a więc *końca*, *dłoń*, *nigdy*, *nie*, fonetycznie *końca*, *dłoń*, *nigdy*, *ńe*.

Rys. 40. Nastawy spółgłoski *ń*.Rys. 41. Miejsce zetknięcia przy *ń* w wyrazie *Mania*.

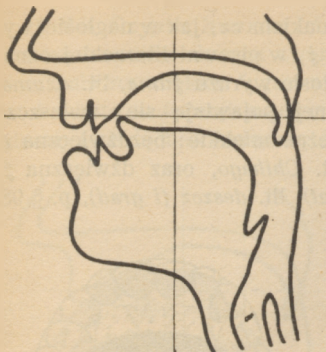
3. Dziąsłowe.

a) Nieotwarte.

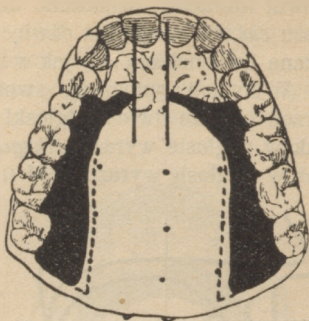
§ 60. Szczelnowe: *ś, ź, ś, ź*. Należą tu dwie spółgłoski samodzielne czyste, twarde: bezdźwięczne *ś*, w pisowni literackiej oznaczane dwuznakiem *sz*, jak w nagłosie wyrazu *śary*, lit. *szary*, oraz dźwięczne *ź*, w pisowni literackiej oznaczane znakiem *ż* lub dwuznakiem *rz*,¹ jak w nagłosie wyrazów *żaden*, *żeka*, lit. *żaden*, *rzeka* (co do genezy dwuznaku *rz* p. § 90).

W fonacji potocznej swobodnej występują, zwłaszcza przed *i*, także dwie spółgłoski zależne miękkie: bezdźwięczna *ś*, jak w nagłosie wyrazu *šiller*, lit. *Schiller*, oraz dźwięczna *ź*, jak w nagłosie wyrazu *żiletka*, lit. *žiletka* p. § 98.

¹ Podając przykłady staropolskie lub odpowiedniki wspólne wyrazów gwarowych, posługujemy się także znakiem *r*, a więc *feka*.

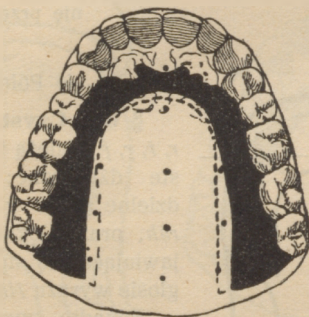

Rys. 42. Nastawy spółgłoski ś.

Rys. 43. Miejsce zetknięcia przy ż (plama czarna) i ś (jeszcze po linię kreskowaną).

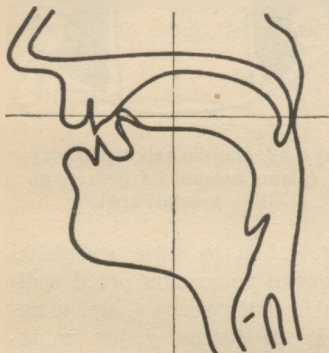
§ 61. Zwartowybuchowe: *t*, *d*. Są to dwie spółgłoski czyste zależne, pojawiające się w języku potocznym przed spółgłoskami szczelinowymi dźwięcznymi: bezdźwięczne *t*, np. w nagłosie wyrazu *śseba*, lit. *trzeba*, oraz dźwięczne *d*, jak w nagłosie wyrazu *dżevo*, lit. *drzewo*, p. § 127. W pisowni fonetycznej kropka u dołu litery odróżnia je od odpowiednich zębowych.

Rys. 44. Miejsce zetknięcia przy *d* (czarna plama) i *t* (jeszcze po linię przerywaną).

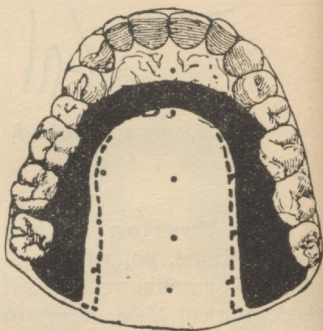
§ 62. Zwartoszczelnowe: *č*, *š*, *ć*, *ś*. Należą tu dwie spółgłoski czyste samodzielne twarde: bezdźwięczne *č*, w pi-

sowni literackiej oznaczane dwuznakiem *cz*, jak w nagłosie wyrazu *čas*, lit. *czas*, oraz dźwięczne *ż*, w pisowni literackiej oznaczane dwuznakiem *dż*, jak w nagłosie wyrazu *żuma*, lit. *dżuma*.

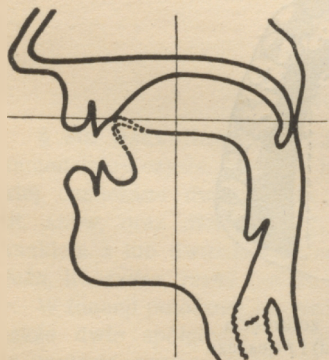
W fonacji potocznej, swobodnej pojawiają się, zwłaszcza przed *i*, także dwie spółgłoski zależne miękkie: bezdźwięczna *č*, jak w nagłosie wyrazu *čikago*, lit. *Chikago*, oraz dźwięczna *ž* jak w wygłosie wyrazu *dežž* (*i grat*), lit. *deszcz* (*i grad*), p. § 98.

Rys. 45. Nastawy spółgłoski *č*.

Rys. 46. Miejsce zetknięcia przy *ž* (plama czarna) i *č* (jeszcze po linię przerywaną).

Rys. 47. Nastawy spółgłoski *r* (koniec języka, oznaczony kropkami, tworzy momentalne zwarcia i szczeliny).

b) Półotwarte.

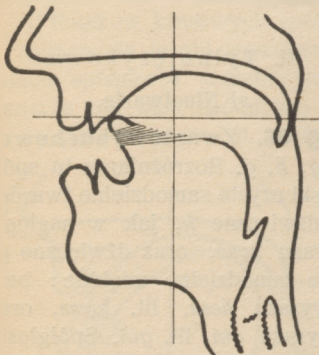
§ 63. Czyste wibracyjne:

r, ř, ɾ, ʀ. Należą tu spółgłoski czyste dźwięczne: twarde samodzielne *r*, np. w nagłosie wyrazu *rak*, oraz miękkie zależne *ř*, pojawiające się np. przed *i* w nagłosie wyrazu *řinaldo*, lit. *Rinaldo*.

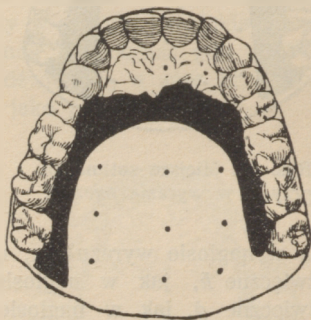
Ponadto wyróżniamy tu zależne spółgłoski bezdźwięczne: twardą *ɾ*, np. w wyrazie *úatr*, lit. *wiatr*, i miękką, np. w wyrazie *křfi*, lit. *krwi*. Obie te spółgłoski występują w fonacji potocznej, p. § 118.

§ 64. **Czyste boczne:** *l, l', ł*. Należą tu spółgłoski czyste dźwięczne: samodzielna twarda *l*, jak w nagłosie wyrazu *las*, oraz zależna miękka *l'*, jak w wyrazie *lis*, lit. *lis*.

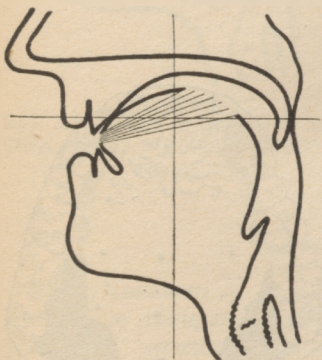
Ponadto w fonacji potocznej spotykamy odpowiednią spółgłoskę twardą bezdźwięczną *ł*, np. w wygłosie wyrazu *myśl*.

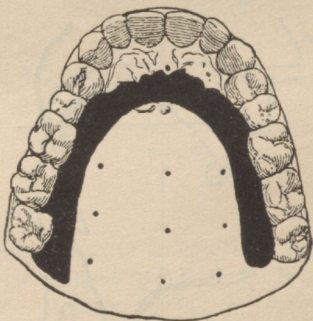
Rys. 48. Nastawy spółgłoski *l*.

Rys. 49. Miejsce zetknięcia przy *l* w wyrazie *las*.

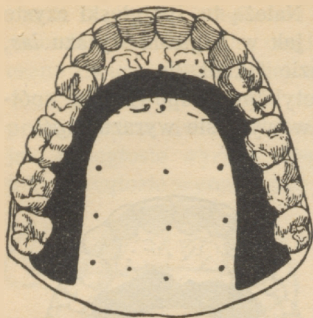

Rys. 50. Nastawy spółgłoski *l'*.

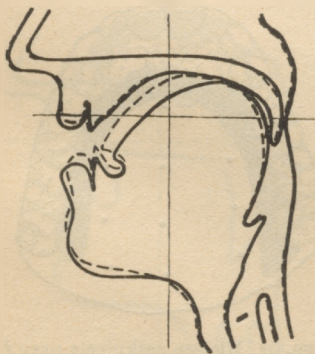
Rys. 51. Miejsce zetknięcia przy *l'* w wyrazach *len*, *lis*.¹

¹) Normalnie w transkrypcji fonetycznej głoskę tę oznaczamy literą *l*, pozostawiając literę *l'* dla głoski jeszcze bardziej miękkiej, istniejącej w pewnych gwarach.

Rys. 52. Miejsce zetknięcia przy *ŋ* w wyrazie *pączek*.

jak w nagłosie wyrazu *gra*, nadto samodzielne miękkie: bezdźwięczne *k*, jak w nagłosie wyrazu *kęsa*, lit. *kiesa*, oraz dźwięczne *g*, jak w nagłosie wyrazu *giń*, lit. *giń*. Spółgłoski miękkie oznaczamy zasadniczo w pisowni literackiej znakiem spółgłoski twardej przed *i*, przed innymi samogłoskami dwuznakami *ki*, *gi*, np. *kir*, *naginać*, *kiedy*, *giez*, fonetycznie *kir*, *naginać*, *kedy*, *ges*.

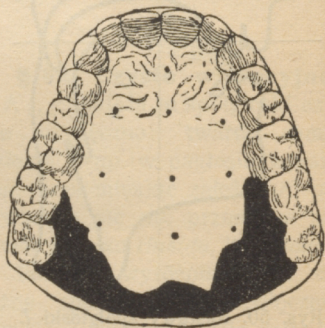
Rys. 53. Nastawy spółgłoski *k* (linja ciągła) i *k* (linja przerywana).

§ 65. **Nosowe:** *ŋ*. Mamy tu tylko jedną spółgłoskę nosową zależną zwartą, która się pojawia przed zamkniętymi spółgłoskami dźwiękowymi, np. *pończyk*, lit. *pączek*, p. § 127.

II. Tylnojęzykowe.

a) Nieotwarte.

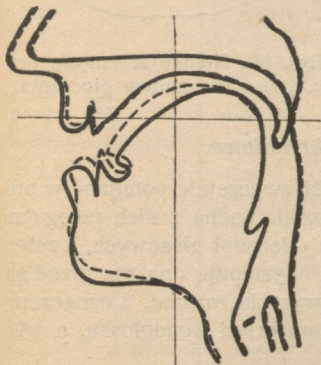
§ 66. **Zwartowybuchowe:** *k*, *g*, *k*, *g*. Rozróżniamy tu spółgłoski czyste samodzielne twarde: bezdźwięczne *k*, jak w nagłosie wyrazu *kosa*, oraz dźwięczne *g*,

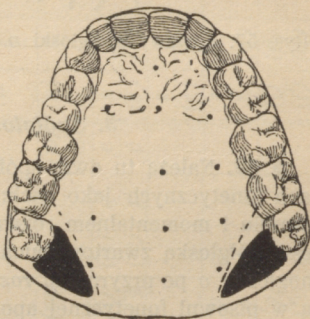
Rys. 54. Miejsce zetknięcia przy *k* w wyrazie *kamień*.

§ 67. Szczellnowe: χ , $\check{\chi}$, γ , $\dot{\gamma}$. Należą tu również cztery spółgłoski czyste, z tych dwie bezdźwięczne i samodzielne: twarde χ , jak w wyrazie *oxota*, lit. *ochota*, oraz miękkie $\check{\chi}$, jak w wyrazie *chichot*, lit. *chichot*. Nadto dwie spółgłoski zależne dźwięczne: twarde γ , jak w wyrazie *boydan*, lit. *Bohdan*, oraz miękkie $\dot{\gamma}$, jak w wyrazie *klejże*, lit. *klechdzie*, p. § 116.

U Polaków kresowych spółgłoski dźwięczne są samodzielne, a wymawiają je oni wówczas, gdy w pisowni literackiej odpowiada spółgłosce szczelinowej znak *h*, podczas gdy znak *ch* oznacza dla nich spółgłoskę bezdźwięczną, a więc lit. *herbata* czytają jako *yerbata*, lit. *chata* — jako *χata*, p. § 93.

Rys. 55. Nastawy spółgłosek χ (linia ciągła) i $\check{\chi}$ (linia przerywana).

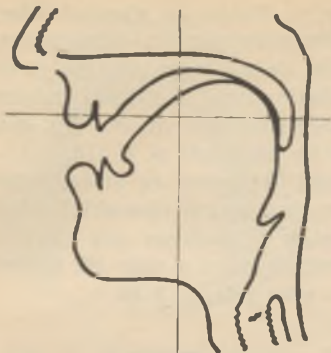
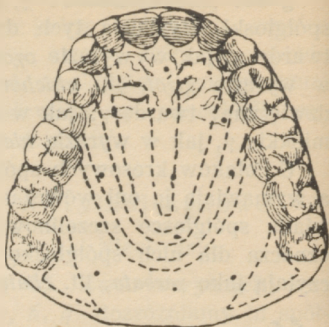

Rys. 56. Miejsce zetknięcia przy χ w wyrazie *ach* (plama czarna) i w wyrazie *hak* (do linji przerywanej).

b) Półotwarte.

§ 68. Nosowe: *n*, *ń*, *ņ*. Mamy tu dwie spółgłoski zależne zwarte, obie dźwięczne, występujące przed spółgłoskami tylnojęzykowymi zwartowybuchowymi: twarde *n*, jak w wyrazie *bank*, lit. *bank*, oraz miękkie *ń*, jak w wyrazie *bańkem*, lit. *ban-kiem*. W pisowni fonetycznej oznacza się je zmodyfikowanymi literami spółgłosek *n*, *ń*. Por. też § 125.

Ponadto w mowie potocznej pojawia się spółgłoska bezdźwięczna *ņ* w otoczeniu spółgłosek bezdźwięcznych, np. *poņpka*, lit. *pionska*, por. § 118.

Rys. 57. Nastawy spółgłoski *n*.Rys. 58. Miejsce zetknięcia przy *n*, *ń* w rozmaitem otoczeniu.

3. Spółgłoski krtaniowe.

§ 69. Należą tu dwie spółgłoski zwyczajnie pomijane w opisach fonetycznych jako osobne głoski. Jedna z nich polega na zwarcu i momentalnym rozwarciu więzadeł głosowych, a zatem jest spółgłoską zwartowibuchową. Występuje ona np. przed samogłoską *o* po przyrostku *roz-* w wyrazie *rozorać*, a oznaczamy ją w pisowni fonetycznej apostrofem przed samogłoską, a więc *ros'orać*.

Druga spółgłoska krtaniowa ma nastawę więzadeł szczelinową i polega na lekkim tarcu powietrza o zbliżone do siebie więzadła głosowe przed następującą samogłoską, np. przed *a* w wyrazie *ano*, co oznaczamy odwrotnym apostrofem, a więc *'ano*, a przy silniejszym wydechu i akustycznym zbliżeniu do tylnojęzykowego χ — zapomocą litery *h*, np. *hano*. Por. też § 95.

4. Tablica głosek języka wspólnego.

§ 70. Głoski samodzielne i zależne.

Zestawienie to obejmuje wszystkie opisane głoski języka wspólnego. Nie uwzględniono w niej konsekwentnie stopniowości otwarcia narządów mowy, by umieścić samogłoski szerokie, a zarazem niskie najniżej w odpowiedniej rubryce. Znaki głosek zależnych odróżniono zapomocą nawiasów.

		Językowo:		Przednie		Tyłne											
		Wargowo:		Płaskie		Okrągłe											
Samogłoski	Otwarte			i i i y y		u u (u)											
	Średnie			e e		o o											
	Szerokie					a(a)											
Spółgłoski	Zamknięte	Wibracyjne	Cz.	Wargowe		Przedniojęzykowe				Tylnojęzykowe		Krtanio- we					
				Dwu- wargowe	Wargowo- zębowe	Zębowe	Zażębowe	Działkowe	Tylnojęzykowe								
			B.	D.					B.	D.	B.	D.	B.	D.			
		Boczne															
			Nosowe														
				Szczelinowe	Cz.												
	Zwartoszczelinowe	Cz.															
		Zwartowybuchowe	Cz.														
			N.														
Półotwarte																	
Nieotwarte																	

II. Gwarowe i staropolskie odpowiedniki głosek języka wspólnego.¹

1. Odpowiedniki samogłosek czystych.

§ 71. Odpowiedniki samogłoski *a*. W najdawniejszym okresie języka staropolskiego miała ona dwie odmianki, różniące się iloczasetem: krótkie *ǣ* i długie *ā*. Różnicę tę wyczuwano jeszcze w XV wieku. Długie *ā* poczęto wcześniej przed XV wiekiem wymawiać z wyższą i bardziej tylną nastawą języka, niż *a* krótkie, a od końca XV wieku zrównano je co do iloczasetu z *a* krótkim. Samogłoskę tę nazywamy *ǣ* pochylonem (ścieśnionem), w przeciwieństwie do *a* jasnego, dawniej krótkiego. Różnica ta zanikła w języku wspólnym w ciągu XVIII wieku na korzyść *a* jasnego, utrzymując się tylko w niektórych okolicach wspólnej polszczyzny jako prowincjonalizm jeszcze w wieku XIX, a do dziś dnia w mowie ludowej.

Odpowiedniki obu tych głosek są w gwarach rozmaite, zależnie od terenu.

Gwary północno-wschodnie, poczynając od Kociewia (z wyjątkiem Ostródzkiego, Warmji, przeważnej części Mazurów pruskich, obu gałęzi Kurpiów), gwary na wschód od linii Siedlce, Lublin, Rzeszów, nadto Stare i Nowe Kramsko (zachodnia Wielkopolska) mają wspólne *a* jako odpowiednik stp. *ǣ* pochylonego. Natomiast u wschodnich Mazurów stp. *a* jasne, posiada nastawę języka wyższą i bardziej przednią, zbliżoną do wsp. *e*, co oznacza się jako *ǣ̃*, *ǣ̄*, np. *pravdā* (*prāvdā* na Warmji), *dalekā drogā̃*, *mużā̃* PW 407 (co do miękkiego *g*, *ż*, p. §§ 92 i 99).

Poza obszarami, mającemi tylko *a* jasne, ewentualnie *ǣ̃*, reszta gwar posiada *a* jasne i rozmaite, zależnie od terenu, odpowiedniki stp. *ǣ̃*:

1) *ǣ̃* pośrednie między *a* i *o* posiadają gwary beznosówkowe północno-małopolskie, gwary między Lublinem i Siedlcami oraz pn. mazowieckie (Warmja, przeważna część Mazurów pruskich i obie gałęzie Kurpiów) z wyjątkiem Ostródzkiego, a więc *prāvdā*, *trāva*;

2) *o*, a więc *provda*, *trova*, wymawia Ostródzkie, Mazowsze stare, ziemia Chełmińska, wschodnia Wielkopolska oraz gwary

¹ Zasięgi (tereny określonych sposobów wymowy) cytuję z Nitscha DJP. Przykłady pochodzą zasadniczo też z DJP, także z PW, Chrz., Rym. oraz z Wyboru polskich tekstów gwarowych Nitscha, z zachowaniem pisowni zapisywacza i z dokładnem podaniem miejscowości i stronicy.

środkowej i południowej Polski, nadto wieś Dąbrówka w zach. Wielkopolsce;

3) zachód Polski od linii Kępno, Środa, Gniezno, Bydgoszcz, z wyjątkiem okolic Łopienna (p. wągrowiecki, gdzie mamy głoskę wyższą i tylniejszą od *o*) jako odpowiednik stp. *ā* ma dwugłoskę z *u*:

a) *āu* na Śląsku środkowym, pod Czarnkowem i Wieleniem oraz w niektórych dialektach kaszubskich;

b) *ā^u* koło Tucholi;

c) *ō^u* na Pałukach i Krajnie;

d) *ōu* na północnym Śląsku;

e) *ou* w reszcie gwar zachodnich.

W niektórych gwarach wschodnich tego obszaru w zgłoskach zakończonych na spółgłoskę brak drugiej części dwugłoski, np. *ūelkou trouva* ale *čorny ptok*, lub przed *i*, a więc *čourny ptouk*, ale *noīstaršy*, rzadziej przed *r*, np. *čorny ptouk*.

4) W niektórych gwarach kaszubskich mamy tu okrągłe *ö*, np. *trōva*,¹ *pōuni* lub zamknięte *ē*, np. *ptēx*.

Co do *a(N)* por. § 79, 112.²

Literatura. Co do odpowiedników stp. *ā* w okolicach Łopienna, p. Tomaszewski, Samogłoski *ā*, *o* w gwarach północnej Wielkopolski, PF XII 130.

§ 72. Odpowiedniki samogłoski *e*. W języku staropolskim w najdawniejszym okresie istniały dwie jego odmianki, różniące się iloczasem: *ē* krótkie i *ē* długie. To ostatnie jeszcze przed XV wiekiem zaczęto wymawiać przy wyższej i przedniejszej nastawie języka, jak odpowiednie krótkie, nie odróżniając go od końca XV wieku pod względem iloczasu. To wyższe *e* w wymowie było dźwiękiem pośrednim między *e* dzisiejszem, a *i* lub *y*, oznaczano je zaś znakiem *ē*. Głoskę tę będziemy nazywać *e* pochylonem, w przeciwieństwie do *e* jasnego. Istniało ono w wymowie jeszcze przez cały wiek XIX, utożsamiający się z *i* lub *y*, a oznaczanie jego zniósł przepisy ortograficzne Akademii Umiejętności dopiero w r. 1891. W ciągu wieku XIX znikało ono w wymowie w coraz to liczniejszych wyrazach, a jeszcze dzisiaj zależnie od okolic utrzymuje się w poszczególnych wyrazach, np. *mliko*, *śf'ica*, *kobita* i paru innych. Nie jest to wymowa błędna, ale przestarzała.

¹ Kreska przed zgłoską oznacza, że zgłoska ta jest przyciskową.

² Litera *N* oznacza następującą spółgłoskę nosową.

Staropolskiemu *e* jasnemu odpowiada w gwarach *e* takie, jak w języku wspólnym. Jedyne różnice wykazuje dialekt kaszubski Jastarni, gdzie po spółgłoskach miękkich wymawia się okrągłe *ö*, a więc *‘iöden*, *‘böřeř*, w Strzeczcu zaś zamknięte *ē* przed samogłoskami wąskimi w następującej zgłosce, a więc *‘zēmi*, *‘sēzi*, *‘mēzui*, ale *‘zeŋa*, *‘sežq*, *mex*, w Borzyszkowach podwyższone po twardych, a więc *ñesé*, z wyjątkiem przed *r*: *sercé*.

Brak osobnych odpowiedników stp. *ē* jest właściwością Łowickiego oraz dialektu miechowsko-kieleckiego.

Niewiele wyższą nastawę od wsp. *e* spotykamy jako odpowiednik stp. *ē* w Suwalskiem. Poza tem na całej północy ma ono nastawę podniesioną do wysokości wspólnego *y*, ale bardziej tylną, zbliżoną do wsp. *e*, co oznacza się jako *ÿ*. Głoska ta jest różną od tamtejszego *i*, będącego odpowiednikiem wspólnego *i* oraz *y*, np. *hÿda*, ale *lis*, *riba*.

Reszta Polski rozpada się na trzy tereny:

1. Południowa Małopolska, cały Śląsk i przeważna część Wielkopolski ma *ē* równe wsp. *y*, ale różne, niż wsp. *i*, np. *śmÿx*, *ÿyřba*, jak *ryby*, ale *ñici*, *kii*. Utożsamienie odpowiedników *ē* i *y* nie nastąpiło w tych gwarach wielkopolskich, które na miejscu *y* w wygłosie mają *-yi* p. § 77, a więc *vÿ*, *d^wobry* (stp. *dobře*), ale *dobryⁱ* (wsp. *dobry*).

2. Południowa część woj. kieleckiego od Szczekocin ma po miękkich *y*, po twardych *e*, np. *śmÿx*, ale *žeka*, *desc*, na zachód zaś i po prawym brzegu Wisły tylko *y*, np. *śmÿx*, *žyka*, *dÿsc*.

3. Reszta Polski zamiast stp. *ē* ma najczęściej *i* po miękkich, *y* po twardych, a więc *śmÿx*, *pirřy*, *gřÿx*, *syr*, jak *ñikt*, *ty*, także w okolicach niemazurzących za Wisłokiem.

Co do *e(N)* p. § 79.

§ 73. Odpowiedniki samogłosek *o*, *ó*: *a) Stan staropolski.* W języku stp. w najdawniejszej epoce istniały dwie odmianki: *ö* krótkie i *ō* długie. To ostatnie jeszcze przed XV wiekiem zaczęto wymawiać z bardziej wysoką i tylną nastawą języka, jak *ō* krótkie, przyczem od końca XV wieku przestano wyczuwać różnicę iloczasową. Po XVI wieku głoskę tę coraz więcej utożsamiano z *u*, oznaczając ją tradycyjnie znakiem *ó*. Samogłoskę tę nazywamy *o* pochyłonym.

§ 74. b) Gwarowe odpowiedniki wsp. *o*. Wymowę wspólną jednogłoskową posiadają gwary północno-wschodnio-południowe

(granice szczegółowe por. Nitsch DJP 434-5), natomiast zachodnie i środkowe mają rozmaite odpowiedniki dwugłoskowe z wyjątkiem Kramsk, pn. wsch. Poznańskiego nad górną Notecią i pd. wschodu koło Jarocina.

Dwugłoska ta na Krajnie, we właściwej Wielkopolsce i na pn. Śląsku ma pierwszy składnik *o* — *u*, drugi *e* — *o*, np. *oę*, *uo*: *koęza*, *k^oosa*, przyczem *e* występuje najwyraźniej w wygłosie i w dwugłosce *uo* (jako odpowiedniku wsp. *o*, *ło*, a na północy też *vo*), gdzie zam. wsp. *o* mamy *e*, np. *uekue*, *uefca*, *suetki*, *ueda* 'woda', ale *k^oosa*. Wskutek tego niema różnicy odpowiedników wsp. *ło* i *o* tak, że wsp. *pot* i *ptot* brzmią tam jako *pueł* (*poęł*). Na Kaszubach w dial. pd. wsch. zaborskim występuje tylko w wygłosie dwugłoska: *toę*, *tegoę*, ale *pole*, *noga*; u Słowińców bez względu na rodzaj poprzedzającej spółgłoski *uę*, np. *'kuępa*, *'sluęvę* (DJP 485). Poza tem mamy inne odpowiedniki po sp. wargowych, tylnojęzykowych i w nagłosie, inne po przedniojęzykowych i po *u* (= *t*), np. bylackie: *kuęł*, ale *nos*, *glos*, borzyszkowskie: *mōęę*, ale *to*, *guova*, kabackie: *'uieđā*, *'niebuō*, ale *'bŗuqzā*, *mjastē*, luzińskie: *'kuęsa*, ale *nięc*, Gora: *'kuymyra*, ale *niyc*, *'siystra*.

W środkowej Polsce mamy dwugłoskę zawierającą na drugim miejscu *o*, na pierwszym zaś króciutkie *u*, najsilniejsze po wargowych i tylnojęzykowych, a więc np. w wyrazach *p^uole*, *k^uość*, słabsze po przedniojęzykowych twardych, np. *d^uobry*, *r^uośćce*, naj słabsze i najrzadsze po miękkich, np. *s^uostra*, *c^uotka*. W nagłosie zawsze *uo*, np. *uofca*. Na obszarze tym wyróżnia Nitsch pas od Rajbrota (między Limanową a Bochnią) do Wielowisi pod Tarnobrzegiem, gdzie zam. wsp. *o* po przedniojęzykowych wymawia się *e* (bez *u*), np. *v dareuizne*, *muordevali*, *de-Tārneva*, po innych zaś *o* z nastawą przedniejszą t. j. *ō* (oznaczane czasem literą *ø*), np. *uopstaż* (*na...*), *puōza* 'poza', *sfuōie*, *vuōlāu*, *χuōpy* Śmigno 89-90.

Na całym obszarze o zasadniczo dwugłoskowej wymowie mamy wymowę jednogłoskową przed spółgłoskami nosowymi i *u* z dostosowaniem *o* do samogłoski najpodobniejszej, a więc *kōñ*, *kōñ*, *kuñ*, *koue*, też *kāuo* (*ptāuk*), *gōuy* (*ptōuk*), na Kociewiu (brak *ā*) *šautis*, *žauti* 'sołtys, żółty'.

Co do *o(N)* p. § 112.

Literatura. Szczegóły co do odpowiedników wsp. *o* w pn. Wielkopolsce u A. Tomaszewskiego, Samogłoski *a*, *o* w gwarach północnej Wielkopolski, PF XII, 130.

§ 75. c) Gwarowe odpowiedniki stp. *ó*. Wymowę staropolską posiada tylko Suwalskie, a więc *ó* nieco wyższe od wsp. *o*; wymowę wspólną dzisiejszą mają dialekty: chełmiński, kujawski, gwary starego Mazowsza oraz większej części Małopolski, a więc *bur*, *sul*, *boru*, *sol*, także na pd. kaszubszczyźnie, przed *i*, *ń*, np. *mui*, *kuń*. Natomiast dialekty śląskie, wielkopolskie, pomorskie i nowszego Mazowsza mają różne odpowiedniki dla stp. *ó* i *o*.

Jednogłoskowe odpowiedniki ma zachód Wielkopolski:

1) stp. *ó* (też wsp. *oN*) brzmi jako *u*, stp. *o* — jak *o^u* w dialekcie czarnkowsko-lubaskim i w mazurzącym wieleńskim, np. *gura*, *kuń*, ale *kō^ura*;

2) stp. *ó* (też wsp. *oN*) brzmi jako *u*, ale stp. *o* — jako *ū*, a więc z nastawą niższą, niż przy wsp. *u*, zbliżoną do *o*, w dialektach pd. wielkopolskich, np. *grup*, ale *grūbyi*; odwrotnie w dialekcie kramskim, np. *vūs* 'wóz', ale *kura*, *želune*;

3) obie samogłoski (też przed *N*) brzmią w Dąbrówce po sp. wargowych twardych, tylnojęzykowych i w nagłosie jako *u*, po innych zaś i po *u* (*ł*) jako niskie *ū*, w wygłosie jako *ou*, a więc np. *bul*, *gura*, *usmyi*, ale *ñūs*, *mūt*, *stūdña*, *guūpi*, *kleiōu* 'kleju'; *červune*, *kuń*, *una*, ale *želūne*, *suūma*.

Dwugłoskowe odpowiedniki mają obszary z dwugłoskową wymową wsp. *o*, z temi samemi składnikami, ale *o* wyższej nastawie języka, a więc *ōē*, *ūy*, a nawet *uu*, np. *bōyŕ*, *gūyŕa*, *suul*. Po *u* wymawia się nawet *y* lub *y*, co doprowadza czasem do utożsamienia wsp. *łó*, *tu* i *ty*, np. *uyška* 'łóżka' i 'łyżka' *uypina* 'łupina'. Wymowa dwugłoskowa istnieje też na Kaszubach, np. słowińskie *gōurā*, *krōul*, borzyszkowskie *guyra*, ale *krul*.

§ 76. Odpowiedniki samogłoski *u*. Naogół w większości gwar mamy wspólne *u*. Jedynie w gwarach zach. wielkopolskich odpowiednikiem wsp. *u* jest dwugłoskowe *ō^u*, np. *iō^ušyi* 'uszy'. Wogóle zaś często zam. *u* mamy obniżone *ó* przed półotwartymi, np. *zmōra*, *rōua*, *gatōnek*, *fōnt* i t. p. Ponadto na obszarach z dwugłoskową wymową samogłoski *o* wsp. *tu* brzmi jako *uy*, np. *uypina*.

W języku staropolskim było też *u* długie, długość ta jednak nie wywołała podwyższenia nastawy języka tak, że po zaniku długości pozostało tylko jedno *u*. Jedynie w gwarach kaszubskich różnica ta się utrzymała: długie *ū* posiada inne odpowiedniki, niż *u* krótkie, które najczęściej brzmi jako tylne *ē*

np. *lūt*, ale *lēze*, z wyjątkiem po spółgłoskach wargowych i tylnojęzykowych, gdzie mamy *ū* krótkie, np. *ˈmūʒa*, *ˈkūpīc*, *ˈkūrēc*. W związku z tem u Słowińców *ū* brzmi jako zamknięte lub otwarte *ü*, np. *ˈkūrā*, krótkie zaś *ū* po wargowych, ząbówowych i tylnojęzykowych jako *u*, np. *ˈkūrēc*, po innych zaś jako *ē*, np. *ˈrēcēc*. U Bylaków podobnie *mūr*, ale *ˈmuyra*, t. j. stp. *ū* || *u*. W Borzyszkowach wymowa *ü* tylko po przedniojęzykowych, np. *dūša*, *zūra*, *klüč*, ale *mur*, *kura*, na pn. zach. wejherowskiego *i*, np. *ti*, *Kartizē*, po wargowych i tylnojęzykowych *ui*, np. *ˈkuiṗic*, *ˈmuiʒa*, *ˈuiʒda*. W Borzyszkowach w wygłosie *ū*, np. *gnoū*, *časū*, ale *hreguy*.

Co do *u(N)*, p. § 112.

§ 77. Odpowiedniki samogłosek *y, i*. Różnicę między *y, i* zachowują gwary zachodnie i południowe do linii idącej Notecią, Wisłą, od Warszawy w pewnem oddaleniu od prawego brzegu Wisły i Wieprza aż do Parczewa, nadto dialekt suwalski, w którym w zgłoskach przyciskowych *y* ma nastawę dwugłoskową, np. *myˈsy*, *psyˈ*. Na obszarze tym wyróżniamy dwa tereny, różniące się nastawą wspólnego *y*:

1. Wielkopolska posiada *y* wąskie lub dwugłoskowe, zwłaszcza w wygłosie, np. *mˈuūyli*, *gdyˈ*, *psyˈšet* Maniewo 144. Wymowa ta obejmuje zachodnią Wielkopolskę po Ostrzeszów, Pleszew, Wrześnię i Żnin, z wyjątkiem Nowego i Starego Kramska.

2. Małopolska południowa i Ziemia Czerwieńska ma odpowiednik szerszy, niż wsp. *y*, podobny do wsp. *e*, np. *rȳba*, *sȳn*.

Na północ od wskazanej granicy rozróżniania *i, y* wymawia się tylko *i*, a więc *šito*, *žima*, *sin*, *kozi*, np. *žito*, *najwujanci łaži*, *ni majō roboti* Milewko 172.¹

W stp. istniały też *ī, ŷ* długie, które jakościowo się ostatecznie utożsały z odpowiednikami krótkimi.

Odbicie tej iloczasowej różnicy mamy tylko w kaszubszczyźnie, gdzie krótkie stp. *ī, ŷ* (także *ę, ą* krótkie) ma odpowiednik w tylnem *ē*, np. *žīt*, ale *ˈžēda* 'żyd-a', *lēs* 'lis', *bēc* 'być', *ˈcīgnq̣c*, ale *ˈcēgnī*, stp. *ciągnąć*, ale *ciąg̃ni*, z wyjątkiem po kaszubskich miękkich, np. *bić*, *ˈnīva*, *ˈvīkšī* 'większy'.

Co do *i(N)*, p. § 111; co do *(y)N*, p. § 79.

¹ Według badań M. Jasieńskiego, Dialekty okolic Ciechanowa (rękopis), poza granicami ustalonymi przez prof. Nitscha rozróżnienie *i* od *y* posiadają także gwary powiatów: płońskiego, sierpeckiego, mławskiego, ciechanowskiego, pułtuskiego i przasnyskiego.

2. Odpowiedniki samogłosek nosowych.

a) Nastawa językowa.

§ 78. Stan staropolski. W języku XII wieku istniały dwie samogłoski nosowe: 1) *ą* t. j. *a* ścieśnione nosowe, następujące zasadniczo po spółgłoskach twardych, oraz 2) *ã* t. j. *a* nosowe przednie, zbliżone do *e*, następujące zasadniczo po spółgłoskach miękkich. W XIII w. poczęto obie te głoski wymawiać jednakowo, oznaczając je w wielu tekstach jednym znakiem *o*. Istniała jednak różnica iloczynowa, podobnie jak przy innych samogłoskach, a więc ta jedna nosówka występowała jako krótka lub jako długa. Od XV wieku różnica iloczynowa ulega zatarciu, nosówkę krótką zaczyna się wymawiać jako *e*, nosówkę długą jako *ā*, dopiero w późniejszych wiekach jako *o*, przyczem oczywiście już w staropolskim istniały różnice prowincjonalne i gwarowe.

§ 79. Stan gwarowy: I. Odpowiedniki wspólnego *e*. Odpowiedniki wspólnego *e* polegają w wielu gwarach przede wszystkim na odmiennej nastawie języka, aniżeli w języku wspólnym. Rozróżniamy tu trzy zasadnicze typy odpowiedników:

1. Odpowiedniki o nastawie bardziej tylnej, ale również jak w języku wspólnym, średniej, a więc takiej jak przy wsp. *o*, np. *ćoſki*, *zqby* lub *ćoſki*, *zoby*, *ćelo*. Tak mówią w Imieliniu i Miedźnej (wsch. pow. pszczyńskiego), np. *gōnstej* Miedźna 79, gdzie taki sam odpowiednik ma wspólne *a* przed *N*, a więc *bratońec*, *kijōni*. Nadto w wąskim pasie od Oświęcimia przez Andrychów, Suchą poza Limanową (np. *pikq* 'pikę' Lubomierz 71, *do ksiqdz* Kasina W. 72, *światym* Inwałd 72, *żōnkuio* 'dziękuję' Zagórze 75), gdzie taki sam odpowiednik ma także *e* przed *N*, np. *z bratqm*, *berqmy*, a nawet *y* przed *N*, np. *sqn* 'sen' i 'syn', por. *iedon* Lubomierz 69, *ton* Kasina 71, *po całom niebie* Inwałd 72, *māu xraĉa sona*, *a ton son nimūk niĉ ieś* Zagórze 74. Nastawę nieznacznie podwyższoną w postaci *ō* mają Kramska, np. *zōmby*, *ćośko* 'ciężką', *ūżo krovo*, także w grupie *aN*, np. *tōm*, *sōma*.

2. Odpowiedniki o nastawie bardziej tylnej, ale zarazem szerokiej, jak przy wsp. *a* istnieją na Kaszubach, np. *ūqci*, *bqđq*, na Kociewiu (*bańdzie*, *žitam* Milewko 172), w Borach Tucholskich (*nanża*, *iednamu* Stobno 153), wsch. Krajnie (*bqđq*, *iedan* Plesna 151), w ziemi Chełmińsko-Dobrzyńskiej (*cofnyli śa*, *chlebam*

Wabcz 162), na starem Mazowszu (*psańica* 'pszenicę' St. Bródno 182) z obiema gałęziami Kurpiów (*bande, iedynamu* Charciabałda 189) i w zach. Warmji (*śa, s tam śfatam* Sząbruk 212). Na obszarach tych wsp. *eN* ma więc odpowiednik *aN*, z wyjątkiem gwar wysińsko-kiszewskich, gdzie obok *gąś, gamba* jest *tyn, cymno*.

Taką samą wymowę posiada także niewielka zach. część Śląska po lewym brzegu Odry, np. *ząby, ięzyk, pasą krową*, natomiast cały dawny Śląsk pruski w śródgłosie po spółgłoskach miękkich wymawia *ū*, a więc *ząby, częsty, studnią*, ale *pūta* i t.p. Odpowiednik *ą* szcążtkowo spotyka się też od lewej strony dolnego Sanu koło Niska, przez Janowskie na pd. wsch. od Lublina. Na całym tym obszarze niema równoległości w traktowaniu wsp. *eN* lub *aN*.

Wymowa *ą* obejmowała, jak dowiódł Nitsch, większe obszary, czego dowodzi wymowa *śáno, pąni* pod Tarnobrzegiem, Niskiem i Janowem, lub *śeno, koleno*, a nawet *śyno, pūni, tūm* koło Żnina (t. zw. Pałuki), na Krajnie (granice pow. wyrzyskiego i złotowskiego), szcążtkowo na Kujawach pod Inowrocławiem. Prawdopodobnie, gdy zamiast *gąsi* zaczęto tam wymawiać *gęsi*, tak samo zam. *kolano* pojawiła się wymowa *koleno*.

3. Odpowiedniki o nastawie średniej przedniej lub nieco podwyższonej i wysuniętej ku przodowi, równoległe z gwarowymi odpowiednikami stp. *é*, a więc *ę, ě, ŷ, y, i*, np. *pęść, pęć* — *heda, pūść, pūść* — *byda, pīść* — *śnik*. W wygłosie natomiast zawsze *e*. Takie odpowiedniki posiada reszta Polski.

II. Odpowiedniki wspólnego ą. Staropolską wymowę *ą* zachowały tylko gwary pn. małopolskie, w których wsp. nosówki mają odpowiedniki czyste, np. *ksąska, pąty*.

W Wielkopolsce z wyjątkiem pn. wschodu od linii Września — Chodzież, w ziemi Chełmińsko-Dobrzyńskiej, na zach. Mazowszu po Przasnysz i w pasie po obu stronach Wisły po Lublin odpowiednikiem wsp. *ą* jest *u*, a więc *punty, kśuśka*.

Poza tem niekiedy zależnie od pozycji *o, ó, u* (czyste lub nosowe). Podobnie też na Kaszubach, np. borzyszk. *dòp, pa-iòk, vòs*.

Literatura. Oprócz DJP, także Nitsch, Z historii narzecza małopolskiego, SG II 451.

b) Nastawa miękkiego podniebienia.

§ 80. Zupełnie nosówek nie mają obszary północnej Małopolski na wewnątrz linii, obejmującej Miechów, Kielce, Radom, Sandomierz, a opierającej się o Rzeszów i Tarnów, na zachód od Krasnostawu między Rawą i Opoczmem, w jednym miejscu na Krajnie, koło Kęt i na pn. zach. od Nowego Sącza. Odpowiednikami samogłosek nosowych są tam samogłoski czyste, bez następującej spółgłoski nosowej, o nastawach omówionych powyżej.

W innych gwarach odpowiedniki samogłosek nosowych co do rodzaju nastawy gardłowej są zależne od rodzaju następujących głosek i zostaną omówione w rozdziale dotyczącym grup głoskowych, p. §§ 107-110.

3. Odpowiedniki spółgłosek wargowych.

§ 81. Odpowiedniki spółgłosek twardych. Spółgłoski twarde mają zasadniczo tę samą wymowę, co w języku wspólnym. Jedynie spółgłoska *v* różni się w niektórych pozycjach i okolicach sposobem wymowy. Mianowicie w środkowo-północnej Wielkopolsce i zach. Krajnie, na pn. zach. od linii, idącej od Międzyrzecza, nieco na pn. od N. Tomyśla i Śremu, przez Konin z górną Notecią do Nakła i przez Złotowo, nadto na pn. Kaszubach — wspólne *v* ma w nagłosie, rzadziej w śródgłosie, odpowiednik dwuwargowy szczelinowy *w* lub samogłoskowy *u*, a więc *woda*, *uoda*, *prauo*. W środkowej Wielkopolsce *uo-* nagłosowe jest więc odpowiednikiem wspólnego *o-*, *ło-* i *vo-*, np. *uofca*, *uopata*, *uoda*.

Na Kaszubach, z wyjątkiem zaborskiego i Słowińców, wsp. *vo-* ma odpowiednik *uo-*, *ue-*, np. *uēda*, *uōs* (l. mn. *uēzē*). U Słowińców wsp. *v* po samogłoskach okrągłych ma odpowiednik *u*, np. *preudā*, *rōu*.

§ 82. Odpowiedniki spółgłosek miękkich. W gwarach pn. polskich poboczna nastawa środkowojęzykowa wąska wyodrębniła się jako osobny element głoskowy, zależnie od terenu, o rozmaitej wartości głosowej, co możnaby przedstawić w następującym schemacie:

<i>p̣</i> :	—	<i>p̣i</i>	—	<i>p̣ʲ</i>	—	<i>p̣ś</i> (<i>p̣ś</i>)	
<i>ḅ</i> :	—	<i>ḅi</i>	—	<i>ḅʲ</i>	—	<i>ḅż</i> (<i>ḅż</i>)	
<i>ɸ̣</i> :	—	<i>ɸ̣i</i>	—	<i>ɸ̣ʲ</i>	—	<i>ẓ</i> (<i>ẓ</i>)	} z zanikiem elementu wargowego.
<i>f̣</i> :	—	<i>f̣i</i>	—	<i>f̣ʲ</i>	—	<i>ṣ́</i> (<i>ṣ́</i>)	
<i>ṃ</i> :	—	<i>ṃñ</i>	—	<i>ñ</i>			

§ 83. Odpowiedniki spółgłosek *p̣, ḅ, f̣, ǫ̣*. Rozmieszczenie tych rozmaitych odpowiedników i ich drobniejsze odmianki przedstawiają się następująco.

Wsp. *p̣, ḅ, f̣, ǫ̣* mają odpowiedniki gwarowe *p̣ʒ, ḅʒ, f̣ʒ, ǫ̣ʒ* w dialekcie borowiackim na granicy kaszubskiej, pn. Kocieniu, w pn. wsch. pasku ziemi Chełmińsko-Dobrzyńskiej, na pn. od linii, idącej przez Płońsk, Pułtusk, Bug za Małkinię, stąd na zachód od linii Czyżewo—Grajewo i granicy politycznej, a więc *p̣ʒes, roḅʒi, ǫ̣ʒino*.

W środku tego obszaru, t. j. w dialekcie ostródzko-warmińskim, w pow. niborskim, szczycieńskim i u Kurpiów z wyjątkiem ich wschodniej części mamy wymowę *p̣ś, ḅż* lub *p̣ś, ḅż*, np. *p̣śes, ćeḅże*. Wyodrębniony element spółgłoskowy zasadniczo się tu zrównał z odpowiednikami wsp. *ś, ż*, których wymowa waha się od *ś, ż* do *ʒ, ʒ̣*, jak np. u Kurpiów *p̣ʒes* i *na p̣ʒe, ʒeʒe* lub *żeże* 'wiezie'. W dialekcie ostródzko-warmińskim wsp. *ś, ż* ma odpowiedniki *ś, ż*, a więc *p̣śes, ḅẓ̇yda, żara*, tak samo jak *śeʒi, żima*. Zmieszania tego niema u wschodnich Mazurów pruskich, wsch. Kurpiów i na pd. wschód od nich, bo wsp. *ś, ż* ma tu odpowiedniki *ś, ẓ̇*, a więc *p̣ʒes, ʒilk*, czasem *p̣ś'es, ż'ilk*, ale *p̣śe, żima*.

W wygłosie wielu wyrazów zachowały się także u inteligencji na pn. wsch. Mazowszu odpowiedniki stp. spółgłosek wargowych miękkich, o ile są miękkie w języku wsp. również w innych formach, np. *gołop̣ʒ, kurp̣ʒ, otł̣ʒ* lub *karp̣ś, otł̣ʒ*; także żeńskie, np. *dṛap̣ʒ, gł̣ep̣ʒ, Ostṛuʒ, -oʒi*, ale stale na -ef: *kref, maṛʒef, ʒoṛoʒef*. Natomiast w rozkaźniku zawsze *kup*, według *kupcie*. Zachowanie odpowiedników miękkich jest cechą pn. Kociewia, dialektu malborsko-grudziądzko-lubawskiego, całych Prus Wschodnich oraz na pn. wsch. od linii Mława — Maków.

Wspólne *ǫ̣, f̣* mają odpowiedniki w spółgłoskach *ż, ś* lub *ʒ, ʒ̣* albo wreszcie jak we wsch. Warmji *ż, ś*, a więc np. *żara, śiʒel* — *ʒara, ʒiʒel* — *żara, ośera* 'ofiara'.

W gwarach pn. polskich nadto wsp. *ǫ̣* w grupach *sǫ̣-, cǫ̣-, ʒǫ̣-* ma odpowiednik twardy i dźwięczny, np. *śvat, śviña, cǫ̣ṿṛc, ʒeʒṿṿc*. Wymowa taka obejmuje Kociewie, następnie granica pd. idzie Wisłą po Płock, przechodzi na prawy brzeg biegnąc na pd. zachód od Sochaczewa, zwraca się od Grójca w kierunku pn. wsch. i przechodzi na pd. od Siedlec do granicy, od której odchyła się na pd. od Tykocina ku zachodowi, pozostawiając na

wsch. Suwałki i sięgając w wyrazie *śfyńa* w widły Wisły i Sanu, p. też § 116.

Wsp. miękkie *ŭ* w pewnych pozycjach ma inne odpowiedniki w gwarach. Na Mazowszu ma ono odp. *i* w końcówce *-oŭu*, np. *χłopakoju* 'chłopakowi', podobnie też u Słowińców, np. *ʋhə-ləjə*. W kaszubskim odpowiednikiem wsp. *ŭ* jest *i* także po *s*, np. borzyszk. *siat*, *siŭca*, także między samogłoskami, np. *ʀakaica*, w przyrostku *-oic*, *-eic* (lub *-ôc*, *-éc*), np. słowiń. *Paʋləic*, sworz. *Kovalikôc*, *żandaréc*.

§ 84. Odpowiedniki spółgłoski *m*. Wspólne *m* ma odpowiedniki *mʰ* lub *m̃* w gwarach, których południowa granica rozdziela woj. poznańskie i pomorskie, obejmując dialekt chełm.-dobrzyński. Wygłosowe *-m* jest tam zawsze twarde.

Na obszarze wymowy *ʃino*, *żino* odpowiednikiem *m* jest *ñ*, np. *ńasto* (ale *m̃ne*), także *nogañi*, *ñi*, *żeń* 'ziem(ia)', także *żem*, *żeńi*, ale w rozkazniku *złām*. Wymowę taką posiadają całe dawne Prusy Książęce z wyjątkiem pasa zachodniego, Kurpie oraz obszar wymowy *ʃara*.

Wymowę taką, ale tylko po spółgłoskach, posiada cała Warmja, Przasnyskie z przyległymi częściami Mławskiego i Ciechanowskiego, a więc np. *śńiga*, ale zresztą *m̃ñ*, np. *m̃nasto*.

Na obszarach tych często odwrotnie pojawia się w nagłosie *m̃ñ*, *m̃* jako odpowiednik wsp. *ñ*, np. *m̃nitka*, *m̃itka* (ale stale *ńose*, *ńic*, *ńigdy*), sięgające dalej na wschód i południe, a *miski* nawet w Sandomierskim.

W końcówce *-mi* mamy odpowiednik twardy, a więc *-my* od ujęcia Gwdy do Noteci przez Wągrowiec, Słupcę, Łask, Opoczno pod Tarnów i Sędziszów. Nieco mniejszy obszar zajmuje wymowa ta w celowniku wsp. *mi*, jeszcze mniejszy w bierniku *me*.

4. Odpowiedniki spółgłosek przednjojęzykowych.

§ 85. Odpowiednik spółgłoski *ł*. Spółgłoska zębowa *ł* istnieje w niektórych okolicach Borów Tucholskich, na Krajnie i koło Czarnkowa, w części Śląska, graniczącej z Morawami, na Podhalu i pn. gwarach nizinnych, w wielu gwarach mazowieckich i na pograniczu wschodniem. Zresztą odpowiednikiem tej głoski jest wsp. *u*.

U Bylaków odpowiednikiem wsp. *ł* (*u*) jest *l*, np. *mloʹdŕ*, *ʹpōlni*, *ʹdluʒi*, podobnie u Słowińców z wyjątkiem wspólnych grup *łu*, *el* między spółgłoskami, w których odpowiednikiem jest *u*, a więc

ˈdɔu̯hɛ, ˈpɔu̯ɲi, vɔu̯k. Zresztą wszędzie u Kaszubów *u*, z wyjątkiem pogranicza borowiackiego, gdzie wymawiają dźwiękowe *l*, np. *dłu̯zi*.

§ 86. Odpowiedniki spółgłoski *z*. Spółgłoska ta ma w nadmorskiej kaszubszczyźnie odpowiednik *z*, a więc *cɛ̯zɪ, ksɔc, ˈksɔza*. W stp. i innych gwarach tylko w kilku wyrazach, np. *zvon, zvo̯nić*.

§ 87. Odpowiedniki spółgłosek: *ś, ż, ć, ź*. Odpowiednikami tych spółgłosek w gwarach kaszubskich są spółgłoski zębowe *s, z, c, ʒ*, a więc *ˈsɛ̯zɛc, ˈzɛ̯ma ˈsiedzieć, zima*¹.

§ 88. Mieszanie spółgłosek: *ś, ż, ć, ź* i *š, ʒ, č, ž*. Oba te szeregi mają odpowiedniki w spółgłoskach dźwiękowych miękkich *ś, ż, ć, ź* w kilku wsiach pod Tczewem, w dialekcie malborsko-lubawskim z przyległymi wsiami na pn. zach. od Rypina, w Ostródzkiem, wsch. Warmińskim i okolicach Jabłonkowa, a więc *čarne čelɛ, ʒóttɔ ʒɛma, naše šano, iežžɛ, iežžɪ*. Na północy najczęściej *š, ʒ*, ale *č, ž*, pod Jabłonkowem *ś, ż, ć, ź*, a nawet *š, ʒ, č, ž*.

§ 89. Odpowiedniki spółgłosek *ś, ż, ć, ź*. Spółgłoski te w większości gwar mają odpowiedniki zębowe *s, z, c, ʒ*, a więc *mozes, cekać, ieżze*. Wymowa ta, zwana mazurzeniem, obejmuje cały obszar Polski z wyjątkiem Pomorza, Wielkopolski, południowego Śląska, wsch. Małopolski i pogranicza wschodniego.¹

§ 90. Odpowiedniki spółgłoski *ż*, pisaniej *rz*. Spółgłoska ta w stp. była wymawiana z krótkim elementem vibracyjnym na początku, a więc jako *ˈʒ* i stąd oznaczono ją w stp. dwuznakami.

Wymowa staropolska istnieje jeszcze na morawskim pograniczu Śląska, w Czarnkowskiem, pn. Kociewiu, Malborskiem, pn. Lubawskim do Warmji.

§ 91. Odpowiedniki spółgłoski *l*. Spółgłoska ta ma na południu przed wsp. *i* odpowiednik miękki *l̥*, a więc *ˈl̥is, m̥l̥yko*, podczas gdy na Mazowszu i Pomorzu istnieje tylko twarde wspólne *l*.

¹ Szczegółowe granice p. Nitsch DJP. W stosunku do podanych tam granic obszar mazurzenia na Mazowszu według badań M. Jasińskiego jest nieco większy ku wschodowi, a więc obejmuje część północną powiatu sierpeckiego, pd. zach. pow. mławskiego i zach. pow. ciechanowskiego, następnie rzeką Wkrą, na pn. od Płońska skręca na pd. zach. i w Płocku łączy się z izofoną prof. Nitscha.

5. Odpowiedniki spółgłosek tylnojęzykowych.

§ 92. Odpowiedniki wspólnego *k, ħ, g, ġ*. W gwarach pn. polskich istnieją tylko twarde lub tylko miękkie spółgłoski tylnojęzykowe zwartowybuchowe, przyczem wymowa taka przedostaje się nawet do prowincjonalnego języka wspólnego tamtych stron, a więc albo *ręke, noge, gęś, kedy, długę* lub *ręke, nogę, gęś, kedy, długę*, a nawet też *zażenta*, w Sochaczewskim także w wygłosie, np. *śnik, daż*, na starem Mazowszu *ħ* tylko przed *e*, np. *űsoke*, ale *gąś, za progąm*, natomiast w Prusach Wschodnich mamy spółgłoskę miękką nawet przed *a*, które jest odpowiednikiem wsp. *a* (stp. *a* jasnego), np. *drogą, mużą*, p. § 71. Ponadto wymowa *ręke, nogę* występuje w województwach pd. wschodnich jako prowincjonalizm.

Na Kaszubach odpowiednikami wsp. *ħ, ġ* są *ħj, ġj* — *ħ, ħ* (*t'ħ, d'ħ*) — *ć, ź* (też w Borach Tucholskich i zach. Krajnie) — *ć, ź* (Bylacy), np. *dłużim żipćim ćiąćem*. W pn. kaszubszczyźnie też wsp. *ħ* ma odpowiedniki *ħj* — *ś* — *ś*, np. *'muśi, 'marśef*.

Literatura. O kaszubskich odpowiednikach wsp. *zy, xe*: E. Lorentz, Pomoranische Isoglossen, SG II 437.

§ 93. Odpowiedniki wsp. *χ, ħ*. Inteligencja w Warszawie, w Kaliskiem i Poznańskiem zam. *χ, ħ* wymawia według Benniego na początku wyrazu przed samogłoską i w śródgłosie między samogłoskami szczelinowe bezdźwięczne *h* krtaniowe, a więc *herbata, horoba*, ale *χce, χraħa, duħ*, podobnie też według Nitscha w gwarze Istebnej (pd. Śląsk) np. *ħałupa, ħipoteka, suħo, ħytać*, ale *suħi*, wsp. *suxy*.

Wygłosowe *-ħ* w zwartym obszarze pd. zach. Małopolski ma odpowiednik *-k*, np. *grok, na nogak*, z wyjątkiem Spisza i wsi nad Dunajcem od Nowego Targu po Szczawnicę, gdzie zam. *-ħ* mamy *-f*, np. *grof, na nogaf*. Wygłosowe *-k*, wsp. *-ħ* istnieje nadto w kilku odosobnionych obszarach całej Małopolski, a nawet na pd. od Ostrowa w Wielkopolsce.

Literatura. T. Benni, Krtaniowe *h* w języku polskim, PL 43. — K. Nitsch, Przyczynki do wymowy polszczyzny kulturalnej, PF XII 257; — Małopolskie *-ch*, MPCG Nr. 2. — M. Małecki, Spiskie *-ħ*, SG II 443.

D. Grupy głoskowe.

I. Grupy samogłoskowe.

§ 94. Dwugłoski. Grupy samogłoskowe mogą się znajdować w obrębie jednego wyrazu albo występują przy zbiegu dwu wyrazów t. j. w wygłosie pierwszego i nagłosie drugiego.

Grupy w obrębie jednego wyrazu mogą być dwojakie:

1) **wspólnozgłoskowe**, jeśli cała grupa mieści się w obrębie jednej zgłoski, a wówczas jedną z nich tylko uważamy za ośrodek zgłoski, drugą zaś — za niezgłoskotwórczą, p. § 134. Ze względu na zmieniający się przy ich wymowie stopień otwarcia rozróżniamy:

a) grupy **wzrastające**, np. *ia(ko)*, *ua(va)*, w których stopień otwarcia wzrasta, t. zn. po samogłosce węższej następuje szersza;

b) grupy **opadające**, np. *(gr)ai(će)*, *(v)au(ka)*, w których po samogłosce szerszej następuje węższa;

c) grupy **wzrastająco-opadające**, np. *iai(ko)*, *uai(će)*, w których szersza znajduje się między dwoma węższymi.

2) **różnuzgłoskowe**, jeśli samogłoski należą do dwu zgłosek (*n)a-u(ka)* *o-a(za)* i t. p., które można również nazywać według stopnia otwarcia.

W pewnych połączeniach nastawy sąsiednich głosek w grupie wspólnozgłoskowej są inne, niż w samogłoskach izolowanych. Najsilniej różnica ta występuje w języku wspólnym w grupach *ai*, *ei*. Pierwsza z nich w swobodnej wymowie w wielu wyrazach brzmi jako *ei*, np. *fćorei*, *żiśei*, *dei*, *stuxei*, druga jako *ii*, *yi*, np. *xcii*, *pćkńii*, *pćknyi* i t. p., w większym stopniu jeszcze w gwarach, gdzie wyrazy i formy na *-ei* zam. *-ai* są znacznie liczniejsze, a *ei* ma odpowiednik *i*, *y*, np. *coroz wyzy* Niedźwiedź 63, *ty baby* Łętowe 68, *po moi* polanie Niedźwiedź 65. Ponadto w gwarach zamiast wsp. połączenia samogłoski + *i* bywa tylko samogłoska pierwsza, np. *do te wojny* Lubomierz 70, *na mocniesego* Łętowe 68, *zbóńik* (ale *zbójników*) Miedźna 73, *pudom* Zagórze 75.

W gwarach pn. polskich, wsp. *a* ma odpowiednik *e* po *i* w nagłosie, a więc *iedło*, *iegła*, *iegoda* i t. d., ale *iąma*, *ieje*. Wymowa taka cechuje Prusy Wschodnie wraz z niemazurzącami Ostródkiem i Warmją, obie gałęzie Kurpiów i gwary na północny wschód w kacie między Narwią i Biebrzą oraz zach. część Suwalskiego.

II. Spółgłoska i samogłoska.

§ 95. Samogłoski nagłosowe. W nagłosie wyrazów izolowanych, bez poprzedzającej spółgłoski nasadowej mogą zasadniczo się znajdować tylko samogłoski czyste *a, e, o, u, i*. Z samogłosek nosowych pojawia się *i, ą* tylko w wyrazach obcych przed spółgłoskami szczelinowymi, np. *istynkt, ąsa* 'ansa'.

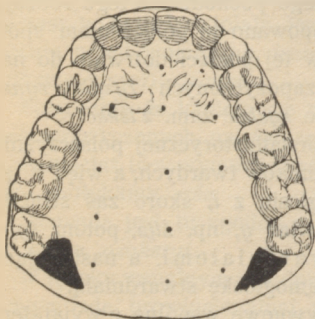
Tylko samogłoska *i* jako niezgłoskotwórcza może się pojawiać w absolutnym nagłosie wyrazu, t. j. niepoprzedzona żadnym elementem spółgłoskowym, np. *iąma, iako*. Inne samogłoski poprzedza jako ich wstęp zawsze spółgłoska krtaniowa zwarta lub szczelinowa, np. *'ale* lub *'ale*, *'osa* lub *'osa*, *'uvaga* lub *'uvaga*, *'eva* lub *'eva*. Zwyczajnie szmer towarzyszący spółgłosce krtaniowej szczelinowej jest bardzo słaby i wówczas w pisowni fonetycznej jej nie oznaczamy, a więc *ale, osa, uvaga, eva*. Samogłoska *i* w wymowie warszawskiej (też w gwarach mazowieckich) ukazuje się zawsze po bardzo wąskim *i*, które można w pisowni fonetycznej oznaczać literą *j*, a więc *jigła*, natomiast w Małopolsce i Wielkopolsce poprzedza ją zawsze spółgłoska krtaniowa.

W języku stp. samogłoska nagłosowa *a* rozpoczynała się czasem od *i* lub *γ*, np. *Hanna, Halźbiota* lub *janiot, Jagna*, zaś samogłoska *o* wyjątkowo od *γ*, np. pisane *ho pożegę* 'o pożogę'. Wobec różnicy pisowni i wymowy czasami wyrazy, które w języku wspólnym zaczynają się od *h* lub *ł* (*u*), pisano bez wyrażenia początkowych spółgłosek, np. *ardy, oju*.

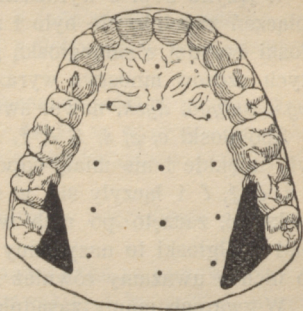
Samogłoski nagłosowe w gwarach nie są jeszcze dostatecznie zbadane. Według uogólnienia Nitscha DJP 442, samogłoska *o, u* po spółgłosce krtaniowej zwartej występuje tylko na śląskim pograniczu czeskim, w zach. pruskich gwarach nie mających osobnych odpowiedników dla stp. *ā*, w Prusach Wschodnich bez Warmji i środkowych Mazurów oraz rzadko w przyległych gwarach b. Królestwa. Zwarcie krtani jest tam także odpowiednikiem wsp. *ł* (*u*), np. *'opata*. Poza tem wspólnemu *o* odpowiada wszędzie *uo, u* Słowińców *'vuoəə, vóufs* 'owies', jak *'vuoəā, vóul*, p. § 74. W Prusach Wschodnich spotyka się też wstępne zwarcie krtani przed *a*, będące odpowiednikiem wsp. nagłosowego *i*, np. *'arębina 'uś, 'eśće*, zresztą w tych samych gwarach spotykamy w jednych wyrazach *za-*, w innych zaś *ia-*, np. *iańot, zarbata*.

§ 96. Wzajemna zależność składników. W grupach, w których pierwsze miejsce zajmuje spółgłoska, drugie — samo-

głoska, oba składniki mają do pewnego stopnia wzajemnie przystosowane nastawy. Tak np. jeśli porównamy grupy *ta* i *te*, zauważymy, że przy *t* w pierwszej grupie język dotyka zębów krawędzią, w drugiej zaś styka się z wewnętrzną stroną górnych zębów na większej niż poprzednio powierzchni i jest więcej wysunięty ku przodowi. Porównując zaś grupę *ta* i *śa* spostrzegamy, że w drugiej grupie język przy wymawianiu *a* zajmuje położenie wyższe i bardziej przednie, aniżeli przy wymawianiu grupy *ta*. Zależność tę ilustrują też podane niżej palatogramy dla samogłoski *a* w wyrazach *pan* i *śaś*:

Rys. 59. Samogłoska *a* w wyrazie *pan*.

Rys. 60. Samogłoska *a* w wyrazie *śaś*.

Czasem różnica ta jest tak widoczna, że mówiącemu, a zwłaszcza słuchającemu, tem więcej z innego językowego lub dialektycznego środowiska wyraźnie się uświadamia.

§ 97. Gwarowe odpowiedniki grupy *ra*. W niektórych gwarach północnopolskich zamiast wspólnego *a* w grupie wsp. *ra* w nagłosie mamy *e*, np. *redło*, *reżić*, *reńę*, *rek* i to już od czasów staropolskich. Tego rodzaju wymowa cechuje obecnie Krajnę, Prusy Zachodnie i całe nowsze Mazowsze, chociaż nie we wszystkich wyrazach, zaczynających się w języku wspólnym od *ra*.

§ 98. Spółgłoski i samogłoski *i*, *y*. Spółgłoski miękkie nie łączą się w języku wspólnym z samogłoską *y*. Połączenie to natomiast jest dość częste w niektórych gwarach, np. *pyła*, *myły*, *syła*, *fsażył* Rym. 108, także gdy *y* jest odpowiednikiem stp. *ē*, np. pn. polskie *śyć*, *śnyk*, pld. polskie *śyc*, *śnyk* Nitsch DJP 428.

Odwrotnie też w języku wspólnym brak połączeń spółgłoski twardej z samogłoską *i*. Samogłoska *i* zasadniczo nie następuje po *s*, *z*, *c*, *z*, *t*, *d*, *r*, *ś*, *ż*, *ć*, *ź*, *l*, *ł* (*u*), nawet jeśli rdzeń zaczyna się od *i*, a przedrostek kończy się na *z*, np. *z'ićić*, *roz'igrać*. Połączenia te występują (zwłaszcza z *i* niezgłoskotwórczem) w wyrazach obcego pochodzenia, np. *Simon*, *Rosja*, *kolacja*, *Tintoretto*, *Schiller*, *Chicago* i t. p. Wówczas mamy tu jednak odpowiednie spółgłoski miękkie, a więc *s'*, *z'*, *c'*, *z'*, *t'*, *d'*, *r'*, *ś'*, *ż'*, *ć'*, *ź'*, *l'*. Spółgłoski takie występują też na końcu wyrazu, jeśli następny wyraz zaczyna się od *i*, *i*, np. *wus'* (-*z'*) *i końe* i t. p.

W języku stp. w wyrazach obcego pochodzenia tego rodzaju połączeń zupełnie nie było i zastępowano je połączeniem spółgłoski twardej z samogłoską *y* i w tej postaci dotrwało do naszych czasów mnóstwo wyrazów zapożyczonych: *ryzyko*, *synagoga*, *indygo*, *dysk*, nawet swojskie *zyskać* zam. *z'iskać*.

Spółgłoski *c*, *z*, *ś*, *ż*, *ć*, *ź*, *l* w przedhistorycznej polszczyźnie były miękkie i nie miały odpowiedników twardych, a więc *c'*, *z'*, *ś'*, *ż'*, *ć'*, *ź'*, *l'* i łączyły się w śródgłosie z *i*, skoro zaś straciły miękkość, zaczęto po nich wymawiać *y*, np. *śija*, potem *šija*. Stąd spółgłoski te nazywamy stwardniałemi, a następujące po nich *y* uważamy również za samogłoskę stwardniałą.

W gwarach mamy zasadniczo wymowę wspólną z wyjątkiem Podhala po Pieniny i Myślenice i na zachód od Śląska, gdzie *i* następuje jako odpowiednik wsp. *y* po odpowiednikach wspólnych *ś*, *ż*, *ć*, *ź* (*f*), *c*, *z*, np. *starsi*, *zit*, *cisto*, *łšimać*, *v noci*, *męzi*, podobnie też na Śląsku, ale zasadniczo tylko po wsp. *ż* (*rz*), np. *g'żiby*.

Na kresach w języku inteligencji *s*, *z*, *c* przed *i* w wyrazach pochodzenia obcego mają odpowiedniki ząbówowe, a więc *Roša*, *pęša* 'pensja', *kolaća*, a nawet w swojskich *žaŭisko* 'zjawisko'.

Literatura. Co do spółgłosek zębowych miękkich: T. Benni, Drobne spostrzeżenia w dziedzinie polskiego sandhi (III), MPKJ III 94. — K. Nitsch, Przyczynki do wymowy dzisiejszej polszczyzny literackiej, MPKJ IV 411; — Przyczynki do wymowy polszczyzny kulturalnej, PF XII 252.

Co do wymowy wsp. *y* jak *i* po spółgłoskach stwardniałych: M. Małecki, Archaizm podhalański, MPCG Nr. IV, 1927.

§ 99. Spółgłoska tylnojęzykowa i samogłoska *e*. W języku wspólnym samogłoska *e* może następować tylko po miękkim *g*, np. *bożem*, *ańgelski* i t. p., z wyjątkiem wygłosu, w którym występuje *g* twarde przed *e* pisanem *ę*, np. *może*.

W wymowie warszawskiej i lwowskiej spotykamy i tutaj *może*, *noże* i t. p.

Pisownię zgodną z wymową mamy w wyrazach zapożyczonych, np. *giermek*, *giemza*, *gielda*, zwłaszcza z *e* ruchomem, np. *angielski*, *magiel* oraz w imionach litewskich, np. *Olgierd*. W większości zapożyczeń piszemy dziś *ge*, np. *generał*, *gest* i t. p., przyczem szczegółowego rozgraniczenia przeprowadzić się nie da, a wątpliwości może rozstrzygnąć tylko słownik ortograficzny.

W języku stp. w wyrazach pochodzenia łacińskiego, ewentualnie greckiego, połączenie *ge*, także *gi* wymawiano jako *je*, *ji*, np. *jesty oratorskie*, *Rejina*, *Bryjida* i t. p. Wymowa taka w niektórych wyrazach istniała jeszcze u jednostek z starszego pokolenia przed wojną, np. *jeometra*, a dotrwała w wychodzącym z użycia wyrazie *jenerał*.

Połączenie *ke* istnieje we współczesnej polszczyźnie w wyrazach zapożyczonych, np. *kelner*, *kefir*, także w wygłosie, np. *ręke*, *peke*, chociaż tu w wymowie prowincjonalnej warszawskiej i lwowskiej spotykamy *ręke*.

Pisownia jest tu zgodna z wymową, a więc *likier*, *orkiestra*, ale *keson*, *ozokeryt*.

W języku wspólnym zasadniczo mamy tylko *xe*, *xę* z twardem *χ*, w wymowie prowincjonalnej warszawskiej i lwowskiej można jednak słyszeć *za~~x~~enta*, *du~~x~~em* i t. p.

Co do wymowy gwarowej, p. §§ 92 i 93.

III. Samogłoska i spółgłoska.

1. Samogłoska i spółgłoska *r*.

§ 100. Grupa *ir*, *yr*. Połączenie *ir* lub *yr* w języku wspólnym w wyrazach rodzimych nie istnieje, z wyjątkiem kilku wyrazów jednozgłoskowych: *wir*, *żwir*, *kir* oraz obcych *kefir*, *szafir*, *firanka* i t. d.

W stp. połączenia te przed wiekiem XV były normalne, a więc np. *twirdzić*, *cirpiēc*, *sirota*, *siekira*, *szyroki* i t. p. Od wieku XV językowa nastawa samogłoski *i*, *y* uległa obniżeniu i utożsała się z nastawą *ě*, stąd w wieku XVI mamy *twiěr-dzić*, *ciěrpiēc*, *siekiéra*, *sięrota* i t. p. W późniejszym rozwoju polszczyzny nastawa tych samogłosek uległa dalszemu obniżeniu, stąd obecnie *twierdzić*, *cierpieć*, *sierota*, *siekiera*, *szeroki* i t. p.

W gwarach, o ile grupa ta znajduje się między spółgłoskami, w pewnych wyrazach mamy tu wymowę wspólną, np. *ćwierć, pęsi, pęścień, śmierć, uercić, serce*, w niektórych zaś wymowę staropolską z *é*, np. *ćerpeć, ćervec, pęszy, śerp, uerba, uerz*, a czasem *červony*. Na północy zaś we wszystkich wyrazach z wyjątkiem *červony* stale *é*. Szczegóły u Nitscha DJP 432-3.

§ 101. Grupa *ar* między spółgłoskami. W dzisiejszym języku wspólnym grupa *ar* przed spółgłoską przedniojęzykową twardą w rdzeniach wyrazów rodzimych następuje po spółgłosce miękkiej, np. *ćfartka, żarno, żarski* lub po spółgłosce twardej, np. *martfy, tfardy*. W języku stp. spotykamy niekiedy odwrotne połączenia, np. *zarno, darski*, ale *siaren* 'sarn'.

W kaszubszczyźnie mamy tu stale *ar* po odpowiednich spółgłoskach miękkich, np. *čvar'dī, 'maŋqoc, car* 'tarł', *zar* 'darł', *par, 'mártōr, 'čvārtī*, na południu — tylko po przedniojęzykowych.

2. Samogłoska i spółgłoski *l, ł*.

§ 102. Grupa *il, it, yl, yt*. W grupach tych w języku stp. bardzo często, zwłaszcza w wieku XVII, pojawiało się *e*, np. *beł, beli, robiel, robieli* i t. p.

W gwarach mamy wymowę wspólną na pd. Śląsku, na Kujawach, poza tem często spotykamy odpowiednik w samogłosce *u* w formach *buł, robuł* obok *byli, robili*, tak według Nitscha po obu stronach Wisły przy ujściu Pilicy i Wieprza, na Mazurach pruskich i w Suwalskiem. Natomiast w innych gwarach mamy tu odpowiedniki stp. *e* zależne w swej jakości od terenu, a więc w Prusach Królewskich *být, -a*, w Wielkopolsce i Małopolsce *był, -a*, w Łowickiem i Miechowskiem *beł, -a*.

§ 103. Grupa *eł*. W grupie tej w gwarach zachodnio śląskich i wielkopolskich (granice Nitsch DJP 432) odpowiednikiem wsp. *e* jest odpowiednik staropolskiego *ā*, a więc np. na Śląsku *Pavāu, pāuné, vāuna*.

§ 104. Grupa *il, le* przed spółgłoską. Kilka wyrazów, mianowicie *ułga, uelna, mełli, mełł, pełł*, ma w gwarach południowych grupy *il, el*, podczas gdy w północnych mamy w nich *o* po miękkiej przed zębową twardą, przed innemi zaś *e* po miękkiej spółgłosce, a więc *vyuēlga, melli, pelli*, ale *uołna, mołł, rołły, połł*.

Wyrazy *długi, Stupsk* mają na Kaszubach postać *'Douhē ('jiezərə), Slēpsk*.

Rdzenie *mle-*, *ple-* mają w Borach i na Kociewiu po Skórcz i Gniew postać *młu-*, *plū-*, podobnie także na Kaszubach *mto-*, *pło-*.

§ 105. **Spółgłoska *l* między samogłoskami.** U ludzi wymawiających *u* zam. *ł* w mowie starannej, głoska ta często w mowie niedbałej potocznej między jednakiemi samogłoskami zanika, a samogłoski łączą się w jedną głoskę rozdzieloną wzmocnieniem wydechu, np. *gad'a* = *gadaua*, *k'o* = *kouo*, *t'uf* = *tuuf* i t. p. Taka wymowa uchodzi za niepoprawną.

3. Samogłoski *i*, *y* i spółgłoski *t*, *d*, *n*.

§ 106. W gwarach południowej Wielkopolski spółgłoski te po samogłoskach *i*, *y* mają odpowiedniki miękkie. Tak stale przy *n*, rzadziej przy wsp. *t*, *d*, np. *drabiņa*, *začyňać*, *žyt'o*, *žyď'a*.

4. Samogłoski nosowe i spółgłoski.

§ 107. **Samogłoski nosowe przed spółgłoskami zamkniętymi (zwartowybuchowemi i zwartoszczelinowemi).** Zdarzają się one w języku wspólnym wyjątkowo, a wymowa taka jak *dop*, *dęby*, *ęć* i t. p. jest nienaturalna i świadczy o silnym wpływie pisowni na tak wymawiające jednostki, co niejednokrotnie wynika z obcego ich pochodzenia lub wychowania w środowisku obcojęzykowym.

Samogłoski nosowe w tej pozycji mają natomiast (także przed szczelinowemi) niektóre gwary: *a)* Krajny i Borów, *b)* Śląska i Podkarpacia, *c)* Mazowsza, w okolicach, gdzie wspólnemu *ę* odpowiada *ą* lub *ǫ*.

Odpowiednikami nosówek w tych pozycjach są w języku wspólnym dwugłoski, złożone z samogłoski czystej (w języku potocznym) lub nosowej (w wymowie retorycznej) oraz spółgłoski nosowej o tem samem miejscu nastawy ustnej, jaką ma następująca spółgłoska, a więc w mowie potocznej wobec pisowni *ą*, *ę* mamy następujące grupy:

om, *em*: *rombać*, *tempy*,
oń, *eń*: *rombę*, *teńpi*,
on, *en*: *żondu*, *pendu*,
 żonża, *nenża*,
 zaionc, *mence*,
oń, *eń*: *żońżić*, *peńżić*,

on, en: rońček, pońček,
 on, en: zlonk še, renka,
 oń, eń: bońkem, meńki.

Połączenia te w wyrazach rodzimych pisze się znakami samogłosek nosowych, natomiast w wyrazach obcych, przyswojonych literą samogłoski czystej i spółgłoski nosowej, np. *stempel, dentysta*.

W języku stp., przynajmniej w tych samych może okolicach, które i dzisiaj przed zamkniętymi mają samogłoski nosowe, wymawiano tu istotnie samogłoski nosowe. Ponieważ do okolic tych należy Śląsk, a stamtąd pochodzili pierwsi drukarze, można przypuścić, że może pod ich wpływem ustaliła się obowiązująca do dziś dnia tradycyjna, niezgodna z wymową pisownia.

§ 108. Przed szczelinowemi. Natomiast w całej pełni istnieją w języku wspólnym samogłoski nosowe w środku wyrazów przed spółgłoskami szczelinowemi oraz w wygłosie, np. *vqsa, vęšyć, zvęzić, śmali šę sami, idq sobe*, w wyrazach obcych *istynkt, ryštok, mųštuk, avas*, a w języku potocznym, luźnym też na miejscu wygłosowego *en*, np. *f tę sposup*. W języku wsp. potocznym nadto *ę* po spółgłosce miękkiej, a przed *ž, š* ma odpowiednik dwugłoskowy *ej*, np. *vejženje, mejšisty*.

W pozycji tej gwary wschodniego i środkowego Mazowsza pruskiego, częściowo Warmji i Ostródzkiego, mają tak, jak przed zwartymi i zwartoszczelinowemi, samogłoskę czystą i spółgłoskę nosową, a więc *kšũńska, iŷnzik*.

Natomiast szereg gwar w tej pozycji nie posiada zupełnie samogłosek nosowych, tylko odpowiednie czyste, podczas gdy przed zamkniętymi mają one samogłoskę czystą i spółgłoskę nosową, a więc *gesty*, ale *zomp*. Tego rodzaju wymowa jest cechą: a) południowej Wielkopolski (po Wolsztyn, Grodzisk, Śrem, Koźmin, Krotoszyn) oraz obu Kramsk; b) gwar po obu brzegach Noteci od Złotowa do Czarnkowa, a stąd po Wągrowiec, gdzie wsp. *ę* nie brzmi jako *a*, np. *gŷši*; c) pn. Kociewia, Grudziądzkiego, Lubawskiego, paska od Rypina po Mławę, Niborskiego, pd. cypla Malborskiego i prawie całego Ostródzkiego, np. *gŷši* lub *gaši* (Malborskie i pn. zachodnia Warmja zamiast zwartej nastawy gardłowej mają tutaj *i*, np. malb. *kšŷiža*, warm. *kšaiža*); d) kilku wsi kurpiowskich pod Turoślą i Kolnem; e) Imielina.

Innego rodzaju zależność posiadają gwary kaszubskie, a mianowicie brak nosowości wspólnego *ę, q* po miękkich przed spół-

głoskami wargowemi, tylnojęzykowemi oraz odpowiednikami wspólnych ząbówowych, np. 'zēbnɔc, 'mīl'hī, 'celā, ce'lāta, ale 'celēca, 'cignɔc i t. p. Resonans nosowy występuje tylko przed zębówemi s, z, t, d, l i w wygłosie, np. 'prāda, 'vāza, cɔn, p. Nitsch DJP 479.

O zupełnym braku samogłosek nosowych p. § 80.

§ 109. Przed półotwartemi l, ł. W języku wspólnym nawet w wymowie retorycznej wbrew pisowni mamy w formach czasu przeszłego typu *wziął, wzięli* raczej samogłoski ustne, może cośkolwiek różne od zwykłego o, e. Zależnie od staranności wymowy mają one mniej lub więcej odchyłone przejście do jamy nosowej, podczas gdy prąd powietrza kieruje się przez jamę ustną, nadto mniej lub więcej niższą nastawę języka. Wymowa taka uchodzi za poprawną.

W gwarach grupy te mają często odpowiedniki wsp. *on, en*, a więc *vžon, vžēni*.

Literatura. St. Bąk, O pochodzeniu form typu *vžon, vžena*, SG 409.

§ 110. Samogłoski nosowe w wygłosie. W języku wspólnym zasadniczo w wygłosie wyrazów izolowanych nie występuje samogłoska nosowa -ɛ̃, tylko czyste -e, a więc *matke, žeke* i t. p. tak, że wymowa *matkę, žekę* pojawia się pod wpływem pisma i jest odczuwana jako nienaturalna, często zaś cechuje ludzi, wychowanych w obcym środowisku językowym. Samogłoska -ɛ̃ w wygłosie zdarza się przed następującym nagłosem szczelinowym, np. *matkę użiałem*, natomiast przed zamkniętymi mamy w języku retorycznym samogłoskę czystą -e, ewentualnie -ɛ̃, w języku potocznym zaś występują często połączenia odpowiedniej czystej samogłoski i spółgłoski nosowej, np. *ten droge 'tę drogę*.

Normalną natomiast dla języka wspólnego, nawet potocznego, jest wymowa samogłoski -ɔ̃ w wygłosie, jedynie u Polaków na wschodnich obszarach mamy tu odpowiednik czysty, a więc np. w ośrodku lwowskim *z oxoto, nat sobo* i t. p., też we wschodnich gwarach, np. *muŭjo, buntujo* Okolice Wodakli 244, *vyvožo, tšenso* Okolice Brasławia 246, *s pańsku žyfkū* Chłopy 254.

Wogóle gwary w wygłosie mają odpowiedniki nosowe lub z wyosobnieniem nosowości jako spółgłoski m, np. *tɔm, drŭgɔm* Płaza 83. Drugi typ wymowy cechuje gwary zachodnio i środkowopolskie po Noteć i Wisłę, po granicę mazowieckiego ą i pn. małopolskiego braku nosówek, nadto niektóre gwary Podkar-

pacia.¹ Wyosobnienie nosowości jako spółgłoski *m* w odpowiednikach wsp. wygłosowego *-ę* występuje na czeskim pograniczu Śląska, np. *kapkym* 'kapkę' Istebne 2, *za rankam* 'za rękę' Sulków 15.

Naodwrot na pd. zach. Śląsku wspólne wygłosowe *n*, *m* z poprzedzającą samogłoską czystą tworzy odpowiednik samogłoskowy nosowy, np. *ią*, *úa*, z *bratą* lub *ių*, *ųy* 'jem, wiem, z bratem' Śl. 145 i 6, z *úelkî*, *lużŭ*, *tą* 'z wielkim, ludziom, tam' tamże 148 i 9, też na Podhalu, zwłaszcza końcowe *-ę* w narzędniku, a więc z *bratę* lub z *brate*, *s tym pyske*, ale też odwrotnie *pudëm*, *duidëm* Zakopane 42. Podobnie też w gwarach kaszubskich, np. *'nożą* 'nożem'.

5. Samogłoski ustne i spółgłoski nosowe.

§ 111. Samogłoska *i* przed *n*, *ń*. Połączenie to istnieje w języku wspólnym, nadto w gwarach na Śląsku i w Wielkopolsce.

Poza tem w gwarach najczęściej mamy tu dla wsp. *iń* odpowiedniki *eń*, *eń*, *ęń*, np. *léniią*, a nawet zgodnie z odpowiednikami wsp. *eN*: *ąń*, *ań*, np. *goścańec*, p. § 79. Obniżoną nastawę języka mamy na północy, od Kociewia do Mazurów pruskich, na starem Mazowszu, Kujawach (o ile *eN* nie przeszło w *iN*) i w Małopolsce. W grupie *in* obniżenie nastawy nastąpiło tylko przed spółgłoską, np. *iendyk*, *ienteres*, *ięsy*, ale *gożina*, a pod jej wpływem też *v gożińe*.

§ 112. Grupy *áN*, *oN*, *uN*. Samogłoski *á*, *o* przed spółgłoskami nosowymi mają często te same odpowiedniki, co wsp. *q*, a więc *boćqn*, *kqń*, *zqmp* lub *boćun*, *kũń*, *zũmp*. Jeśli nie nastąpiło utożsamienie, wówczas *q* ma wspólne odpowiedniki z *á*, a nie z *o*, a więc w Wielkopolsce *b^ooćun*, *vųski*, ale *kóyń*, *nóys*, w Kieleckiem *b^ooćon*, *poty*, ale *ųogun*, *sul*. W Małopolsce niektóre gwary zamiast wsp. *o* mają *q*, np. *brqńić*, *zvqn*, inne *ó* lub *u*, np. *dóm*, *kóńe* Płaza 81 i 83, *"óńi*, *"óna* Krzęcin 86, *ón* Bukowno 88, *uuna* Zebrzydowice 85 lub *o*, np. *ony* Bronowice 86.

Odpowiednikiem gwarowym, a nawet prowincjonalnym grupy wsp. *uN* jest często *óN* lub *qN*, np. *rozóm*, *gatónek*, *fónt*, *grónt* lub *fqnt*, *grqnt*.

Grupy *eN*, *yN*, p. § 79.

¹ Dokładniej granice u Nitscha DJP 441; poza granicami tam wyznaczonemi wymowa taka, według badań M. Jasińskiego, obejmuje też powiaty: mławski, ciechanowski, pułtuski i przasnyski, łącząc się bezpośrednio z terytorjum Kurpiów.

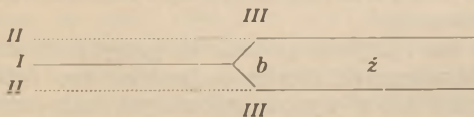
IV. Grupy spółgłoskowe.

1. Ruchy fonacyjne.

§ 113. Grupy o tem samem miejscu i stopniu. Składniki takich grup nie mają sąsiadujących ze sobą ruchów fonacyjnych, które są zredukowane do wzmocnienia nastawy, t. zn. w wyrazach np. *miękki, panna* pierwsza głoska nie ma rozstępu, druga — wstępu, a zamiast nich występuje pewne wzdłużenie i wzmocnienie napięcia mięśniowego w ciągu trwania tej samej nastawy. Tego rodzaju wymowę zaznaczamy w pisowni fonetycznej kropką przed literą, wyrażającą miejsce i stopień nastawy, a więc *meń'ki, pa'na, ia' kedy, pa' słucki*, także *ma'ce* 'matce', *cho'će* 'chodźcie'.

W gwarach pd. i środkowej Wielkopolski niema w pewnych wyrazach nawet wzmocnienia nastawy, tak więc np. zamiast *dro'szy, podvy'szyć, le'ki* wymawia się tam *drośy, podvyśyć, leki*. W Małopolsce i na starem Mazowszu trafia się natomiast w niektórych wyrazach w nastawie spółgłosek szczelinowych między samogłoskami wzmocnienie napięcia, np. *la'sy, ů'i'si* i t. p.

§ 114. Grupy o różnych miejscach. Przy innego rodzaju połączeniach widoczną jest zasada, że o ile pewien narząd mowy lub jego część nie działają przy wymawianiu pierwszej głoski grupy, wówczas przyjmuje on równocześnie ze wstępem pierwszej głoski nastawę głoski następnej. Tego rodzaju połączenia są najwyraźniejsze przy wybitnie różnych miejscach nastaw, np. *bż(ik), pł(ot), t(ło)* i t. p. Graficznie wymowę połączenia *bż* można przedstawić np. w następującym schemacie:

Linja I oznacza tu zwarcie, a więc nastawę głoski *b*, rozszczepienie tejże linii — moment rozwarcia, linie przerywane II — równoczesną ze zwarciem warg szczelinę głoski *ż*, linja III — szczelinę w czasie jej głośnego wymawiania.

2. Nastawa krtaniowa.

§ 115. Rodzaje grup. Rozpatrując grupy spółgłoskowe ze względu na nastawę wiązań głosowych, podzielimy je naprzód według stopnia na:

1) grupy nieotwarte, składające się ze spółgłosek zamkniętych i szczelinowych, np. *(o)pc(y)*;

2) grupy półotwarte, składające się ze spółgłosek półotwartych, np. *(će)mn(o)*;

3) grupy mieszane, złożone ze spółgłosek nieotwartych i półotwartych, np. *(úa)tr(ak)*.

§ 116. Grupy nieotwarte. W grupach takich wszystkie spółgłoski są albo dźwięczne, np. *vdymać, dźwi, spravzać, kleyda*, albo bezdźwięczne, np. *nafta, łapčyvy* i t. p.

Tego rodzaju konstrukcję grup posiada nie tylko język wspólny, ale też gwary małopolskie i mazowieckie z wyjątkiem części Suwalszczyzny. Natomiast częściowo na Śląsku, w całej Wielkopolsce z Kujawami i w Prusach Zachodnich istnieją grupy, składające się ze spółgłoski bezdźwięcznej oraz dźwięcznego *v* lub *ŭ*, np. *čvarty, svói, súat* (lub *švat*), *kvašny*, p. § 83, por. także K. Nitsch, Polska fonetyka międzywyrazowa, MPKJ V 419.

W literackiej pisowni tych grup obowiązują następujące zasady:

1. Spółgłoski *f, f', š* po nieotwartych oznaczamy zasadniczo przez *w, w(i), rz*, a więc:

a) *p, t, k + f, f', š*, np. *twój, sakwa, kwiat, przykry, prztyk, trzask, cukrzyć, krzta, ale pfuj, pfe*;

b) *χ, s, š, š + f, f', š*, np. *lichwa, chwila, swat, świder, szwagier, chrzcic, ale sfałdować*;

c) *c, č, č + f, f', š*, np. *cwał, ćwiartka, czwarty*.

2. Grupa *fš* w imiesłowie zaprzeszlým stale pisze się literami *wsz*, np. *zrobiwszy*.

3. Poza tem spółgłoski początkowe grupy pisze się literami spółgłosek dźwięcznych, chociaż są bezdźwięczne, jeśli w innej formie wyrazu lub w wyrazie pokrewnym mają odpowiednik dźwięczny, np. *nowszy, kózka, babka, łódka, odprawić, grubszy, młodszy, prośba, gorzki* i t. p.

§ 117. Grupy półotwarte. Przed samogłoską w śródgłosie są one zawsze dźwięczne, np. *pomnę, pa'na, garnek, polny, mleć, umarty*.

§ 118. Grupy mieszane. a) Grupy, zawierające na początku lub na końcu spółgłoskę półotwartą, mogą być albo w całości dźwięczne, np. *korba, zmarzłak, vzdłuś, Elba, złowruźny*, albo spółgłoska półotwarta jest dźwięczną, nieotwarta

zaś bezdźwięczną, np. *centrum*, *końca*, *pstronk*, *ćerpnońć*, wyjątkowo obie są bezdźwięczne, jak w wyrazach *rteńć*, *warta*, czasem też potocznie *trut* 'trud', *frak*, *preć*, *okropny* (por. Ułaszyn, *Miscellanea językowe*, MPKJ V 261).

Pisownia jest więc naogół zgodna z wymową, z nielicznymi wyjątkami, np. *kapsła* wym. *kabzła*.

b) Grupy złożone z półotwartej między nieotwartymi są wyjątkowo w całości dźwięczne bez względu na tempo i staranność wygłaszania, np. *ubrdać*. Zasadniczo zaś istnieją trzy typy grup, w których dźwięczność składników zależna jest od rodzaju wygłoszenia:

1. Grupa, złożona z półotwartej w otoczeniu stale bezdźwięcznym, przyczem półotwarta w wymowie retorycznej jest dźwięczna, w wymowie potocznej — bezdźwięczna, np. *plćovy* / *plćovy*, *żekłšy* / *żekłšy*, *krtañ* / *krtañ*, *potrka* / *potrka*, *posnki* / *pospki*, *čosnku* / *čospku*.

W wymowie pośpiesznej i niedbałej oraz w gwarach spółgłoski półotwartej, z wyjątkiem *r*, w tych grupach się nie wymawia, np. *pćovy*, *żekšy*, *poski*, *čosku*, gwar. nawet *čostku* i t. p.

2. Grupa, w której półotwarta wraz z poprzednikiem może być, zależnie od rodzaju wymowy, dźwięczną lub bezdźwięczną, np. *iałtko* / *iaptko*, *ščšegłšy* / *ščšekłšy*, *iendrka* / *ientrka*, *mendrka* / *mentrka*, *Bubrka* / *Buprka*. W wymowie bardzo luźnej spółgłoski *l* nawet się nie wymawia, np. *iapko*, *ščekšy*, tak samo w gwarach, gdzie nawet czasem zamiast *r* pojawia się *š*, np. *ientška*.

3. Grupy, w których półotwarta wraz z następnikiem może być dźwięczną lub bezdźwięczną, z stale bezdźwięcznym poprzednikiem, np. *plvać* / *plřać*, *trvać* / *trřać*, *krvavy* / *krřavy*.

c) Grupy o dwu półotwartych i nieotwartej:

1. Obie półotwarte są stale dźwięczne przy początkowej nieotwartej dźwięcznej, bez względu na rodzaj fonacji, np. *srebrny*, *brnońć*.

2. Początkowa nieotwarta stale bezdźwięczna, środkowa zaś, zależnie od rodzaju fonacji, dźwięczna lub bezdźwięczna, np. *kašlnońć* / *kašlnońć*, *zmyšlny* / *zmyšlny*, *šřetlly* / *šřetlly*, *žemešl-
nik* / *žemešl-
nik*, *krnombrny* / *krnombrny*. Spółgłoska dźwięczna występuje w fonacji retorycznej, bezdźwięczna w fonacji potocznej i w gwarach.

3. Grupy z końcową nieotwartą stale bezdźwięczną, środkową zaś zależnie od rodzaju fonacji dźwięczną lub bezdźwięczną,

np. *garnka / garpka, żarnka / żarpka*, przyczem w fonacji zupełnie luźnej i w gwarach *n* się nie wymawia, np. *garka, żarka*.

Literatura. H. Ułaszyn, *Miscellanea językowe*: 1. Asymilacja spółgłosek pod względem dźwięczności, MPKJ V 261. — T. Benni, Upodobnienie spółgłosek pod względem dźwięczności, MPKJ IV 21. — H. Ułaszyn, Do fonetyki grup spółgłoskowych, PL 219. — A. Obrębska, *Polskie γ rodzime*, PF XIV 498.

§ 119. Spółgłoski wygłosowe. Dźwięczność i bezdźwięczność spółgłosek na końcu wyrazów zależy od dalszego ciągu fonacji. Jeśli po wyrazie fonacja zostaje przerwana albo też następuje wyraz zaczynający się od głoski bezdźwięcznej, wówczas wygłos poprzedzającego wyrazu jest bezdźwięczny, np. *Brat*. — *Brat pśyjęzał. Xlep*. — *Xlep ftkorkovy*. Natomiast, jeśli dalszy ciąg fonacji zaczyna się od głosek dźwięcznych, to w Krakowskim i Poznańskim mamy w wygłosie głoski dźwięczne bez względu na stopień następującej głoski, np. *brad' i šostra, ɣleb i voda, brad' ięzał, ɣleb iasny, brad' mał úeś, brad ześedł*, przyczem wymowa taka obejmuje także gwary wielkopolskie, śląskie i małopolskie. W ośrodku warszawskim i lwowskim, nadto w gwarach mazowieckich i u Polaków kresowych wygłos dźwięczny mamy tylko przed spółgłoskami dźwięcznymi nieotwartymi, przed otwartymi i półotwartymi zaś dźwięczne są tylko wygłosy przyimków, np. *brad ześedł, brad był na fśi, bez oica i bez matki*, na Kresach także *v ɣerbaće*, natomiast *brať i šostra, brat matki, brat oica* i t. p.

Wymieniona zasada dotyczy według badań Słońskiego tylko t. zw. przyimków właściwych, a mianowicie *bez, nad, od, przed, przez, w, z*, natomiast przyimki takie, jak *obok, wpoprzek, prócz, zamiast, podług, przeciw, wbrew, wśród* są traktowane, jak inne typy wyrazów, a więc przed następującą głoską otwartą i półotwartą kończą się w Warszawie na spółgłoskę bezdźwięczną. W gwarach przyimki zachowują się tak samo, jak w języku wspólnym, z wyjątkiem kilku wyrazów, np. *ślēść, słaźić*, i t. p., oraz stale na południu Małopolski *ś nim, ś niego* i t. p., czasem gdzieś niegdzie też *otnović, otnoga*.

W wymienionych zasadach jako wyrazy z nagłosem otwartym są traktowane zgodnie zresztą ze swem pochodzeniem (p. Fleksja) także końcówki czasu przeszłego: *-em, -eś*, a więc mówi się na terenach udźwięczniających także *ńuzem, pludem, óuzem*. Wymowa tego rodzaju obejmuje także część terenów, które przed innemi wyrazami, z nagłosem otwartym lub pół-

otwartym wymawiają bezdźwięcznie, a więc pn. wsch. Małopolskę (Radomskie, Sandomierskie, Zamojskie), ziemię Chełmińsko-Dobrzyńską, Krajnę, Bory Tucholskie i kaszubski dialekt zaborski.

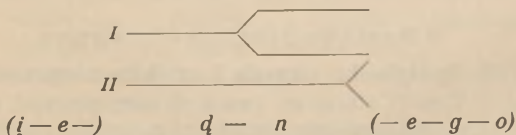
Grupy mieszane, złożone ze spółgłoski nieotwartej i półotwartej lub dwu półotwartych są w wygłosie dźwięczne lub bezdźwięczne, zależnie od staranności fonacji, oczywiście ze skłonnością do dźwięczności w warunkach podobnych, jak przy wygłosie nieotwartym przed nagłosem dźwięcznym, np. *myśl*, *umysł*, *peśń*, *bojaźń*, *pasm*, *organizm* / *myśl*, *umysł*, *peśń*, *bojaźń*, *pasm*, *organism*, podobnie też *mutł* *śe*, *żekł*, ale *żegł* do *mnie*, najczęściej nawet *mut'* *śe*, *żek*, w gwarach *śat*, *pyk*, *umar*, także *myś*, *umys*, *peś*, *tar(ń)* Rym. 135.

Literatura. K. Nitsch, Przyczynki do wymowy dzisiejszej polszczyzny literackiej, MPKJ IV 420; — Polska fonetyka międzynarodowa, MPKJ V 393; — Fonetyka międzywyrazowa, MPCG Nr. 1. — M. Rudnicki, Z zagadnień psychofonetycznych: 1. Udźwięcznianie wygłosowych bezdźwięcznych w fonetyce międzywyrazowej w polskim i w językach słowiańskich a jedność psychologiczna wyrazu, MPKJ VII 175. — S. Słoński, Przyimki w polskim sandhi, PL 180.

3. Nastawa gardłowa.

§ 120. Spółgłoski zwartowybuchowe przed nosowemi.

Spółgłoski zwartowybuchowe w wymowie potocznej swobodnej nie mają przed spółgłoskami nosowemi wybuchu ustnego, lecz nosowy, wywołany uprzedniem zwarciem miękkiego podniebienia i wejścia do jamy nosowej oraz ich momentalnem rozwarciem. Zjawisko to występuje najwyraźniej przy spółgłoskach zębowych, a graficznie da się następująco przedstawić:

Schemat górny (I) przedstawia zachowanie się resonatora nosowego, a więc początek linii — nastawę zwartą, jej rozszczepienie — rozwarcie (wybuch), przedłużenie widełek — moment otwarcia (nosowości); schemat dolny (II) przedstawia zachowanie się języka, a więc naprzód nastawa zwarta (język i zęby), następnie rozszczepienie, przedstawiające rozstępnie głósłki *n*.¹

¹ Istnienie tych spółgłósłek najłatwiej można sobie uświadcłóć wymawiając szepłem wyrazy *Étna*, *kopmy*.

Tego rodzaju głoski zwarte będziemy oznaczać odpowiednią literą spółgłoski czystej z haczykiem, jak przy literach samogłosek nosowych, a więc np. *Ełna, iednego, Ełńe, iedńi, kopmy, rubmy*; gwarowe *sół' nie żężic, iedno* Ciechanowskie 191.

W wymowie bardzo luźnej na miejscu takiego *d, b* pojawiają się *n, m*, np. *ie nego, podomno*, częste zwłaszcza w gwarach, np. *uanno żâuxo* 'ładną dziewczuchę', *nôski brunne* 'brudne' Zagórze 75, *uronnom* 'urodną', *ienny żyfki* 'jednej', *s pšenniom družbom* 'przednią' Libiąż M. 77, *tynnie (tydńe)* 'tygodnie' Płaza 81.

4. Nastawa ustna.

a) Stopień.

§ 121. Spółgłoska *ń* przed szczelinowemi i w wygłosie. Wymowa spółgłoski *ń* przed spółgłoskami szczelinowemi jest nienaturalną, natomiast pisownianemu *ń* w wymowie potocznej, a nawet starannej, odpowiada *į* niezgłoskotwórcze nosowe, np. *koįski, goį za mno*, podobnie w gwarach, np. *kỏįske, paįske* Żarki 78, nawet bez nosowości, np. *zostaj zdrova* Zagórze 76, *muyįski* Łętowe 69. Tak samo przed dźwiękami, np. *ceįszy, broįże*, gwarowe *paįszyzna* Rymanów 134, też *paįszyzna* Śmigno 89, oraz przed tylnojęzykowemi, np. *żeį xyba ostatńi*.

Zasadniczo istnieje *ń* w wygłosie po samogłosce, ale i tutaj mamy w potocznym języku często *į*, np. *koį*, tak samo w gwarach *kủį, vỏį, ogyį* Chrz. 337.

Literatura. K. Nitsch, Przyczynki do wymowy polszczyzny kulturalnej: 2. Szczelinowe *ń*, PF XII 255.

b) Nastawa środkowojęzykowa.

§ 122. Spółgłoska twarda i miękka nieprzedniojęzykowa. W fonacji starannej pod wpływem pisowni zdarza się słyszeć grupy spółgłoskowe, złożone ze spółgłoski twardej i miękkiej nieprzedniojęzykowej, np. *Marokkem, pocontkem, tak kedy*, też *spixleś* i t. p. Taka wymowa razi swoją sztucznością, natomiast normalnie cała grupa jest albo twardą albo miękką, zwłaszcza gdy obie spółgłoski mają to samo miejsce, np. *Maro'kem, ta' kedy*, też *spixleś*, rzadziej, jeśli pierwsza spółgłoska jest szczelinową, np. *vqs'ki, obraz' vوصny* i t. p.

Literatura. T. Benni, Drobne spostrzeżenia w dziedzinie polskiego sandhi, MPKJ III 94.

§ 123. Dwie spółgłoski przedniojęzykowe. Spółgłoski szczelnowe *s*, *z* występują tylko w połączeniu z twardymi, spółgłoski *ś*, *ź* tylko z miękkimi. Wyjątek stanowi przyimek *z* jako pierwszy człon wyrazu. W fonacji potocznej brzmi on przed *ż*, *ć*, *ź* jako *ś* lub *ź*, np. *‘żeleńć, ścisnońć, żżiwić*, zresztą jako *z*, np. *zmieńć, znieść, zůtek*, a nawet *zueś* ‘zwierz’, a jedynie w polszczyźnie na Białorusi także *źmienić, zůtek*, nawet *zieść*.

c) Miejsce główne.

§ 124. Spółgłoska wargowozębowa i dwuwargowa. Połączenie to ma w mowie luźnej, potocznej u niektórych osób odpowiednik z pierwszą spółgłoską szczelinową, również dwuwargową, jak następna, np. *f pokoju, w Bogu* i t. p., p. § 47.

§ 125. Spółgłoska nosowa i czysta. Zarówno w fonacji retorycznej, jak i potocznej możliwe są najrozmaitsze grupy spółgłosek o wybitnie różnych miejscach, a więc wargowych, przedniojęzykowych i tylnojęzykowych. Jedynie przed spółgłoskami zwartowybuchowymi spółgłoski nosowe mają zawsze to samo miejsce nastawy, co następnik, często wbrew innej pisowni, a więc:

m + p, b: *stempel, bomba; tempy, rombać, pam Popłafski, Pam Buk, ɣajmba, koim begnie* ‘koń biegnie’;

m̃ + p̃, b̃: *boimbe; kompel, rombe, om̃ begnie*;

nv + f, v: *kanfora, on fɣoɣi, tranvai* (istnieje tendencja do zastępowania połączenia *nv* grupą *mw*, np. *tramwai*, a nawet grupą *mb*, w języku dziecinny *trambai*);

ñv + f̃, ṽ: *kañf̃ina, oñ ṽe* (w szybkiej mowie potocznej na miejscu *nv*, *ñv* pojawia się nosowość poprzedzającej samogłoski, np. *kafora, q̃ ṽe* ‘on wie’);

n + t, d: *Antek, Andy; konty, kendy*;

ñ + ć, ź: *Ańża; końcik, oñ ćisnoł*;

ñ + t̃, d̃, ć̃, ź̃: *unent̃se, moñd̃zeĩsy, Añcakofski; poñček, oñ čeka*;

ñ + k, g: *Anglia; monka, vengla, oñ kazat*;

ñ + k̃, g̃: *ańgelski; bońkem, veńgel, oñ keruie*.

Jedynie w wyrazach rodzimych, których jakaś forma albo wyraz pokrewny zawiera *n* przed samogłoską lub w wygłosie, łączy się ono także z *k*, ale tylko w wymowie warszawskiej, podczas gdy w wymowie krakowskiej mamy tu także *n* tylnojęzykowe, np. warszawskie *ońenko* (*ońen*), *pańenka* (*pańenek*), natomiast krakowskie *ońenko, pańenka*.

W gwarach typ warszawski posiada Mazowsze, rzadziej trafia się on na Kujawach i na Mazowszu.

§ 126. Zębowa i zazębowa. W fonacji retorycznej istnieją wszelkie możliwe połączenia, jeśli nie w środku wyrazu, to przynajmniej w grupach międzywyrazowych. W fonacji potocznej grupy te posiadają odpowiedniki w obu członach zazębowe, a więc:

t' + ś, ć, ń: pot' sebe, oł' cebe, oł' nego (oł' nego), gwarowe mąć še (mut(l) še);

d' + ż, ź, ń: od' zeńi, od' żatka, d'ńa (d'ńa);

ś + ś, ć: be' siły, ścec, beś cała, śnić, gwar. ś nego Chrz. 340;

ż + ż, ź: 'zebnońć, be' żarna, pšeż żeń, żżelić, gwar. ż żadym 'z dziadem' Chrz. 338;

ć + ś, ć, ń: mo' celont, ale cnić še;

ż + ż, ź: moź żuł, vu' żelny.

Bez względu na rodzaj fonacji niema połączenia *s'ń*, a więc *celesny*, ale *celesnie*, *miłośne*. W węzłach międzywyrazowych grupa ta brzmi jako *s'ń*, np. *głos'* (lub *głoz'*) *niebeski*. Zębowe *ł (u)* łączy się w obu rodzajach fonacji ze spółgłoskami zazębowymi, np. *ańoł niebeski*.

W gwarach pd. wielkopolskich i małopolskich wsp. wygłosowe *-ść* ma odpowiednik w samym *ś*, np. *kraś, psęśś, doś, śqś. paś, staroś* Chrz. 82 i 83.

§ 127. Zębowa i dziąsłowa. W wymowie retorycznej mamy tu zasadniczo najrozmaitsze połączenia wymienionych rodzajów spółgłosek. W fonacji potocznej istnieją zasadniczo tylko połączenia spółgłosek dziąsłowych, mimo że w tym wypadku piszemy pierwszą spółgłoskę grupy znakiem spółgłoski zębowej, a więc:

t + ś, ć: tśeba, koł' śary, pśeł' časem, troma, gwarowe tśaska Rym. 135, cśymać Chrz. 337;

d + ż, ź: dżevo, pśeł' żekq, od' 'żu, drevno, pśeł' lustrem, dżemac gwarowe dżyzga Rym. 135;

ś + t, ś, ć: śśelać, gwarowe śśśaskać Chrz. 340, 'śyc, śčasem, be' sronu, beś ćapki;

ż + d, ż, ź: gwarowe żżeva 'z drzewa' Chrz. 340, 'żynać, be' żalu, beż 'żu, beż dżeva;

ć + ś, ć: koć śary 'koc szary', ko' ćarny,

ż + ż, ź: moź żap 'moc żab', moź 'żu;

ń + d, ć: Ańdżej, pońček, oń ceka.

§ 128. Zazębowa i zębowa. Połączenia spółgłoski zazębowej i zwartowybuchowej istnieją zarówno w fonacji retorycznej, jak i potocznej, np. *veś to, pśyńeż do mñe*.

Zazębowa i szczelinowa lub zwartoszczelinowa w mowie potocznej ma odpowiedniki w postaci grup *is, iz, it, id*, np. *veis cukru, pleit soße, veiz żvonek, f čyiscu* (nawet *f čyscu*), *on zai sam*, gwarowe *krojset* Chrz. 338, *Kajsce, veis cukier* Rym. 137, wsp. i gwarowe *šeiset* (*šeś(ć)set*).

Przed zwartowybuchowemi i zwartoszczelinowemi zamiast *ń* w wymowie potocznej mamy głoski *in*, np. *veinca, żvojn żvonku*, też przed *ł*, np. *gojn taďńe, gojn tak dalej, gojn do domu, żvojn na służonco*, w gwarach czasem nawet *i*, np. *na kuicak, skuicom* Zagórze 76, ale też odwrotnie *przyńdzie* Inwałd 73.

Literatura. T. Benni, Drobne spostrzeżenia w dziedzinie polskiego sandhi MPKJ III 87. — K. Nitsch, PF XII 256.

§ 129. Zazębowa i dziąsłowa. Połączenia spółgłoski zazębowej czystej i dziąsłowej szczelinowej lub zwartoszczelinowej mają w fonacji potocznej odpowiedniki w grupach *iś, iż, it, id*, np. *koi śeroko, vei że, veiz dżeva, veis čapke, ñe pleidże, řoidże*.

Przed zwartowybuchowemi i zwartoszczelinowemi oraz przed *r, l* mamy w fonacji potocznej odpowiedniki wspólnego *ń* w grupie *in*, np. *pejn dżeva, gojńcy, żejn żysty, pejn leżał, kojn ruşył*, w gwarach nawet *i*, np. *fstaize* Zagórze 76.

§ 130. Dziąsłowa i zębowa. W wymowie potocznej zamiast spółgłoski zwartowybuchowej zębowej mamy często dziąsłową, np. *śtaby, każdy, bić taki, biż długi*. Natomiast odwrotnie przed szczelinową zębową zamiast dziąsłowej mamy też zębową, np. *spśeda zegarkuf, muşi* (musisz) *soße kupić*.

Literatura. T. Benni, MPKJ III 94.

§ 131. Dziąsłowa i zazębowa. W wymowie luźnej zamiast spółgłoski dziąsłowej, występującej w wymowie starannej, mamy często spółgłoskę zazębową, np. *iuşci* 'jużci' *móż żelny*, gwarowe *nareście, aśşe dockou, iuż źle* Niedźwiedź 66.

V. Grupy głoskowe w ujęciu historycznem.

§ 132. Głoski i ich fonematy. Tylko nieliczne jednostki, posiadające wykształcenie językoznawcze, rozróżniają równą ilość głosek i ich fonematów, tak, że każdej z opisanych uprzednio

głosek odpowiada w ich świadomości jej fonemat, składający się z właściwych danej głosce kinematów i akusmatów. Bez względu na większość ludzi wykształconych, znających gramatykę tylko w zakresie studjów gimnazjalnych oraz ludzie z wykształceniem elementarnem, a nawet niepiśmienni, władający językiem wspólnym, rozróżniają tylko fonematy głosek samodzielnych. Głoski zależne, które wypowiadają, utożsamiają oni w swem poczuciu z najpodobniejszymi głoskami samodzielnymi, a co za tem idzie, w świadomości ich głoskom zależnym, wypowiadanym przez nich, odpowiadają fonematy najpodobniejszych głosek samodzielnych. Tak np. nie rozróżniają oni głosek *ŋ*, *n* od *n* i są przekonani, że wymawiają tylko jedną głoskę *n*. Ponieważ sposób wymowy tej głoski najłatwiej sobie uświadamiają, wypowiadając ją w odosobnieniu, a wówczas jako głoska samodzielna ma ona nastawę zębową, przeto także głoski *ŋ* i *n* uważają za zębowe, jakkolwiek pierwsza posiada artykulację dziąsłową, druga zaś tylnojęzykową. Tak zatem do świadomości dochodzi tylko artykulacja zębową, a w ten sposób spółgłoska ta i jej fonemat są reprezentantami innych głosek twardych językowych. Podobnie reprezentantem spółgłosek *t*, *ʈ* jest głoska *t* i jej fonemat.

W poczuciu ogółu zatem istnieją tylko głoski samodzielne i ich fonematy, które również możnaby nazwać samodzielnymi, w rzeczywistości zaś fonematom samodzielnym odpowiadają różne, zależnie od otoczenia głoski, tak np. mówiąc o głosce *n*, ogół rozumie przez nią także szereg głosek zależnych, których odrębności w stosunku do samodzielnej nawet się nie domyśla.

Głoski samodzielne i ich fonematy w stosunku do głosek, których są reprezentantami w świadomości ogółu, nazwiemy reprezentatywnymi, zaś głoski zależne w stosunku do najpodobniejszych samodzielnych — ich warjantami,¹ a więc głoska *n* i jej fonemat są reprezentatywne dla głosek *ŋ*, *n*, *ɳ*, głoski te zaś są warjantami głoski *n*.

§ 133. Upodobnienia. Te różnice między fonematami samodzielnymi i im odpowiadającymi głoskami, a głoskami zależnymi, wymawianymi w rzeczywistości, a zarazem między pisownią

¹ Termin „warjant“ głoskowy przejęto w niniejszem przedstawieniu z rozprawy Benniego, Dalszy przyczynek do analizy fonemu, PF. XV, 213, p. tegoż autora, Z wędrówki pojęcia fonemu, Spraw. Tow. Nauk. Warszawskiego, XXII, 101, także w Donum Natalicium Schrijnen, Nymwegen 1929, s. 34 oraz artykuł polemiczny Doroszewskiego, O definicję fonemu, PF XV 220.

a wymową, między wymową retoryczną a potoczną są w większości wynikiem rozwoju historycznego, który się rozpoczął przed wiekami, a który w pewnych dziedzinach trwa do dziś dnia. Są to przeważnie wyniki upodobnienia artykulacji głosek względem głoski poprzedzającej lub następującej. Tak np. w wyrazie *kwias* w okresie przedhistorycznym wymawiano dźwięczne *v*, zczasem jednak zamiast *v* zaczęto wymawiać spółgłoskę podobniejszą do bezdźwięcznego *k*, a więc również bezdźwięczne *f*. Mówimy więc, że głoska *v* „upodobniła się“ pod względem artykulacji wiązadeł głosowych do poprzedzającej spółgłoski bezdźwięcznej, rozumiejąc przez to, że spółgłoskę *v* zastąpiono spółgłoską *f*. W ten sam sposób spółgłoskę samodzielną zębową *t* zastąpiono przez upodobnienie do następującej dźwiękowej w wyrazie *trzon* spółgłoską zależną dźwiękową *z*; wskutek tego, chociaż w po-czuciu ogółu istnieje tylko samodzielny fonemat *t*, któremu w wymowie retorycznej w wyrazie *trzon* może odpowiadać głoska *t*, w wymowie potocznej pojawia się tutaj spółgłoska zależna *z*. Podobnym upodobnieniom uległy głoski nie tylko w grupach wewnątrz wyrazów („upodobnienia śródwyrazowe“), ale też w grupach, których składniki należą do dwu sąsiadujących wyrazów („upodobnienia międzywyrazowe“). Tak więc przed wyrazami, zaczynającymi się od spółgłosek dźwiękowych, zębowe *t* kończące poprzedni wyraz zastąpiono dźwiękowym *z*, np. w wyrażeniu *koł szary*.

W wielu opisach fonetycznych współczesnego języka polskiego mówi się o upodobnieniach, określa się ich warunki i rodzaje, w istocie swojej są to jednak procesy rozwojowe, którymi zajmuje się gramatyka historyczna, badająca rozwój elementów językowych, w szczególności zaś głosownia historyczna.¹ Gramatyka opisowa charakteryzuje tylko rezultaty tych procesów, jako typy grup ustalone w pewnych rodzajach fonacji.

E. Cechy rytmiczne fonacji.

§ 134. Zgłoska. Cechą przebiegów odbywających się w czasie jest zwykle rytm czyli powtarzanie się podobnych ich składni-

¹ Zgodnie z założeniami gramatyki historycznej traktat o upodobnieniach znajduje się w Historycznej fonetyce Rozwadowskiego oraz w Gramatyce polskiej Łosia t. I: Głosownia historyczna. Lwów, 1922, ponadto w zwięzłym i jasnym ujęciu w Fonetyce opisowej Benniego w GZ.

ków. Jeśli z tego punktu widzenia rozpatrywać będziemy fonację, stwierdzimy przedewszystkiem, że takimi powtarzającymi się zjawiskami są momenty największego oswobodzenia wydechu, przypadające w języku polskim zasadniczo na samogłoski, wyjątkowo na spółgłoski (np. *pst*, *brr*). Są one w fonacji rozdzielone głoskami, najczęściej spółgłoskami lub grupami spółgłosek, stanowiącemi mniejsze lub większe utrudnienie wydechu zależnie od stopnia ich nastawy. Takie momenty fonacji nazywamy węzłami fonacyjnemi, zaś głoski, poczuwane jako oswobodzenie wydechu, — ośrodkami fonacyjnemi, np. *n(o)* *z* *b(y)* *t(a)* *kś(ę)* *ż(y)* *c(o)* *v(a)*.

Głoski, stanowiące węzły fonacyjne, są w wymowie i naszym poczuciu językowym bliżej związane z otaczającemi je dwoma samogłoskami według pewnych zasad. Przedewszystkiem o przynależności pewnej spółgłoski rozstrzyga strona znaczeniowa, t. j. przynależność do pewnego wątku. W śródgłosie przy zatartej świadomości budowy morfologicznej wyrazu jedna spółgłoska stanowiąca węzeł fonacyjny należy zawsze do następnej samogłoski, o ile zaś węzeł fonacyjny składa się z kilku spółgłosek, wówczas spółgłoski wiążą się z poprzedzającą i następującą według zasad, których w pewnej mierze odbiciem są przepisy ortograficzne, dotyczące dzielenia wyrazów. W ten sposób około ośrodków fonacyjnych skupiają się spółgłoski, tworząc z niemi skupienia fonacyjne, zwane zgłoskami.

§ 135. Rola samogłosek i spółgłosek w zgłosce. Wyjątkowo ośrodkami fonacyjnemi mogą być w polszczyźnie spółgłoski, np. w wykrzyknikach *pst*, *brr* i t. p. Wówczas spółgłoskę nazywamy zgłoskotwórczą i oznaczamy w pisowni fonetycznej kółkiem pod odpowiednią literą, np. *bṛ*. Również zasadniczo węzeł fonacyjny stanowią spółgłoski, czasem jednak rolę tę spełniają samogłoski, zwłaszcza w języku wspólnym *i*, *u*, o ile są w sąsiedztwie samogłoski szerszej od nich, a wówczas nazywamy je niezgłoskotwórczemi. Niezgłoskotwórczość samogłoski oznaczamy odwróconym łukiem pod literą, np. *ia[˘]k*, *ua[˘]n*, *mai[˘]q*, *ma[˘]u[˘]a*.

§ 136. Rodzaje zgłosek. Ze względu na stopień głoski kończącej zgłoskę rozróżniamy:

1) zgłoski otwarte, które kończą się na samogłoskę, np. *a-le*, *ra-ki* i t. p.;

2) zgłoski półotwarte, kończące się na spółgłoskę półotwartą, np. *ul*, *dom* i t. p.;

3) zgłoski nieotwarte, kończące się na spółgłoski zamknięte lub szczelinowe, np. *las*, *koł* i t. p.

§ 137. Przycisk. Zgłoski różnią się między sobą nie tylko składnikami głoskowymi, ale też względnym stopniem siły wydechu, który na jednych zgłoskach fonacji jest silniejszy, na drugich słabszy. Zgłoski, wyróżnione w fonacji silniejszym wydechem czyli przyciskiem, nazywamy przyciskowymi, w pisowni fonetycznej zaś oznaczamy je poprzedzającą kreską, np. *by-to to fco-rai nad ra-nem*.

§ 138. Takty fonacyjne i rytm przyciskowy. Zgłoski przyciskowe powtarzają się w fonacji w dość regularnych odstępach czasu powodując wrażenie rytmu przyciskowego. Licząc od pierwszego przycisku zgłoski układają się w grupy, zwane taktami fonacyjnymi, np. | *by-to to* | *fco-rai nad* | *ra-nem*... Takty te mogą być:

1) jednozgłoskowe, obejmujące jedną zgłoskę, wymawianą dłużej, np. wyraz *brak* w powiedzeniu: | *brak* | *by-to ve-* | *sela*;

2) dwuzgłoskowe, obejmujące zgłoskę przyciskową i nieprzyciskową, np. dwie ostatnie zgłoski wyrazu *ve* | *sela* | ;

3) trózzgłoskowe, obejmujące zgłoskę przyciskową i dwie nieprzyciskowe, np. w cytowanym powiedzeniu grupa: | *by-to ve-* | .

§ 139. Frazy. Poza tem fonacja dzieli się na dłuższe części, których granice stanowią wdechy, oznaczane graficznie znakiem V, np. *Sebastian Pielsz z Czarne go Potoku V i stryj jego Hermolaus Pielsz z Lipowa*, V *obaj pieczętujący się klejnotem starożytnym Nabra*, V *jechali w milczeniu*, V *całą baczność skierowując na stromą ścieżkę górską*, V *którą zjeżdżali w dolinę*. Częstki oddzielone wdechami będziemy nazywali frazami. Nie są one w fonacji tego samego tekstu u rozmaitych ludzi, a nawet u tego samego człowieka w rozmaitych momentach czasu jednakowe. Zależą one od znajomości tekstu (przy czytaniu), stanu uczuciowego i t. p., zwykle jednak schodzą się z granicami większych grup znaczeniowych fonacji.

§ 140. Motywy fonacyjne. Poza podziałem na takty i frazy wyodrębniamy pewne grupy, których nie można rozdzielać wdechami, a więc nie mogące w faktycznem wypowiedzeniu należeć do dwu fraz. Grupy takie nazywamy motywami fonacyjnymi, np. *na weselu*, *śmiać się* i t. p.

§ 141. Wyrazy jednozgłoskowe a takty i motywy. Wyrazy jednozgłoskowe albo mają przycisk i stanowią same

przez się takt i motyw fonacyjny, np. *'brak 'było*, albo wcho-
dzą w skład taktu i motywu jako jego część mocna, np. *'brak
ve'sela* lub też jako część słaba, np. *brak 'było*. Jest jednak pe-
wien zasób wyrazów jednozgłoskowych, które najczęściej stan-
owią część motywu nieprzyciskową. Wyrazy te nazywamy
proklitykami, jeśli łączą się z następnym wyrazem w motyw,
np. *do 'ćebe*, jeśli zaś stanowią motyw z wyrazem poprzedzają-
cym nazywamy je enklitykami, np. *'daj mi*.

§ 142. Mlejsce przycisku. Przycisk spoczywa w języku pol-
skim na przedostatniej zgłosce motywu, np. *'oko, nie'bosą*. W moty-
wach więcej, niż trójjzgłoskowych, pojawia się także drugi, słabszy
przycisk, zwany pobocznym, oznaczany kreską od dołu zgłoski:

1) w motywach 4-zgłoskowych na czwartej od końca, np.
vo-iou-'ni-ćy;

2) w motywach 5-zgłoskowych na piątej, np. *vo-iou-'ni-će-go*;

3) w wyrazach 6-zgłoskowych na czwartej i szóstej, np.
ie-dno-'zgło-sko-'ve-go.

Od ogólnej zasady przyciskania przedostatnich zgłosek mo-
tywów są pewne wyjątki, np. niektóre wyrazy przyswojone,
np. *ary'tmetyka*, *'logika*, *'fizyka*, *'muzyka*, rzadziej swojskie, np.
'nauka, *'wogóle* i parę innych oraz formy liczby mnogiej 1 i 2-giej
osoby czasu przeszłego, a więc *ro'biliśmy*, *ro'biliście*, (p. Fleksja),
także pewne wyrażenia przyimkowe, np. *na'de mną*, *prze'de
mną* i t. p.

Ponadto istnieją pewne tendencje prowincjonalne, zwłaszcza
w Krakowskim, gdzie często w dobitnej fonacji pojawia się
przycisk na pierwszej zgłosce motywu.

Gwary mają naogół przycisk tak samo umiejscowiony, jak
język wspólny z wyjątkiem Podhala i pogranicza czeskiego oraz
południowej kaszubszczyzny, gdzie przycisk jest na pierwszej
zgłosce wyrazu, ewentualnie motywu, np. *pošli 'na pole*, *'pře-
přungl'i 'k'obytę Istebne 3*, *Dyžek 'pševodník*, *cobyk še znāt 'na gu-
rak i 'na goścak*, z *'g'oścami to tag iąg z v'ozem Zakopane 43*.
W północnej kaszubszczyźnie mamy przycisk ruchomy, to jest spo-
czywający zależnie od wyrazu lub formy na rozmaitych zgłoskach.

Literatura. T. Benni, O akcencie polskim; spostrzeżenia i pomiary,
Warszawa 1916.

§ 143. Iloczyn. Zgłoski, a zwłaszcza ich ośrodki zasadniczo
mogą się różnić ilością czasu, w którym są wypowiedane, czyli
iloczasem. W języku wspólnym iloczyn samogłosek, jako ośrod-

ków zgłosek pozostaje w ścisłym związku z przyciskiem, mia-
nowicie na terenach o zwartej ludności polskiej zgłoski przyci-
skowe są wymawiane nieco dłużej, niż znajdujące się przed
przyciskiem. Wyrażne wzdłużanie zgłosek przyciskowych jest
właściwością prowincjonalną województw wschodnich. Zgłoski
poprzyciskowe ulegają znacznemu wzdłużeniu w wymowie pro-
wincjonalnej krakowskiej, np. w wyrażeniu *ostatečně nic se ne
staŕo i možeme iž dalei; čy panové viželi Vavě?* Mniej wy-
rażne przedłużanie zgłoski poprzyciskowej spotyka się też w War-
szawie, ale na końcu powiedzeń.¹

**§ 144. Wymowa samogłosek w zależności od przy-
cisku.** Samogłoski przyciskowe różnią się nieco od nieprzy-
ciskowych, ale różnice te są w języku wspólnym i gwarach
zwartego obszaru polszczyzny nieznaczne i nieuświadomiane.
Różnica ta silniej występuje w polszczyźnie województw wscho-
dnich, gdzie nieprzyciskowe *e* i *o* ma nastawę znacznie podwyż-
szoną, a nawet utożsamioną z *i/y* i *u*, np. prowincjonalne lwow-
skie *wielkie ludowcy* 'łodowce', *wychodze na ulicy* 'na ulicę',
JP VIII 145-6, gwarowe *roš'ni, kúit'ni, pubeŕži* Okolice Wodakli 243,
χuroba, du'igo 'dolega', *pitnašće* Żabno 260-1.

§ 145. Wiersze. Zgłoski są najmniejszymi elementami ryt-
micznymi fonacji, a zarazem składnikami taktów, motywów i fraz.
W mowie poetyckiej wszystkie te elementy układają się zwy-
kle w pewne obszerniejsze szeregi o budowie podobnej ze
względu na ilość zgłosek czy taktów oraz ze względu na toż-
samość głoskową zakończeń, niekiedy zaś ze względu na jeden
tylko z wymienionych czynników. Takie podobne, następujące
po sobie szeregi nazywamy wierszami.

Końce tych wierszy zbiegają się zawsze z końcami pełnych
motywów, po których normalnie zawsze może nastąpić wdech.
Ostatnia część takiego końcowego motywu wiersza od ostatniej
przyciskowej samogłoski nazywa się kadencją.

Fonację złożoną z wierszy nazywamy mową wiązaną, w prze-
ciwieństwie do mowy niewiązanej, w której nie można wy-
dzielić takich podobnych szeregów czyli wierszy.

§ 146. Wiersze równe. Podobieństwo budowy fonacyjnej
następujących po sobie szeregów czyli wierszy może polegać
przedewszystkiem na jednakowej ilości zgłosek, np. w urywku

¹ Obserwacja co do roli syntaktycznej iloczasu zgłosek przyciskowych
M. Jasieńskiego.

¹Nie ²klę-³kaj-⁴cie ⁵wy ⁶prze-⁷de ⁸mną,
¹Bo ²nie ³je-⁴stem ⁵ża-⁶den ⁷świę-⁸ty —
¹A-²le ³Po-⁴lak ⁵je-⁶stem ⁷pra-⁸wy,
¹Bro-²nią-³cy ⁴swe-⁵go ⁶ży-⁷wo-⁸ta;
¹Nie ²je-³stem ⁴ża-⁵den ⁶mę-⁷cen-⁸nik,
¹A-²le ³się ⁴do ⁵śmier-⁶ci ⁷bro-⁸nię,
¹I ²ko-³go ⁴mo-⁵gę ⁶za-⁷bi-⁸ję,
¹I ²krew ³dam, ⁴a ⁵nie ⁶dam ⁷sza-⁸pa-⁹dy.

(Słowacki, Sowiński w okopach Woli).

Takie szeregi o równych ilościach zgłosek czyli wiersze równe są już w piśmie wyodrębnione graficznie przez to, że każdy zaczyna się od nowej linii, a zwykle też od dużej litery; zachodzi jednak pytanie, czy w wygłoszeniu lub w zwykłym toku pisemnym wiersze te również w sposób naturalny się od siebie oddzielają?

Zwracając uwagę na końce tych wierszy, stwierdzamy, że zbiegają się one z kadencjami, które wypadają zawsze na tej samej zkolei zgłosce, a więc np. w przytoczonym urywku zawsze na zgłosce ósmej. Gdybyśmy ten wiersz, wypowiedziany lub napisany w ciągłości chcieli podzielić na grupy o równej ilości zgłosek, wówczas granice moglibyśmy przeprowadzić między niemi tylko po każdej ósmej zgłosce, w przeciwnym bowiem razie granice przypadłyby czasem w połowie motywu, a nawet znacznika. Tak np. gdybyśmy chcieli traktować ten urywek jako składający się z wierszy pięciozgłoskowych, otrzymalibyśmy wiersze kończące się połówkami motywów, które w fonacji naturalnej tak się nie dzielą, np. *Nie klękajcie wy / Przede mną, bo nie / jestem żaden święty, ale Polak / jestem prawy, bro / i t. d.* Granicę wierszy narzuca zatem spoistość motywów, która oczywiście związana jest z pewną ich spoistością znaczeniową oraz fakt, że tylko pewne motywy fonacji kończą się regularnie na tej samej z porządku zgłosce.

§ 147. Rodzaje kadencji. Drugą właściwością wierszy o równych ilościach zgłosek czyli równych jest stale powtarzający się w tem samym miejscu wiersza i motywu końcowego przycisk. Jest on zarazem granicą kadencji, za którą uważamy ostatnią część końcowego motywu wraz z przyciskową samogłoską. W przytoczonym urywku z wiersza Słowackiego kadencje są

dwuzgłoskowe z pierwszą zgłoską przyciskową, z drugą — bezprzyciskową. Takie kadencje nazywamy żeńskimi, w przeciwstawieniu do męskich, obejmujących część tylko jednej zgłoski, na której spoczywa ostatni przycisk wiersza, np.

W żywy, słoneczny żar!
Tam się o chmury wsparł
Godny miłości tron!

(Kasprowicz, Z gór).

§ 148. Średniówka. Wiersze dłuższe, zwłaszcza ponad osiem zgłosek liczące, rozpadają się zwykle na dwie części, z których pierwsza kończy się również całym motywem, np.

Kiedy smutny nad Tella	siedziałem jeziorom
Ty przyleciałaś do mnie	z dalekiej krainy,
Jak przywabiony gołąb	białością smutnego
Ptaka na pustym domie...	i długo nas ludzie
Widzieli na jeziorze,	dumających razem,
Nie wiedząc, żeśmy w toniach	błękitnych szukali
Gwiazdeczki szczęścia	bardzo dawno utraconej...

(Słowacki, Z Nilu).

Może tu zachodzić pytanie, czy tych pierwszych członów nie uważać również za pełne wiersze? Odczytując jednak ten urywek zauważymy, że granice ich nikną wobec granic, obejmujących większe szeregi, wydzielające się na podstawie zupełnie równej ilości zgłosek. Końcowe części takich motywów, przypadających na te same z kolei zgłoski środkowe wiersza, nazywamy kadencjami wewnętrznymi, w przeciwstawieniu do kadencji zewnętrznych, kończących pełne wiersze. Granica, dzieląca części wiersza po kadencji wewnętrznej nazywa się średniówką.

§ 149. Współdźwięki wygłosowe. W przytoczonych wierszach łatwo było znaleźć granice pełnych wierszy, ponieważ rozpadały się one na części o nierównej ilości zgłosek (7 + 6), a dopiero w sumie dawały one równe sobie szeregi. Trudniejszym jest natomiast ustalanie granicy pełnych wierszy, a zatem wskazanie zewnętrznych kadencji, gdy obie części wierszy są równe, np.

Nie łam twych rączek,	niewiasto młoda,
Nie płacz, i rączek	i oczu szkoda.
Ten po kim płaczesz,	wzajem nie błysnie
Okiem ku tobie,	ręki nie ściśnie.
On ciemny krzyżyk	w prawicy trzyma,
A miejsca w niebie	szuka oczyma.

(Mickiewicz, Dziady I).

W takich wypadkach zasadniczo powtarzają się co dwa wiersze kadencje zewnętrzne w tej samej postaci głoskowej, tworząc t. zw. współdźwięki wygłosowe ostatnich motywów, a więc: (*mt*)oda — (*szk*)oda, (*bt*)yśnie — (*śc*)iśnie, (*trz*)yma — (*ocz*)yma i t. d. W takim razie kadencje współdźwiękowe uważamy za granice pełnych wierszy.

§ 150. Rodzaje współdźwięków. Polegają one na zgodności głoskowej kadencji. Wśród nich rozróżniamy: 1) asonanse czyli współdźwięki, obejmujące wyłącznie samogłoski, np. *konia* — *wroga*; 2) rymy, t. j. współdźwięki, obejmujące wszystkie głoski począwszy od samogłoski przyciskowej.

Jeśli rymy lub asonanse obejmują też spółgłoskę, która poprzedza samogłoskę przyciskową, wówczas nazywamy je głębokimi, o ile zaś zgodność zaczyna się dopiero od samogłoski przyciskowej, wówczas współdźwięki nazywamy normalnymi.

§ 151. Asonanse. Asonans normalny obejmuje dwie samogłoski bez względu na dzielące je spółgłoski, np. *konia* — *sroga*, *łockia* — *z siodła*. Przy zgodności poprzedniej spółgłoski mamy asonans głęboki, np. *zakopali* — *kompanji*, przy częściowej zgodności dzielącej samogłoski grupy spółgłoskowej — asonans wzmocniony, np. *nazwę* — *miazgę*, wreszcie jako kombinację dwu ostatnich asonans głęboki wzmocniony, np. *rzadki* — *żabki*.

§ 152. Rymy ze względu na ilość miejsc. Wśród rymów rozróżniamy przedewszystkiem rymy żeńskie, obejmujące dwie zgłoski, np. *świecie* — *plecie*, oraz męskie, obejmujące tylko jedną zgłoskę, np. *rad* — *zwał*.

Za pełny rym żeński uważa się współdźwięczność następujących miejsc: 1) samogłoski przyciskowej, 2) następującego węzła fonacyjnego, 3) drugiej samogłoski, a w wyrazach kończących się na spółgłoskę i 4) wygłosowej spółgłoski lub grupy spółgłoskowej. Jeśli w rymie zachodzi niezgodność czwartego miejsca, wówczas nazywamy go osłabionym, np. *błyskasz* — *ciska*, *błyskasz* — *ciskam*, *bląka* — *dzwonkach* i t. p.; rym osłabiony może być zarazem głębokim, np. *stropem* — *Europę*.

Za półrym uważamy zgodność pierwszego i drugiego miejsca, np. *wyśle* — *myśli*, *chłopcem* — *obcy*; może on być też głębokim, np. *razem* — *razy*. Półrymem osłabionym nazywamy zgodność pierwszego miejsca i części drugiego, np. *deszczem* — *wiesza*, przyczem mamy tu też półrym głęboki, np. *światłu* — *wiatry*.

Rymy męskie mogą być samogłoskowe przy zgodności tylko przyciskowej samogłoski, np. normalne *krwi* — *dni*, głębokie *złe* — *mdłe*, oraz spółgłoskowe, obejmujące też wygłosową spółgłoskę, np. *grzmot* — *lot*, głębokie *trud* — *brud*.

§ 153. Rymy ze względu na rodzaj wymowy. Naogół pełne rymy są zupełnie zgodne co do swego składu głoskowego, jedynie przyciskowe samogłoski *i*, *y* mogą się wymieniać w rymach bez naruszenia ich jedności, np. *zbliża* — *chyża*, *chwila* — *motyla*. Ponadto istnieje wiele niezgodności, które nie osłabiają wrażenia tożsamości dźwiękowej rymów, ponieważ jeden z rymujących wyrazów jest wymawiany w fonacji potocznej lub prowincjonalnej istotnie tak, jak tego rym wymaga. Stosownie do tego będziemy odróżniać rymy potoczne, np. *królewski* — *deski*, *krakowski* — *włoskiej*, *otwarta* — *gardła* i prowincjonalne, np. *słów już* — *Wezuwjusz* (wymowa krakowsko-poznańska), *kończy* — *łączy* (w wymowie Polaków litewskich: *konczy* — *łączy*), *zdzierży* — *uwieży* (wymowa wielkopolska: *zdzierzy*), *lekcje* — *dialekcie* (kresowa wymowa: *lekcje*).

W przeciwstawieniu do rymów potocznych lub prowincjonalnych, będziemy mówić o rymach starannych, a więc zgodnych z punktu widzenia wymowy retorycznej.

§ 154. Rodzaje wierszy równych. Wiersze równe dzielimy na gatunki przedewszystkiem według ilości zgłosek, a więc np. na pięcio-, sześć-, ośmierzgłoskowe. W zakresie każdego z tych gatunków rozróżniamy jeszcze rozmaite odmianki ze względu na miejsce średniówki, np. wiersze trzynastozgłoskowe mają średniówkę po szóstej, siódmej, ósmej zgłosce, a nawet czasem dwie średniówki, np. po czwartej i ósmej zgłosce. Mając na myśli ilość zgłosek zawartych w ich częściach przedstawiamy te odmianki trzynastozgłoskowców cyframi jako sumy zgłosek, a więc 6 + 7, 7 + 6, 8 + 5, 4 + 4 + 5 i t. p.

§ 155. Wiersze nierówne. Niekiedy podobieństwo szeregów głoskowych ogranicza się tylko do współdźwięków, zwłaszcza rymów, powtarzających się po nierównej ilości zgłosek, np.

Wilczek chowany zrobił się grzecznym, (10 a)¹

Bezpiecznym. (3 a)

Jegomość pieścił, a jejmość pasła, (10 b)

Przywykł do mleka i masła. (8 b)

(Krasicki).

¹ Literami *a*, *b* uwidoczniamy rymujące się kadencje.

Takie szeregi uważamy również za wiersze, ale ich granicę stanowią tylko rymy. Są to wiersze nierówne.

§ 156. Gatunki wierszy ze względu na rymy. W przytaczanych przykładach rymy łączyły bezpośrednio następujące po sobie wiersze. Tego rodzaju wiersze nazywamy parzystorymowemi, w przeciwstawieniu do wierszy naprzemianrymowanych, np.

Z ponad wiślanych leci fal
Wiosenny chłodny wiatr,
Leci ku mojej ziemi wdal
Ku śnieżnym szczytom Tatr.

(*Tetmajer*).

§ 157. Wiersze taktowe. Niekiedy wiersze nierówne zawierają tę ramą ilość taktów fonacyjnych, np.

W świata | tajną za'wilość wpa'trzonym dwom | życia piel grzymom
Pyta'jącym zbyt | często | czemu? roz'błysła za'gadka
Z ziemi ro'dzającej | włoskie | wino i | greckie po'sagi,
Którym | złe zapo'mnienie pod | darń je | kryjąc zie'loną
Było ła'skawsze, niż | pamięć | ludzka, kład'nąca świę'cone
Pięknem | głazy dla | swoich | domostw co'dziennych na | ciosy.

(*Staff*, Śladem stopy antycznej).

Tego rodzaju wiersze nazwiemy równotaktowemi, albo krótkotaktowemi.

§ 158. Przedtakty. W wielu wierszach występuje pierwsza zgłoska bezprzyciskowa, np.

Po stromej taflī głazu wpel'złem na czarny szczyt wieży
Zielonych szponów diamentem ryjąc błyszczące rysy...
Ko'łuję sennie na palcach... pode mną życie leży,
Pokłon dają gwiazd magom takiej pomroki Eblissy...

(*W. Wolski*, Ikar astralny).

Pierwsze zgłoski takich wierszy nazywamy przedtaktami. Przedtakty z wyjątkiem pierwszego, występującego na początku wiersza, łączą się rytmicznie z końcowymi taktami poprzedzających wierszy wchodząc w ich skład, a więc np. ... *wieży Zielonych...* *'rysy Ko'łuję* i t. p.

§ 159. Wiersze miarowe. Bardzo często wiersze są zbudowane z odpowiadających sobie pod względem ilości zgłosek i miejsca przycisku taktów. Tego rodzaju wiersze nazywamy miarowemi. Zwykle składają się one z jednakowych motywów, np.

Tak ' mało | na ' świecie | do'broci,
 A ' tyle | jej ' światu | po'trzeba!
 Niał ' życie | jak ' słońcem | się ' złoci,
 Niał ' ziemia | się ' zbliża | do ' nieba.

(*Rydel*).

Takie wiersze nazywamy **równomiarowymi**.

Niekiedy wiersze składają się z różnych motywów, powtarzających się jednak na tych samych miejscach, np.

Prze'kleństwo | 'łzom, | co ' płyną | ze ' źródeł | nie'mocy,
 Co ' rdzewią | 'stal | i ' miecze | pło'mienne | i ' młoty!
 Prze'kleństwo | 'dniom | wsłu'chanym | w spazm ' bólu, | w jęk ' nocy,
 Gdy ' bije | 'grom, | i ' godzą | o'gniste | w pierś ' groty.

(*Wł. Zalewski, Prze'kleństwo łzom, za Wóycickim*).

Takie wiersze będziemy nazywali **różnomiarowymi**, uważając je jednak za miarowe, w przeciwieństwie do wierszy zwykłych, nie zawierających równomiernie rozmieszczonych motywów.

§ 160. Proza rytmiczna. Bardzo często w mowie niewiązanej spotykamy elementy wierszy, a więc pewne następstwo podobnych miar albo trafiające się od czasu do czasu rymy, np.

Gdy tak patrzyłem na tyle kwiatów, śmiercią	(12)
ukaranych za swą piękność, sądziłem, że wiele	(14)
szczęśliwsze owe chwasty. Słyszałem szelest sukni	(14)
stanęła przede mną — ona piękniejsza,	(11)
niżli kiedy... w rączce miała	(8 a)
klębek nici i już go snuć rozpoczynała,	(13 a)
że zdała mi się owej Arjadny obrazem	(13 b)
żywym... Poczuliśmy razem	(8 b)
składać na bukiet kwiaty.	(7)

(*Wypiański, Wiersze...*).

Poza układem graficznym, kilka rymów lub kilka wierszy równych stwarza sugestię, że utwór jest w mowie wiązanej. Tego rodzaju utwory są właściwie pisane mową niewiązaną, którą można nazywać **prozą rytmiczną**, jakkolwiek niektórzy teoretycy literatury nazywają je **wierszami wolnemi**.

§ 161. Zwrotki. Układ wierszy ze względu na ilość zgłosek i rozkład rymów może być dwojaki: albo wiersze tworzą większe, podobne do siebie układy, albo następują po sobie nie tworząc większych całości, czyli są pisane wierszem ciągłym. W pierwszym wypadku powracające układy wierszy nazywamy **zwrotkami**, np.

Stoi wierzba płacząca	(7 a)
Nad ciemnem jeziorem,	(6 b)
Drży w promieniach miesiąca,	(7 a)
Kiedy wietrzyk ją trąca	(7 a)
Wieczorem.	(3 b)

W koło piaski wilgotne,	(7 c)
Rdzawe mchy i zioła,	(6 d)
Wody mętne i błotne	(7 c)
I pustkowie samotne	(7 c)
Dokoła.	(3 d)

(Asnyk).

Podany na boku wierszy schemat uwidocznia jednostajność budowy zwrotek. Utwór ten rozpada się więc na grupy, z których każdy ma po pięć wierszy: pierwszy, trzeci i czwarty mają po 7 zgłosek z jednym rymem, drugi — 6, piąty — 3 zgłoski, również o tym samym rymie.

Zwrotki w przytoczonym urywku składały się z wierszy nierównych, t. j. o niejednakiej liczbie zgłosek, stąd nazywamy je zwrotkami nierównowierszowymi. Są także zwrotki równowierszowe, np.

Jak księżycą odbłask drżący
Drży w wzburzonych falach morza,
On zaś idzie cicho, pewno
Przez niebieski krąg przestworzu:

Tak ty idziesz, ukochana,
Cicho, pewno w sercu mojem,
Drży zaś tylko twe odbicie,
Drżące serca niepokojem.

(Heine — Asnyk).

§ 162. Refren. Zwrotki są określone powtarzającym się układem wierszy. Niekiedy jednak w pewnym miejscu zwrotki, najczęściej na końcu powtarza się także ta sama większa grupa fonacyjna, np.

Do kraju tego, gdzie kruszynę chleba
podnoszą z ziemi przez uszanowanie
dla darów nieba...

Tęskno mi Panie...

Do kraju tego, gdzie winą jest dużą
popsować gniazdo na gruszy bocianie,
bo wszystkim służą...

Tęskno mi, Panie...

(Norwid).

Tego rodzaju powtarzające się grupy fonacyjne nazywamy refrenami. Nie muszą one być wyrażeniami; w poezji ludowej zdarzają się często refreny o charakterze wyłącznie muzycznym, złożone z kilku powtarzających się wykrzykników.

Literatura. A. Rowiński, Metryka polska, Enc. Pol. Ak. Um. t. II. — K. Wóycicki, Forma dźwiękowa prozy polskiej i wiersza polskiego, Warszawa 1912. — J. Łoś, Wiersze polskie w ich dziejowym rozwoju, Warszawa, Gebethner i Wolff (bez daty). — K. Nitsch, Z historii polskich rymów, Warszawa 1912; — Nowa zasada rymowa, JP V; — O nowych rymach, Przegląd Współczesny 1925 (z rozprawy tej pochodzą określenia i terminy rodzajów rymu oraz przykłady); — O rymach głębokich i niezupełnych, JP. XI, 111. — J. Birkenmajer, Wymowa rymów, JP XIV 19, XV 11.

F. Cechy toniczne fonacji.

§ 163. Przyśpiew. Jedną z cech fonacji jest także wysokość czyli ton dźwięków, będących jej składnikami. Wysokość ta może być rozmaita, przyczem za zasadniczą cechę elementów fonacyjnych uważamy stałość lub zmienność tonu. Cechę tę będziemy nazywać przyśpiewem. Przyśpiew ten może być rozmaity:

- 1) monotonny, o ile ton fonacji się nie zmienia, np. *ta.k*;
- 2) wzrastający, jeśli ton się podnosi, np. *ta^ak*, co można oznaczyć: *ta?k*;
- 3) opadający, jeśli ton się obniża, np. *ta_ak*, co można oznaczyć: *ta!k*;
- 4) wzrastająco opadający, np. *ta^a_ak*, co można oznaczać: *ta?!k*;
- 5) opadająco wzrastający, np. *ta_a^ak*, co można oznaczyć: *ta!?k*.

Stosownie do rodzaju składników fonacji rozróżniamy przyśpiew zgłoskowy, taktowy, ewentualnie motywowy i frazowy.

G. Cechy kinetyczne fonacji.

§ 164. Tempo. Fonacja zależy od usposobienia mówiącego oraz wypowiedzianych zawartości, zwłaszcza uczuciowych, różni się również szybkością, z jaką po sobie następują jej składniki. Szybkość tę nazywamy tempem fonacji. Podobnie jak iloczasy i przyśpiew, tempo fonacji dotychczas nie było przedmiotem

specjalnych studjów. Używa się dotychczas w fonetyce tylko dwu terminów określających rodzaj tempa, a mianowicie tempo szybkie czyli allegro oraz powolne czyli lento. Oba te terminy zostały przeniesione z teorii muzyki i są określeniami tylko przybliżonemi. Podobnie możnaby w przybliżeniu określać tempo fonacji innemi nazwami tempa muzycznego.

Semantyczne właściwości morfematów.

I. Sens morfematów.

1. Znaczenie.

§ 165. Fonematy jako podstawowe przedstawienia językowe. Fizjologicznym procesem językowym jest fonacja. Jej psychicznymi odpowiednikami są przedstawienia, które nazwaliśmy fonematami. Są to zespoły składające się: 1) z przedstawień układu i ruchów narządów mowy, czyli z kinematów, oraz 2) z przedstawień słuchowych, odpowiadających fonacji, czyli z akusmatów.

W dziedzinie graficznej fonacji odpowiada pisanie, którego wytworem fizycznym są litery i ich grupy. Psychicznymi odpowiednikami tych znaków są grafematy, t. j. zespoły składające się: 1) z przedstawień czynności pisarskich, czyli z grafokinematów, oraz 2) z przedstawień liter i ich grup, czyli z grafoptematów. Grafematy są jednak wtórnymi składnikami mowy, ograniczonymi do psychiki tylko tych sfer społecznych, które umieją czytać i pisać, nie pojawiają się więc oczywiście u ludzi niepiśmiennych. Stąd za podstawowe i istotne dla całego ogółu przedstawienia językowe będziemy uważać fonematy.

Zarówno fonematy, jak i grafematy, pojawiają się albo same w procesach mowy wewnętrznej, albo też występują łącznie z procesem wypowiedzania ustnego lub pisemnego, przyczem w drugim wypadku ich istota pozostaje niezmienną mimo równocześnie odbywających się procesów fizjologicznych. Stąd mówiąc dalej o fonematach, nie będziemy zaznaczali, czy chodzi o fonematy, które występują same, czy o fonematy pojawiające się łącznie z procesami ustnego lub pisemnego wypowiedzania.

§ 166. Morfematy i ich właściwości. Jeśli porównamy takie fonematy, jak *bie* i *biel*, zauważymy między nimi pewną

zasadniczą różnicę. Rozpatrując fonemat *bie*, możemy stwierdzić tylko pewne strukturalne właściwości, związane z jego budową fonetyczną, czyli ze sposobem artykulacji głosek *bie*. Te same, t. j. fonetyczne, właściwości posiada fonemat *biel*, z tą tylko różnicą, że zawiera nadto trzeci składnik, odpowiadający głosce *l*. Ponadto jednak różni się od fonematu *bie* tem, że posiada znaczenie, t. j. że coś znaczy.

Takie fonematy, które posiadają znaczenie, będziemy nazywać morfematami, a naukę, która się nimi zajmuje — morfologją. Z określenia morfematów wynika, że każdy z nich jest zarazem fonematem, odwrotnie natomiast niekażdy fonemat musi być morfematem.¹

Oczywiście w sferze przedstawień graficznych fonematom odpowiadają grafematy „posiadające znaczenie“, a więc np. przedstawienie graficzno-wzrokowe i ruchowe pisanego wyrazu *biel*; dla tego typu grafematów nie będziemy jednak wprowadzali osobnej nazwy.

Morfematy, jako pewien typ fonematów, występują albo same w mowie wewnętrznej, albo też pojawiają się łącznie z procesem wypowiedzania ustnego lub pisemnego, przyczem istota ich również nie ulega zmianie mimo towarzyszących im równocześnie procesów fizjologicznych. Stąd rozpatrując je w morfologii, nie będziemy osobno zaznaczali, czy chodzi o morfematy same, tak jak występują w mowie wewnętrznej, czy też o morfematy związane z wypowiedzaniem ustnem lub pisemnem.

§ 167. Poglądy na znaczenie morfematów. Za podstawową właściwość morfematów uznaliśmy znaczenie. Właściwość tę pojmowali rozmaici uczeni, zarówno językoznawcy, jak logicy i psychologowie, w rozmaity sposób. Najbardziej rozpowszechniony wśród psychologów i językoznawców jest pogląd, że znaczenie jest to pewne przeżycie psychiczne, kojarzące się z morfematem. Tak np. znaczeniem morfematu *koń* ma być, ich zdaniem, kojarzące się z nim przedstawienie konia. To przedstawienie, będące według nich znaczeniem morfematu, nazywali przedstawieniem *poza językowym*, związane zaś z niem przedstawienie *fonacyjne* — przedstawieniem *językowym*. Tego rodzaju pogląd na istotę znaczenia, przy-

¹ Chcąc wyjaśnić praktycznie zakres tego terminu, zaznaczamy, że przez morfematy rozumieć będziemy zarówno wyrazy i ich grupy, jak też i t. zw. cząstki znaczeniowe wyrazów.

mujący jako proces podstawowy skojarzenie przedstawienia językowego z pozajęzykowym, nazywa się asocjacionizmem (teorią kojarzeniową).

Asocjacionizm jednakże pozostaje częściowo w niezgodzie z rzeczywistością, często bowiem używając jakiegoś morfematu, nie kojarzymy z nim żadnych innych przeżyć psychicznych. Tak np. wypowiadając wyraz *powóz* w zdaniu: *Pojechał do miasta powozem* — nie musimy w tej samej chwili przeżywać koniecznie skojarzonego z nim przedstawienia powozu, mimo to jednak trudno wyrazowi temu odmówić znaczenia.

Z tych względów logicy starali się określić znaczenie niektórych morfematów, w szczególności t. zw. nazw, jako zespół cech istotnych, przysługujących przedmiotom. Tak zatem znaczeniem byłaby właściwie treść pojęcia odpowiedniego przedmiotu. I tego rodzaju określenie znaczenia nie jest wystarczające, jako oparte na rozpatrywaniu wyłącznie nazw (terminów). Chcąc zatem dojść do możliwie wystarczającego określenia, co stanowi znaczenie morfematów, musimy rozważyć wszystkie ich właściwości, które tu mogą wchodzić w rachubę.

Literatura. Podaję opracowania najlepiej informujące z zakresu językoznawstwa, logiki i psychologii; tamże opracowania szczegółowe: K. Ajdukiewicz, O znaczeniu wyrażen, Lwów 1931. — J. Baudouin de Courtenay, O związku wyobrażeń fonetycznych z wyobrażeniami morfologicznymi, syntaktycznymi i semazjologicznymi, Warszawa 1908; — Charakterystyka psychologiczna języka polskiego, Język polski i jego historia, Encyklopedia Polska Akad. Umiej. II, cz. I. — M. Bréal, Essai de sémantique, Paris 1904. — F. Brunot, La pensée et la langue, Paris 1922. — K. Bühler, Über das Verständnis vom Standpunkt der Normalpsychologie aus, Bericht über den III Kongress für experimentelle Psychologie, Leipzig 1909. — L. Couturat, Sur la structure logique du langage, Bulletin de la Société Française de Philosophie, 1912. — T. Czeżowski, Imiona i zdania, Przegląd Filozoficzny 1919. — H. Delacroix, Le langage et la pensée, Paris 1924. — O. Dittrich, Grundzüge der Sprachpsychologie, Halle 1904; — Die Probleme der Sprachpsychologie, Leipzig 1913. — K. O. Erdmann, Die Bedeutung des Wortes, Leipzig 1910. — Frisch-eisen-Köhler, Der gegenwärtige Stand der Sprachphilosophie, Germ.-rom. Monstschft. IV, 4. — J. Frostige, Das schizophrene Denken, Leipzig 1929. — A. Gawroński, Szkice językoznawcze (O istocie i rozwoju języka), Kraków 1928. — J. van Ginneken, Principes de linguistique psychologique, Paris-Leipzig-Amsterdam 1907. — E. Husserl, Logische Untersuchungen, Halle 1922. — R. Ingarden, Das literarische Kunstwerk (5. Kapitel: Die Schicht der Bedeutungseinheiten), Halle 1931. — H. Junker, Die indogermanische und die allgemeine Sprachwissenschaft, Stand und Aufgaben der Sprachwissenschaft, Festschrift für W. Streitberg, Heidelberg 1924. — Z. Klemensiewicz, Język polski (Cz. I. Znaczenie i życie wyrazów), Lwów 1926. — T. Kotar-

biński, Elementy teorii poznania, logiki formalnej i metodologii nauk, Lwów 1929. — J. Łoś, Zakres wyrazu i pojęcia, JP XII 73. — E. Martinak, Psychologische Untersuchungen zur Bedeutungslehre, Leipzig 1901. — A. Marty, Untersuchungen zur Grundlegung der allgemeinen Grammatik und Sprachphilosophie, Halle 1908. — R. M. Meyer, Bedeutungssysteme, KZ XLIII 352. — K. Morgenroth, Sprachpsychologische Bemerkungen zur Wortbildung, German. Monstft. VI 615. — M. Niedźwiedzka-Ossowska, Semantyka prof. Szobera, Przegląd Filozof. XXVIII 1925; — Słowa i myśli, Przegląd Filozof. XXXIV 1931. — A. Noreen, Einführung in die wissenschaftliche Betrachtung der Sprache, Halle 1923. — Fr. Oberpfalzer, Hlavně problémy semantiky, Listy Filologické LIV 1927. — H. Paul, Prinzipien der Sprachgeschichte, Halle 1909 — Paulhan, Qu'est que le sens des mots? Journal de Psychologie 1928; — La double fonction du langage, Paris 1929. — W. Porzig, Aufgaben der indogermanischen Syntax, Festschrift für W. Streitberg, Heidelberg 1924. — J. Rozwadowski, Wortbildung und Wortbedeutung, Heidelberg 1904; — Semantyka a gramatyka, JP IX 97. — F. de Saussure, Cours de linguistique générale, Lausanne-Paris 1922¹. — H. Schwarz, Die verschiedenen Funktionen des Wortes, Zeitschrift für Philosophie 1908. — Ch. A. Sechehaye, Programme et méthodes de la linguistique théorique, Psychologie du langage, Paris 1908. — St. Szober, Zarys językoznawstwa ogólnego, Warszawa 1924. — K. Twardowski, Zur Lehre vom Inhalt und Gegenstand der Vorstellungen, Wien 1894; — O czynnościach i wytworach, Kraków 1911. — J. Vendryes, Le langage, Paris 1921. — Ph. Wegener, Untersuchungen über die Grundfragen des Sprachlebens, Halle 1885. — W. Wundt, Völkerpsychologie, I. Die Sprache, Leipzig 1911-2. — L. Wypliel, Wirklichkeit und Sprache, Wien-Leipzig 1914.

§ 168. Odnosność morfematów. Jedną z podstawowych właściwości morfematów, warunkujących wzajemne porozumiewanie się, jest to, że każdy z nich odpowiada czemuś, co wedle naszego poczucia istnieje niezależnie od przeżyć osoby mówiącej i słuchającej.¹ Te „objektywne“ odpowiedniki morfematów mogą nie mieć bytu realnego, owszem w momencie refleksji możemy sobie jasno zdawać sprawę, że wiele z nich jest tylko wytworem naszego umysłu, albo że stanowią one pewien sposób istnienia lub zachowania się istot i rzeczy. Mimo to jednak z punktu widzenia mówiącego lub słuchającego występują te domniemane odpowiedniki tak, jakby rzeczywiście poza ich przeżyciami istniały. W tym sensie mamy poczucie, że nie tylko takim morfematom, jak *stół*, *książka*,² odpowiadają jakieś ze-

¹ Używając tutaj i w dalszym ciągu terminów „mówiący“, „słuchający“, rozumiemy przez nie wogóle „nadawcę“ czy „odbiorcę“ przy każdym rodzaju mowy, nawet przy mowie wewnętrznej, przy której nadawcą i odbiorcą jest ta sama osoba.

² Ponieważ właściwości semantyczne morfematów w ogólności występują w całej pełni i najwyraźniej w wyrazach i wyrażeniach, przeto tutaj i w dalszym ciągu będziemy się posługiwali przykładami niemal wyłącznie tej kategorii morfematów, nie omawiając osobno morfematów będących składnikami wyrazów.

wewnętrzne, niezależnie od naszej aktualnej myśli istniejące rzeczy (stoły, książki), ale nawet i takie morfematy, jak *mądrość*, *mądry*, *jasno*, *kosić*, *przed*, *albo* — mają swe „objektywne“ odpowiedniki. Co więcej, odpowiedniki te przysługują także takim morfematom, jak np. *pfuj!* — a więc takim, które bezpośrednio wyrażają pewne przeżycia uczuciowe. Wprawdzie dla wypowiadającego morfemat ten wyraża bezpośrednio jego własne przeżycie, ale już dla słuchającego morfematowi temu odpowiada pewien zobiektywizowany w stosunku do jego własnych przeżyć stan uczuciowy, będący jakby „wytworem“ przeżycia osoby mówiącej.

Wszystkie te rzeczywiste i domniemane przez nas odpowiedniki, zobiektywizowane w ciągu wielu wieków rozwoju psychicznego i wzajemnego porozumiewania się, będziemy nazywać sygnatami morfematów.¹ Mając zaś na względzie stosunek morfematów do ich sygnatów, będziemy mówić, że morfematy się do nich odnoszą,² odwrotnie zaś, uwzględniając stosunek sygnatów do odpowiednich morfematów, będziemy mówić, że są one zapomocą morfematów wymieniane.³

Wskutek stosunku odnoszenia się morfematów do ich sygnatów morfematy posiadają właściwość, którą nazywać będziemy ich odnośnością.

Bardzo wiele morfematów odnosi się do większej ilości sygnatów. Tak np. morfemat *stoł* odnosi się do wielu stołów, morfemat *kosić* — do wielu czynności koszenia, morfemat *przed* — do wielu stosunków. Otóż te wszystkie równoimienne sygnaty, które mogą być wymieniane zapomocą pewnego morfematu, należą do jego zakresu.⁴

¹ Termin ten utworzyłem od „desygnatu“, który logicy stosują tylko do obiektywnych odpowiedników „nazw“, a niektórzy (reiści) nawet ograniczają do przedmiotów istniejących tylko materialnie.

² Wprowadzamy ten termin, chcąc uniknąć terminu „oznaczanie“, stosowanego przez logików wyłącznie dla stosunku nazw do desygnatów, gdyż chodzi nam narazie o stosunek morfematów wogóle (a więc też i nie będących nazwami) do odpowiadających im sygnatów.

³ Wprowadzając tu termin „wymienianie“, zyskujemy termin ogólniejszy, niż „nazywanie“, stosowane przez logików wyłącznie przy t. zw. nazwach. Termin ten znaczy tyle, co „łączenie z mianem“, „nadawanie miana“, bez względu na to, czy miano to ktoś tylko dla siebie pomyśli, czy je także ustnie lub pisemnie wypowie.

⁴ Znaczenie tego terminu, stosowanego w logice tylko do desygnatów, rozszerzamy do odpowiedników każdego morfematu, idąc w tym względzie za przyjętym zwyczajem językowym.

§ 169. Treść morfematów. Morfematy, odnosząc się do swoich sygnatów, ujmują je zarazem w pewnym zasobie przysługujących im cech istotnych. Tak np. wymieniacząc zapomocą morfematu *kosić* czynność koszenia, ujmujemy zarazem takie jej cechy, jak ścinanie trawy lub zboża (jako t. zw. obiektu czynności) zapomocą kosi (jako narzędzia). O ile nie bierzemy pod uwagę, ścinania kosą, lecz nożycami, wówczas odpowiednią czynność ścinania wymieniamy zapomocą morfematu *strzyć*.

Wszystkie te cechy istotne sygnatu, które ujmujemy zapomocą morfematu, będziemy nazywać jego treścią. Mając zaś na myśli stosunek morfematu do cech sygnatów, będziemy mówić o ich wyznaczaniu¹ przez morfemat. Tak np. morfemat *trójkąt*, odnosząc się do pewnego rodzaju figur geometrycznych, „wyznacza“ ich cechy, a mianowicie trójboczność, trójkątowość i płaskość. Podobnie morfemat *tażenie*, odnosząc się do pewnego rodzaju ruchów, wyznacza jako ich cechę powolność, pewne opieszale tempo i t. p.

Wynikającą stąd właściwość morfematów będziemy nazywać zdolnością wyznaczania cech sygnatów.

§ 170. Podstawa znaczeniowa morfematów. Cechy stanowiące treść morfematów mogą być uświadamiane w dwójaki sposób:

1) albo cechy te mogą się uświadamiać z dowolną siłą, np. przy morfematach *koń*, *biały*, *bić* i t. p.;

2) albo niektóre z nich specjalnie są podkreślone przez samą strukturę morfematu. Tak np. w morfemacie *stolarz* struktura jego (*stol-arz*) podkreśla, że chodzi o rzemieślnika, który wśród innych sprzętów drewnianych wyrabia także stoły.

W drugim wypadku cechy silniej wyznaczone, podkreślone już samą budową morfematu, były przy powstawaniu jego jakby pośrednikami dla innych, stąd odpowiednie morfematy możnaby nazwać pośredniami, w przeciwstawieniu do bezpośrednich, a więc takich, których treść obejmuje jednakowo silnie uświadamiane cechy. Pośredniki te będziemy nazywać podstawą znaczeniową morfematu, gdyż stanowią one jakby przyczynę zastosowania dla pewnego sygnatu takiego, a nie innego, morfematu.

¹ Termin ten wprowadzam jako odpowiednik latynizmu „konotacja“ (współznaczenie).

Podstawa znaczeniowa morfematu jest pojęciem zasadniczo historycznym: najczęściej, mówiąc np. o *stolarzu*, nie myślimy już specjalnie o robieniu stołów, natomiast cecha ta niewątpliwie uświadamiała się w momencie powstawania morfematu *stolarz* i pierwszych czasach jego stosowania. Mimo to jednak wskutek wyrazistej budowy morfematów pośrednich istnieje możliwość, że mówiący lub słuchający niekiedy uświadomi sobie podstawę morfematu silniej, aniżeli inne składniki treści. Najsilniej występuje ta podstawa wówczas, gdy znajdzie się ona w pozornej kolizji z określnikiem morfematu, np. *zielone czernice*, *niebotyczna przepaść*, przyczem w ostatnim wyrażeniu morfemat *niebotyczna* ma znaczenie morfematów *ogromna*, *niezmierna*, podczas gdy podstawa morfematu *niebotyczna* wyznacza jako cechę „sięganie nieba“.

§ 171. Podstawa strukturalna. Czasami budowa morfematu zdaje się wyznaczać jakąś cechę, która obecnie już się nie mieści w treści morfematu. Tak np. morfemat *bielizna* na podstawie przypomnienia morfematów *biały*, *biel* zdaje się wskazywać cechę białości, która obecnie już nie wchodzi w zasób cech istotnych bielizny; podobnie też morfemat *ołówek* może przypomnieć ołów, jakkolwiek z ołowiu nikt ołówków nie robi. Taką cechę, odtworzoną tylko na podstawie struktury morfematu, a nie mieszczącą się w jego treści, będziemy nazywać strukturalną podstawą morfematu. Niekiedy owa podstawa strukturalna silnie się uświadamia, zwłaszcza gdy ktoś nie zna dokładnie cech istotnych sygnatu. Tak np. już sam morfemat *wieloryb*, związany strukturalnie z wyrazem *ryba*, nasuwa nie znającym zoologii przekonanie, że odnosi się on do gatunku ryb, a nie ssaków.

§ 172. Podstawa akustyczna. Niektóre morfematy, odnoszące się do zjawisk wywołujących pewne wrażenia słuchowe, samą swą formą dźwiękową wywołują przypomnienie pewnego zjawiska, np. *paf*, *brzdęk*, *syczeć*, *szumieć*, *trzask*, *jęk* i t. p. W tych morfematach podstawą może być cecha akustyczna zjawiska. Tego rodzaju podstawę morfematów będziemy nazywać akustyczną, a morfematy, które ją posiadają, morfematami onomatopeicznymi lub onomatopejami.

Oczywiście niewszystkie morfematy onomatopeiczne powstały wskutek naśladowania głosów naturalnych; w większości ich podstawa akustyczna pojawiła się później na skutek znacze-

nia. Podobnie też trzeba być niezmiernie ostrożnym, przypisując poetom chęć naśladowania głosów zapomocą onomatopeicznych morfematów. Istotnie niekiedy mamy do czynienia z świadomym celu zamiarem poety, częściej jednak świadomość wartości akustycznych powstaje dopiero u czytelnika, i to zwykle wskutek analizy literackiej i doszukiwania się rezultatów świadomej pracy technicznej.

§ 173. Zawartości morfematów. Oprócz odnośności i zdolności wyznaczania cech sygnatów morfematy posiadają zdolność łączenia się z pewnemi przeżyciami, które są psychicznymi odpowiednikami sygnatów i ich cech. Jest to zdolność fakultatywna, niezawsze aktualizująca się w każdym momencie użycia morfematu. Tak np. niewątpliwie morfemat *koń* w powiedzeniu: *koń należy do zwierząt kręgowych* często nie łączy się z aktualnie przeżywanem przedstawieniem konia czy koni, niemniej jednak możliwem jest, że ten lub ów człowiek z morfematem tym nawet w takim ogólnem powiedzeniu połączy przedstawienie, a nawet obraz jakiegoś konia. Przeżycia te nazwaliśmy zawartościami morfematów. Tak np. zawartością morfematu *trójkąt* bywa przedewszystkiem przedstawienie trójkąta, zawartością morfematu *trójkąt jest figurą trójboczną* jest sąd, zawartością morfematu *pfuj!* jest przeżywany przez mówiącego stan obrzydzenia lub myśl o nim.

Stosunek morfematów do ich zawartości nazywamy wyrażaniem. Będziemy więc mówili, że np. morfemat *koń* „wyraża“ lub „może wyrażać“ przedstawienie konia, i odwrotnie: przedstawienie domu „bywa wyrażane“ lub „zostało wyrażone“ zapomocą morfematu *dom*.

Stąd wynika właściwość morfematów, którą nazwiemy zdolnością wyrażania zawartości.

§ 174. Znaczenie morfematów. Z dotychczasowego omówienia właściwości morfematów wiemy, że 1) odnoszą się one do swoich sygnatów, 2) wyznaczają ich cechy, 3) wyrażają odpowiednie zawartości, czyli, mówiąc inaczej, posiadają: 1) zdolność odnoszenia się do sygnatów, 2) zdolność wyznaczania, 3) zdolność wyrażania. Otóż wszystkie te trzy zdolności, pozostające w bliskim z sobą związku, będziemy nazywać znaczeniem morfematów. W ten sposób pojmujemy znaczenie jako pewną potrójną dyspozycję morfematów, a nie jako jakiś wytwór psychiczny. Stanowisko wytworu psychicznego

przysługuje w tem ujęciu tylko ewentualnej zawartości, która nie musi się pojawiać stale w związku z morfematem. Znaczenie jako takie jest zatem równoważnikiem trzech dyspozycji, wziętych razem, a nie każdej z nich z osobna. O ile więc np. będziemy mówili, że morfemat jakiś „odnosi się“ do pewnego sygnatu, będziemy zwracali uwagę specjalną na jedną z tych dyspozycji, nie wykluczając tem samem istnienia dwu innych, t. j. wyznaczania i wyrażania.

2. Stosunki znaczeniowe morfematów.

§ 175. Stosunki morfematów ze względu na ich zakres i treść. Bliskorzędność, podrzędność i nadrzędność. Z codziennego doświadczenia wiemy, że wskutek koniecznej dla życia klasyfikacji zjawisk sygnaty łączymy w pewne grupy, scharakteryzowane określonym rodzajem cech. Tak np. istoty żyjące dzielimy na kręgowe i bezkręgowe, wśród kręgowców zaś rozróżniamy konie, krowy, psy i t. d. Wyniki takich rozróżnień są utrwalone w odpowiednich dla poszczególnych grup morfematach, które wskutek tego pozostają w pewnych określonych względem siebie stosunkach, zarówno ze względu na zakres, jak ze względu na treść. Porównajmy z tego punktu widzenia następujące pary morfematów:

- 1) *chłopak idzie, niedźwiedź, drzewo, jasny, ruszać się;*
- 2) *chłopak idzie szybko, niedźwiedź biały, dąb, biały, chodzić.*

Przedewszystkiem stwierdzimy, że zakres każdego morfematu z pod 1) jest szerszy, niż zakres odpowiedniego morfematu z pod 2), t. zn. każdy z morfematów z pod 1) odnosi się do większej ilości sygnatów, niż odpowiadający mu morfemat z pod 2). Morfematy, których zakres mieści się w zakresie innego morfematu, będziemy nazywali wobec niego *podrzednymi*, morfemat zaś, który w swym zakresie obejmuje zakresy innych morfematów, nazywamy wobec nich *nadrzednym*.¹ Tak więc poszczególne morfematy pod 1) są nadrzędne wobec morfematów pod 2) i odwrotnie, morfematy pod 2) są podrzędne wobec odpowiednich morfematów pod 1). Tego rodzaju stosunek morfe-

¹ Zastosowanie tych terminów odbiega w tym wypadku od zwyczaju ustalonego w logice, gdzie terminy te stosowano tylko przy rozpatrywaniu stosunku między zakresami i treściami „nazw“.

matów będziemy nazywać bliskorzędną, a odpowiednie morfematy — bliskorzędnymi.

Jeśli teraz rozpatrzymy stosunek treści tych morfematów, stwierdzimy, że każdy morfemat podrzędny wyznacza dokładniej cechy sygnatów, niż odpowiedni morfemat nadrzędny, mimo że odnoszą się nawet do tych samych sygnatów; tak np. wymieniając to samo drzewo morfematem *dąb*, wyznaczamy dokładniej jego cechy, niż gdybyśmy wymienili je morfematem *drzewo*. Mając na względzie stosunek treści tych morfematów, będziemy morfemat nadrzędny nazywać ogólniejszym, morfemat podrzędny zaś szczegółowszym.

§ 176. Współrzędność i niewspółrzędność morfematów. Z porównania treści morfematu szczegółowszego i ogólniejszego wynika nadto, że morfemat szczegółowszy, wyznaczając dokładniej cechy tego samego sygnatu, niż odpowiedni morfemat ogólniejszy, zawiera w treści pewne jasno określone cechy, które w treści wyrazu ogólniejszego są dane alternatywnie.¹ Tak np. morfemat ogólniejszy *niedźwiedź* obejmuje w swej treści alternatywnie cechy: białości, czarności i brunatności, podczas gdy morfemat szczegółowszy np. *niedźwiedź biały*, wyznaczając cechę białości, wyklucza tem samem wszystkie inne. Podobnie morfemat *siwek* wyznacza w sposób zdecydowany maść konia (siwy, a nie: biały, czy czarny, czy bułany i t.d.), podczas gdy treść morfematu *koń* ze względu na maść zawiera jako alternatywy wszystkie rodzaje maści. Jeśli około jednego morfematu ogólniejszego, a tem samem nadrzędnego, grupuje się większa ilość morfematów szczegółowszych, a zarazem w stosunku do niego podrzędnych, których treść obejmuje rozmaite gatunki tej samej cechy, dane alternatywnie w treści morfematu nadrzędnego, wówczas morfematy podrzędne nazywamy względem siebie współrzednymi. Tak np. współrzednymi są morfematy *siwek*, *bułanek* i *gniadosz*, ponieważ treść ich różni się gatunkami tej samej cechy. Natomiast morfematy *siwek* i *kłusak* będziemy mimo wspólnego morfematu nadrzędnego uważać za niewspółrzedne, ponieważ dokładniej wyznaczone przez nie cechy nie należą do tej samej kategorii: morfemat *siwek* wyznacza dokładniej maść, podczas gdy morfemat *kłusak* — sposób chodu.

¹ Por. T. Czeżowski, Kilka uwag o uogólnianiu i o przedmiotach pojęć ogólnych, Przegl. Filoz. XXIX 195.

Rodzaj cech, które w morfemacie nadrzędnym są dane alternatywnie, a zostają dokładnie wyznaczone w treści morfematów podrzędnych, będziemy nazywać miernikiem podrzędności.¹

Ze stosunku morfematów podrzędnych do nadrzędnych wynika nadto, że treść wyrazu podrzędnego obejmuje dwie warstwy cech: 1) cechy, które wyznacza już sam odpowiedni morfemat nadrzędny, t. j. tło treści, oraz 2) cechy, które są wyznaczone w sposób zdecydowany, nie alternatywny, tylko przez wyraz podrzędny, t. j. ognisko treści. Tak np. tłem treści morfematu *lipa* są cechy wyznaczone morfematem nadrzędnym *drzewo liściaste*, ogniskiem zaś — cechy, którymi różni się lipa od dębu, buku i innych drzew liściastych. W niektórych morfematach, np. *siwek*, ognisko treści obejmuje te same cechy, co podstawa znaczeniowa.

§ 177. Przeciwność i sprzeczność. Niektóre morfematy współrzędne różnią się rozmaitym stopniem jakiegoś miernika, tak że można je ułożyć w szereg, w którym treść każdego następnego morfematu będzie posiadać wyższy lub niższy stopień pewnej cechy, np. *białość* — *żółtość* — *zieloność* — *czarność*, albo: *chata* — *kamienica* — *gmach*, albo: *palik* — *pal* — *palisko*, albo: *biegnąć* — *iść* — *leżeć* i t. p. Morfematy najbardziej odległe w takim stopniowanym szeregu nazywamy względem siebie przeciwnymi.

Od morfematów przeciwnych należy odróżniać morfematy również współrzędne, z których jeden jest zaprzeczeniem drugiego, np. *biały* — *niebiały*, *pada deszcz* — *nie pada deszcz*. Tego rodzaju morfematy współrzędne nazywamy sprzecznymi.

§ 178. Morfematy sferycznie współrzędne. Morfematy, w szczególności wyrazy i wyrażenia, są w znacznej ilości związane ściślej z pewną sferą sygnatów. Tak np. o zwierzętach mówimy, że *zdychają*, w tym samym niemal rozumieniu o ludziach mówimy, że *umierają*, o istotach żywotnych, że *się rodzą*, o rzeczach martwych, że *powstają*, o porach roku, że *nastają*, o człowieku, że ma *usta*, o zwierzęciu, że ma *pysk* i t. p. Cechy sygnatów, wynikające z przynależności ich do pewnej sfery, wchodzą do treści morfematów; tak więc np. stosując morfemat *umierać*, wiemy, że chodzi w tym wypadku o ludzi, mówiąc *zdychać*, wiemy, że chodzi o śmierć zwierzęcia. Wszystkie tego rodzaju cechy będziemy nazywać sferycznymi. Cechy te są

¹ Termin ten wprowadzamy jako odpowiednik „zasady podziału“.

niekiedy jedyną różnicą, jaka zachodzi w treści dwu morfematów. I tak np. morfematy *umierać* i *zdychać* mają treść niemal jednakową, ale pierwszy z nich odnosi się do kończenia życia przez ludzi, drugi — przez zwierzęta. Te cechy, stanowiące w treściach morfematów drobne różnice, są miernikiem podrzędności, w tym więc wypadku oba te morfematy są podrzędne wobec morfematu *kończyć życie*. Tego rodzaju morfematy będziemy nazywać sferycznie współrzednymi.

3. Funkcje morfematów.

§ 179. Wiele morfematów tworzy szeregi, składające się z licznych członów o podobnej lub nawet identycznej postaci fonetycznej i o tem samem znaczeniu, np. *dom*, *domu*, *domem*, *domy*, *domów*, *domami*; *biały*, *bielszy*, *najbielszy*; *pisać*, *piszę*, *pisatem*, *pisatbym*, *piszący*, *pisząc*, *pisany*. Zwyczajnie gramatycy, rozpatrując różnice zachodzące pomiędzy poszczególnymi morfematami takiego szeregu, mówią i w tym wypadku także o różnicach „znaczeniowych”. Ponieważ jednak mają one zasadniczo to samo znaczenie, przeto właściwości, któremi się między sobą różnią, trzeba ująć innym terminem.

Każdy z morfematów takiego szeregu odnosi się do tych samych sygnatów i wyznacza taką samą ich treść, t. j. te same ich cechy istotne. Sygnaty te mogą się jednak różnić właściwościami, które wynikają z pewnych ich stosunków do innych sygnatów, wymienianych w ciągu procesu mówienia. Otóż te właściwości sygnatów będziemy nazywać ich postawą. Mając na myśli stosunek morfematu do postawy, będziemy mówili, że morfemat ją ustanawia, zaś zdolność ustanawiania tej postawy nazwiemy funkcją morfematu. Poszczególne twory językowe mające to samo znaczenie, a różniące się funkcją, będziemy uważali za różne formy tego samego morfematu.

§ 180. Sens morfematów. Z wyróżnienia funkcji, jako zdolności ustanawiania postaw sygnatów, wynika, że zupełna zrozumiałość morfematu zależy od dwu jego dyspozycji: 1) od znaczenia i 2) od funkcji. Obie te dyspozycje razem wzięte możnaby nazwać sensem morfematów. Sens zatem byłby równoważnikiem dwu dyspozycji: 1) znaczenia i 2) funkcji, razem wziętych, a nie każdej z nich z osobna.

II. Walory morfematów.

1. Koloryt jako wynik różnic zasięgu i znaczenia.

§ 181. Różnice znaczenia i zasięgu morfematów. Nie wszyscy Polacy wymieniają te same sygnaty zapomocą tych samych morfematów i odwrotnie nie wszyscy do tych samych sygnatów odnoszą te same morfematy. Innemi słowy, pewne morfematy mają rozmaite znaczenia, podobnie też to samo znaczenie przysługuje niekiedy rozmaitym morfematom. Te różnice w znaczeniu i zasobie morfematów są w ścisłym związku z podziałem społeczeństwa na rozmaite ugrupowania, zbliżone do siebie wspólnymi warunkami życia, a więc stopniem wykształcenia, terenem zamieszkania, zawodem, a wreszcie epoką, w której żyją. Ugrupowania tego rodzaju nazywamy środowiskami.

Mając te różnice na względzie, stwierdzimy, że istnienie morfematów o pewnem znaczeniu jest zależne od środowisk, środowiska zaś, w których pewien morfemat w tem samym znaczeniu występuje, nazywać będziemy jego zasięgiem. Tak np. *smrek* 'świerk' ma zasięg podhalański, ponieważ tam zasadniczo tylko istnieje w tem znaczeniu, wyraz *gościniec* w znaczeniu 'dom zajezdny' ma zasięg wielkopolski, ponieważ tylko tam w tem znaczeniu jest używany.

O ile stwierdzamy różnice w znaczeniu morfematów zależnie od środowisk, mówimy o właściwościach znaczeniowych środowiska, względnie jego języka, o ile zaś będziemy mieć na myśli różnice w użyciu rozmaitych morfematów dla tych samych sygnatów, będziemy mówić o właściwościach słownych środowiska, względnie jego języka.

Oba te rodzaje właściwości będziemy nazywać właściwościami słownikowymi.

Bardzo często te same genetycznie morfematy różnią się, zależnie od środowiska, swą formą, t. j. postacią fonetyczną, budową słowotwórczą lub fleksyjną, a wreszcie sposobem połączenia w wyrażeniach. Stosownie do tego będziemy mówić o środowiskowych różnicach gramatycznych: fonetycznych, słowotwórczych, fleksyjnych i składniowych.

§ 182. Rodzaje środowisk. Środowiskiem najważniejszym z punktu widzenia ogólnonarodowego, jako czynnik kulturalnie i politycznie kierowniczy, jest warstwa wykształcona, do której

zaliczamy zazwyczaj jednostki posiadające wykształcenie średnie. Środowisko to jest pod wielu względami zróżniczkowane. Przedewszystkiem możemy w niem wyróżnić liczne ugrupowania, różniące się rodzajem pracy zawodowej oraz pewnemi, osobistemi zamiłowaniami. Ugrupowania te nazwiemy więc środowiskami zawodowemi. Drugi typ środowisk kulturalnych jest zależny od miejsca zamieszkania, a ważniejsze ośrodki, skupiające się około największych miast, nazwiemy środowiskami regionalnemi.

Najliczniejszym środowiskiem, wewnętrznie bardzo zróżniczkowanym, jest warstwa ludowa, obejmująca przedewszystkiem ludność rolniczą. Środowisko to rozpada się, zależnie od terenu, na mnóstwo drobnych środowisk, obejmujących niekiedy po kilka zaledwie wsi, a nierzadko nawet jedną wieś. Te mniejsze środowiska będziemy nazywać gwarowemi, większe zaś ich skupienia — środowiskami dialektycznymi.

W obrębie tych wszystkich środowisk można wyróżnić najmniejsze grupy, obejmujące poszczególne rodziny, czyli środowiska rodzinne. Ponadto w ramach wszystkich tych ugrupowań istnieją mniej wyraźne co do swych granic warstwy rozwojowe, w szczególności najsilniej uwydatniające się środowisko dziecięce.

Wszystkie te rozróżnienia dotyczyły społeczeństwa rozumianego w pewnym określonym okresie czasu. Można je jednak pomyśleć także z punktu widzenia rozwoju grupowego i wyróżnić środowiska chronologiczne, a więc następujące po sobie i związane specyficznemi warunkami życia pewnej epoki. W ogólności można przeciwstawić zasadniczo wszystkie środowiska współczesne środowiskom minionym, staropolskim.

Rozróżnienia te mają jednak wartość względną, ponieważ istnieje mnóstwo środowisk przechodnich, mieszanych. Tak np. w środowiskach miejskich, mówiących zasadniczo językiem wspólnym, rozróżniamy ugrupowania, kulturalnie zbliżone do środowiska wiejskiego, stanowiące zwyczajnie warstwę robotniczą, rękodzielniczą i drobnomieszczańską. Ugrupowania te, różniące się zwłaszcza w zasobie słów od warstw wykształconych, będziemy nazywać środowiskami podmiejskimi.

§ 183. Zasiąg i znaczenie zawodowe. Momentem może najbardziej różnicującym społeczeństwo jest różnaitość zawodowa. Z niej wynika zjawisko, że tylko pewna ilość morfema-

tów jest znana wszystkim ugrupowaniom społecznym, czyli posiada zasięg ogólnopolski. Liczne natomiast morfematy są ograniczone tylko do pewnych środowisk, związanych tym samym zawodem. Jest też pewien zasób morfematów, które w określonych grupach zawodowych mają specjalne znaczenie, nieznanne w innych środowiskach. Te różnice, głównie natury słownikowej, wynikają stąd, że praca zawodowa w pewnych dziedzinach wymaga dokładniejszej analizy pewnych przedmiotów, czynności i t. d., aniżeli w życiu codziennym. Tak np. dla potrzeb życia codziennego wystarcza nam rozróżniać tylko kilka zasadniczych części wozu, np. koła, dyszel i t. p., podczas gdy wytwórca wozów gospodarskich musi wyróżniać osobnemi nazwami mnóstwo drobnych części składowych.

Środowisk zawodowych jest mnóstwo i trudno je dokładnie scharakteryzować, tem więcej, że w życiu się ze sobą krzyżują, a właściwe im wyrazy i wyrażenia przenikają bardzo często z jednego środowiska do drugiego. Dla przykładu wymienimy nieco wyrazów i wyrażeń charakterystycznych dla pewnych bardziej wyodrębniających się środowisk:

a) środowisko urzędnicze, np. *zrobić użytek* (z jakiegoś faktu), *wyżej naprowadzony*, *zaistnieć*, *przysłuchać na fakt*, *rzeczoznawca*, *zapodać*, *najmobierca*, *pracodawca*, *w mowie będący* i t. p.;

b) środowisko lekarskie, np. *pacjent*, *konsyljarz*, *recepta*, *proszek*, *dawka*, *terapija*, *diagnoza* i t. p.;

c) środowiska techniczne, np. *wentyl*, *suwak*, *śrubsztak*, *raszpla*, *wysokie napięcie* i t. p.;

d) środowisko partyjno-polityczne, np. *pepesowiec*, *endek*, *bebek*, *piłsudczyk*, *lewica*, *prawica*, *centrum*, *mniejszość*, *większość* i t. p.;

e) środowisko wojskowe, np. *reluton* lub *harbuz* 'rekrut', *wycior* 'pręt do czyszczenia karabina', *wyciory* 'ludzie najwyżsi w kompanji', *konusy* lub *korki* 'ludzie najniżsi w kompanji', *zające* 'piechota', *chlebak* 'torba na chleb', *niezbędnik* 'widelec z łyżką', *komisary* 'buty komiśne', *saperka* 'łopata saperska' i t. p.;

f) środowisko artystyczne, np. *kicz* lub *knot* 'lichy obraz', *mydlarz* 'lichy malarz', *pitracić* lub *smarować* 'brzydko malować', *wystawiać* 'dawać obrazy na wystawę', *robić Kordjana* 'grać rolę Kordjana', *wziąć publiczność* 'podość się publiczności', *położyć rolę* 'grać źle', *pętać* 'początkujący aktor' i t. p.;

g) środowisko uczniowskie, np. *korepa* 'korepetycja', *konda* 'kondycja', *buda* lub *laba* 'szkoła', *sztuba* 'niższe klasy', *bryk* lub *klucz* 'pomocnicze tłumaczenie obcego tekstu', *pala* lub *dwója* lub *lufa* 'zły stopień', *zerznąć się* lub *oblać* lub *obryć* (zależnie od okolic) 'dać złą odpowiedź', *dawać sera* 'ściskać z dwu stron siedzącego w pośrodku kolegę' i t. p.;

h) środowisko myśliwskie, np. oczy: zająca — *patry*, jelenia — *świece*, wilka — *lampy*, psa — *ślepie*; uszy: zająca — *słuchy*, ogara — *kłapy*; *wyszlakować* 'wytropić', *wygarnąć* 'wystrzelić' i t. p.;

i) środowisko pijackie, np. *knajpa*, *biba* 'zabawa pijacka', *szpagatówka*, *szpagaterja*, *galicjanka*, *bretnalówka* 'rodzaje wódek', *golnąć* 'wypić', *wstawiony*, *zawiany*, *załany*, *urżnięty* 'różne określenia odurzenia alkoholem' i t. p.

Jak widać z tych przykładów, wiele wyrazów ma charakter nazw żartobliwych, stanowiących dublety wobec innych, używanych w poważnym sposobie wypowiedzania się. Wyrazów takich i wyrażań używa się często w języku artystycznym dla odwołania do środowiska, nadto wielu ze współczesnych autorów wprowadza je do wypowiedzi bezpośrednich, w opisach o charakterze epickim, a nawet lirycznym.

Literatura, zwłaszcza w zakresie słownictwa zawodowego, jest ogromna i zasługuje na pełne zestawienie bibliograficzne. Podaję tu najważniejsze pozycje orientacyjne do niektórych dziedzin słownictwa zawodowego.

OGÓLNE: J. St. Bystroń, Języki drugorzędne, PJ XI 97.

BOTANIKA: Wł. Mazurkiewicz, Słownictwo anatomiczno-botaniczne, Warszawa 1927.

CHEMIA: Słowniczek chemiczny, Warszawa 1907. — Słowniczek związków i produktów organicznych, Warszawa 1926.

FIZYKA: M. Jeżewski, Materiały do słownictwa fizycznego z dziedziny nauki o elektryczności, Spr. i Prace PTFiz. IV 1929. — W. Kapuściński, Materiały do słownika fizycznego z dziedziny optyki, tm. IV 1929. — J. Weysenhoff, Projekt terminologii mechaniki punktów materialnych i brył, tm. IV 1929.

GEOLOGIA: T. Wiśniewski, Projekt polskiego słownictwa geologicznego, Kosmos (Serja B) LIV 601—7, Lwów 1929.

MATEMATYKA: Kilka usterek w naszym języku matematycznym, PJ XI 155. — Słowniczek matematyczny (niem.-pol.), Zurych 1904. — Z. Stankiewicz, O błędach w mianownictwie matematycznym współczesnym, tm. XI 44 nst.

MEDYCYNA i FARMAKOLOGIA: T. Browicz, Słownik lekarski polski, Kraków 1905. — Fr. Giedroyc, Polski słownik lekarski, Warszawa 1931. —

St. Krysiński, Słownictwo anatomiczne, Warszawa 1898. — R. Wierzbicki, Historia słownictwa lekarskiego polskiego, Poznań 1924.

Słownictwo zawodowe (Polskie słownictwo farmaceutyczne), PJ XII 7. — Zdz. Zawałkiewicz, Słowniczek ludowych i naukowych nazw leków, Warszawa 1914.

LEŚNICTWO i MYŚLISTWO: W. Kozłowski, Słownik leśny, bartny, bursztyniarski i orylski, Warszawa 1846. — M. Małaczyński, Słownik leśniczy polsko-niemiecko-francusko-angielski, Lwów 1923.

W. Kozłowski, Pierwsze początki terminologii łowieckiej, Warszawa 1822. — L. Niedbał, Słownik polsko-niemiecki i niemiecko-polski najczęściej używanych wyrazów i zwrotów gwary myśliwskiej, Poznań 1917; rec. J. Rostafiński, JP V 28. — J. Rostafiński, O myślistwie, koniach i psach łowczych, Kraków 1913 (tu szczegółowo opracowany słownik pięciu pomników językowych z zakresu łowiectwa i pokrewnych).

KOLEJNICTWO: Z. Berson, Słowniczek kolejnictwa elektrycznego, Warszawa 1924. — Ilustrowane słownictwo narzędziowe, Warszawa, Wyd. Instytutu Badań Inżynierji. — Mianownictwo materiałów i przedmiotów, Warszawa 1917. — Okólniki językowe w sprawie ustalenia terminologii kolejowej Ministerstwa Kolei Żelaznych, por. JP VII 94, IX 127. — Słownictwo materiału taborowego, Warszawa 1921. — Słownik kolejowy, Lwów 1884. — K. Stadtmüller, Słowniczek kolejowy, Kraków 1919.

ŻEGLARSTWO (i RYBOŁÓWSTWO): A. Kleczkowski, Rejestr budowy galeony, Kraków 1915; — Polski język żeglarski, JP XIII 112; — Maszty, żagle i reje czteromasztowca, JP XIV 1. — Morski słownik polsko-angielsko-francusko-niemiecki, Warszawa 1929. — K. Stadtmüller, O zasady polskiej terminologii żeglarskiej, JP IX 33; — Niemiecko-polski słownik okrętowy, Lwów 1921; — Niemiecko-polski słownik lotniczy, Lwów 1921. — B. Ślaski, Słownik morsko-rybołwoczy, Poznań 1922; — Słownictwo rybackie i żeglarskie u Kaszubów nadmorskich, PF VIII 21; — Polski słownik marynarski, Poznań 1926; — O naszym języku marynarskim, Poznań 1928; — Słownik rybacko-żeglarski i skutniczy, Poznań 1930. — Słownik morski... opr. przez Komisję Terminologiczną przy Lidze Morskiej i Rzecznej, wyd. Wojsk. Inst. Nauk.-Wydawn., Warszawa (Z. 1 i 2).

HANDEL: S. Bogdanowicz, Kolejowy słownik towarowy polsko-franc.-niemiecki, Warszawa 1927. — A. Pragłowski, Słownictwo handlowe polskie, Kraków 1927.

WOJSKO: I. Bałaban, Z dziejów języka wojskowego (Francusko-polsko-niemiecki słownik wojskowy z r. 1770), Bellona 1922; — (i W. Berka), Słownik taktyczny polsko-francusko-niemiecko-rosyjski, Warszawa 1924. — J. Birkenmajer, Gwara komiśna, JP XV 15. — W. Gąsiorowski, Słownik wojskowy francusko-polski, Paryż, Księgarnia Polonia 1919. — Język wojenny, JP II 297. — Słownictwo do instrukcji strzelania, Toruń 1926. — Słownictwo francuskiej armaty 75-milimetrowej, Warszawa 1920. — Słownictwo karabinu francuskiego piechoty, Warszawa 1920. — Słownik taktyczny polsko-francusko-niemiecko-rosyjski (tom II. Materiały Centralnej Komisji słownictwa wojskowego), Warszawa 1924. — T. Starzyński, Z dziejów języka wojskowego: Słownictwo administracji Wojska Król. Polskiego 1815—1830 r., Warszawa

1922. — St. Szober, Kilka uwag wytycznych w sprawie słownictwa wojskowego, Bellona 1921. — St. Wędkiewicz, W sprawie słownika wojennej gwary żołnierzy polskich, JP IV 22; — Z polskiej gwary żołnierskiej, JP VI 153.

ZAWODY TECHNICZNE: Wł. Wojtan, Słownictwo techniczne polskie, Historia i bibliografia od czasów najdawniejszych do 1931 r., nakł. Akad. Nauk Techn., (w druku). — Nadto: K. Stadtmüller, Program prac nad polskim i słowiańskim słownictwem technicznym, JP XVI 136; — Wpływ języka niemieckiego na polskie słownictwo techniczne, (Ilustrowany Kurjer Codzienny) Kurjer literacko-naukowy R. IX (1932) Nr. 29 i nast.

PRAWO: Wł. Cichocki, Słownik polsko-niemiecki ...zwrotów prawniczych, Kraków 1909. — J. Kozłowski, Dokładny rosyjsko-polski słownik prawniczo-administracyjny, Wilno 1924. — Słownik niemiecko-polski wyrazów prawniczych i administracyjnych, Kraków 1874¹. — Słowniczek do kodeksu prawa kanonicznego, b. m. 1921.

URZĘDY: Wł. Dalbor, O poprawę języka urzędowego, Lwów 1918. — Jak powstał t. zw. język galicyjski, PJ II 33. — Język czy styl urzędowy, PJ II 87. — A. A. Kryński, Jak pisać i mówić po polsku nie należy, Cz. II, Warszawa 1931. — J. Morelowski, O stylu urzędowym, PJ III 107. — K. Nitsch, W sprawie słownictwa państwowego teraźniejszej Polski O. Balzera, JP V 31. — Przykład języka służbowo galicyjskiego, JP III 79. — J. Siemieński, Starożytnictwo i nowatorstwo w nazwach urzędowych, Warszawa 1925. — Urzędowa polszczyzna, PJ VIII 63.

POLITYKA: Słowniczek wyrazów obcych polityczno-społecznych, Kraków 1907. — St. T., Słownik polityczny, Warszawa 1918.

§ 184. Zasiąg i znaczenie regionalne. Znaczny zasób wyrazów i wyrażeń nawet w języku ludzi ze średnim wykształceniem ma zasiąg ograniczony do pewnych tylko stron Polski, podczas gdy w innych stronach to samo znaczenie mają inne morfematy. Tak np. w zakresie wyrazów: *baranina* 'mięso z barana' K, W¹ — *skopowina* P, *blacharz* 'rzemieślnik sporządzający sprzęty blaszane' K, W — *blachmierz* P, *blawatek* K, W (też *chaber*) — *modrak* P, *brukiew* P, W — *karpiel* K, *dłuży mi się* P, W — *nudzi mi się* K, *drewnik* lub *drwalnik* P, *drwalnia* W — *drewutnia* K, *gula* P — *indyczka* K, W, *karbowy* K — *włodarz* P, *kierz* P — *krzak*, *krzew* K, W, *korzec* K, W — *wiertel* P, *okrasa* P, W — *omasta* K, *osikowy* lub *osinowy* K, W — *osowy* P, *piernat* K, W — *spodek* P, *piwnica* K, W — *sklep* P, *tuk* P — *szipik* K, W, *tytki* P — *torebki* K, W — *woreczki* L; u Polaków na Litwie: *ciskawka* 'dziadek do orzechów', *łotrówka* 'łotrzycza', *koszkać się* 'guzdrać się', *maślaniczka* 'maselniczka', *nastojka* 'nalewka', *odliga* 'odwilż', *pastka* 'łapka na myszy'.

¹ K — Kraków, L — Lwów, P — Poznań, W — Warszawa.

Zarazem ten sam wyraz może mieć, zależnie od okolicy, różne znaczenia. Tak np. *garncarz* w K, W odnosi się do rzeźmieślnika, który robi garnki, w P także do tego, który stawia piece, *gościniec* w P znaczy tyle, co dom zajezdny, w K, W — bitą drogę, *czerstwy* 'świeży' P — 'stary, suchy' K, W, *rączka* 'mała ręka' P, W — 'do pisania' K (też na Litwie), natomiast w ostatniem znaczeniu w W: *obsadka*, w P: *trzonek*; podobnie u Polaków na Litwie: *dziennik* 'ogrodzenie dla bydła na czas południowego skwaru', *gorczyca* 'musztarda', *jodła* 'świerk', *wypisać gazetę* 'zaprenumerować gazetę' i t. p.

Zależnie od okolicy, wyrazy różnią się także składem fonetycznym, np. w b. Królestwie wymawia się: *dziób, dzioba, mól, mola, kościółek, ktoś, coś, rozproszyc*, w b. Galicji: *dziób, dzioba, kościółek, ktoś, coś, mól, mola, rozprószyć*, w K i W: *piętro*, we Lwowie *piątro*, u Polaków na Litwie: *lodownia, niepowrótny, poziômka, pręść, skępiec*. Różnice te są często związane z pewnemi grupami głosek.

Wiele morfematów, identycznych co do znaczenia, różni się też, zależnie od okolicy, sposobem odmiany lub składnią, np. rzeczownik *kram* odmienia się na Litwie: *ta krama, tej kramy*, zamiast *chłopc*u mówi się *chłopcowi*, zamiast *widziałem dwa psy* mówi się często na wschodzie Polski *dwu psów, trzech zajęcy, kupiłem czterech wołów* i t. p. Tego rodzaju różnice zachodzą więc w zakresie wszystkich działów gramatyki i tam je uwzględniamy przy omawianiu poszczególnych postaci językowych.

Tego rodzaju morfematy, związane ściśle z pewnemi terenami, możnaby nazwać regjonalizmami. Z pośród nich zwyczajnie jeden ustalił się w języku wspólnym, zwłaszcza literackim, jako poprawny, drugi zaś uchodzi za błędny prowincjonalizm. Niekiedy pisarze posługują się prowincjonalizmami w języku artystycznym, by odtworzyć koloryt środowiskowy.

Literatura. J. Biliński, Błędy językowe (wielkopolskie), Poznań 1922. — A. Danysz, Odrębności słownikarskie języka polskiego w Wielkopolsce w stosunku do Galicji, JP II 243. — Al. Łętowski, Błędy nasze, Rzecz o czystości języka polskiego na Litwie, Wilno 1915. — K. Nitsch, Odrębności słownikowe Poznania, Krakowa, Warszawy, JP II 261; — Język polski w Wileńszczyźnie, Przegląd Współczesny 1920; — Uwagi językowe o książkach (Br. Kreto-wicz, O czem szumi Dewajtis). JP XIV 181. — H. Szwejkowska, Imiesłów czynny przeszły na *-szy*, JP XIV 71; — Właściwości składniowe dopełniacza przy imiesłowie biernym w polszczyźnie litewskiej, tm. 133. — S. Wasylewski, Na końcu języka, Poznań (bez daty); rec. A. Obrębska, JP XV 181. — Por. także literaturę do § 12.

§ 185. Zasiąg i znaczenie podmiejskie. Środowiska, które nazwaliśmy podmiejskimi, nie są ograniczone pod względem językowym specjalnie do podmiejskich dzielnic miasta i zamieszkującej je ludności, przeważnie robotniczej lub rolniczej. Właściwe tej warstwie wyrazy i wyrażenia wnikają też do innych środowisk, tworząc w pewnej liczbie jedną z właściwości języka uczniowskiego, studenckiego, a siłą przyzwyczajenia nawet ugrupowań koleżeńskich składających się z ludzi w starszym wieku, którzy poza swem kółkiem mówią normalnym językiem potocznym. Ta warstwa morfematów stanowi w ich języku pewien zasób dosadniejszych sposobów wypowiedzania się. Morfematy tego typu są następujące: *bańdziuch* 'brzuch', *beknąć* 'stracić', *bryndza* 'bieda', *chryja* 'awantura', *ciemiega* 'niedołęga', *dać dęba* 'uciec', *dymać* 'iść', *dziura* 'zapadła miejscina prowincjonalna', *facet*, *facetka* 'młody człowiek, panna', *famuła* 'familja', *fizys* 'twarz', *flota* 'pieniądze', *frajda* 'radość', *gotiu* (z przyciskiem na ostatniej zgłosce, niby z francuska) 'gotówka', *gwizdać na coś* 'lekceważyć sobie coś', *hopy* 'pieniądze', *kawał* 'dowcip', *kokosowy interes* 'dobry interes', *kulfon* 'niezdara', *majstrować* 'coś robić, zwykle o robocie ręcznej, z pewną niewiarą w pomyslny wynik', *mękał*, *mękol* 'nudziarz', *morowy* 'silny, odważny', *naciągnąć kogo* 'wyłudzić coś', *niezapominajki* 'kalesony', *nygus* 'próżniak', *odstaw się* 'odejść ode mnie', *oszwabić* 'oszukać', *paczka* 'ludzie zaprzyjaźnieni ze sobą', *prac kogoś* 'bić', *protega* 'protekcja', *pryk* 'stary mężczyzna', *puścić kantem* 'porzucić kogoś', *robić oko* 'kokietować kogoś', *siedzieć pod pantoflem* 'być bezwzględnie posłusznym żonie', *taszczyć* 'nieść, pchać coś', *turgać* 'nieść, prowadzić', *wdepnąć* 'dostać się w jakąś przykrą sytuację', *wiać* 'uciekać', *wydebić* 'z trudem coś otrzymać', *wylać kogoś* 'wyrzucić kogoś', *wylecieć z gębą* 'wybiec z wymyślaniem', *wyrywać* 'uciekać', *żreć się* 'kłócić się' i w. i.

Do najnowszych czasów miały te morfematy charakter tak wybitnie wulgarny, że nawet dla celów charakteryzacji językowej używano ich w języku artystycznym bardzo rzadko. W większej mierze zastosował je dopiero Żeromski¹ jako środek charakteryzacji, a pod jego — może nieuświadomionym co do celu użycia — wpływem przedostają się do języka literackiego, niekiedy nawet stają się właściwością słownictwa autora przemawiają-

¹ Z jego pism pochodzi większość cytowanych przykładów (z rkp. rozprawy B. W. Lewickiego, Gwary społeczne u Żeromskiego).

cego bezpośrednio do czytelników w stylu feljetonowym, np. u Makuszyńskiego: *kultura polska schodzi na dziady* Wycinanki 14, *warjaci z mokrą głową* 23, *kryminał, bujda na resorach, pod psem* 61, *masz babo placek* 73, *heca jest pierwszorzędną* 91, *chciał dać drapaką* 96, *mieć końskie zdrowie* 207, *czekaj latka latka* 216 i t. p.

§ 186. Zasiąg i znaczenie kryminalne. Schodząc na niziny życia społecznego, stwierdzimy istnienie jeszcze jednego środowiska, również w pewnej mierze zawodowego, posługującego się mnóstwem wyrazów i wyrażeń obcych innemu środowiskom społecznym, a niekiedy przedostających się do słownictwa podmiejskiego, za jego pośrednictwem zaś — do języka uczniowskiego. Jest to środowisko złoczyńców, które używa znacznej ilości specjalnych wyrazów i wyrażeń, mając na celu pewną zawodową tajemniczość, np. *adachy* 'buty', *artycha* 'wódka', *bacha* 'kredyt', *brzana* 'dziewczyna', *cebula* 'zegarek', *cybuchy* 'nogi', *frajer* 'nowicjusz', *granda* 'wielka wyprawa złodziejska', *grypsać* 'pisać', *jadaczka* 'gęba', *kimać* 'spać', *kite odwalić* 'umrzeć', *knajać* 'iść', *siuchty* 'cicho' i w. i.

Ponadto w języku złoczyńców jest znaczna ilość wyrazów mających inne znaczenie, niż w języku wspólnym, np. *brunetka* 'pchła', *flaszka* 'zegarek', *garnek* 'dzwon', *gruszka* 'kłódka', *makówka* 'głowa', *tunel* 'korytarz', *wiosło* 'łyżka' i t. p.

Słownictwo to spotykamy niekiedy w języku literackim, jako środek charakteryzacji postaci złoczyńców, np. u Żeromskiego: *bąk*, *ul* 'więzienie', *sikora* 'panna, kochanka', *grypsy* 'tajne pismo', *majcher*, *kozior* 'nóż' i t. p.

Literatura. K. Estreicher. Szwargot więzienny, Kraków 1903 (stąd pochodzą przykłady); rec. H. Ułaszyn, RS I 202. — A. Kurka, Słownik gwary złodziejskiej, Lwów 1907³. — H. Ułaszyn, Przyczynki leksykalne: I. Wyrazy złodziejskie z roku około 1840, MPKJ VI 271; — Języki tajne, Encyklopedia Pol. Ak. Um., Język Polski i jego historia cz. II 462. — S. Jaszuński, Notatki słownikowe z Pawiaka, JP XIV 41.

§ 187. Zasiąg i znaczenie gwarowe. Zróżniczkowanie języka wspólnego według regionów pozostaje w ścisłym związku z ich podłożem gwarowym: zwyczajnie regionalizmy są zarazem dialektyzmami, t. zn. właściwościami pobliskich dialektów.

Wśród dialektyzmów zasadniczo rozróżniamy przedewszystkiem dialektyzmy znaczeniowe, a więc morfematy, które w pewnych gwarach mają inne znaczenie, niż w języku wspól-

nym, np. przymiotnik *jasny* w gwarach wielkopolskich odnosi się tylko do barwy niebieskiej.

Najliczniejszy zasób dialektyzmów stanowią dialektyzmy słowne, a więc rozmaite morfematy dla tych samych sygnałów, np. ziemniaki lub kartofle nazywają na Podhalu *grulami* lub *rzepą*, wilga nosi tę nazwę tylko w gwarach małopolskich, podczas gdy na północy nazywają ją *zofiją* (także *wywiołgą*), na starem Mazowszu *wywieligą*, w południowej Wielkopolsce i na północnym Śląsku *boguwolą*, na Śląsku południowym — *żołną*. Podobnie *nieloperz* zależnie od okolicy nazywa się *mętoperzem*, *szętoperzem*, *latoperzem*, *gacoperzem*, *kacoperzem*, *gackiem*, *wieczorkiem*, *zaskórlakiem*, *cholewiarzem* i t. d.

Morfematy, zasadniczo te same, różnią się też postacią fonetyczną, stanowiąc dialektyzmy fonetyczne; tak np. wyraz *gęś* w jednych gwarach ma odpowiednik *gąś*, w innych *gqś*, a nawet *goś*.

Podobnie istnieją też różnice w budowie wyrazów. Tak np. w gwarach północnych nie ma rzeczowników nijakich na *-ę*, a zamiast nich są rzeczowniki na *-ak*, np. *kurczak*, *cielak* (dialektyzmy słowotwórcze).

Niekiedy dialektyzmy polegają na innej odmianie tych samych wyrazów. Tak np. wyraz *chłopiec* ma w gwarach północnopolskich celownik *chłopcowi* lub *chłopcoju* zam. wsp. *chłopc* (dialektyzmy fleksyjne).

Wreszcie dość liczne są dialektyzmy składniowe. Tak np. w niektórych gwarach mówi się *chłopy robili* zam. *chłopy robiły* lub *krowy się paśli* zam. *krowy się pały*.

Literatura (z zakresu geografii wyrazów). K. Nitsch, *Mowa ludu polskiego* (rozdz. V), Kraków 1911; — *Dialekty języka polskiego* (III. Właściwości słownika), GZ; — *Z geografii wyrazów polskich*, RS VIII 60; — *Zbieranie słownictwa ludowego*, JP IX 54, 88, 147, X 116, 183, XI 94, XII 29, 119, XV 119, 180. — A. Obrębska, *Strój, wuj, swak w dialektach i historii języka polskiego*, MPCG V. — K. Nitsch i E. Mrozówna, *Mazowieckie wyrazy przyrodnicze*: 1) Gryka, LS I z. 2.

Ponadto najobszerniejszy wykaz wyrazów gwarowych zawiera J. Karłowicza, *Słownik gwar polskich*, 6 t., Kraków 1900—1911 (rec. K. Nitsch, RS IV 199) oraz *Słownik języka polskiego*, ułożony pod redakcją J. Karłowicza, A. Kryńskiego i W. Niedźwiedzkiego, t. I—VIII, Warszawa, 1900—1927.

§ 188. Zasiąg i znaczenie rodzinne. Najmniejszym skupieniem środowiskowym jest rodzina. Zasadniczo zasób morfe-

matów i ich znaczenie jest tu takie samo, jak w języku ogółu, tworzącego odpowiednią nadrzędną warstwę społeczną. Niektóre jednak morfematy posiadają w pewnych rodzinach odmienne znaczenie; tak np. w słowniku rodziny scharakteryzowanej pod względem językowym przez J. Zborowskiego wyraz *biust* oznacza żartobliwie także 'podołek' (w wyrażeniu *siądź mi na biuście*), *padaczka* to nie tylko 'choroba', ale też gwałtowny 'napad śmiechu', *pila* — nie tylko do drzewa, ale też w znaczeniu 'nudziarza', *zycbad* — nie tylko kąpiel w pozycji siedzącej, ale też 'nudne zebranie' towarzyskie, *ptawić się* w znaczeniu 'kąpać się', *rozpina się o co* 'chodzi o co'. Odwrotnie też trafiają się inne wyrazy zamiast powszechnie używanych, a więc o 'drzemce' mówi się *chrapiołek*.

Oczywiście wyrazy takie i wyrażenia są dubletami wobec innych, używanych w języku ogólnym i znanych też w danej rodzinie, posiadają one jednak wybitnie humorystyczny odcień, najczęściej przez kontrast znaczenia rodzinnego i ogólnego.

Zasadniczo właściwościami języka rodzinnego są wyrazy lub wyrażenia, niekiedy jednak trafiają się też specyficzne postaci morfematów używanych w języku wspólnym. Tak np. w pewnej rodzinie lwowskiej rzeczownik *lew*, jako nazwa jednego z kin, ma dopełniacz *lewa* (*idziemy do Lewa*). W jednej rodzinie krakowskiej w konwersacji rodzinnej używano skrótów: *pop*, *zap*, *cyg*, *pap* zamiast *popielniczka*, *zapałki*, *cygara*, *papierosy*. Niekiedy wreszcie przyjmuje się w pewnym kółku rodzinnym forma przekształcona fonetycznie. Tak np. w jednej krakowskiej rodzinie rozwodziciela mleka nazywano *mliczajem*, odkąd jeden z członków rodziny go tak wskutek lapsus linguae przezwiał.

Literatura. J. Zborowski, Język rodzinny, JP IV 54, 90.

§ 189. Zasiąg i znaczenie osobnicze. Nowotwory. Niektóre wyrazy i wyrażenia spotykamy po raz pierwszy u pewnych tylko ludzi. Tak np. u Berenta: *murowisko* 'kompleks murów', *trąbowiec* 'człowiek, który wszystkim rozpowiada', *pognębieniec*, *zachwgtliwiec*, *posepek*, u Zegadłowicza: *figurzyć się*, *glinić się*, *grzbiecić się*, *purpurzyć się*, *skowronić*, u Żeromskiego: *puszkwian*, *wiwilgny*, *wykpiszowski*, *wyspirytusować*, *wymydlkować*, u Staffa: *leśnica* 'boginka leśna', *ponowik* 'pierwsza kwadra księżycy', *wichrzyca* 'wicher', *koronkowość*, *całowanka* 'pocałunek', u Dygasińskiego: *tępak*, *czwórca* i t. p. Tego ro-

dzaju morfematy nowe, nie przyjęte jeszcze w pewnym okresie przez ogół, a ograniczone w użyciu do jednostki lub nielicznej grupy jednostek, nazywamy nowotworami (neologizmami).

Wśród nowotworów rozróżniamy następujące kategorie:

1. Nowotwory słownikowe:

a) nowotwory rzeczowe, t. j. wyrazy lub wyrażenia, które powstały dla pewnych nowych przedmiotów, nie istniejących dawniej lub dopiero co w rzeczywistości wyróżnionych; tak np. takim nowotworem był przed rozpowszechnieniem się termin *witaminy*, wprowadzony przez Kazimierza Funka dla odkrytych przezeń substancyj;

b) nowotwory znaczeniowe, t. j. wyrazy lub wyrażenia istniejące oddawna, ale użyte w nowym znaczeniu. Tak np. wyrazu *nęk*, znanego w znaczeniu 'owada z rodziny grzebaczy', użył Berent w znaczeniu 'troski, smutku' (*Gryzie cię, mistrzu, nadewszystko sumienia nęk* ŻK 197);

c) nowotwory słowne, t. j. wyrazy pojawiające się na miejscu istniejących rodzimych lub zapożyczonych, np. *tańcowajka* zam. *dancing*.

2. Nowotwory gramatyczne. Wyjątkowe tu są nowotwory fonetyczne lub fleksyjne, a zdarzają się niemal wyłącznie w języku dziecięcym, np. *puś* zam. *pić* lub *dwami rękami* zam. *dwoma rękami*. Częstsze natomiast są nowotwory słowotwórcze, np. *tkliwizna*, *bohaterszczyzna* zam. *tkliwość*, *bohaterstwo* u Żeromskiego.

Przyczyny powstawania nowotworów słownikowych są rozmaite. Przedewszystkiem oddziałuje tu dążność do wprowadzania wyrazów swojskich na miejsce obcych. Tak np. zamiast terminu *witaminy* ktoś spróbował wprowadzić wyraz *życiany*, ktoś inny — *żywotki*, *awiatora* zastąpiono *lotnikiem*. W literaturze pięknej nowotwory powstają najczęściej wskutek dążności do zastępowania wyrażeń dłuższych, mających z powodu swej złożoności charakter analityczny, jednym wyrazem, któryby ujmował zjawisko bardziej syntetycznie, np. *wstęży się droga ku górze* 'wije się jak wstęga' Zegadłowicz, Fl. 17. Niekiedy przez użycie nowotworu zyskuje pisarz wyraz o jaśniejszej podstawie znaczeniowej. Tak np. Żeromski (WRz. 163) tworzy wyraz *pleciak* w znaczeniu *plotu*, który już w dzisiejszym poczuciu językowym przestał się kojarzyć z 'pleceniem'.

Pojęcie nowotworu jest oczywiście bardzo względne. Z chwilą,

gdy morfemat będący przez pewien przeciąg czasu własnością jednostki przyjmie się u ogółu, zwłaszcza za pośrednictwem literatury, tem samem przestaje być nowotworem. Tak stało się z niektórymi wyrazami stworzonymi przez Jacka Przybylskiego, np. z *wszechnicą* i *pomnikiem*, które obecnie są własnością ogółu. Podobnie wyrazy *samolot*, *samochód*, które przez jakiś czas były nowotworami, są obecnie w powszechnem użyciu i wypierają coraz bardziej obcy *aeroplan* i *automobil*.

Literatura. Liczne wzmianki w PJ i JP, nadto artykuły: Danysz, Powstanie niektórych wyrazów polskich, JP III 154. — J. Łoś, Wyrazy nowe, JP III 54 (także GP II § 396—401). — M. Rudnicki, H. Gaertner, J. Langie, T. Estreicher, Redakcja, Witaminy JP XVI.

§ 190. Zasiąg i znaczenie dziecięce. Język osobniczy nie jest w ciągu całego życia jednakowy. W miarę wieku i wykształcenia ulega on pewnym stopniowym, mało dostrzegalnym zmianom, które polegają także na rozszerzaniu zasobu morfematów oraz na zmianie ich znaczenia. Zmiany te są bardzo nieznaczne, a poznawanie ich wymagałoby osobnych, bardzo drobiazgowych studjów. W języku każdej jednostki jest jednak okres silnie wyodrębniający się od innych, mianowicie okres dzieciństwa, w którym jednostka uczy się swego języka ojczystego. Wówczas istnieje w języku jednostki mnóstwo morfematów nieznanych w języku ludzi dorosłych. Tak np. w języku dziewczynki półtorarocznej, opisanym przez J. Kutrzebową, spotykamy: *aż* 'chodź', *cici* 'cukier', *puś* 'pić'. Po większej części są to wyrazy i wyrażenia ludzi dorosłych, przekształcone przez dzieci wskutek braku wprawy artykulacyjnej, niedokładnego posłyszenia i t. p., np. *buci* 'najczęściej buciaki, poza tem wszystko, co się kładzie na nogi', *dzi* 'drzwi, zamknąć drzwi i t. p.', *imma* 'niema' i w. i.

Wielu wyrazów właściwych językowi dziecięcemu używają też niekiedy i starsi, zwracając się do dzieci, by nadać swej mowie pewną pieśczośliwą miękkość, np. *cacy*, *dzidzi*, *papu*, *chysiać* 'spać' i t. p.

Literatura. Przykłady z artykułu J. Kutrzebowej, Słowniczek półtorarocznej dziewczynki, JP VI 8, 32. — S. Pfanhauserowa, Rozwój mowy dziecka (tamże obszerna literatura polska i obca), PF XV 273.

§ 191. Zasiąg i znaczenie staropolskie. Dotychczas omawialiśmy zasiąg i znaczenie morfematów we współczesnych środowiskach językowych, a więc pozostawialiśmy wciąż w obrę-

bie współczesnego języka polskiego. Charakteryzując jednak dzisiejszą polszczyznę, zwłaszcza język poetycki i artystyczny, musimy się liczyć z faktem, że poczynawszy od końca XVIII wieku, a coraz powszechniej od połowy wieku XIX, wskrzesza się świadomie morfematy, które istniały w języku staropolskim, a które później zostały zmienione co do postaci fonetycznej, fleksyjnej, słowotwórczej, składniowej czy znaczeniowej, albo też zostały wręcz zastąpione przez inne. Wszystkie te morfematy, wznowiane z języka staropolskiego, nazywamy archaizmami.

Wśród nich rozróżniamy przede wszystkim:

1. Archaizmy słownikowe:

a) archaizmy rzeczowe, t. j. morfematy wskrzeszone dla sygnatów, które również wyszły z użycia, np. *sajdak* 'rodzaj oszczepu', *oksza* 'siekiera wojenna', *kiścień* 'broń, składająca się z kawałka ołowiu, przywiązanego do toporzyśka', *mizerykordja* 'sztylet do dobijania rannych', *halabarda*, *brzeszczot*, *pawęż* 'podłużna tarcza', *nałęczka* 'zawicie na głowę', *gieżto* 'szata lniana', *maneie* 'naramienniki' i w. i.;

b) archaizmy znaczeniowe, t. zn. morfematy, istniejące wprawdzie i w dzisiejszej polszczyźnie, ale w innym znaczeniu, a wskrzeszone w znaczeniu staropolskim, np. *szczyt* 'tarcza', *chorągiew* 'oddział wojska', *ksiądz* 'książę', *łupież* 'łup', *zboże* 'szczęście', *krzywy* 'fałszywy', *pieć* 'śpiewać' i t. p.;

c) archaizmy słowne, t. zn. morfematy wskrzeszone dla sygnatów istniejących dzisiaj i mających utarte nazwy, np. *wielnica* 'ratusz', *barzy* 'szybki', *wielmi* 'bardzo' i t. p.

2. Archaizmy gramatyczne, wśród nich zaś:

a) archaizmy fonetyczne, t. j. morfematy, które dziś istnieją w zmienionej postaci fonetycznej, np. *miedzy* 'między', *żenie* 'żonie', *cirpieć* 'cierpieć' i t. p.;

b) archaizmy słowotwórcze, np. *chętliwość* 'chęć', *morderz* 'morderca', *puścizna* 'spuścizna', *psować* 'psuć' i t. p.;

c) archaizmy fleksyjne, np. miejscownik *w lesiech*, dopełniacze *ziemie*, *racyjej*, narzędnik *sześcią* i t. p.;

d) archaizmy składniowe, np. *miłość ku Bogu* 'miłość do Boga' lub 'miłość Boga', *rozumieć czemuś* 'rozumieć coś', *duchem świętym nauczony* lub *nauczony od ducha świętego* 'nauczony przez ducha świętego'.

W dzisiejszym języku artystycznym największe zastosowanie znalazły archaizmy słownikowe, np. w powieści Powalskiego

Nad jeziorem: *opiekadlnik* 'opiekun', *drzewiej* 'dawniej', *kamo* 'gdzie', *ac* 'niech', *wardęga* 'bydło' i w. i.

Wszelkiego rodzaju archaizmy spotyka się najczęściej jako środek charakteryzacji językowej środowiska lub postaci fikcyjnych z świata staropolskiego w utworach treści historycznej. Ze względu na przeznaczenie można w tym wypadku mówić o archaizmach charakterystycznych. Przy ocenie ich z punktu widzenia estetycznego trzeba uwzględniać przynależność archaizmów do pewnych epok historycznych; tak np. wyraz *wielmi* 'bardzo', charakterystyczny dla staropolszczyzny do początku wieku XVI, użyty w powieści historycznej z XVII wieku byłby dla niejednego czytelnika anachronizmem wprost komicznym. Bardzo często autorowie, nie znając w dostatecznym stopniu języka staropolskiego, nie tylko popełniają tego rodzaju anachronizmy w zakresie słownictwa i odmiany staropolskiej, ale wręcz wymyślają wyrazy i formy zupełnie nowe, jakich nigdy w staropolszczyźnie, ani wogóle w języku polskim nie było, np. *kneż* 'książę', *oce* forma l. podw. na wzór *lecie*; tego rodzaju morfematy możnaby nazywać pseudoarchaizmami.

Archaizmy określiliśmy jako morfematy albo wskrzeszone z języka staropolskiego dla rzeczy już nie istniejących, albo wprowadzone na miejsce morfematów współczesnych. Na ten charakter archaizmów należy zwrócić uwagę tem więcej, że terminu archaizm używa się często na oznaczenie pewnych form fleksyjnych, niezgodnych z obecnym systemem fleksyjnym. Tak np. archaizmem nazywają niektórzy formy *ręce*, *oczy*, jako zachowane szczątkowo formy l. podw., które według dzisiejszego systemu gramatycznego powinnyby brzmieć *ręki*, *oka*. Tego rodzaju formy, nie mające we współczesnej polszczyźnie, przynajmniej w tem samym znaczeniu, odpowiednich nowszych dubletów, będziemy dla odróżnienia od archaizmów nazywać przeżytkami.

Ograniczając w ten sposób pojęcie archaizmu, nie będziemy nazwy tej stosować także do używanych przez autorów staropolskich postaci językowych, które w późniejszym rozwoju języka zanikły lub uległy zmianie, ale w języku pewnego autora staropolskiego są zupełnie normalne; tak np. formy *w lesiech* u Kochanowskiego nie będziemy nazywali, jak się to często zdarza, archaizmem, ponieważ ówczesznie wszyscy tak mówili;

tę samą jednak formę uznajemy za archaizm, o ile ją stosuje np. Sienkiewicz w *Krzyżakach*. Natomiast wyraz *mac* u tegoż Kochanowskiego (*Tren VII*) musimy uznać za archaizm, ponieważ wiemy, że już za jego czasów pisano tylko *matka* lub *macierz*.

Jeśli z tego punktu widzenia przyjrzymy się gwarom, w wielu z nich odnajdziemy wyrazy i formy, które cechują również język staropolski w przeciwieństwie do dzisiejszego języka wspólnego, np. *drzewiej* 'dawniej', *ocieć*, *dwora* 'dworu' i t. p. Tego rodzaju postaci językowe będziemy nazywać archeologizmami gwarowymi, w przeciwieństwie do archaizmów, dla których rzeczą zasadniczą jest istnienie w pewnym środowisku językowym innej, nowszej i powszechnie w codziennym użyciu obowiązującej postaci językowej. Rozgraniczenie to jest o tyle ważne, że w gwarach, zwłaszcza w poezji ludowej, trafiają się często istotne archaizmy, stanowiące dublety wobec form nowszych, normalnych w potocznym języku ludowym.

Literatura. St. Jodłowski, O archaizacji językowej w dzisiejszej beletrystyce polskiej, *Przegląd Humanistyczny*, VII 1. — J. Łoś, GP II § 375—89. — J. Zborowski, Archaizowanie i archaizmy językowe, JP I.

§ 192. Morfematy zapożyczone. Polacy żyją otoczeni obcymi narodami, które wskutek rozmaitych przyczyn historycznych w pewnych ilościach mieszkają także na terenie Rzeczypospolitej. Ponadto, zwłaszcza w miastach, żyją znaczne skupienia żydów. Wszystkie te grupy wskutek wzajemnych wpływów kulturalnych przejmują morfematy polskie, a zarazem odwrotnie wprowadzają do języka polskiego znaczną ilość morfematów obcego pochodzenia.

Proces ten trwa od wieków, stąd w dzisiejszej polszczyźnie istnieje mnóstwo wyrazów przejętych z rozmaitych języków w różnych epokach, a więc wyrazy pochodzenia łacińskiego: z okresu średniowiecza, np. *biskup*, *dziekan*, *kaptan*, *pacierz*, późniejsze, np. *kałamarz*, *honor*, *ambicja*, *koncept*, pochodzenia niemieckiego: średniowieczne, np. *gmina*, *ratusz*, *wójt*, *rynek*, *rynna* i t. p., późniejsze *szyprycować*, *folgować* i t. p., pochodzenia włoskiego, np. *kalafior*, *pomidor*, *szparag* i t. p., francuskiego *sosjerka*, *fetować*, *parawan* i t. d., ruskiego, np. *czerep*, *czereemcha*, *czereśnia*.

Tego rodzaju obce wyrazy pojawiały się w polszczyźnie jako nazwy nieznanych i również z zagranicy sprowadzanych przed-

miotów, zapożyczanych instytucji i t. d., albo też pod wpływem mody zastępowały wyrazy rodzime, które później wyszły z użycia; wyrazy te wówczas ustaliły się w języku polskim, a w większości przykładów przybrały nawet postać głoskową polską. Wyrazy takie nazywamy przyswojonemi.

Obok przyswojeń, które weszły już od wieków w użycie, spotyka się morfematy, pochodzenia również niepolskiego, których obcość jest jeszcze wyczuwana przez znaczną ilość Polaków władających językiem wspólnym. Są to przeważnie wyrazy i wyrażenia obce, już to pojawiające się w użyciu współczesnem wskutek braku odpowiednich wyrazów polskich, np. w zakresie sportu terminy *start*, *meta*, *goal*, już to występujące obok odpowiednich wyrazów rodzimych wskutek pewnego zamiłowania do cudzoziemszczyzny, np. *ekspert* zam. *rzeczoznawca* lub *biegły*, *erupcja* zam. *wybuch*, *interview* zam. *wywiad*, *desygnować* zam. *wyznaczyć*, *przeznaczyć* i t. p. O ile te wyrazy i wyrażenia obce, które są używane w braku rodzimych, można uważać za konieczne wyrazy techniczne, póki oczywiście nie pojawią się odpowiedniki polskie, o tyle wszystkie morfematy obce, które są używane bez żadnego uzasadnienia zamiast istniejących rodzimych, będziemy uważać za zbędne barbarzyzny.

Z punktu widzenia systematyki językowej rozróżniamy:

1. Barbaryzmy słownikowe:

a) barbaryzmy słowne: rozróżniać tu będziemy morfematy zapożyczone bezpośrednio, np. *ekspropriacja* zam. *wywłaszczenie*, *szykować* zam. *przygotowywać*, lub odwzorowane, np. *w pierwszym rzędzie* zam. *przedewszystkiem* z niem. *in der ersten Linie*, *ten ostatni* z niem. *der letzte*, *miarodajny* z niem. *massgebend* i t. p.;

b) barbaryzmy znaczeniowe, np. rusycyzm *pieniądze wyęczone* zam. *otrzymane*.

2. Barbaryzmy gramatyczne:

a) barbaryzmy fonetyczne, polegające na obcej wymowie morfematów polskich, np. żydowska lub francuska wymowa *r* tylnojęzykowego zam. polskiego *r* dźwiękowego, rosyjska wymowa zazębowego *ś* jako miękkiego *s* (*s'*);

b) barbaryzmy fleksyjne, np. germanizm *klucz od winda*;

c) barbaryzmy słowotwórcze, np. judaizmy: *Nie zauważyłem* zam. *nie zauważyłem* Mak. LZ 127, *Poco się sprzeczyć?* zam. *sprzeczać*, tm. 128;

d) barbaryzmy składniowe, np. judaizm *jakiego ty smaku poczuwasz?* Mak. LZ 118, zam. *jaki ty smak czujesz?*

Ze względu na pochodzenie mamy wśród wyrazów zapożyczonych: latynizmy, germanizmy, judaizmy, galicyzmy (z francuskiego), italanizmy, rusycyzmy, rutenizmy, czechizmy i t. p.

Niekiedy pod wpływem mody i dążności do popisania się znajomością obcych języków i nadania sobie w ten sposób powagi używa się wypowiedzeń polskich, przeplatanych wielką ilością barbaryzmów słownikowych w ich oryginalnej postaci gramatycznej. Tego rodzaju łączenie morfematów rodzimych z barbaryzmami w wypowiedzeniu zasadniczo polskiem nazywa się makaronizowaniem. W przeszłości istniały dwa okresy powszechnego makaronizowania w prozie, mianowicie wiek XVII i pierwsza połowa XVIII wieku, kiedy makaronizowano zapomocą słownictwa łacińskiego, oraz koniec wieku XVIII i początek wieku XIX, w którym pod wpływem mody nadużywano wyrazów i zwrotów francuskich. W dzisiejszej polszczyźnie makaronizowanie trafia się jeszcze niekiedy w rozprawach naukowych, w których jest ono wynikiem pewnej niedbałości o czystość języka lub rzadziej wynika z braku odpowiedniej terminologii rodzimej.

Od makaronizowania, które jest zwykle wynikiem mody i snobizmu, odróżnić należy przeplatanie polszczyzny innym językiem, wynikające z braku opanowania polszczyzny już to przez cudzoziemców, już to przez Polaków żyjących na obczyźnie. Takie mieszaniny językowe możnaby nazwać żargonami.

O ile barbaryzmy polegają głównie na użyciu form gramatycznych, przekształconych wskutek nieznajomości języka polskiego, wówczas tego rodzaju polszczyznę nazywamy też „łamaną”.

Literatura. M. Altbauer, O błędach ortograficznych i gramatycznych w zadaniach Żydów przemyskich, JP XIV 105, 139. — Al. Brückner, Walka o język (Wyrazy obce i ich znaczenie), Lwów 1917; — Wpływy języków obcych na język polski, Język polski i jego historia, Encyklopedia polska Akad. Umiej. II, 1 (tamże pełna literatura). — Nadto: J. Bliziński, Barbaryzmy i dziwolągi językowe, Kraków 1888. — Al. Brückner, Słownik etymologiczny języka polskiego, Kraków 1927. — Słownik wyrazów obcych M. Arcta, Warszawa 1928. — Z. Czarkowski, Słowniczek najpospolitszych rusycyzmów, Wilno 1909. — J. Janów i K. Nitsch, Błędy ortograficzne i gramatyczne w zadaniach polskich Rusinów lwowskich, JP IX 12, 16, 51, 52. — A. A. Kryński, Jak nie należy mówić i pisać po polsku Cz. I, Warszawa 1920. — J. Łoś, Gramatyka polska II (§ 390—5: Zapożyczenia). — Wł. Niedźwiedzki, Wy-

razy cudzoziemskie zbytczne w polszczyźnie, Warszawa 1917. — J. Otrębski, Lituanizmy słownikowe w dialekcie polskim na Wileńszczyźnie, JP XVI 79. — F. K. Skobel, O skażeniu języka polskiego w dziennikach i innych pismach osobliwie w Galicji, Kraków 1877. — St. Szober, Życie wyrazów, Biblj. T. M. J. P. Nr. 8 i 9.

Sprawie wyrazów obcych poświęcono wiele wzmianek w PJ i JP; tamże ważniejsze artykuły: A. Gawroński, O podstawie psychologicznej zapożyczania wyrazów obcych, JP VI 1, 46, 73. — Z. Klemensiewicz, B. Szeffsa O czystość i sprawność mowy polskiej, JP XIII 56. — E. Klich, Czy nowości słownikowe, PJ XII 108. — J. Łoś, Granice puryzmu, JP I 287. — K. Nitsch, Czy można wyrazy obce zawsze zastąpić polskimi, PJ VII 42; — W sprawie wyrazów obcych, JP VIII 138. — F. Przyjemski, M. Szukiewicz, Z. Weyberg, Redakcja, O czystości mowy polskiej, JP X 1, 7, 11, 12. — J. Rozwadowski, „Polonizmy, germanizmy i t. d.“, JP I 293. — M. Rudnicki, Brak granicy między t. zw. dźwiękonaśladowczością a zapożyczeniem, JP III 47. — K. Twardowski, Wpływy niemieckie w polskiej terminologii filozoficznej, PJ XII 5. — Z. Wasilewski, Próba usunięcia kilku wyrazów obcych, JP IX 118. — Por. też § 12.

§ 193. Koloryt morfematów. Wskutek omówionych poprzednio różnic w zasięgu morfematy posiadają niekiedy właściwości bardzo lotne, zależne od środowiska i jednostki, która ich używa, a mianowicie w zawartości ich występuje poczucie przynależności morfematów do pewnych środowisk, w których się je najczęściej spotyka. Tak np. w psychice współczesnej ogólnopolskiej wyrazy *buzdygan*, *pancerz*, *husarz*, *glewija*, *szczyt* 'tarcza', formy *w zamkach*, *zepsowały się* i t. p. łączą się z poczuciem przynależności do środowiska staropolskiego, wyrazy *obsadka*, *znaczy się* 'znaczy', *któs* i t. p. w środowisku krakowskim lub lwowskim przypominają środowisko warszawskie, wyrażenia *daj się wypchać*, *niech cię gęś kopnie* i t. p. budzą w środowiskach kulturalnych przedstawienia środowiska podmiejskiego, wyrazy *wirchy*, *grule* 'ziemniaki', *siąpi* 'pada drobny deszcz' stawiają nam przed oczy Podhale. To poczucie przynależności pewnych morfematów do pewnego środowiska ludzkiego oraz jego tła lokalnego, obyczajowego i t. p., będziemy nazywać kolorytem morfematów; tak zatem będziemy mówić, że wykrzyknik *ta joj* ma np. dla warszawiaka koloryt lwowski, wyraz *perka* 'ziemniak' — koloryt wielkopolski, wyrażenia *iść za labę* lub *na węgry* — mają dla dorosłego koloryt uczniowski, wyraz *pa-wiment* — ma dla dzisiejszego Polaka koloryt staropolski, wyraz *ekspropriacja* — ma koloryt obcy i t. p. Nie mnożąc przykładów, można ogólnie stwierdzić, że jest tyle rodzajów kolorytu

morfematów, ile istnieje środowisk terenowych, zawodowych i historycznych, lub wreszcie obcych, do których morfematy zasadniczo przynależą.

Morfemat posiada określony koloryt oczywiście tylko wtedy, gdy używający go człowiek wie, z którego środowiska morfemat ten pochodzi, a zarazem, jeśli jest dubletem wobec innego morfematu, właściwego w środowisku, w którym pewna jednostka żyje. Tak np. wyraz *obsadka* będzie mieć koloryt królewski dla galicjanina, który w tym znaczeniu używa wyrazu *rażka*, o ile uprzednio morfemat *obsadka* spotkał jako regionalizm królewski.

2. Tonacja morfematów.

§ 194. Wielu morfematów używa się tylko w pewnym typie języka, zależnym w swej jakości od sposobu użycia (język mówiony i pisany, czyli literacki) oraz od okoliczności i treści wypowiedzi (język potoczny i retoryczny, język poetycki i naukowy). Tak np. zwroty takie, jak *dostać po uszach*, *spuścić nos na kwintę*, są używane zasadniczo tylko w swobodnej mowie potocznej, wyrazy takie, jak np. *zdrój*, *krynica*, *kruż*, *chram* i t. p., pojawiają się najczęściej w języku poetyckim lub retorycznym, wyrazy takie, jak *prześlanka*, *wysnuć wniosek*, *analogicznie*, występują najczęściej w języku naukowym. Wynikające stąd poczucie, że niektóre morfematy przynależą do pewnego typu języka, będziemy nazywać ich tonacją.

Czy w pewnym powiedzeniu występuje silniej ich koloryt czy tonacja, rozstrzygają rozmaite okoliczności. Jeśli np. w utworze poetyckim napotkamy wyraz *macierz*, będzie on miał dla nas tonację poetycką, jeśli zaś tego samego wyrazu użyje powieściopisarz odtwarzający życie staropolskie XVI wieku, ten sam wyraz będzie posiadał koloryt staropolski. Podobnie wyraz *jeno* w utworze lirycznym będzie miał tonację poetycką, podczas gdy spotkany w *Chłopach* Reymonta posiada koloryt dialektyczny.

Specjalną dziedziną, w której wyrazy tracą koloryt staropolski, zyskując tonację poetycką o specjalnem zabarwieniu, jest t. zw. proza biblijna, a więc taka, jaką np. pisane są *Księgi Pielgrzymstwa* lub *Anelli*. W języku tych utworów zawiera się znaczna ilość archaizmów, nie posiadają one jednak

kolorytu staropolskiego, lecz specyficzną tonację poetycką, uwarunkowaną wzniosłą treścią wypowiedzeń poety. Pochodzi to stąd, że właściwości języka przekładu Wujka, znane z lektury, lub nauki religji, lub wreszcie z cytatów kaznodziejskich, w poczuciu dzisiejszego człowieka wyzwoliły się już ze swego kolorytu historycznego, natomiast stały się w jego świadomości koniecznym zasobem środków językowych związanych stale z tematami religijnymi lub takimi, które uczuciowo do nich się zbliżają.

3. Nastrój morfematów.

§ 195. Niektóre z morfematów mają mniej lub więcej określone zabarwienie uczuciowe; tak np. morfematy: *do stu diabłów, psiakrew, złodziej, szubrawiec, podły, podle, oszukać, domisko* kojarzą się z uczuciami ujemnymi, podczas gdy morfematy: *Bóg pomóż! szczęście Boże! rycerz, szlachetność, wzniosłe, zbawić, gołębiątko* — z uczuciami dodatnimi. Morfematy te mają zdolność łączenia się z pewnemi przeżyciami emocjonalnemi. Zdolność tę będziemy nazywać *nastrojem morfematów*.

Jeśli morfemat łączy się z uczuciami przyjemnemi, mówimy, że posiada *nastrój dodatni*, jeśli zaś kojarzy się z uczuciami niemiłemi, wówczas mówimy, że ma *nastrój ujemny*. Morfematy nie łączące się z żadnemi uczuciami, a więc pozbawione nastroju, będziemy dla jednostajności terminologii nazywać morfematami o *nastroju obojętnym*, mając i to na myśli, że dla jednego mogą one się kojarzyć w pewnych okolicznościach z *nastrojem dodatnim*, dla drugiego — z *ujemnym*.

Nastrój zwykle jest ściśle związany z treścią morfematu, czyli powstaje za jej pośrednictwem. Tak np. *nastrój* wyrazu *rycerz* łączy się z nim za pośrednictwem treści, którą stanowią cechy człowieka walczącego zasadniczo bezinteresownie dla jakiejś dobrej sprawy; *nastrój* wyrazu *złodziej* występuje również za pośrednictwem treści, którą stanowią cechy człowieka kradnącego cudze mienie. Tego rodzaju nastroje morfematów można by nazwać *nastrojami treściowemi*.

Nastrój morfematów wynika również z ich cech sferycznych. Tak np. wyrazy *pysk, zdycha*, stosowane zwykle do zwierząt, posiadają zabarwienie pewnego lekceważenia i pogardy, które wy-

stępuje tem silniej, jeśli je zastosujemy do człowieka. Tego rodzaju nastrój morfematów nazwiemy sferycznym.

Nastrój wynika niekiedy z kolorytu lub tonacji, np. przy ludowym *kobyła*, podmiejskiem *mózgownica* 'głowa', poetyckich *kruż*, *zdrój*. Ponieważ w poczuciu warstw wykształconych z przedstawieniami środowiska wiejskiego czy podmiejskiego kojarzą się uczucia pewnej „wulgarności“ lub „rubaszości“, przeto morfematy *kobyła*, *mózgownica* w języku wspólnym posiadają odpowiedni ujemny nastrój, odwrotnie zaś wyrazy *kruża*, *zdrój* przez swą tonację poetycką są związane z nastrojami dodatnimi. Tego rodzaju nastrój morfematów nazwiemy kolorytowym i tonacyjnym.

Nastrój morfematów, podobnie jak koloryt i tonacja, jest zależny od wielu okoliczności, a więc przede wszystkim od struktury psychicznej człowieka oraz od sytuacji, w której pojawia się morfemat. I tak wyraz *woda* dla człowieka spragnionego posiada nastrój niewątpliwie dodatni, podczas gdy normalnie jest on raczej nastrojowo obojętny. Podobnie wyrazy *róża* lub *gencjana* dla botanika będą zapewne nastrojowo obojętnymi, podczas gdy dla poety są związane z silnym nastrojem dodatnim. Niekiedy nastrój wyrazów może być wybitnie indywidualny; tak np. dla Słowackiego wyraz *żóraw* był silnie związany z nastrojem tęsknoty.

Literatura. Ch. Bally, *L'étude systématique des moyens d'expression*, Genève 1910; — *Le langage et la vie*, Genève 1913; — *Traité de stylistique française*, Heidelberg 1921. — Bourdon, *L'expression des émotions et des tendances dans le langage*, Paris 1892. — A. Gawroński, *Wartość uczuciowa deminutywów*, *Prace lingwistyczne ofiarowane J. Baudouinowi de Courtenay*, Kraków 1921.

4. Walory a sens morfematów.

§ 196. Koloryt, tonacja i nastrój morfematów stanowią osobną grupę właściwości, którą będziemy nazywać ich walorami. Właściwości te jasno wyróżniają się od tych dyspozycji, które łącznie nazwaliśmy sensem morfematów. O ile sens w pewnem środowisku jest do pewnego stopnia stały i niezmienny, a jego stałość stanowi konieczny warunek komunikatywnej funkcji mowy, o tyle walory morfematów w tem samem środowisku są znacznie bardziej dowolne, zależne od stopnia wykształcenia i od indywidualnej struktury psychicznej. Tak np. morfe-

mat *żołnierz* przy tym samym sensie będzie miał dla człowieka przekonanego o konieczności zbrojnego pogotowia dla obrony niepodległości nastrój wybitnie dodatni, podczas gdy dla antymilitarysty będzie posiadał nastrój ujemny. Morfemat *kartofel* będzie dla kogoś znającego język niemiecki posiadał koloryt obcy, podczas gdy dla nie znających języka niemieckiego morfemat ten będzie miał koloryt swojski. Morfemat *zdrój* będzie miał dla jednych tonację poetycką, podczas gdy dla innych będzie zupełnie identycznym co do walorów z morfematem *źródło*.

Sens, t. j. znaczenie i funkcje morfematów, oraz ich walory będziemy nazywać łącznie właściwościami semantycznymi morfematów, a kierunek nauki o języku, który się przede wszystkim nimi zajmuje — semantyką lub semazjologią opisową.¹

III. Wieloznaczność morfematów.

1. Znaczenie podstawowe i przenośne.

§ 197. Morfematy jednoznaczne i wieloznaczne. Mówiąc dotychczas o znaczeniu morfematów, traktowaliśmy je tak, jakby każdy z nich posiadał w tem samym środowisku tylko jedno znaczenie. W rzeczywistości takich morfematów jest stosunkowo bardzo niewiele. Tu należą liczebniki oznaczone oraz niektóre terminy naukowe, np. *pylnik*, *wodór*, *tlen*, *elipsa* i t. p. Tego rodzaju morfematy nazywamy *jednoznacznymi*, lub krótko — *jednoznacznikami*.

Natomiast większość morfematów posiada nawet w mowie potocznej po kilka znaczeń. Tak np. wyraz *krzyż* ma zasadniczo trzy znaczenia, t. j. odnosi się do trzech gatunków sygnatów: 1) do pewnego rodzaju kształtów, 2) do narzędzia tortury w kształcie krzyża, 3) do części ciała. Takie morfematy będziemy nazywać *wieloznacznymi* lub *wieloznacznikami*, a ich znaczenia — *obocznymi*.

§ 198. Znaczenie podstawowe i przenośne. Bardzo często mamy poczucie lub uzasadnioną pewność, że znaczenia oboczne pozostają w pewnym związku genetycznym na podsta-

¹ Semantyka historyczna zajmuje się badaniem zmian właściwości semantycznych, które zaszły w ciągu historycznego rozwoju języka.

wie jakiegoś oczywistego stosunku ich sygnatów. Tak np. mówiąc o *własnym dachu*, używamy tego wyrazu w znaczeniu obocznem 'domu' na podstawie stosunku części do całości; nazywając człowieka niezdarnego *słoniem*, używamy tego wyrazu w znaczeniu obocznem 'niezdary' na podstawie stosunku podobieństwa. W ten sposób zatem wyraz *dach* ma znaczenie dachu i domu, podobnie wyraz *słoń* odnosi się jużto do zwierzęcia, jużto do niezgrabnego człowieka. Wśród tych znaczeń obocznych uważamy pierwotniejsze za podstawowe, późniejsze — za przenośne, morfemat zaś użyty w znaczeniu przenośnem nazywamy przenośnią.

Między znaczeniem podstawowem a przenośnem jest zatem pewien ścisły związek. Takie morfematy można nazywać zbieżnie wieloznacznymi. Niekiedy jednak trudno jest wykryć związek znaczeń obocznych. Tak np. trudno ustalić związek między znaczeniem wyrazu *kosa* 'narzędzie rolnicze' a znaczeniem 'warkocz'. Tego rodzaju morfematy będziemy nazywać rozbieżnie wieloznacznymi (homonimami).

Zbieżność i rozbieżność znaczeń wieloznaczników jest oczywiście względna, a zależy od stopnia kultury środowiska, od wnikliwości indywidualnej, a wreszcie od wykształcenia gramatycznego. Droga subtelniejszej analizy można czasem odkryć łączność między znaczeniami pozornie rozbieżnych wieloznaczników. Tak np. można przypuszczać, że *rak* 'skorupiak' i *rak* 'choroba' są związane podobieństwem wywoływanego bólu. Czasem jednak ani wnikliwa analiza psychologiczna czy logiczna, ani nawet historia wyrazu nie potrafi przywrócić zbieżności znaczeń, gdyż okazuje się, że pewne treści weszły w związek z jakimś morfematem w sposób przypadkowy, tak że morfemat ze względu na swe pochodzenie jest wynikiem dwu niezależnych od siebie morfematów, pierwotnie różnych nawet co do składu fonetycznego, a niekiedy także co do pochodzenia; tak np. wyraz *bat* 'bicz' i 'statek' kontynuuje wyraz prastłowiański *batъ* i włoski *batto*. Są to właściwie dwa wyrazy o wspólnej postaci.

Literatura. A. Biese, *Das metaphorische in der dichterischen Phantasie*, Berlin 1889; — *Die Philosophie des Metaphorischen in Grundlinien dargestellt*, Hamburg-Leipzig 1893. — P. Chmielowski, *Stylistyka polska*, Warszawa 1903. — J. Cohn, *Die Anschaulichkeit der dichterischen Sprache*, *Zeitschrift für die Aesthetik* II, 1907. — J. Czubek, *Nieco o rozwoju języka*,

PJ II 33, 49. — A. Darmsteter, *La vie des mots*, Paris 1918. — A. Dauzat, *La vie du langage*, Paris 1910. — M. Dessoir, *Ästhetik und allgemeine Kunstwissenschaft* (Die Anschaulichkeit der Sprache 353—68), Stuttgart 1906. — E. Elster, *Prinzipien der Literaturwissenschaft*, II. Stilistik, Halle 1911. — G. Gerber, *Die Sprache als Kunst*, Berlin 1885. — A. Krasnowolski, *Przenośnie mowy potocznej*, Warszawa 1905—6. — R. Lehmann, *Poetik* (VIII. Sprache und Anschauung), München 1919. — F. Mauthner, *Beiträge zu einer Kritik der Sprache*, Stuttgart-Berlin 1906—13. — R. M. Meyer, *Deutsche Stilistik*, München 1913 (tamże wyczerpująca literatura). — Th. Meyer, *Das Stilgesetz der Poesie*, Leipzig 1901. — J. Müller, *Das Bild in der Dichtung*, München 1903. — Kr. Nyrop, *Grammaire de la langue française* IV, Copenhagen 1913; — *Das Leben der Wörter*, Leipzig 1903. — J. Rozwadowski, *O zjawiskach i rozwoju języka*, Kraków 1921. — H. Roetteken, *Poetik* (I, 1. Die Sprache und das innere Bild), München 1902. — Ch. Sechehaye, *La stylistique et la linguistique théorique*, Mélanges Saussure, 1908. — I. Stein, *Porównania i przenośnie*, PJ VII 81, 97, 129. — J. Vendryes, *Le langage*, Paris 1921.

§ 199. Przenośnie żywe i martwe. Każdy język obfituje w mnóstwo morfematów, w szczególności wyrazów i wyrażeń, których znaczenie podstawowe w momencie ich użycia zupełnie się już nie uświadamia. Tak np. mówiąc o *pająku* w znaczeniu 'świecznik', nie uświadamiamy sobie, że wyraz ten w znaczeniu podstawowym odnosi się do owada. Tego rodzaju przenośnie będziemy nazywać *martwymi*.

Przenośnie, których używamy z pełnem poczuciem ich właściwego znaczenia, np. *wziąć nogi za pas*, *rzucić okiem*, *gwiazdy mrugają* i t. p. będziemy nazywać przenośniami *żywymi*. Te z pośród nich, które weszły w powszechne użycie językowe, np. *nie mieć serca* w znaczeniu 'nie mieć uczucia', *ciągnąć kogoś za język* w znaczeniu 'z trudem od kogoś się o czemś dowiadywać', będziemy nazywać przenośniami *utartymi*, w przeciwieństwie do przenośni doraźnych, czyli nowotworów znaczeniowych, a więc przenośni, które jeszcze nie weszły w powszechne użycie, np. *widział dokładnie, jak się powietrze rozdarło*, *przeorane ognistym pługiem olbrzymiej błyskawicy* Przyb. Krzyk 56.

§ 200. Katachrezy. Niekiedy na tle powiedzenia występują przenośnie utarte, które kolidują podstawowym znaczeniem albo między sobą, albo z innymi morfematami powiedzenia. Typowym przykładem takiej kolizji jest powiedzenie Żeromskiego: *krwa- wilo się w nim stare serce, z którego tły wszystkie dawno już wyciekły* Żer. WRz. 64. Kolizja ta wynika, o ile sobie uświadomimy, że w sercu nigdy nie ma łez. W tym wypadku wyrażenie to przenośnie znaczy, że ktoś już wypłakał wszystkie łzy.

że znajdował się w stanie zupełnego wyczerpania uczuciowego. Tego rodzaju przenośnie nazywamy *katachrezami*.

Podobnie jak w tym wypadku, bardzo często kolizja znaczeń nie jest już wyczuwana, tak że zwroty w zasadzie katachrestyczne ustaliły się w języku, rażą zaś tylko niektórych, np. *większa połowa, godzina łaciny trwała 45 minut* i t. p. Niekiedy jednak przy zbyt silnej kolizji treści powstaje zwrot komiczny, np. w powiedzeniu: *w piątek wykonano ostatni ścieg przy budowie nowych linii tramwajowych* PJ III 52. Geneza takiej katachrezy jest również jasna: *wykonano ostatni ścieg* znaczy tu przenośnie tyle, co 'wykonano ostatnie prace', mimo to jednak obraz ściegu zestawiony z linjami tramwajowymi pozostaje w zbyt rażącej kolizji.

§ 201. Oksymoron. Od katachrez należy odróżniać przenośnie, które w podstawowym znaczeniu wyznaczają cechę pozornie sprzeczną z treścią drugiego wyrazu, np. *niemy krzyk, wymowne milczenie*, natomiast w znaczeniu przenośnym są one zgodne. A więc np. *krzyk* w połączeniu z przymiotnikiem *niemy* ma znaczenie jakiegokolwiek oznaki, np. błagalnego wysunięcia rąk.

§ 202. Przyczyny użycia przenośni. Przenośnie, zwłaszcza doraźne, pojawiają się w naszej świadomości najczęściej na tle pobudzonej uczuciowości, która ułatwia kojarzenie przedstawień i spostrzeganie już to podobieństw, już to pewnych stałych związków między sygnatami. Tego rodzaju przenośnie będziemy nazywali ekspresyjnymi. Przenośnie te występują wówczas, gdy możemy i staramy się swobodnie wypowiadać swoje stany uczuciowe.

Niekiedy odwrotnie ze względów konwencyjnych unikamy morfematów, które w pewnej sytuacji mogą razić zbyt silnym nastrojem, i z tego powodu zastępujemy je mniej nastrojowymi przenośniami. Tak np. używamy przenośni dla pewnych części ciała i pewnych czynności fizjologicznych, podobnie też w pewnych okolicznościach zamieniamy morfematy odnoszące się do chorób lub śmierci, a więc mówimy np. *zamknął oczy, pożegnał się ze światem, skończył* zamiast *umarł*. Bardzo często też zastępuje się morfematy odnoszące się do większych przewinień, o ile je popełnił ktoś, kto uchodził dotychczas za uczciwego człowieka, a więc mówimy np. *sprzeniewierzył, minął się z prawdą* zamiast *ukradł, skłamał*. Tego rodzaju przenośnie nazywamy eufemistycznymi lub krótko eufemizmami.

Niekiedy na tle silnego nastawienia uczuciowo ujemnego,

krępowanego w pewnej mierze względami konwenansu, powstają przenośnie o wprost odwrotnem znaczeniu podstawowem, np. *ładnieś się spisać* (zamiast *brzydko*), *mądry jesteś* (zamiast *głupi*). Ten typ przenośni, będący w rezultacie eufemistycznym, ale powstający na tle pobudzonej uczuciowości, nazywamy przenośniami ironicznymi.

2. Rodzaje przenośni ze względu na stosunki sygnatów.

§ 203. Morfematy styczne. Morfematy mogą się w naszej świadomości kojarzyć na podstawie częstych związków, które zachodzą w doświadczeniu między odpowiadającymi im sygnatami. Tak np. wyraz *dom* kojarzy się z wyrazami *próg*, *dach*, *ściany* i t. p. Takie kojarzące się ze sobą morfematy będziemy nazywali morfematami stycznymi.

Kojarzenia te zdarzają się przy następujących ważniejszych rodzajach związków zachodzących między sygnatami:

1. Przy stosunku podobieństwa:

a) bezpośredniego, np. *kwiaty* — *rubin*, *słońce* — *złoto*;

b) analogicznego, np. *wielbłąd* (wobec pustyni) — *okręt* (na morzu), *gwiazdy* (na niebie) — *ziarno* (na roli).

2. Przy styczności przestrzennej, na której polegają następujące rodzaje związków:

a) stosunek części i całości, np. *dach* — *dom*, *głowa* — *człowiek*, *mórg* — *pole*;

b) stosunek sygnatu i jego zwykłego otoczenia, np. *stół* — *pokój*, *okręt* — *morze*, *Sukiennice* — *rynek krakowski*, *myśl* — *głowa*, *uczucie* — *serce*; *rola* — *plug*, *rolnik*, *drukarnia* — *drukarz* i t. p.;

c) stosunek stałej przynależności pewnego osobnika do grupy, np. *Mickiewicz* — *poeta*; *hetman* — *Tarnowski*;

d) stosunek posiadania, np. *kontusz* — *szlachcic*, *sukmana* — *chłop*; *blazen* — *kaduceusz*;

e) stosunek zależności, podlegania, np. *car* — *Rosjanie*, *Cesarz* — *Rzymianie*; *wódz* — *żołnierze*;

f) stosunek symboliczny, np. *laury* — *sława*, *buława* — *hetman*; *rycerz* — *szabla*, *sprawiedliwość* — *waga*;

3. Stosunek właściwości i pewnego podłoża, np. *białość* — *śnieg*, *zieleń* — *liście*, *warczenie* — *pies*; *słońce* — *jasność*, *koń* — *bieg*.

4. Przy styczności czasowej, czyli przy współczesnem lub kolejnem istnieniu, np. *bitwa pod Grunwaldem — rok 1410, Kmicic — wojny szwedzkie; dziś — jutro, wiosna — lato.*

5. Przy stosunku oddziaływania, na którym w rozmaitej mierze polegają następujące rodzaje związków:

a) przyczyna i skutek, np. *deszcz — błoto, praca — zarobek, rana — ból, uderzenie — odgłos; łoskot — upadek;*

b) sprawca i czynność, np. *rolnik — orać, krawiec — szyć; siać — siewca, heblować — stolarz;*

c) czynność i wytwór, np. *budować — dom, szyć — suknia; ścieg — szyć, rysunek — rysować;*

d) sprawca i wytwór, np. *Mickiewicz — Pan Tadeusz, architekt — dom; utwór — poeta;*

e) czynność i narzędzie, np. *kosić — kosa, heblować — hebel; ięta — szyć, ranić — miecz;*

f) sprawca i narzędzie, np. *rolnik — pług, krawiec — ięta; pióro — pisarz, miecz — wojownik;*

g) czynność i materiał, np. *złocić — złoto, tynkować — tynk; cegła — murować, atrament — pisać;*

h) materiał i wytwór, np. *miedź — grosz, spiż — armaty; zbroja — żelazo, kamienica — cegła.*

Wskutek tych rozmaitych związków granica między znaczeniami morfematów stycznych niekiedy zaciera się i jeden z nich przejmuje znaczenie drugiego jako przenośne. Wśród tak powstających przenośni wyróżniono najrozmaitsze ich gatunki według rodzaju zachodzących między sygnatami stosunków.

§ 204. Metafory. Metaforami będziemy nazywać przenośnie będące wynikiem podświadomego, rzadziej uświadomionego, porównania, przyczem na podstawie podobieństwa sygnatów użyty zostaje morfemat odnoszący się w podstawowem znaczeniu do wzoru porównania.¹ Tak np. mówiąc o drobnym śniegu: *w powietrzu unosiły się drobne diamenty*, mamy w świadomości podobieństwo igiełek śnieżnych do diamentów i nie zaznaczając porównania, oznaczamy igielki zapomocą rzeczownika *diamenty*, będącego nazwą wzoru ukrytego w podświadomości porównania. Wspólną cechą wzoru i rzeczy porównanej będziemy nazywać podstawą metafory.

¹ W dotychczasowej terminologii nazwy „metafora” i „przenośnia” traktowano jako równoznaczniki. Tutaj ogranicza się pojęcie metafory do jednego rodzaju przenośni, mianowicie do tego, który powstaje tylko na podstawie stosunku podobieństwa.

§ 205. Rodzaje metafor ze względu na sferę. Wskutek użycia metafory bardzo często następuje przeniesienie morfematu do innej sfery, a w związku z tem powstaje pewna ukryta kolizja cech sferycznych odpowiednich sygnatów. Jest ona wynikiem pobudzonej uczuciowości i żywego kojarzenia przedstawień, a tem samem osłabionego działania refleksji. Podobnie też działa metafora na odbiorcę. Ze względu na rodzaje dziedzin, a zarazem sfer morfematów, rozróżniamy następujące ważniejsze rodzaje metafor:

1. Metafory używotniające (używotnienia), t. j. morfematy należące do dziedziny żywotnej, a zastosowane w dziedzinie nieżywotnej, np. *Las rzedniał, malał, kosodrzewina na lewo szła zboczem wgórę, wyżej siedziały limby* Witk. NP II 245; *Aż na środek pierwszej izby laził ogromny piec z brudnych kaflí* Żer. LB II 77; *stożą się w błękit nieba nagie, poczerniałyby wirchów* Witk. NP I 8; *zimno żelazną garścią chwyciła... zapuszczało... szpony, potrząsając... dreszczem* Żer. WRz. 8.

2. Metafory odżywotniające (odżywotnienia), t. j. morfematy przynależne do dziedziny nieżywotnej, zastosowane zaś w dziedzinie żywotnej, np. *i znowu spokojnie, równo, uroczo płynęła rzeka ludzka na chodnikach* Żer. LB II 2; *od bryły dragońskiej odpadł jakgdyby odszczep końcowy i przemierza szybko przestrzeń w odwrotnym kierunku* Żer. WRz. 66.

3. Metafory uosabiające (uosobienia, personifikacje), t. j. morfematy przynależne w podstawowym znaczeniu do dziedziny osobowej, a zastosowane w dziedzinie nieosobowej, np. *stare topole huczały głucho hymny* Żer. WRz. 92; *nad omdlałemi w upale drogami snuły się kłęby złotawej kurzawy* Reym. PDz. 17; *książka polska dostała galopujących suchot i umiera powoli, smutno patrząc łzawemi oczyma, czy jej ktoś nie poratuje* Mak. Wyc. 13; *dzień się wiosenny rozpromienił i uśmiechał, patrząc, jak się wróble kąpały w ulicznym kurzu i jak słońce, strojąc sobie żarty, jak żak z lusterkiem, zagnała zaglądało ludziom w oczy, uganiało po ulicach, płoszyło jaskółki i przeskakiwało z dachu na dach* Mak. AA 201; *nad niemi wisiało błękitne niebo i słońce przebierało złocistemi palcami wśród kwiatów i gałęzi* Reym. PDz. 119.

4. Metafory odosabiające (odosobienia), t. j. morfematy należące do dziedziny nieosobowej, a zastosowane w dziedzinie osobowej, np. *w cieniu wysokiego muru fabryki bawiło się*

stado dzieci Żer. LB 44; a więc wyraz *stado*, przynależny do dziedziny żywotnej, ale nieosobowej (*stado cieląt, gęsi*), zastosowany został do dzieci.

5. Metafory uzmysławiające (uzmysłowienia), t. j. morfematy przynależne do dziedziny zmysłowej, a użyte w dziedzinie niezmysłowej, np. *duśza w niej rozdarła się* Żer. WRz. 190; *myśli jakieś błyskały w ciemni uczuć* tm. 171.

Oczywiście metafory używotniające i uosabiające, zastosowane w dziedzinie niezmysłowej, są zarazem metaforami uzmysławiającymi, np. *postrach szedł przed nami na mil tysięcy i miast tysięcznych otwierał zawory* Wysp. Warsz. 12.

§ 206. **Metafory w obrębie poszczególnych sfer.** Poza omówionymi rodzajami zamiany sfer morfematów jest mnóstwo metafor, które polegają na zamianie ściślejszych zakresów w obrębie poszczególnych sfer, np. *uśmiech zakwitł na ustach* Żer. WRz. 129; *tkanie zamuliło słowa*, tm. 179; *zapalają się jaskrawe zadry żółtego kaczeńca* Witk. I 19; *płyną po zboczach ciemną falą lasy kosodrzewiny* tm. I 18; *słońce syplące się z południa roztopia zieleń smreków* tm. I 19; *wszędzie chwieją się miękkie kępy bujnej paproci; wznoszą się świecezniki różowego złotogłowiu; ...ogromne pompony purpurowych ostów, ... żółte kity rozwartych chciwie kielichów naparstnic, festony gencjan; ...kuliste baldachimy litworu* tm. I 20; *morze płomieni przewalało się z sykiem i traskiem* Reym. PIz. 69; *w pobliżu Zakopanego rosną wysokie góry, Tatry, będące wielkim naszym bogactwem* Mak. Wyc. 208.

§ 207. **Metafory analogiczne i jakościowe.** Metafory mogą polegać na poczuciu wspólności pewnej jakości, np. *burakowa* (czerwona jak burak) *twarz*, inne zaś na analogji czyli podobieństwie stosunku, np. *okręt pustyni* w znaczeniu 'wielbłąd', przyczem wchodzi w rachubę podobieństwo stosunku wielbłąda do pustyni i okrętu do morza. Pierwszy typ metafor nazywamy metaforami jakościowymi, drugi — metaforami analogicznymi.

Literatura. H. Elzenberg, O funkcji poznawczej wysławiania się obrazowego, Przegl. Filoz. XXXI 1928. — W. Stern, Die Analogie im volkstümlichen Denken, Berlin 1893.

§ 208. **Metafory realistyczne i hiperboliczne.** Niekiedy metafory są wyrazem wzorów bardzo oddalonych od przedmiotu porównania, np. gdy nazywamy bardzo grubego człowieka sło-

niem, a bardzo chudego *patyczkiem*. Tego rodzaju metafory nazywamy hiperbolicznymi, lub krótko hiperbolami, w przeciwieństwie do metafor realistycznych, t. j. takich, których podstawa jest naturalna, niewyszukana.

§ 209. Synekdochy. Morfematy, które są użyte przenośnie na podstawie szeroko pojętego stosunku części do całości, nazywano synekdochami. Ze względu na rozmaite rodzaje tego stosunku rozróżniamy różne rodzaje synekdoch:

1. Synekdochy, które właściwie odnoszą się do części fizycznej jakiegoś przedmiotu, przenośnie zaś oznaczają całość, np. *nie wejdę w twoje progi* (do twego domu), *najprzyjemniej mieszkać pod własną strzechą* (we własnym domu).

2. Rzadsze są synekdochy, które właściwie odnoszą się do całości, przenośnie zaś są zastosowane do części, np. *mieli dość lasu* (zam. drzewa), *by zapalić wielkie ognisko*.

3. Inny typ synekdoch polega na użyciu morfematu nadrzędnego zamiast podrzędnego, np. *czworonóg* zam. *koń*, *śmiertelnicy* zam. *ludzie*.

4. Rzadziej pojawia się odwrotnie morfemat podrzędny zamiast nadrzędnego; o ile morfematem przenośnym jest nazwisko, np. *Krezus*, *Ksantypa* zam. *bogacz*, *złośnica*, to tego rodzaju synekdochy nazywamy antonomazjami.

5. Osobny typ synekdoch stanowią rzeczowniki użyte w formie pojedynczej zamiast mnogiej, np. *Dźwięczał nareszcie pod ich zdobywczym sandałem lód, zasklepiający niziny! Pięta uderzała o grude calizny* Żer. WM 2.

6. Rzadsze są formy mnogie zamiast pojedynczych, np. *Wrą po kryształach konjaki i poncze* Mickiewicz, Zima miejska.

7. Do synekdoch zalicza się też morfematy odnoszące się właściwie do pewnej jakości, zastosowane przenośnie do jej podłoża, np. *zieloność okryła rany ziemi* Żer. WRz. 150; *las szedł w górę, wśród wielkich głązów, oplątanych zielonością* Witk. NP II 243; tu należą także wyrazy *bieda*, *piękność* w znaczeniu 'biedna osoba', 'piękna osoba'.

8. Bardzo często, odwrotnie, jakość bywa wymieniana zapomocą morfematu odnoszącego się właściwie do jej podłoża, np. *Czerwona, krwawa hostja słońca zagasta w odmęcie* Reym. PDz. 5.

Niekiedy mamy synekdochy pozorne. Zachodzi ten wypadek wówczas, gdy mówiący istotnie kieruje swą uwagę na część

przedmiotu, abstrahując w pewnym momencie od jego całości, np. *spragnione oko chwyciło daleki widok tej swobodnej wody, zielonej równiny łąk, sinych lasów, nikłymi liniami ginących w przestworzu Żer. LBI 63; nogi cudzoziemców brodziły w głębokiej pościeli takrocznego ulistwienia, w szelestnym puchu barwy poźłocistej Żer. WM 68*. W tego rodzaju przykładach mamy zjawisko analogiczne, jak przy obrazach kinowych, które ilustrują pochód wojska w skrócie obejmującym tylko poruszające się nogi.

§ 210. Metonimje. Metonimjami nazywamy przenośnie użyte na podstawie innych rodzajów współistnienia przestrzennego i współczesności lub następstwa czasowego. Ze względu na rozmaite odcienie tych stosunków rozróżniamy następujące rodzaje metonimij:

1. Metonimja w znaczeniu podstawowym odnosi się do pewnego całokształtu przestrzennego, przenośnie zaś do tego, co się w tej przestrzeni znajduje, np. *Warszawa wrzała, całe miasto wyległo na ulicę, wychylał liczne puhary, w czasie wojny stracił stajnię wyścigową*.

2. Metonimja w podstawowym znaczeniu odnosi się do pewnego narządu, który jest domniemanem siedliskiem przeżyć przenośnie wymienianych, np. *ma tęgą głowę, wielkie serce*.

3. Metonimja w podstawowym znaczeniu odnosi się do jakiegoś przedmiotu, będącego w posiadaniu osoby, którą oznacza przenośnie, np. *salon jednak już się napełnił, ...zjawiają się dumnie dwa fraki* Mak. LZ 230.

4. Metonimja w podstawowym znaczeniu odnosi się do władcy, przenośnie zaś oznacza grupę podległych mu ludzi, np. *Czarniecki pobił Szwedów pod Warką*.

5. Metonimja w podstawowym znaczeniu odnosi się do symbolu, np. *zdobył wawrzyny* (zam. sławę), *otrzymał wielką buławę* (zam. wielkie hetmaństwo).

6. Metonimja odnosi się właściwie do pewnego okresu czasu, przenośnie zaś — do objętych przezeń zdarzeń, np. *chwile dawne, w czasie zamierzchtë, stawały się dzisiejszemi, o sile wyrazistości większej, niż ją wówczas posiadały Żer. WM 69*.

7. Metonimja w podstawowym znaczeniu odnosi się do przyczyny, przenośnie zaś — do skutku, np. *żyć z pracy*, t. j. z zarobku, będącego skutkiem pracy.

8. Metonimja w podstawowym znaczeniu odnosi się do sprawcy lub narzędzia, przenośnie zaś — do wytworu,

np. *lubię Matejkę, Mickiewicza, słyszę skrzypce, zginął od mlecza* (czasem zaś odwrotnie wytwór zamiast sprawcy, np. *tysiąc głosów wrzało, zbrodnia została ukarana*).

9. Metonimja w podstawowym znaczeniu jest nazwą materiału, przenośnie zaś odnosi się do sporządzonego zeń wytworu, np. *ryknęły spiże, ubierać się w jedwabie, wojowników okutych w żelazo* Żer. WM 71.

10. Metonimja w podstawowym znaczeniu odnosi się do czynności, w przenośnym zaś — do przedmiotu pozostającego w jakimś do niej stosunku, np. *umeblowanie* 'czynność — meble', *wyjscie* 'czynność — miejsce, którem się wychodzi'.

IV. Wielofunkcyjność morfematów.

§ 211. Omawiając poprzednio (§ 179) formy morfematów, traktowaliśmy je narazie tak, jakby każda z nich posiadała tylko jedną funkcję. Są to jednak wypadki dość rzadkie; tak np. wołacz zasadniczo odnosi się tylko do osoby, którą wzywamy. Większość form morfematu ma po kilka funkcyj. Tak np. wielofunkcyjną jest forma l. poj. *koń*, której używamy nie tylko w zastosowaniu do jednego konia, ale także gdy mówimy o wszystkich koniach wogóle; tak samo dopełniacz *ojca* w wyrażeniu *dom ojca* wyróżnia dom według właściciela, podczas gdy w wyrażeniu *kochał ojca* odnosi się do ojca jako tego, kogo ktoś kochał. Podobnie forma *idziemy* ustanawia nie tylko czas teraźniejszy czynności, ale też może odnosić się do czynności przyszłej, np. w powiedzeniu: *Narazie pójdziemy spać, rano idziemy na poszukiwania* Mak. ŚL 146.

Zazwyczaj jedna z tych funkcyj jest jakby najbardziej wyrazista i bezpośrednio się nam narzuca, zwłaszcza gdy pewną formę rozważamy w oderwaniu od sytuacji lub tekstu. Tak np. sama forma *koń* nasuwa nam myśl o jednym tylko koniu, forma *idziemy* sama przez się wskazuje nam na czynność współczesną chwili mówienia. Otóż funkcje występujące najczęściej w użyciu pewnych form będziemy nazywać podstawowymi, inne zaś, uwydatniające się stosunkowo rzadziej i to na tle związku z innymi wyrazami powiedzenia, nazwiemy wtórnymi. Od funkcji podstawowej najczęściej formy gramatyczne mają swe nazwy techniczne. Tak np. formę *biorąc* nazwano imiesłowem „współczesnym“, ponieważ sama przez się nasuwa nam

myśl o czynności, która odbywa się współcześnie z inną czynnością, chociaż w pewnych powiedzeniach odnosi się do czynności następczej (funkcja wtórna), np. *Do czwartej (baterji) dotarły już tylko resztki szwadronu, biorąc ją ostatnim wysiłkiem* Dąbr. WDzP III 33.

V. Współodnośność morfematów.

§ 212. Morfematy współodnośne. Podobnie jak znaczna ilość morfematów wskutek swej wieloznaczności odnosi się do wielu sygnatów, tak samo wielkiej ilości sygnatów w tem samym środowisku przysługuje po kilka morfematów. Z tego punktu widzenia niektóre sygnaty można traktować jako wieloimienne. Tak np. tę samą roślinę nazywamy jużto *ziemniakiem*, jużto *kartoflem*, ogół uczniów z tego samego poziomu nauczania można nazwać jużto *uczniami*, jużto *klasą*, to samo zwierzę można nazwać *bułankiem* lub *koniem*, ten sam budynek *domem* lub *kamienicą*. Wszystkie takie morfematy, które mogą się odnosić do tego samego sygnatu, nazywamy współodnośnemi (współznacznikami), zaś ich wzajemny stosunek — współodnośnością.

W poczuciu językowym pewnej grupy językowej zwykle jeden z pośród morfematów współodnośnych uchodzi za najbliższy, za najbardziej odpowiadający pewnemu sygnatowi. Morfemat taki nazywać będziemy właściwym, inne zaś współodnośne morfematy — warjantami lub morfematami zastępczemi.

§ 213. Równoznaczniki. Wśród morfematów współodnośnych są pewne grupy morfematów o zupełnie takim samym znaczeniu, np. *blawatek* — *chaber*, *źródło* — *zdrój*, *dziato* — *armata*, *młódź* — *młodzież*. Tego rodzaju morfematy będziemy nazywać równoznacznikami.

Równoznaczniki spotykane w mowie tej samej warstwy zwyczajnie różnią się pewnymi właściwościami. I tak np. jeśli porównamy wyrazy *ziemniak* i *kartofel*, stwierdzimy, że pierwszy z nich ma podstawę znaczeniową ('rosnący w ziemi') oraz koloryt swojski, podczas gdy drugi podstawy tej nie posiada, a dla niektórych ma koloryt obcy.

Podobnie da się ustalić różnicę w zawartościach wyrazów *źródło* i *zdrój*. Oba w dzisiejszem poczuciu językowym podstawy nie posiadają, natomiast wyraz *zdrój* ma tonację poetycką lub

koloryt zawodowy lekarski (balneologiczny), podczas gdy wyraz *źródło* ma tonację potoczną i naukową. W związku z tem wyraz *zdrój* ma nastrój dodatni, wyraz *źródło* zaś jest nastrojowo obojętny.

Tak samo wyraz *młódź* ma tonację poetycką i jest nastrojowo dodatni, tak że trudno go użyć w połączeniu z przydawkami wyrażającymi ocenę ujemną (np. *niesforna młódź*), natomiast wyraz *młodzież* ma tonację potoczną.

Współistnienie równoznaczników, a zarazem różnice ich właściwości semantycznych wynikają stąd, że w języku jednostkowym, a w większym jeszcze stopniu w języku pewnej grupy pojawiają się morfematy z innych środowisk geograficznych, kulturalnych, czasowych, a nawet obcych. Tak np. pewna jednostka, wychowana w b. Galicji i używająca od młodości morfematów: *kwaśne mleko*, *rączka do pisanja*, *mieszanina* 'wędliny rozmaite', po paroletnim pobycie w b. Królestwie zyskuje w swym zasobie językowym morfematy równoznaczne: *zsiadłe mleko*, *obsadka*, *rozmaitości* i może je równolegle wprowadzać do języka literackiego. Podobnie w języku literackim ustalił się wyraz *wirch* jako równoznacznik *szczytu*. Używanie tego rodzaju równoznaczników czasem różniczkuje się według zasadniczych typów mowy, stając się ich charakterystyczną cechą. Tak np. wyraz *macierz*, będący równoznacznikiem wyrazu *matka*, stał się charakterystycznym specjalnie dla języka poetyckiego i retorycznego, a użyty bez uzasadnienia w języku potocznym, razi nas przez kontrast właściwego sobie kolorytu i tonacji poetyckiej.

§ 214. Równoważniki. Jest pewien zasób morfematów, które mogą występować w stosunku współodnośności mimo różnych treści, np. *Kościuszko* — *zwycięzca z pod Racławic*, *Sienkiewicz* — *autor Trylogji*, *popętnić przestępstwo* — *popaść w kolizję z kodeksem karnym*. Dawniejszy język poetycki obfitował w tego rodzaju warjanty; tak np. Mickiewicz w wierszu „Zima miejska“ herbatę jako napój nazywa: *z chińskich ziół ciągnionemi treściami*, sanie — *śliskim powozem*. Jakkolwiek są to morfematy współodnośne, posiadają one treść inną, a więc nie są równoznaczne; tak np. nazwa *Kościuszko* odnosi się do Tadeusza Kościuszki, nie wysuwa jednak na pierwszy plan pewnych jego cech lub czynów, podczas gdy warjant *zwycięzca z pod Racławic* podkreśla wyraźnie, że chodzi o Kościuszkę, jako pogromcę Moskali w bitwie pod Racławicami.

Tego rodzaju morfematy współodnośne nazywają się równoważnikami, a równoważnik obszerniejszy, stanowiący wobec jednowyrazowego morfematu właściwego całe wyrażenie, nazwano w dawnej retoryce peryfrazami.

§ 215. Antyfrazy. Stosunkowo rzadsze są warjanty, które są zaprzeczeniem przeciwieństwem morfematu właściwego; tak np. zamiast *rzecz wielkiej wagi* mówimy niekiedy *rzecz niemałej wagi*, zamiast *mądry człowiek* mówimy *nieglupi człowiek*, zamiast *głupi* mówimy *niemądry* i t. p. Morfematów tych nie można uznać za równoznaczne; mimo pozornej równowartości ich w powiedzeniach morfemat *niemały* w swem znaczeniu nie jest równy morfematowi *wielki*, gdyż często coś może nie być małe, a nie jest tem samem wielkie.

Również nie można takich współodnośników zaliczyć do morfematów równoważnych, gdyż nie są one związane w sposób ustalony z temi samemi sygnatami. Ze względu na specjalny stosunek treści tych morfematów będziemy odpowiednie warjanty nazywać antyfrazami.

§ 216. Morfematy okolicznościowo współodnośne i bliskoznaczniki. Wiele morfematów występuje bardzo często w stosunku współodnośności; tak np. bardzo często *króla* nazywamy *władcą* lub *monarchą*, często ten sam *budynek* nazywamy *gmachem*, *kamienicą* lub *domem*. Tego rodzaju morfematy, występujące zwyczajowo jako współodnośne, bez względu na pewne drobne różnice w znaczeniu, będziemy nazywać morfematami zwyczajowo współodnośnemi lub bliskoznacznikami.

Niekiedy jednak współodnośnemi mogą być morfematy o znaczeniu wybitnie różnem; tak np. w powiedzeniu *ogromne brzozy, podarte pociskami, całe w strzępach i ranach, zmagaly się z wiatrem. Białe kolumny chwiały się na wszystkie strony, bijąc długimi gałęziami* Reym. PDz. 94; *ogromne brzozy* i *białe kolumny* są morfematami współodnośnemi, odnoszącemi się do tych samych drzew, przyczem morfemat drugi ma znaczenie przenośne. Takie oddalone znaczeniem morfematy współodnośne będziemy nazywali okolicznościowo współodnośnemi.

§ 217. Ważniejsze rodzaje bliskoznaczności. Wśród morfematów bliskoznacznych można wyróżnić kilka ważniejszych typów ze względu na pewne charakterystyczne stosunki ich znaczeń:

1. Przedewszystkiem za bliskoznaczniki uważamy morfematy współrzędne różniące się w treści cechami sferycznemi, np. *umierać — zdychać, twarz — gęba — pysk, rodzić się — powstawać*.

2. Zasadniczo każdy morfemat nadrzędny można uznać za bliskoznacznik wobec podrzędnego. Stosunek ten występuje tem wyraźniej, jeśli podrzędny różni się od nadrzędnego:

a) ze względu na ogólne wskazanie rozmiarów, np. *drzewo — drzewko, dom — domek, dom — domisko*;

b) ze względu na wskazanie stopnia właściwości, np. *biały — bielutki, czarny — bardzo czarny, zielony — jasnozielony*;

c) ze względu na wskazanie krotkości przejawu, np. *iść — chodzić, nieść — nosić*;

d) ze względu na wskazanie aspektu przejawu, np. *nieść — zanieść, robić — zrobić*;

e) ze względu na wskazanie sposobu odbywania się przejawu, np. *iść — łazić, biec — pędzić* i t. p.

3. Za bliskoznacznice można wreszcie uważać morfematy różniące się tylko nastrojem, np. *dziecko — dzieciątko, parasol — parasolisko, ciepło — cieplutko* i t. p.

VI. Współfunkeyjność morfematów.

§ 218. Podobnie jak często jedna forma ustanawia rozmaite postawy sygnatów, czyli posiada wiele funkeyj, tak samo też jednej funkeyji może odpowiadać w tem samem środowisku kilka różnych form morfematów. Tak np. czas czynności można określić prawie bez różnicy narzędnikiem lub miejscownikiem, np. *latem* lub *w lecie*, podobnie czynność nakazaną można wymienić rozkaznikiem, np. *Piszcie!* — lub bezokolicznikiem, np. *Pisać!* Wszystkie takie formy, a w ogólności morfematy, które mogą mieć tę samą funkeyję, będziemy nazywać współfunkeyjnemi.

W poczuciu językowem pewnego środowiska zazwyczaj jedna z form uchodzi za najbardziej odpowiadającą pewnej funkeyji, stąd będziemy ją nazywać formą właściwą, inne zaś — formami zastępczemi.

Kategorie wyrazów.

Literatura. Charakterystykę poszczególnych kategorii wyrazów (t. zw. części mowy) zawierają wszystkie podręczniki gramatyki. Szczegółowo zagadnienie to omawiają: Rozwadowski, Wortbildung und Wortbedeutung, Heidelberg 1904. — J. Łoś, Stosunek zdania do innych typów morfologicznych, RF XLVI; — Składnia w GZ; — Gramatyka polska (II. Słowotwórstwo), Lwów 1925. — St. Szober, Zarys językoznawstwa ogólnego, Warszawa 1924; rec. W. Porzeziński, Przegl. Hum. III i IV. — Nadto osobne artykuły: J. Łoś, Podział na części mowy, JP IV 7. — T. Benni, O t. zw. częściach mowy. Przegl. Hum. I. — W. Porzeziński, O t. zw. częściach mowy słów kilka, Przegl. Hum. II. — W sprawie podziału wyrazów na wypowiedniki i spójki (§ 7): H. Gaertner, O t. zw. wyrazach samodzielnych i niesamodzielnych, JP XVI 33, tamże obszerna dyskusja: H. Oesterreicher i H. Gaertner, O przyimkach i spójnikach w roli samodzielnych powiedzeń, tm. 75; — T. Sinko, W sprawie t. zw. części mowy, tm. 112; — M. Dłuska, Ex re wypowiedników i spójek, tm. 163.

I. Rzeczowniki.

1. Znaczenie.

§ 219. Przedmiotowość rzeczowników. W treści rzeczowników mieści się przede wszystkim cecha pewnej samodzielności ich sygnatów. Tak np. treść rzeczownika *trójkąt* obejmuje nie tylko te szczegóły, które można wymienić zapomocą określenia 'płaszczyzna ograniczona trzema przecinającymi się linjami', ale nadto 'wyodrębniona i usamodzielniona w naszej myśli od otoczenia i innych nie wymienionych sygnatów tak, że może stanowić podłoże naszych rozważań', jednym słowem to, co może być tematem naszych myśli i wypowiedzeń. Tak ujmowane w naszej myśli sygnaty, wymieniane zapomocą rzeczowników, będziemy nazywali ich przedmiotami. Wynikającą stąd właściwość znaczeniową rzeczowników będziemy nazywać ich odnośnością przedmiotową.

Właściwość tę posiadają rzeczowniki odnoszące się nie tylko do rzeczy materialnych, ale też do ich cech, a więc np.

rzeczownik *czerwoność*. Odnosi się on do czerwonej barwy tak, jak przymiotnik *czerwony*, ale nadto wyraża stwierdzenie, że barwa ta przez wymienienie jej zapomocą rzeczownika zostaje w naszym myśleniu wyodrębniona i usamodzielniona od podłoża, któremu przysługuje.

§ 220. Przedmioty rzeczowników. Przedmioty rzeczowników mogą być dwojaki: 1) albo konkretne, t. j. istniejące materialnie w świecie fizycznym lub pomyślane tak, jakby samodzielnie w świecie fizycznym istniały; 2) albo oderwane (abstrakcyjne), t. j. najrozmaitszego rodzaju właściwości, a więc jakości oraz czynności i stany.

Ze względu na ten podział przedmiotów będziemy rozróżniać rzeczowniki konkretne, np. *stolarz, koń, buk, kamień, smok* i t. p., oraz oderwane, np. *białość, pokrewieństwo, zycie* i t. p.

§ 221. Podział rzeczowników ze względu na gatunki właściwości. Wśród właściwości będących sygnatami rzeczowników wyróżniamy przede wszystkim jakości, t. zn. właściwości, które pojmujemy jako niezależne od czasu. Niezależność ta jest oczywiście względna, bo np. 'kłótniowość' jako właściwość pewnej jednostki może ustąpić 'zgodliwości', 'zieloność' tego samego liścia może ustąpić 'żółtości', myśląc jednak o tych właściwościach, przypisujemy im pewną niezależność od czasu.

Drugą grupę właściwości stanowią przejawy,¹ czyli właściwości pojmowane jako istniejące lub następujące po sobie w ścisłej zależności od czasu, np. 'bieg, witanie, bielenie się, schnięcie' i t. p. Są to zatem właściwości, których cechą istotną stanowi zależność od czasu.

Stosownie do tych gatunków właściwości będziemy rozróżniać wśród rzeczowników oderwanych rzeczowniki jakościowe i przejawowe.

§ 222. Podział rzeczowników ze względu na postaciowość i bezpostaciowość przedmiotów. Wśród przedmiotów konkretnych istnieją przedmioty, które nie mają ściśle określonych rozmiarów i kształtów, dokładnie wyróżnionych części oraz ilości składników, np. *gawiedź, azot, mąka, żelazo, wołowina, słoma* i t. p. Tego rodzaju przedmioty będziemy nazywać bezpostaciowymi, w przeciwieństwie do przedmiotów postaciowych, takich jak np. *koń, dąb, stół* i t. p.

¹ Terminem tym obejmujemy sygnaty czasowników oraz większości rzeczowników odczasownikowych, czyli t. zw. czynności i stany.

Podobne rozróżnienie można przeprowadzić też wśród przedmiotów oderwanych. Trudno tu wprawdzie mówić o rozmiarach, kształtach, częściach czy ilościach składników, dają się jednak niekiedy zauważyć tak wyraźne analogje, że pojęciem postaciowości i bezpostaciowości można objąć też właściwości. I tak np. właściwość wymieniana zapomocą wyrazu *zieleń* jest czemś niewątpliwie bardziej uchwytnem, aniżeli właściwość wymieniana wyrazem *zieloność*. Jeszcze jaśniej występuje ten stosunek w zakresie przejawów: mówiąc o *biegu*, ujmujemy przejaw ten jako coś wymiernego, bardziej uchwytnego, niż gdy mówimy o *bieganiu*. Mając na myśli te trudne zresztą do ścisłego zdefiniowania różnice, można mówić o postaciowości i bezpostaciowości także niektórych przedmiotów oderwanych.

Ze względu na to rozróżnienie, dotyczące przedmiotów, można również wśród rzeczowników rozróżniać: rzeczowniki postaciowe i bezpostaciowe.

§ 223. Sfery rzeczowników. Wśród przedmiotów konkretnych wyodrębnia się najsilniej grupa istot, którym przypisujemy osobowość. W przeciwieństwie do niej wszystkie inne przedmioty, zarówno konkretne, jak i oderwane, uważamy za nieosobowe. Stosownie do tego rozróżnienia dzielimy także odpowiednie rzeczowniki na osobowe, np. *wieśniak*, *pracownik*, *chłopiec*, *uczeń* i t. p., i nieosobowe, np. *wół*, *kamień*, *kwiat*, *mądrość*, *bieganie* i t. p.

Ponadto odróżniamy istoty żyjące od przedmiotów nieżywych, a stosownie do tego rzeczowniki dzielimy na żywotne, np. *rybak*, *ptak*, i nieżywotne, np. *kamień*, *lipa*, *rozum*. Dzieląc w ten sposób rzeczowniki, kierujemy się ogólnem poczuciem, na którem opierają się wszystkie językowe zjawiska, że za żywe uważamy wszystko to, co z własnej woli może się poruszać, a więc z tego punktu widzenia nazwy roślin, chociaż odnoszą się do czegoś, co również pod pewnym względem żyje, traktujemy jako rzeczowniki nieżywotne.

Te wyróżnione dziedziny przedmiotów będziemy nazywać ich sferami, przenośnie zaś będziemy mówić też o sferach rzeczowników, mając na myśli stwierdzenie, do jakiej sfery należy przedmiot wymieniony zapomocą pewnego rzeczownika.

§ 224. Rodzaj rzeczowników. Wymieniając zapomocą rzeczowników osoby i niektóre zwierzęta, stwierdzamy jako ich cechę albo płeć męską, albo żeńską, albo niedojrzałość płciową.

Stąd rozróżniamy rzeczowniki męskie, np. *brat, wół*, żeńskie, np. *siostra, kotka*, i nijakie, np. *dziecko, kocię*.

Istnieje jednak mnóstwo rzeczowników, zwłaszcza nieosobowych, które mogą odnosić się zarówno do osobników męskich, jak żeńskich i nijakich, np. *człowiek, chrabąszcz, mysz, koń, kot* i t. p. Ponadto, obiektywnie rzecz biorąc, nie możnaby z tego punktu widzenia stwierdzać rodzajowości przedmiotów martwych. Ponieważ jednak odpowiednie rzeczowniki mają formy takie same, jak rzeczowniki męskie, żeńskie i nijakie, przeto według postaci głoskowej form rzeczowniki *chrabąszcz, buk, kamień* nazywamy męskimi, rzeczowniki *mysz, lipa, szafa* — żeńskimi, rzeczowniki *koto, okno, ramię* — nijakimi.

To rozróżnienie ma wagę nie tylko formalną, co się zaznacza także w formie określających przymiotników, ale też znajduje swe odbicie w treści, stanowiąc w niej pewien czynnik potencjalny; używając tych rzeczowników jako uosobień w bajkach lub alegoriach, przypisujemy ich sygnatom postać męską lub kobiecą, tak np. *chrabąszcza* przedstawia się jako mężczyznę, *zimę* lub *mądrość* — jako kobiety.

Wynikającą stąd właściwość znaczeniową rzeczowników nazywamy ich rodzajem.

Literatura. J. Handel, Problem rodzaju gramatycznego (tamże szczegółowa bibliografia), PKJ Nr. 9, Kraków 1921.

§ 225. Rzeczowniki ogólne i jednostkowe. Rzeczowniki, podobnie jak inne morfematy, posiadają zakres. Do zakresu rzeczownika należą przedmioty, które możemy zapomocą niego wymieniać. Ze względu na zakres można wyróżnić rzeczowniki, które przysługują (przynajmniej w pewnym znaczeniu) tylko jednemu przedmiotowi, np. *księżyc, Wisła*, czyli rzeczowniki jednostkowe, oraz rzeczowniki ogólne, które przysługują większej ilości przedmiotów, np. *dom, stół, koń, mężczyzna* i t. p.

§ 226. Rzeczowniki pospolite i własne. Jest znaczny zasób rzeczowników, które przysługując jako imiona lub nazwiska rozmaitym osobom oraz stanowiąc zawołania dla zwierząt, wyznaczają w sposób wyraźnie określony tylko tę właśnie cechę, że osoby te lub zwierzęta posiadają dane imię lub nazwisko, np. *Stanisław, Azor, As* i t. p. Podobnie też nazwy miejscowości, zapomocą których je od siebie odróżniamy, również same przez się wyznaczają tylko ich nazwę, np. *Warszawa, Poznań*,

Wista, Chełmowa Góra i t. p. Nazwy te wyznaczają inne cechy tylko wtedy, jeśli poza nazwą znamy dokładniej przedmiot, do którego się odnoszą, a więc np. imię *Stanisław* zyskuje dla nas dopiero wówczas pełną treść, gdy wiemy, do kogo imię to się odnosi. Tego rodzaju rzeczowniki nazywamy własnemi, w przeciwieństwie do rzeczowników pospolitych, wyznaczających inne cechy, a nie wyłącznie imię, nazwisko, nazwę miejscowości lub zawołanie zwierzęcia.

§ 227. Rodzaje rzeczowników ze względu na podstawę znaczeniową. Ze względu na rodzaje podstawy różniamy następujące ważniejsze kategorie rzeczowników:

1. Czynniki, t. j. ujmujące sygnat jako czynnik jakiegoś przejawu okolicznościowego lub zawodowego:

a) od działania, np. *władca, kupiec, wojak, badacz, łgarz, opilec, oszukiwiec, pijak, kpiarz, zabójca; brodziec, świstak, ryjek, wyjec; zatruwacz* i t. p.; są to zatem rzeczowniki wyznaczające w treści jakiś przejaw jako cechę przedmiotu;

b) od wytworu, np. *studniarz, piernikarz*; rzeczowniki te ujmują osoby jako spełniające zawodowe czynności przez wyznaczenie ich wytworu;

c) od narzędzia, np. *kosarz*, t. j. ujmujące sygnat jako czynnik przez wyznaczenie narzędzia zawodowej czynności;

d) od materiału, np. *złotnik, druciarz*; przedstawienie zawodowej czynności jest tu wywołane przez wyznaczenie materiału;

e) od miejsca, np. *młynarz, pocztarz*; czynność jest tu wyznaczona przez wyznaczenie miejsca zawodowej pracy;

f) skłonnościowe, np. *herbaciarz, karjerowicz*; czynność, do której ktoś jest skłonny, jest wyznaczona za pośrednictwem jej obiektu.

2. Odbiorniki, t. j. ujmujące sygnat jako podlegający biernie jakiejś czynności, np. *wisielec, męczennik, wychowanec*.

3. Wytwórcze, t. j. ujmujące sygnat jako wytwór jakiejś czynności:

a) od działania, np. *rzeźba, prośba, kuksaniec, przestępstwo, rysunek, bieg* i t. p.;

b) od materiału, np. *arsenjak, byczak, wiśniak, korzeniak*.

4. Materiałowe, a więc ujmujące sygnat jako materiał:

a) przeznaczeniowe, a więc stwierdzające, do jakiego działania sygnat jest przeznaczony, np. *czyściwo, paliwo*;

b) pochodzeniowe, t. j. zawierające w treści przedstawienie przedmiotu, z którego jakiś materiał został uzyskany, np. *dębina*, *cielęcina*.

5. Narzędne, t. j. ujmujące sygnat jako narzędzie czynności:

a) od działania, np. *chodak*, *czerpak*, *sprawdzian*, *siekacz*, *strzelba*;

b) od czynnika, np. *lekarstwo*.

6. Miejscowe, t. j. ujmujące sygnaty jako miejsca:

a) według przeznaczenia, t. zn. od działania, do którego miejsce jest przeznaczone, np. *skocznia*, *jadalnia*;

b) dzierżawcze, t. j. od właściciela, np. *Kraków*, *Antonin*;

c) od mieszkańców, np. *Michałowice*, *Strzelce* i t. p.;

d) od zwierząt i roślin, które w pewnym miejscu się znajdowały lub znajdują, np. *babiniec*, *gotębiniec*, *kartoflisko*.

7. Rodzajowe, np. *jaśminiec* 'rośliny, do których należy jaśmin', a więc od gatunku, objętego przez rodzaj wymieniony rzeczownikiem.

8. Zbiorowe, od osobników należących do zbioru, np. *nauzcicielstwo*, *ludność*, *kosztowności*, *żelaziwo*.

9. Parzyste, od osobników, np. *rodzice*, *nożyce*, *rączęta*.

10. Ustrojowe, a więc ujmujące sygnat jako składający się z części:

a) od części pojedynczych normalnej wielkości, np. *nożyce*, albo anormalnych rozmiarów, np. *brodacz*;

b) od części mnogich, np. *kudłacz*.

11. Częściowe, od całości, do których należą, np. *cepak* 'część cepów', *okiennica*, *toporzysko*.

12. Samicze, od samca, np. *kocica*, *lwica*.

13. Nazwiska żon, od mężów, np. *Wróblowa*, *Jeziorska*.

14. Nazwiska córek, od ojca, np. *Wróblówna*, *Dulębianka*.

15. Nazwiska synów, od ojca, np. *Marciniak*.

16. Ośrodkowe, ujmujące sygnat jako znajdujący się w pewnym otoczeniu, np. *warszawiak*, *krakowianin*, *niebianin*, *budarz*, *bursarz*, *dworak*; *agreściak*; *borówka*, *ziemniak*.

17. Porównawcze, a więc ujmujące przedmiot przez porównanie z jakimś wzorem:

a) upodabniające, np. *garbiak* 'rodzaj wrzodu', *szafraniec* ludowa nazwa rudego, *tasiemiec*;

b) zdrobniałe, np. *domek*, *stolik*;

c) zgrubiałe, np. *szablica, domisko*.

18. Charakterystyczne:

a) od jakości, np. *plugacz, ślepiec; głuszec, bielak; czernica*;

b) od ilości, np. *pierwszak, trojak*.

19. Jakościowe, a więc rzeczowniki odnoszące się do jakości i stosunków:

a) od jakości, np. *białość, zieleń, bliskość, podobieństwo*;

b) od podłoża, np. *męstwo, chamstwo*.

20. Zawodowe, np. *kapłaństwo, tkactwo, górnictwo*.

21. Przejawowe:

a) od narzędzia, np. *koszenie, ważenie*;

b) od miejsca, np. *brodzenie, lądowanie*;

c) od jakości, np. *bielenie, siwienie*;

d) od wytworu, np. *zbatwanie, tumanienie*;

e) od wzoru (upodabniające), np. *myszkowanie, bobrowanie*.

2. Funkcje.

§ 228. Funkcje rzeczowników. Omawiając znaczenie rzeczowników, posługiwaliśmy się jako przykładami tylko temi ich formami, zapomocą których odpowiadamy na pytanie, jak się coś nazywa, a więc np. *człowiek, koń, lipa, kamień, białłość, bieganie* i t. p. Każda z tych form jest jednak jednym z szeregu morfematów, posiadających naogół podobną postać fonetyczną i to samo znaczenie, np. rzeczownik *koń* jest jednym ogniwem szeregu: *konia, koniowi, koniu, konie* i t. p. Cechy nieistotne, w których ujmujemy sygnaty tych form, będziemy nazywać postawami tych sygnatów, a zdolność poszczególnych morfematów do ustanawiania tych postaw bez różnicy znaczenia — ich funkcjami. Różnice te naogół nie wpływają na jednolite znaczenie poszczególnych morfematów, wskutek czego uważamy je za jeden rzeczownik w rozmaitych formach.

§ 229. Liczba. Rzeczowniki odnoszące się do przedmiotów postaciowych mają po dwa szeregi form, np. *koń, konia, koniowi, koniu, koniem* — *konie, koni, koniom, końmi, koniach*. Gdy chodzi nam o wymienienie jednego tylko osobnika, musi być stosowany pierwszy z tych szeregów, stąd szereg ten nazywamy formami liczby pojedynczej. Drugi szereg form stosujemy zwykle, gdy wymieniamy większą ilość osobników. Formy tego szeregu nazywamy formami liczby mnogiej.

W staropolszczyźnie istniał nadto trzeci szereg form, stosowanych wówczas, gdy wymieniano dwa osobniki, np. *dwa chłopa*, *dwu chłopu*, *dwoma chłopoma*. Odpowiednie formy nazywamy formami liczby podwójnej.

Z istnienia tych szeregów form wynika ta funkcja rzeczowników, którą nazywamy jego liczbą. Różnice form obu liczb polegają na różnicy w odnośności rzeczowników, a więc są związane z tem, czy rzeczownik odnosimy do jednego przedmiotu, czy do większej ich ilości, natomiast zasadniczo nie mają wpływu na treść rzeczowników; zasób cech każdego przedmiotu, stanowiących treść rzeczownika, nie jest zależny od tego, czy je wyznaczamy przedmiotom zapomocą form liczby pojedynczej, czy mnogiej.

§ 230. Funkcje form pojedynczych. Zasadniczo formy liczby pojedynczej odnoszą się do poszczególnych jednostek gatunku, jak np. forma *pies* w powiedzeniu: *W podwórzu pies ujadł na każdego przechodnia*. Tak użyte formy liczby pojedynczej będziemy nazywać formami jednostkowo pojedynczemi, a ich funkcję uznajemy za podstawową.

Często jednak formy liczby pojedynczej odnoszą się do całego gatunku, a więc do wszystkich osobników równoimiennych, np. *Pies jest zwierzęciem kręgowem*. W tym wypadku rzeczownik *pies* znaczy tyle, co *każdy pies* lub *wszystkie psy*. Tak użyte formy będziemy nazywać formami gatunkowo pojedynczemi.

Niekiedy formy pojedyncze odnoszą się do grupy jednostek nie wyczerpującej całości gatunku, np. *Ateńczyk spalił zamek i świątynie*, *Winem napętnia święcone naczynie* (Ujejski, Maraton). Oba rzeczowniki: *Ateńczyk*, *naczynie*, mimo formy pojedynczej, znaczą tu tyle, co: *Ateńczycy*, *naczynia*. W tego rodzaju powiedzeniach, występujących najczęściej w języku poetyckim, rzeczownik w formie pojedynczej odnosi się do grupy, której reprezentantem jest jednostka, stąd tak użyte formy pojedyncze będziemy nazywać grupowo pojedynczemi lub synekdochami liczbowymi.

Formy gatunkowo i grupowo pojedyncze posiadają funkcje wtórne.

§ 231. Funkcje form mnogich. Formy mnogie zasadniczo odnoszą się do sum nie wyczerpujących całości gatunku, np. *Drogą wracali chłopi z jarmarku*. Tak użyte formy będziemy

nazywać w szczegółowych rozróżnieniach formami sumarycznie mnogimi. Posiadają one funkcję podstawową form mnogich.

Niekiedy formy te odnoszą się do całości gatunku, np. *Konie należą do zwierząt kręgowych*; wówczas forma *konie* znaczy to samo, co *wszystkie konie*. Formy takie będziemy nazywać formami gatunkowo mnogimi.

Ponadto w formach mnogich należy rozróżniać dwa odcienie funkcji liczby:

1) formy mnogie, użyte w zastosowaniu do poszczególnych jednostek zosobna wziętych, np. *żołnierze nieśli karabiny*, a więc w znaczeniu 'każdy żołnierz niósł karabin';

2) formy mnogie, użyte odnośnie do pewnej ilości jednostek pojętych jako zbiorowisko, np. *żołnierze tworzą wojsko* lub *żołnierze przetoczyli armatę*, t. j. wszyscy razem, pewnym zbiorowym wysiłkiem.

W pierwszym wypadku mówimy o formach rozdzielczo mnogich, w drugim zaś — zbiorowo mnogich.

Formy gatunkowo, rozdzielczo i zbiorowo mnogie posiadają funkcje wtórne.

§ 232. Rzeczowniki pojedyncze. Przez rzeczowniki pojedyncze rozumieć będziemy takie, które mają formy wyłącznie pojedyncze (singularia tantum). Rozróżniamy wśród nich kilka kategorii:

1. Nazwiska oraz nazwy miejscowości, np. *Piast, Tokio*, o ile nie mówimy o kilku tegoż imienia lub nazwy osobnikach, jak np. *W szwadronie było dziesięciu Stanisławów*; *Są dwie Pragi: jedna stolica Czechosłowacji, druga — przedmieście Warszawy*. Niekiedy używamy form nazwisk wielkich ludzi na oznaczenie ludzi posiadających podobne zalety, np. *Niewielu mieliśmy Koperników* (synekdocha).

2. Rzeczowniki odnoszące się do zbiorowisk żywych o nie-dość wyrazistej postaci (bezpostaciowych), ale o składnikach postaciowych, np. *szlachta, gawiedź, hałastra, motłoch, bydło, przedstawicielstwo, nauczycielstwo*, podczas gdy rzeczowniki odnoszące się do zbiorowisk postaciowych mają też formy mnogie, np. *kupy, masy, tłupy, stada, trzody, zgraje* i t. p.

3. Rzeczowniki odnoszące się do mas bezpostaciowych o cząsteczkach również bezpostaciowych,¹ np. *azot, mąka, miód*,

¹ Bezpostaciowość ich wynika jużto z małych rozmiarów, jużto ze ścisłego zespolenia w masie, na którą się składają.

piasek, siarka, śmietana, szron, stód, wełna, żelazo. Tu należą także nazwy materiałów, np. *dębina, leszczyna, wołowina, cielęcina*. Niekiedy forma pojedyncza odnosi się zarówno do części, jak i do masy, np. *słoma, trawa, pszenica*.

Niektóre z tych rzeczowników mają formy l. mnogiej, lecz o nieco innem znaczeniu, a więc: a) dla gatunków mas, np. *zboża, mięsiwa, wody*; b) dla wielkich rozmiarów pewnej masy, np. *deszcze, lody, piaski, śniegi*; c) dla przedmiotów z pewnych materiałów, np. *lody* (cukiernicze), *srebra, żelaza* (metonimje).

§ 233. Rzeczowniki mnogie. Rzeczownikami mnogimi (pluralia tantum) nazywamy te, które mają formy wyłącznie l. mnogiej. Są to następujące kategorie rzeczowników:

1. Nazwy miejscowe własne, oznaczające w przeszłości istotnie mnogich mieszkańców lub właścicieli krajów lub miejscowości, np. *Niemcy, Włochy, Michałowice* (w XII w. *Michałowicy*, t. j. synowie Michała).

2. Rzeczowniki odnoszące się do czynności i obrzędów trwających dłuższy przeciąg czasu lub składających się z szeregu poszczególnych czynności, np. *chrzciny, imieniny, zaduszki, żałoby, zwiady* i t. p.

3. Rzeczowniki odnoszące się do mas o częściach bardziej postaciowych, np. *drwa, opitki, otręby, wytloczyńy*.

4. Rzeczowniki odnoszące się do przedmiotów złożonych z dwu lub więcej części, mniej więcej jednakowych, np. *baranki* (jako nazwa futra), *drzwi, dudy, grabie, kleszcze, łędwie, wnętrzości*.

5. Rzeczowniki odnoszące się do par, np. *rodzice, rączęta, oczęta* i t. p.

§ 234. Osoba. Drugą funkcją form rzeczowników jest zdolność ustanawiania stosunku, w jakim znajduje się jakiś przedmiot do osoby słuchającej. Tak np. formy *człowiek, człowieka* i t. d. odnoszą się do osoby nie będącej słuchaczem powiedzenia, czyli do t. zw. w gramatyce osoby trzeciej, podczas gdy forma *człowiecze* odnosi się do osoby, która słucha, lub do której swe powiedzenie zwracamy, czyli do osoby drugiej. Stąd wśród form rzeczowników rozróżnimy formy drugosobowe czyli wołacze oraz formy trzeciosobowe.

Wynikającą stąd funkcję form rzeczowników będziemy nazywać ich osobą.

§ 235. Funkcje przypadkowe. Trzecią funkcją rzeczowników jest zdolność ustanawiania stosunków, w jakich znajduje

się przedmiot rzeczownika do sygnatów innych wyrazów powiedzenia, a tem samem stosunków, w jakich się znajdują wyrazy względem siebie. Tak np. forma *koń* w powiedzeniu *koń biegnie* ustanawia konia jako sygnat podmiotowy; w wyrażeniu *głowa konia* formą *konia* ujmujemy to samo zwierzę jako całość, by przez jej wymienienie wyznaczyć cechę głowy polegającą na tem, że jest częścią ciała końskiego; w wyrażeniu *dał koniowi siana* koń jest pojęty jako to zwierzę, dla którego siano było przeznaczone.

Te rozmaite funkcje będziemy nazywać funkcjami przypadkowemi, a odpowiednie formy rzeczowników — ich przypadkami.

§ 236. Funkcje rzeczowników a znaczenie. Różnice funkcyj zasadniczo nie wpływają na znaczenie rzeczownika, które we wszystkich formach pozostaje niezmienione. Nieliczne tylko rzeczowniki mają dwa szeregi form liczby o odmiennem znaczeniu, przyczem formy pojedyncze odnoszą się do przedmiotów bezpostaciowych, formy mnogie zaś — do postaciowych, np. *brud* — *brudy*, *żelazo* — *żelaza*, *srebro* — *srebra*, *światło* — *światła*, *niesprawiedliwość* (jako nazwa wady) — *niesprawiedliwości* (poszczególne wypadki krzywdy), *ciasto* — *ciasta*, *piasek* — *piaski*, *strój* — *stroje* i t. p. Są to właściwie rzeczowniki wieloznaczne, przyczem jedno znaczenie jest związane z formami pojedynczemi, drugie zaś — z formami mnogimi.

II. Przymiotniki.

1. Znaczenie.

§ 237. Przymiotniki jako wyrazy jakościowo odróżniające. Przymiotnikami nazywa się wyrazy o podobnej postaci głoskowej, np. *biały*, *biała*, *białe*, *białego*, *białej*..., *biali*, *białe*, *białych*... etc, odnoszące się do tej samej jakości, pojmowanej jako cecha odróżniająca przedmiotów, przyczem różnica form zależy od rodzaju, liczby i funkcji przypadkowej rzeczowników, zapomocą których przedmioty te bywają wymieniane.

W określeniu tem zawiera się kilka momentów, które wymagają uwydatnienia:

1. Przymiotniki ze względu na swe sygnaty są więc wyrazami jakościowemi.

2. Ze względu na stosunek do przedmiotu, którego te jakości są cechami, przymiotniki są wyrazami odróżniającymi.

3. Ze względu na stosunek do rzeczowników, zapomocą których te przedmioty wymieniamy, przymiotniki są wyrazami określającymi.

4. W związku z tem każdy przymiotnik obejmuje szereg form, które nie zależą od różnych odcieni samej jakości, lecz od rodzaju i funkcji rzeczownika, zapomocą którego przedmiot bywa wymieniany, a więc np. *biały koń*, *biała klacz*, *białe żrebię*, *białe konie* i t. p. Formy te ze względu na ich przeznaczenie będziemy nazywali formami łączności. Zasadniczo zatem, mówiąc o przymiotnikach, należałoby poszczególne formy nazywać formami łączności rodzajowej, liczbowej i przypadkowej, dla krótkości będziemy jednak posługiwać się temi samemi terminami, jak przy rzeczownikach, a więc będziemy rozróżniać formy rodzaju i liczby oraz przypadki.

5. Wskutek swej częstej łączności z rzeczownikami oraz wskutek istnienia form łączności przymiotniki same mogą w pewnych wypadkach odnosić się także do odróżnianych zapomocą nich przedmiotów. Z tego względu, rozpatrując znaczenie izolowanych przymiotników, wyosobnionych zupełnie z powiedzenia, można je traktować tak, jakby same odnosiły się do przedmiotów posiadających odpowiednią cechę, a więc w tym sensie można stwierdzić, że przymiotnik *biały* znaczy tyle, co *biały przedmiot*, przedmiot zaś ten występuje w takim razie scharakteryzowany tylko co do rodzaju i postawy. W tem tkwi różnica między przymiotnikiem takim, jak *ślepy*, a rzeczownikiem *ślepiec*. Sam przymiotnik *ślepy* znaczy tyle, co jakiś nieznany bliżej jeden ślepy osobnik męski, osobowy lub zwierzęcy, podczas gdy rzeczownik *ślepiec* odnosi się wyraźnie tylko do człowieka, przyczem treść jego obejmuje dość znaczny zasób cech, które przypisujemy człowiekowi ślepemu, a więc pewien sposób chodu oraz pewne wynikające z kalectwa konsekwencje życiowe, które wywołują współczucie. Zamiast *ślepiec* możemy powiedzieć też *niewidomy*; w tym wypadku wyraz ten bezspornie będzie się odnosił tylko do człowieka, a poza nastrojem nie będzie się niczem różnił od rzeczownika *ślepiec*. Takie wyrazy, jak *niewidomy*, uważa się jednak już nie za przymiotniki, lecz za rzeczowniki o formie przymiotnikowej.

§ 238. Formy łączności. Każdy przymiotnik jest zbiorem form, których różnica głoskowa jest zasadniczo zależna od rodzaju i postawy rzeczownika, zapomocą którego wymieniamy odróżniany przedmiot. Stąd więc każdy przymiotnik posiada odpowiednie formy dla obu liczb, dla wszystkich przypadków, a w pewnej mierze też dla poszczególnych rodzajów.

O ile można jednak stwierdzić ścisłą równoległość z rzeczownikami w zakresie form liczby i przypadków, o tyle istnieje pewien nieco odmienny układ form rodzaju. Zasadniczo przymiotniki posiadają osobne formy liczby pojedynczej dla trzech rodzajów, natomiast w liczbie mnogiej w odpowiednich przypadkach istnieją tylko dwa szeregi form: jeden dla osób męskich, np. *biali, mądrzy, roztropni*, drugi — dla wszelkich innych przedmiotów, np. *wysokie (wielbłądy, kobiety, żyrafy, szafy, domy i t. p.)*. Pierwszy szereg, odpowiadający rzeczownikom osobowym męskiemu, będziemy nazywać formami mocnymi (męskoosobowymi), drugi szereg — formami słabymi (rzeczowymi).

§ 239. Zakres przymiotników. Jak wynika z poprzednich uwag, przymiotniki pozostają w stosunku do dwu szeregów sygnatów: *a)* do własnych sygnatów, czyli do jakości, do których się odnoszą, *b)* do sygnatów rzeczowników, które odróżniają, lub inaczej mówiąc, do przedmiotów, które zapomocą nich są charakteryzowane. Mając na względzie ten dwójaki stosunek, będziemy mówić o dwojakim zakresie przymiotników: *a)* wewnętrznym, czyli o zasobie jakości, do których odnosi się przymiotnik, *b)* zewnętrznym, czyli o zasobie przedmiotów, które przymiotnik charakteryzuje.

Te dwa typy zakresu przymiotników są w ścisłym ze sobą związku: im zakres wewnętrzny jest szerszy, tem szerszy jest zarazem zakres zewnętrzny, t. zn. mówiąc mniej ogólnie, przymiotnik nadrzędny, odnosząc się do większego zasobu jakości, niż podrzędny, może charakteryzować zarazem większą ilość przedmiotów, a więc np. przymiotnik *jasny*, odnosząc się do wszystkich jasnych barw, charakteryzuje większą ilość przedmiotów, niż np. przymiotnik *żółty*.

§ 240. Gatunki przymiotników ze względu na podstawę znaczeniową. Wśród przymiotników wyróżniamy przede wszystkim przymiotniki bezpośrednie, które wprost wy-

mieniają jakość przedmiotu, np. *biały, czarny, krzywy, twardy, szybki, dobry, bliski* i t. p.

Przymiotniki te stanowią grupę stosunkowo nieliczną wobec przymiotników pośrednich, które odróżniają przedmioty w rozmaite pośrednie sposoby. Ze względu na podstawę¹ różniamy tu następujące ważniejsze kategorie przymiotników:

1. Przymiotniki czynne, odróżniające przedmioty według przypisywanej im czynności, np. *śledczy, gończy*.

2. Przymiotniki skłonnościowe, odróżniające przedmiot według czynności, do której jest skłonny, np. *jąkawy, płaczący*.

3. Przymiotniki przeznaczeniowe, odróżniające przedmioty według czynności, do których są w jakiejś mierze przeznaczone, np. *jadalny, bawialny, wypoczynkowy, wyścigowy*.

4. Przymiotniki zdatnościowe, odróżniające przedmioty według czynności, której biernie mogą podlegać, np. *przejrzysty, dostrzegalny, ciekły*.

5. Przymiotniki bierne, odróżniające przedmioty według czynności, której wynikiem jest pewna jakość, np. *obolały, napuszony, nadęty* 'zarozumiały'.

6. Przymiotniki sprawcze, odróżniające przejawy według sprawcy, np. *ojcowe* (kochanie), *witeziowe* (wieszczby).

7. Przymiotniki powodowe, odróżniające pewne jakości według powodu, który je wywołuje, np. *rodowa* (pycha).

8. Przymiotniki wytwórcze, odróżniające przedmiot według wytworu, dla którego jest materialem, np. *rosółowe* (mięso).

9. Przymiotniki materiałowe, odróżniające przedmiot według materiału. Materiał ten może być postaciowy, np. *wołowe* (mięso), lub masowy, np. *bawełniany, spiżowy*.

10. Przymiotniki gatunkowe, odróżniające przedmiot według gatunku, np. *surowcowe* (żelazo), t. j. będące surowcem, *cukrowa* (mączka), t. j. będąca cukrem.

11. Przymiotniki dzierżawcze, odróżniające przedmioty według właściciela, np. *wujowa* (laska).

12. Przymiotniki ustrojowe, odróżniające przedmioty: a) według części pojedynczej, normalnej, np. *brodaty, rubinowy* (pierścion), lub anormalnych rozmiarów, np. *brzuchaty, głowiasty*; b) według części mnogich, np. *łaciaty, kędzierzawy*.

¹ Podstawa ta w tym samym przymiotniku może być niekiedy rozmaita, zależnie od związku z rzeczownikiem.

13. Przymiotniki akcesoryczne, odróżniające przedmioty według akcesoriów, np. według ubrania: *kapeluszowa* (dama).

14. Przymiotniki przynależnościowe, odróżniające przedmioty według całości, do której przynależą, np. *stołowe* (nogi).

15. Przymiotniki miejscowe, odróżniające przedmioty według miejsca, w którym się zwykle znajdują, np. *salonowe* (meble), *leśne* (drzewa).

16. Przymiotniki czasowe, odróżniające przedmioty według okresu czasu, w którym istnieją, np. *majowa* (noc), *wiosenny* (deszczyk).

17. Przymiotniki ośrodkowe, odróżniające przedmioty według ośrodka, który się w pewnym miejscu znajduje, np. *lesista* (okolica), *tronowa* (sala), *miodowy* (plaster).

18. Przymiotniki porównawcze:

a) upodabniające, odróżniające przedmiot przez upodobienie go do wzoru, np. *wiosłowy*, *kopulasty*, *burakowa* (twarz), *popielaty*;

b) równoważnikowe, wyróżniające przedmiot według pewnej miary, np. *funtowa* (świeca), *kiłowy* (ciężarek);

c) osłabiające, w stosunku do jakości silniejszej, np. *białawy*, *czarniawy*;

d) wzmacniające, w stosunku do jakości słabszej, np. *cieńsi*, t. j. bardzo cienki;

e) nadmierne, odróżniające przedmioty według jakości normalnej, którą w stopniu nadmiernym posiada odróżniany przedmiot, np. *przydługi*, *przygruby*;

f) natężone, odróżniające przedmioty według jakości, którą przedmiot posiada w stopniu wybitnie wysokim, uczuciowo dodatnim lub ujemnym, np. *przepiękny*, *przebrzydły*.

2. Funkcje.

§ 241. Stopniowość przymiotników. Zasadniczo pewne jakości mogą być pojmowane rozmaicie w stosunku do równomiennych jakości, spostrzeganych na innych przedmiotach:

1. Możemy stwierdzać, że jakość przysługuje przedmiotom albo w stopniu normalnym, albo takim samym, jak innym przedmiotom, np. *biała* (gryka), (gryka jak śnieg) *biała*.

2. Możemy stwierdzać, że jakość ta jest w pewnym przedmiocie w stopniu bardziej natężonym, niż normalnie, albo też

silniejsza, niż w innych porównywanych przedmiotach, np. *starszy* (pan), (gryka) *bielsza* (od śniegu).

3. Możemy wreszcie stwierdzać, że pewna jakość przysługuje jakiemuś przedmiotowi w nieporównanie wysokim stopniu albo też w stopniu najwyższym z pośród wszystkich porównywanych przedmiotów, np. *najjaśniejsza* (Rzeczpospolita), *najmądrzejszy* (z obecnych).

Odpowiednie formy, odnoszące się do tej samej jakości, uważamy za ten sam przymiotnik w różnych formach, a więc: 1) w formie stopnia równego, 2) wyższego i 3) najwyższego. Formy te nazywamy formami stopniowania, odpowiednią zaś funkcję przymiotników — ich stopniowością.

Stopień jakości, jako jej „postawa“, nie jest związany z treścią przymiotnika; ta sama jakość może być wymieniana za pomocą różnych form, można więc mówić o takim samym śniegu: „biały“, „bielszy“ lub „najbielszy“, zależnie od tego, jak ową ‘białość’ będziemy pojmowali ze względu na inne białe przedmioty.

III. Liczebniki.

§ 242. Liczebniki jako wyrazy liczbowo ograniczające. Liczebnikami nazywa się wyrazy, które odnoszą się do liczb, ograniczając w sposób ilościowo wymierny zakres rzeczowników, np. *jeden, dwa, troje, pół, jednokrotny, czworaki, piąty*.

§ 243. Liczebniki szczegółowe i ogólne. Bezwzględna ilość liczebników wymienia liczby w sposób ścisły, szczegółowy, np. *pięć, sześć, dziesięć, dwanaście, dwukrotny, czworaki* i t. p. Liczebniki takie będziemy nazywać szczegółowymi (oznaczonemi), w przeciwstawieniu do ogólnych (nieoznaczonych), które mogą się odnosić do kilku liczb w pewnym zakresie, np. *kilka*, t. j. *trzy, ... dziewięć; kilkanaście*, t. j. *jedenaście, ... dwiętnaście* i t. d. lub do nieokreślonych mniejszych lub większych liczb: *niewielu, wielu*.

§ 244. Gatunki liczebników ze względu na sposób ograniczania zakresu rzeczowników. Ze względu na sposób ograniczania zakresu rzeczowników wyróżniamy liczebniki odnoszące się do ilości liczonych całości lub części, czyli liczebniki ilościowe, np. *dwa, dwoje, dwukrotny, dwie trzecie, dwójaki*, oraz liczebniki ograniczające zakres rzeczownika przez lic-

bowe podanie miejsca w zajmowanym przez jakiś przedmiot szeregu przestrzennym lub czasowym, czyli liczebniki porządkowe, np. *pierwszy*, *drugi* i t. p.

Wśród liczebników ilościowych wyróżniamy przede wszystkim takie, zapomocą których liczymy osobniki, a więc liczebniki osobnicze, np. *dwa*, *dwoje*, *jednokrotny*, oraz liczebniki gatunkowe (wielorakie), odnoszące się do ilości gatunków, np. *dwojaki*, *czworaki* i t. p.

Wśród liczebników osobniczych wyróżniają się liczebniki, zapomocą których liczymy przejawy następujące po sobie, a więc liczebniki posobne (mnożne), np. *dwukrotny* (bieg), oraz łączne, zapomocą których liczymy inne rodzaje przedmiotów, np. *dwa*, *dwoje*, *dwie trzecie*, *półtrzecia*.

Wśród liczebników łącznych rozróżniamy wedle gatunków liczb: liczebniki całkowite, np. *dwa*, *dwoje*, częściowe, np. *dwie trzecie*, i mieszane, np. *półtrzecia*.

Liczebniki całkowite dzieli się na dwie grupy: liczebniki główne, odnoszące się do sum, np. *pięć*, *trzydzieści*, oraz zbiorowe,¹ wymieniające ilość składników zbioru, np. *dwoje*, *pięcioro*.

§ 245. **Tabela liczebników.** Oba podziały liczebników można unaocznic w następującem zestawieniu:

Liczebniki:

	Ilościowe						Porząd- kowe
	Osobnicze					Gatunkowe	
	Łączne			Posobne			
	Całkowite		Częstkowe		Mieszane		
	Główne	Zbiorowe					
Szczegółowe	<i>jeden dwa trzy i t. d.</i>	<i>dwoje troje i t. d.</i>	<i>pół dwie trze- cie i t. d.</i>	<i>półtora pół- trzecia pół- czwarta i t. d.</i>	<i>jedno- krotny dwu- krotny trzy- krotny i t. d.</i>	<i>jednaki dwojaki trojaki i t. d.</i>	<i>pierwszy drugi trzeci i t. d.</i>
Ogólne	<i>kilka i t. d.</i>	<i>kilkoro i t. d.</i>	—	—	<i>kilka- krotny i t. d.</i>	<i>kilkoraki i t. d.</i>	—

§ 246. Formy liczebników. Każdy z liczebników jest jednym z szeregu tworów, posiadających podobną postać głoskową i to samo znaczenie, np. *pięć, pięciu, pięcioma; drugi, druga, drugie; troje, trojga* i t. p. Twory takie uważamy za formy jednego liczebnika. Nie są one zależne od treści liczebnika, lecz od rodzaju i przypadku, a przy pewnych rodzajach liczebników także od liczby określanego rzeczownika, np. *pięć kobiet, pięciu mężczyzn, szósty żołnierz, szóstego żołnierza, ósmy rząd, ósme rzędy* i t. p. Są to więc, podobnie jak w rzeczownikach, formy łączności. Ilość i przeznaczenie tych form zależy od poszczególnych gatunków liczebników, a poznamy je dokładniej we fleksji.

IV. Zaimki.

§ 247. Imiona i zaimki. Omówione dotychczas gatunki wyrazów posiadają tę wspólną właściwość, że same przez się, nawet rozpatrywane w oderwaniu od sytuacji i związku z innymi wyrazami powiedzenia, mają dość wyrazistą i do pewnego stopnia niezależną od okoliczności treść. Wszystkie te trzy typy wyrazów nazwano z tego względu imionami, mając na względzie to, że stanowią istotnie jakby imiona odpowiednich sygnatów. Istnieje jednak pewna, zresztą dość ograniczona liczba wyrazów, które odnoszą się w zasadzie do tych samych rodzajów sygnatów, co imiona, lecz same przez się posiadają treść niezmiernie ubogą, stanowiącą tylko jakby schemat, który dopiero może wypełniać się w ciągu mówienia. Te rodzaje wyrazów, mające zresztą wiele właściwości wspólnych z imionami, które często w powiedzeniu pod pewnemi względami zastępują, nazywano zaimkami.

§ 248. Podział zaimków ze względu na stosunek do imion. Zaimki, jako wyrazy spełniające w powiedzeniach rolę poszczególnych gatunków imion, dzielą się na:

1. Zaimki rzeczowne, t. j. występujące w roli rzeczowników, np. *ja, ktoś* i t. p.
2. Zaimki przymiotne, t. j. występujące w roli przymiotników, np. *jakiś, taki*.
3. Zaimki liczebne, t. j. występujące w roli liczebników, np. *ilu, tylu* i t. p.

Wśród zaimków przymiotnych wyróżniamy nadto:

a) zaimki bezpośrednie: *jaki, jakież, jakiś, niejaki, taki, owaki, taki sam, inny, wszelki, jakikolwiek* i t. p.;

b) zaimki dzierżawcze: *czyj, czyjże, czyjś, mój, twój, swój, niczyj, czykolwiek* i t. p.

Wśród zaimków liczebnych wyróżniać będziemy:

a) zaimki łączne: *ilu, iluż, tylu, sam, wszystkich, ilukolwiek*;

b) zaimki posobne: *ilokrotny, tylokrotny*;

c) zaimki gatunkowe: *iloraki, niektórzy, tyloraki, wszelaki*;

d) zaimki porządkowe: *który, któryż, któryś, ten, ów, tamten, ten sam, każdy, żaden, który, którykolwiek* i t. p.

§ 249. Zaimki pytające. Wśród tych wszystkich gatunków zaimków wyróżniamy przede wszystkim osobną grupę zaimków, zapomocą których się pytamy, starając się w odpowiedzi uzyskać odpowiedni rzeczownik, przymiotnik lub liczebnik. Zaimki te posiadają odnośność, a więc zaznaczamy niemi, że chodzi o pewien sygnat, stwierdzamy jednak jego nieznaną, a wyrażamy równocześnie chęć poznania jego nazwy, istoty lub cech (zamiar pytający powieżeń). Rozróżniamy tu następujące kategorie:

a) Zaimki rzeczowne: *kto, co, któż, cóż*, np. *Pan Leim ...zwrócił się do klasy i zapytał: — Kto jest dyżurnym? Żer. SP 143; Kogo upatrywałeś przez okno? — Wdowy. — Któż to jest? Sienk. NM 15; Co on mówi? — szepnęła cicho — co mówił Gustaw? tm. 70; Strach, co tu za awantury dziś były? — Cóż takiego? — zapytał Franek niedbale Dyg. Z 184.*

Zaimki te mają dwa szeregi form: *kto, kogo, któż, kogoż...*, *co, czego, cóż, czegoż...*, przyczem pierwszego z nich używamy, wiedząc, że chodzi o jakąś osobę, drugiego — gdy spodziewamy się w odpowiedzi jakiegoś rzeczownika nieosobowego.

Przedmiot, o który pytamy, przedstawia się nam jako nieznan, co najwyżej skwalifikowany co do swej osobowości lub nieosobowości.

b) Zaimki przymiotne:

1. Bezpośrednie: *jaki, jakież*, np. *W jakim stopniu był pan krewnym ojca mego? Sienk. NM 147; Zresztą z konieczności pociągnęłoby to za sobą rozbrat ze swobodą i spoczynkiem, które dotychczas w tych zebraniach panowały. — A jakież cel chce im nadać Augustynowicz? tm.19. Należą tu także stp. i lud. ki, kiż 'jaki' oraz stp. kili, kilki 'jak wielki', kaki 'jaki'.*

Zaimki te, odnosząc się do sygnatu przymiotnikowego, mają treść zupełnie pustą, z tym wyjątkiem, że wyznaczają sygnat jako znany drugiej osobie rozmowy.

2. Dzierżawcze: *czyj, czyże*, np. *Czyj to dom? Czyjeż to kwietne oczy patrzą w niego z taką bezgraniczną miłością?* Reym. W 283.

Zaimki te w treści stwierdzają tylko cechę przynależności przedmiotu.

c) Zaimki liczebne:

1. Ilościowe: *ilu, iluż, wielu, iloraki, wieloraki, ilokrotny, wielokrotny*, np. *Ilu ludzi postradał* SW II 77. Tu należą także lud. *kiela, kiele, kielo, kilu, kila, kilo, kilko*, stp. *kielko* 'ile'.

Zaimki liczebne łączne zawierają w treści stwierdzenie, czy chodzi w pewnym wypadku o osoby męskie (*ilu*), czy o inny typ przedmiotów (*ile*); inne zaimki poza momentami właściwymi wszystkim zaimkom pytającym innych składników treści nie posiadają.

2. Porządkowe: *który, któryż*, np. *Do której godziny będziesz w domu?* SW II 614; *W którąż stronę idziesz?* Dyg. Z 162.

Zaimki tego typu nazywamy porządkowymi, ponieważ pytamy zapomocą nich także o porządek liczbowy. W treści ich mieści się stwierdzenie, że pewien przedmiot jest jednym z wielu, może nawet znanych co do cech, przedmiotów.

§ 250. Zaimki osobowe. Zaimki osobowe same przez się zawierają w treści tylko te cechy, które sygnatowi przysługują z racji stosunku do osoby mówiącej lub słuchającej. Cechy te stanowią schemat, który wypełnia się w związku z tem, co wiemy z sytuacji lub kontekstu o osobie mówiącej (czyli pierwszej) lub słuchającej (czyli drugiej). Należą tu:

a) Zaimki rzeczowne: *ja, ty, my, wy*, np. *Powiedz mi też — pytał Szwarz — co mówią o mojem postępowaniu z Augustynowiczem? Jedni cię uwielbiają — odrzekł Wasilkiewicz — drudzy śmieją się* Sienk. NM 73.

Zaimek *ja* w bezwzględnej izolacji znaczy tyle, co 'osoba, która właśnie mówi', zaimek *my* odnosi się do większej ilości osób, do których się zalicza osobę mówiącą. Zaimek *ty* odnosi się do osoby, do której jest zwrócone powiedzenie, zaimek *wy* — do kilku osób, dla których powiedzenie jest przeznaczone.

b) Zaimki przymiotne dzierżawcze: *mój, twój*, np. *Powiedz, ile mi zapłacisz, jeśli sprawę osądzę na twoją korzyść?* Dyg. Z 238. Tu należą też stp. i lud. *mojski, twojski, naski, waski*.

Zaimek *mój* wyróżnia przedmioty jako należące do osoby mówiącej, zaimek *twój* — jako należące do osoby słuchającej.

Całą tę grupę zaimków nazwano osobowymi, ponieważ naj-

częściej odnoszą się do osób, jako wyłącznie posiadających zdolność mówienia. Niekiedy odnoszą się one do zwierząt lub rzeczy, o ile te są uosobione, a więc najczęściej w bajkach i alegoriach.

§ 251. Zaimki nieokreślne. Zaimki nieokreślne odnoszą się również do pewnych sygnatów, ale nie wyznaczają ich cech, stwierdzając tylko, że sygnat ten jest rzeczownikowy, albo przymiotnikowy, albo liczebnikowy. Ponadto wyrażają one, że inne cechy sygnatów są w pewnej mierze nieznane albo nawet obojętne dla mówiącego w danym powiedzeniu. Mamy tu:

a) Zaimki rzeczowne: *kto, co, ktoś, coś*, np. *W pewnej chwili srebrne brzegi szczytów pogasły, jakby je **kto** zdjął z wyżyny* Żer. LB II 75; *Daj mi **co** do roboty; nie mam **co** jeść*, SW I 346; *Lodowaty dreszcz wstrząsnął sercami... **ktoś** krzyknął... **ktoś** załkał nerwowo... **ktoś** zerwał się jakby do ucieczki* Reym. W 6; *Gniewał się na siebie i na to szczególnie, że **ktoś** (obojętne kto) przypominał mu obowiązki sumienia* Sienk. NM 86; *Chciała gdzieś wyjechać, uciec przed **czemś**, czy też zbliżyć się do **czegoś*** Prus A 110; *Z ogrodu, zasadzonego burakami **coś** biegło, **coś** niewidzialne, a tak straszne, tak obmierzłe* Żer. LB II 67. Tu należą też stp. i lud. postaci słowotwórcze tych zaimków, np. *ktosi, cosi, ktosik, cosik, ktości, cości, ktosiś, cosiś, cosikej*.

W treści tych zaimków mieści się nadto cecha osobowości lub nieosobowości, zależnie od różnicy zaimków *kto, ktoś* i *co, coś*.

b) Zaimki przymiotne:

1. Bezpośrednie: *jaki, jakiś, jakowyś, niejaki, niejakiś*, np. *Niekiedy wpadał do domu i prosił żony o podpisanie **jakiego** papieru* Prus A 9; *O **jakie** trzydzieści kroków od kotliny naszego bezuchego szaraka była kotlina druga* Dyg. Z 101; *Szwarc jeszcze nie spał, siedział podparty na łokciach nad **jakąś** książką* Sienk. NM 150; ***Jakaś** melodia wić mu się jęła w pamięci, że począł ją nucić zcicha* Reym. W 21; *Ta cisza pełna **jakowegoś** smutku i ta mglista pustka zappełniła nową falą żaru* serce Janka Sienk. NPCh. 73.

Zaimek *niejaki* występuje zwykle przy nazwisku osoby, np. *Wdowa w półtora roku po śmierci męża zawarła związki małżeńskie z **niejakim** Teterą* Dyg. Z 93.

Tu należą też lud. *jakisi, jakisić, jakiściś, jakisik, jakiści, jakiścić, jakiś, kisi, stp. kiś*.

2. Dzierżawcze: *czyj, czyjś, np. Nie pragnij **czyjzego!*** Przysł. SW I 410; *Nagle **czyjeś** kroki dały się słyszeć na schodach* Sienk. NM 74.

c) Zaimki liczebne:

1. Łączne: *iluś*, lud. *kielosi*.

2. Gatunkowe: *niejeden*, *niektórzy*, np. *Niektórzy nieprzyjaźni szafarzowi przy dworze utrzymywali, że sztywność, zamyślenie i postawa pełna godności nie są to u Kacpra przymioty odziedziczone od urodzenia* Dyg. Z 154; *Niektóre kąty zapomnianego miasta, pokryte patyną wieków, mówiły o sobie i o przeszłości swojej dziwną jakąś swoistą wymową* Lig. SM 3. Także lud. *niekiery*, *pojeden*, *poniektóry*, *gdziektóry*, *gdzieniektóry*, *kilorzysty*, stp. *niekto*.

3. Porządkowe: *który*, *któryś*, *pevien*, np. *A ruszże się któryś!* SW II 614; *Od pewnego czasu Noga ciągle napomykał o głuszcach, które według niego miały się gnieździć w pewnym smugu* Żer. SP 182—3; *Mieszka pod numerem dwudziestym którymś* SW II 615. Także lud. *którysik*.

§ 252. Zaimki wskazujące. Grupa zaimków wskazujących ma tę wspólną właściwość, że odnoszą się one do sygnatów wymienianych zapomocą imion w ciągu powiedzenia lub w powiedzeniach sąsiednich, albo też obecnych w sytuacji i wskazywanych gestem przez mówiącego. Zaliczamy tu:

a) Zaimek rzeczowny: *on*, np. *Natomiast zleciały się wróble pod okno ze zwykłym hałasem. Było między niemi kilka młodych...* Prus A 141.

b) Zaimki przymiotne bezpośrednie: *taki*, *owaki*, np. *Ale że pochodził z mieszczan z Przytyka, szukał tedy bardzo naturalnie związków z szlachetną młodzieżą, która go tolerowała, a czasem się nim bawiła. Ale pan Maszko miał zdrowy rozsądek i wołał, żeby tacy ludzie drwili z niego, niż żeby nie mieć znajomości między takimi ludźmi* Sienk. DD 84; *Jakkolwiek jeszcze przed nowym rokiem chodziły pogłoski o przyszłej wojnie z Turkami i nawet byli tacy, którzy uważali ją za niezawodną, jednakże potwierdzenie tych wieści z ust osoby tak znakomitej... wielkie uczyniło wrażenie* Sienk. NPCh. 45—6; *Porta poruszy połowę Azji, aby wystąpić z taką siłą, jakiej świat dotąd nie oglądał* tm. 46; *Oto szarak się wyrwał z takim rozpędem, że bryły śniegu prysnęły na wszystkie strony* Dyg. Z 113.

Zaimek *taki* czasem podkreśla stopień pewnej cechy, np. *Tyle mówią o pańskiej energii, a pan taki (tak bardzo) nieśmiały* Sienk. DD 100; *Ha, łazęga taki, uprzykrzyło mu się życie w wielkiej puszczy* Dyg. Z 177.

Zaimek *owaki* ma zasadniczo to samo znaczenie, co *taki*, ale

używany jest najczęściej wówczas, gdy jest mowa o dwu jakościach; te, które uważamy za bliższe, będące jakby na pierwszym planie naszej świadomości, wymieniamy zaimkiem *taki*, dalsze zaś, znajdujące się niejako na drugim planie — zaimkiem *owaki*, np. *Król musi wielu ludzi takich i owakich przypuszczać* SW III 915. Takie zastosowanie tych zaimków ma jednak charakter archaiczny, a jak z przykładu wynika, całe wyrażenie *taki i owaki* jest równoznaczne z przymiotnikiem *różny*, *różnorodny* lub z liczebnikiem *wieloraki*.

Tu należą też lud. *siaki* 'owaki', *tyli*, *tyci*, *tyćki*, *tacki* 'tak wielki'.

c) Zaimki liczebne:

1. Ilościowe: *tylu*, *tylokrotny*, *tyloraki*, np. *Ile głów, tyle rozumów* Kras. SW VII 185. Także lud. *tyla* 'tylu, tyle'.

2. Porządkowe: *ten*, *ów*, *tamten*. Zaimki te wyróżniają przedmiot jako jeden z kilku obecnych w sytuacji lub wymienianych w rozmowie.

Zaimek *ten* wyróżnia przedmiot, jako najbliższy w pewnym momencie dla mówiącego, będący jakby na pierwszym dla niego planie, np. *Widzisz pan ten portret?* (*Tu wskazał na własny portret, wiszący między dwoma zwierciadłami w salonie*) Sienk. Pr. 11; *Był tam szczególnie jeden synek, ...bardzo obiecujący lisek — wykapany tatuś. Ten* (nb.: a nie inni) *zwykle spotykał wracającego do domu ojca* Dyg. Z 119.

Zaimek *tamten* wyróżnia przedmiot jako stosunkowo najbardziej daleki, czasem przeciwległy, znajdujący się jakby na trzecim planie dla mówiącego, np. *W sali stołowej ujrzeć już można to, czego w tłoku salonu nie można było dojrzeć, mianowicie „partje towarzyskie“.* *Ta pani nie znosi tamtej pani, tamta pani innej znowu pani, każda zaś stara się wyłowić z towarzystwa „najmilszych“ i zgrupować ich dokoła siebie, aby tamtą żółć załata...* „*Lwica*“ w sukni, któraby sama siebie znaleźć nie mogła, powiada do „*asysty*“: — *Jeżeli pan pójdzie do „tamtego“ stołu, może pan już nie wracać.* — „*Tamten*“ stół patrzy z litościwą pogardą i na jej znak zjada „kanapkę“ z prawie francuską sardynką Mak. LZ 231.

Zaimek *ów* wyróżnia przedmiot znajdujący się zwykle na planie pośrednim, drugim, ale tylko wówczas, gdy mówimy o trzech znanych z poprzedzającej wypowiedzi przedmiotach, np. *Ten omylił nadzieję naszą, ów ją zawiesił, tamten nas podszedł* Pilsk. SW III 935.

Taki trójczłonowy szereg jest w dzisiejszej polszczyźnie stosunkowo bardzo rzadki; częściej zdarzają się szeregi dwuczłonowe. Wówczas z pośród dwu wymienionych imiennie przedmiotów, drugi, jako bliższy nam czasowo w momencie powtórzonego wymienienia, przypominamy zaimkiem *ten*, przedmiot zaś pierwszy, jako czasowo dalszy, przypominamy zaimkiem *tamten*, np. *Maciek i Bartek* chodzili po łące; *ten* (Bartek) szukał kwiatków, a *tamten* (Maciek) czytał książkę JP XIII 61; *Aby mądrości nabyć, nie dość mieć pojętność, nie dość uczyć się: mądrość nie jest umiętność*; *Ta* (umiętność) pragnie z teorii praktykę wyciągnąć, *A tamta* (mądrość) teorię praktyką osiągnąć Mick. JP XIII 93; *Dwojaki jest ruch myśli w głowach ludzkich: jedne dążą wiecznie od środka, drugie przenoszą wszystko do środka, pierwsze wchodzi w rzeczy badane i ożywiają je łącząc się z głównem źródłem zaledwie delikatną nitką świadomości — są to tak zwane zdolności twórcze; drugie chwytają niejako rzeczy, przenoszą do własnego źródła, łącząc je i pojmując dopiero tam, układając i porządkując — są to zdolności naukowe. Tamte* (twórcze) wrodzone twórcom, *te* (naukowe) badaczom Sienk. NM 34. Stosunkowo rzadko używa się zaimka *ów* w szeregu dwuczłonowym zamiast *tamten*, np. *Pyta się tego, to owego*; w połączeniu takim oba zaimki znaczą razem tyle, co przymiotnik *różny*, a więc: *Pyta się różnych* (ludzi).

W tego rodzaju szeregach dwu i trójczłonowych najsilniej uwydatnia się porządkowe znaczenie tych zaimków, które można zastępować niekiedy liczebnikami porządkowymi: *pierwszy, drugi, trzeci*. Najczęściej jednak znaczenie porządkowe nie bywa uświadamiane, a zaimki *ten* i *ów* znaczą tylko tyle, że przedmiot jest ujmowany po raz wtóry w naszej świadomości, tak samo lub inaczej nazwany, np. *Młodość ma swoje prawa, swoje wymagania. Z tych praw i z tych wymagań w oczy ci się rozśmieją* Sienk. NM 12. Czasem zaimek *ten* ma to samo znaczenie, co *on*, o ile się odnosi do sygnatu zdania uprzednio wypowiedzianego lub do szeregu różnoimiennych przedmiotów, wymienionych w toku wypowiedzi, np. *Jakże prędko zmieniają się rzeczy na tym świecie, skoro nawet trzynastoletnie panienki umieją to* (t. j. ową zmianę) *ocenić* Prus A 32; *Oczy jej widziały ciągnące bryki, domy w oddali, zarysy wysokich wież, kominów fabrycznych, ale prócz tego chłoneły w siebie co chwila jakieś niebywałe rzeczy* Żer. LB II 67. Zaimek *ów* znaczy, że przedmiot wymieniamy po raz wtóry; używamy zaimka *tego*

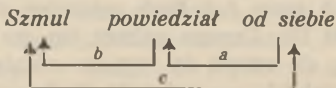
zwykle wówczas, gdy po raz pierwszy przedmiot był wymieniony zapomocą grupy wyrazów, np. *Lula ma dużo dumy koblecej, i gdyby poszła za Pętskiego, to tylko przez ową dumę* Sienk. NM 168; *Nigdy nieogładzany, posiadał — gdy chciał — wysoką oglądę towarzyską. Sam zwykł był mawiać, że owa łatwość dystynkcji jest w nim dziedziczną* Sienk. tm. 159; ...poza tem leży cały bezbrzeżny obszar pragnienia. Rozlewa się wtedy ono na całego człowieka, wchodzi w krew, objawia się w drzeniu słów, w blasku źrenic. Pragnienie owo samo nie wie czego żąda Sienk. tm. 47. W tem samem znaczeniu spotyka się czasem archaiczny dziś zaimek *on*, *onego*, np. *Dziki i sarny torowały w zaspach gościniec... Taka główna, dobrze wydeptana droga jest pożyteczna... Kłusownicy, jeśli tu w przesmykach nie czatują z strzelbami, to na drodze onej zastawiają żelaza, wnyki, samolówki rozmaite* Dyg. Z 114.

Tu należą też stp. *tenci* (tać, toć), lud. *tuten* (tuta, tuto), *tęnen* (tęna, tęno), *toten* (tota, toto) 'ten oto', stp. *tentu*, *samten* 'ten tu', lud. *tentam* 'tamten', ówże, ówten, ówny, ówci, stp. *si* 'ów' (do siego roku).

§ 253. Zaimki zwrotne. Należą tu:

a) Zaimek rzeczowny: *się*, np. *Szumł od siebie powiedział Anielce...*, że będzie wszystko dobrze Prus A 188; *Anielka, wzięwszy z sobą kilka kawałków chleba, pobiegła na facjatkę*, tm. 141; *Miał dużo czasu na rozmyślanie, obcowanie z samym sobą* Dyg. Z 95.

Zaimek zwrotny (np. [od] *siebie*) określa wyraz odnoszący się do przejawu (np. *powiedział*), przez przypomnienie przedmiotu (np. *Szumł*), któremu przejaw ten przypisujemy. To określenie, nie ujmujące wyczerpująco znaczenia tego zaimka, możnaby uplastyczyć na następującym schemacie:

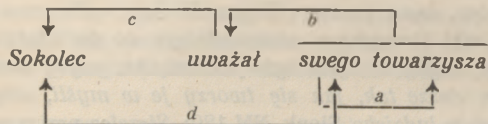

Linja *a* oznacza, że zaimek (*od*) *siebie* jest określnikiem wyrazu *powiedział*, linja *b* — że wyraz *powiedział* wyróżnia osobę nazwaną *Szumł*, linja *c* zaznacza, że zaimek ma ten sam sygnał, co rzeczownik *Szumł*.

b) Zaimek przymiotny dzierżawczy: *swój*, np. *Po obiedzie dopiero ojciec wypogodził się nieco, wzięt Anielkę do swego gabinetu i powiedział, że podyktuje jej list do babci* Prus A 75;

Więc *Sokolec* znowu przystanął. Uważał *swego* towarzysza już nie za głupca, tylko — za dobrego kolegę Dyg. Z 215.

Zaimek zwrotny (*swego*) wyznacza przynależność pewnego przedmiotu (*towarzysza*) do wymienionej osoby (*do Sokolca*), przyczem określany nim rzeczownik wraz z zaimkiem (*swego towarzysza*) stanowi określnik wobec wyrazu (*uważał*) odnoszącego się do przejawu. Znaczenie zaimka *swój*, trudne do ujęcia w zupełnej definicji, można uplastycznic następującym schematem:

Linia *a* oznacza stosunek zaimka *swój* do rzeczownika *towarzysz*, linia *b* — stosunek wyrażenia *swego towarzysza* do czasownika *uważał*, linia *c* — stosunek czasownika do rzeczownika *Sokolec*, linia *d* — znaczenie zaimka *swój* jako wyznaczającego przynależność wymienionego *towarzysza* do *Sokolca*.

c) Zaimek liczebnny: *sam*, np. *Napomniany, wstrzymał się już od jęków i choć sam w nocy nie spał, innym spać nie przeszkadzał* Dyg. Z 109; *Ej! wykrętna to łasica. Ukąsić to ona może i potrafi, ale sama się z pomiędzy palców* (nb.: innym) *wywinie* Sienk. NPCh. 53; *Myślałem właśnie w tych czasach jechać do Warszawy i samego króla* (nb.: nie innych) *prosić o opiekę nad sierotą w przyszłości* tm. 54.

Określenie znaczenia tego zaimka jest niezmiernie trudne. Niewątpliwą jest pewna zwrotność tego zaimka, której brak dałby się wyczuć, gdybyśmy podstawili zamiast niego odpowiednią formę zaimka *on*. Widocznem jest także, że zaimek ten ogranicza w pewnej mierze, podobnie jak liczebniki, odnośność odpowiedniego rzeczownika (*do samego króla*), przeciwstawiając zarazem jego przedmiot innym, które się wyklucza. Często tego przeciwstawienia nie wyczuwamy, jakkolwiek w podświadomości ono niewątpliwie istnieje, np. *Judym przedzierzgnął się, sam nie wiedział kiedy, w młodego franta, odzianego modnie* Żer. LB II 1. Z przeciwstawieniem tem łączy się niekiedy bardzo silnie podkreślenie samotności, np. *Kamieniecki uczył, że jest sam, przeraźliwie sam w tem czarnem, bezsennem mieście* Lig. SM 8; *Dzieci... siedziały same prawie po całych dniach* Prusa 189. W takim zastosowaniu zaimek ten jest równoznaczny z przymiotnikiem *samotny*.

§ 254. Zaimki porównawcze. Należy tu grupa zaimków, których znaczenie polega na stwierdzaniu tożsamości lub różnicy przedmiotów i ich właściwości. Wśród nich rozróżniamy:

1. Zaimki przymiotne: utożsamiający co do cech *taki sam* i odróżniający *inny*, stp. i lud. *inszy, inakszy, inaki*, np. *Ale zające morzelańskie musiały chyba przed Kitą odczuwać taką samą trwogę, jaką chłop zabobonny odczuwa, wyobrażając sobie djabła w ludzkiej postaci* Dyg. Z 115; *Nie, nie Daisy... ta sama i obca, inna* zarazem Reym. W 9.

2. Zaimki liczebne, utożsamiające co do istoty: *ten sam, tenże*, np. *Gdyby to życie było jak książka, gdyby można dawac i ludziom dusze tak, jak się tworzy je w myśli, niby ci sami, a inni byliby ludziska* Sienk. NM 120; *Strzelec przypomniał sobie, że ten sam zając już się był raz przed nim ocalił* Dyg. Z 152.

§ 255. Zaimki upowszechniające. Zaimki te regulują odnośność rzeczowników, rozszerzając ją do wszystkich przedmiotów pewnej wchodzącej w rachubę grupy. Należą tu:

a) Zaimek przymiotny bezpośredni: *wszelki*, np. *Mimo tych wszelkich przymiotów Lula ignorowała go cokolwiek* Sienk. NM 160; *Wszelkie żywe stworzenie wypoczywało o tej porze* Dyg. Z 111.

Zaimek ten zaznacza, że rzeczownik odnosi się do wszystkich przedmiotów, mimo różnorodności ich gatunkowych czy jednostkowych cech.

b) Zaimki liczebne:

1. Łączne: *wszystek, wszego* (wszemu i t. d.), np. *Ale wreszcie kończy się kazanie, a następnie i suma, poczem wszyscy wychodzą przed kościół* Sienk. DD 119; *Wszystkie rowy, miedze i granice zagrały barwami, niby wstęgi, przepasujące złotawe pola* Reym. PDz. 122; *Krzesto, komoda, szafa, łomok, leżący na środku pokoju — wszystko to sunęło dokądś, bez przerwy* Żer. LB II 78; *Wszystko było zalane — łąki, pola okoliczne, ogrody* Lig. SD 134. W stp. i mowie ludowej należą tu jeszcze następujące postaci zaimków: *wszytek, wszyciek, wszycek, sytki, sytką; wściornastek, wciornastek, wszternastek, wszternki, wciornastki* i w. i.

Zaimki te w kontekście lub sytuacji zaznaczają, że chodzi o cały ogół przedmiotów, które mogą wchodzić w rachubę, a więc *wszyscy*, którzy byli pierwsi w kościele, *wszystkie rowy* etc., które znajdowały się w polu widzenia, *wszystko*, t. j. wszystkie wyliczone uprzednio lub następczo przedmioty.

W pewnych tylko powiedzeniach zaimek ten zaznacza, że rzeczownik odnosi się do całej klasy swych przedmiotów, np. *Wszystkie konie należą do kregowców*.

Wskutek istnienia dwu form l. mn., mocnej i słabej, sam zaimek *wszyscy* znaczy tyle, co *wszyscy mężczyźni* lub *wszyscy ludzie*.

Formy l. poj. spotyka się rzadko i to tylko jako określniki rzeczowników odnoszących się do przedmiotów bezpostaciowych, np. *wszystko mleko wykopiało (zbiegło)*, *wszystek piasek wysypał się z fury*, *wszystka woda wylała się ze szklanki*. Zaimek ten w tych przykładach zaznacza, że chodzi o całą wartość.

2. Gatunkowy: *wszelaki* ma niemal to samo znaczenie, co zaimek *wszelki*; zaznacza on, że mamy na myśli wszystkie przedmioty bez względu na ich gatunki, np. *wszelakie zwierzęta*, *wszelakie cnoty*, *wszelakie kolory*. Tu należą stp. *wszaki*, *wszeliki*, *wszelkny*, lud. *wszelejaki*, *wszelijaki*, *wszeleniejaki*, *wszelejakny*.

3. Porządkowy: *każdy*, np. *Każdy według własnych pojęć sądzi pojęcia innych* Sienk. NM 38; *Przed domem i wokół dziedzińca tkwiły słupki z żelaznemi kołkami do przywiązywania koni; na każdym słupku siedziała czapka zmarłego śniegu* Sienk. NPCh. 44; *Każda barwa skupiała się na pewnym obszarze, ukazując śmiertelnej żrenicy smugi i plamy, bez ładu po niezmiernym przestrzeni rozrzucone* Prus A 58; *Słyszat każde jej stąpanie... czuł ruch jej każdy* Reym. W 22; *Oczy wpijają się w gęstwą wilgotną, czepiają się każdego wyraźniejszego kształtu, każdej ciemniejszej plamki, przywykają odróżniać wszystkie najniklejsze odcienie szarej barwy* Witk. NP II 41. Tu należą też stp. i lud. postaci zaimka: stp. *kożdy*, *kołżdy*, *kołżdy*, stp. i lud. *każdziurny*.

Zaimkiem tym, używanym zasadniczo tylko w formach l. poj., stwierdzamy, że mamy na myśli ogół przedmiotów mogących w powiedzeniu wchodzić w rachubę, ale rozważanych poszczególnie, a czasem nawet kolejno, w przeciwieństwie do zaimka *wszystek*, który wciąga ogół przedmiotów w rozważanie jako pewien nieodróżniczowany zespół. Różnica ta się niekiedy zaciera, można więc tę samą zasadniczo myśl wyrazić zdaniami: *Każdy człowiek jest śmiertelny* lub *wszyscy ludzie są śmiertelni*. Rozróżnienie to uwydatnia się jednak w tem, że zaimek *wszystek* może być określnikiem przy rzeczowniku w formie

zbiorowo mnogiej, np. *wszyscy żołnierze* (jako zespół) *przetoczyli armatę*.

§ 256. Zaimki przeczące. Zapomocą tych zaimków wyłączamy w powiedzeniach sygnaty, które w pewnym związku nie są brane w rachubę. Wśród nich rozróżniamy:

a) Zaimek rzeczowny: *nikt, nic*, np. *My tu zostajemy z karbowym i ze swoimi...* *Nikomu nie stanie się nic złego* Prus A 186; *Strzelec nigdy nikomu krzywdy nie zrobił* Dyg. Z 95.

Zaimki te byłyby w bezwzględnej izolacji jedynymi wyrazami rzeczownikowymi nie mającymi swego sygnatu, w zasadzie jednak są używane zawsze w tem znaczeniu, że odnoszą się do jakichś przedmiotów, a tylko zaznaczamy niemi, że przedmioty te w pewnym momencie i pod pewnym względem wyłączamy z jakiegoś związku. Tak np. mówiąc *nikt nie uniknął śmierci*, przyjmujemy jako przedmiot *ludzi*, ale wykluczamy ich, gdy mamy na myśli uniknięcie śmierci.

b) Zaimek przymiotny dzierżawczy: *niczyj*. Zasadniczo zaimek ten ma znaczenie negatywne, np. *ta książka jest niczyja*. Zaimkiem tym stwierdzamy brak przynależności dzierżawczej pewnego przedmiotu. Często jednak zaimek ten ma w zdaniach zaprzeczonych znaczenie pozytywne; tak np. mówiąc: *człowiek nie powinien gardzić niczyją radą*, stwierdzamy właściwie, że rada każdego człowieka powinna być brana w rachubę.

c) Zaimek liczebny gatunkowy: *lud. nijaki* i porządkowy: *żaden*, np. *Nie dochodził do tych stron od prastarych czasów żaden nieprzyjaciół, nikt przeto nie dbał o należyłą obronność siedliska* Sienk. NPCh. 44; *Można być genialnym bez żadnego wykształcenia i uczonym bez żadnej inteligencji* Witk. NP I 22—3. Zaimek ten sugeruje istnienie pewnych przedmiotów, ale wyklucza je jako nie wchodzące w rachubę w pewnym powiedzeniu. „Porządkowość“ jego, zatarta naogół w większości wypadków użycia, występuje jeszcze najaw w odpowiedziach na pytanie zawierające zaimek *który*, o ile nim zapytujemy o przedmiot według jego porządku lub kolejności.

§ 257. Zaimki przyzwalające. Zaimki te stwierdzają, że w pewnym powiedzeniu można przyjąć dowolny przedmiot lub dowolne cechy przedmiotu. Z tem się łączy często pewien pogardliwy nastrój wobec wymienionego lub wyróżnianego zapomocą nich przedmiotu. Należą tu:

a) Zaimki rzeczowne: *ktokolwiek, cokolwiek, ktośkolwiek, cośkolwiek, kto bądź, co bądź, ktokolwiek bądź, cokolwiek bądź*,

lada kto, lada co, byle kto, byle co, np. *Pytaj się kogokolwiek* SW II 614; *Daj mi cokolwiek do zjedzenia*; *Lada kto nam krzywdę uczynić może* Skar. SW II 673. Należą tu lud. *ktonie-bądź, ktoli, ktole, ktolek*.

b) Zaimki przymiotne:

1. Bezpośrednie: *jakikolwiek, jakikolwiek, jaki bądź, jakikolwiek bądź, bądź jaki, lada jaki, byle jaki*, np. *Gdy stary raubszyc nie mógł dla jakichkolwiek przyczyn ruszyć się z domu, Marcinek wszystkich czas... spędzał w swej altance* Żer. SP 181; *Ladajaką nowinę mają za pewność* Warg. SW II 674. Także lud. *kajaki, jakili bądź*.

2. Dzierżawcze: *czyjkolwiek, czyj bądź, czyjkolwiek bądź, lada czyj, byle czyj*, np. *Podaj mi czyjąkolwiek książkę!*

c) Zaimki liczebne:

1. Łączne: *ilukolwiek, ilu bądź, ilukolwiek bądź*, np. *Przyslij mi ilukolwiek ludzi!* SW II 78. Także lud. *kielek*, stp. *kilekole*.

2. Porządkowe: *którykolwiek, który bądź, którykolwiek bądź, bądź który, lada który, byle który*, stp. *jenkole*, np. *Weź ze sobą którąkolwiek strzelbę i biegnij do ogrodu, bo lis się zakrada*.

Uwaga 1. Najsilniejszy odcień obojętności, a nawet lekceważenia posiadają zaimki zawierające *lada, byle* tak, że często nawet występują w znaczeniu przymiotnika *lichy, mało wart*, np. *Kto sam lada jaki, myśli, że każdy taki* Przysł. SW II 674.

Zaimki te zastępuje czasem samo: *lada, byle*, np. *Lada szmer go przestrasza*.

Uwaga 2. Zaimek *cokolwiek* znaczy czasem tyle, co *mało, niewiele*, np. *Daj mi cokolwiek chleba!*

Uwaga 3. W języku stp. istniało mnóstwo postaci tych zaimków, składających się w pierwszym członie z zaimków: *kto, jaki, czyj, ilu, który*, w drugim zaś członie z rozmaitych części: *-li, -koli, -koliki, -kole, -kolwie, -kolwiek, -li bądź, -likolwiek, -niebądź*.

§ 258. **Zaimki względne.** Zaimkami względnymi nazwano grupę zaimków, równobrzmiennych poczęści z zaimkami pytającymi, poczęści z zaimkami nieokreślnymi, o ile rozpoczynają zdanie, które jako całość stanowi jeden z członów drugiego zdania. Ich formy rodzaju i liczby zależą od przedmiotu wymienianego w ciągu powiedzenia lub domyślnego, formy przypadków zaś od funkcji, wynikającej z rozpoczętego zdania. Tak np. w powiedzeniu: *Daj pieniądze temu, kto najwięcej ich potrze-*

buje — forma osobowa l. poj. zaimka jest w związku z tem, że — jak wynika z poprzedniego zdania — chodzi tu o człowieka, podczas gdy przypadek (mianownik) jest w związku z podmiotową postawą osoby wymienionej zapomocą zdania zaczynającego się od tego zaimka. Rozróżniamy wśród nich:

a) Zaimki rzeczowne: *kto*, *co*, np. *Kto drugim przewodniczy, drogę znać powinien* SW II 613; *Co postanowił, wykonał natychmiast* Prus A 159; *Przy dobrej wierze dałoby się i tak oznaczyć, co komu przypadło* Dyg. Z 93.

Czasem zaimek *co* odnosi się do sygnatu całego zdania, np. *Nie myślała już o tem, że ludzie wyjeżdżają i wracają, z czem mógł ją przecie oswoić ojciec* Prus A 183; *Anielka bawiła się z psami, a niekiedy z folwarcznymi dziećmi, na co jej jednak nie pozwalano* tm. 11.

b) Zaimki przymiotne:

1. Bezpośredni: *jaki*, np. *Skończywszy uniwersytet, w dość krótkim czasie nabierał trochę grosza do funduszu, jaki był posiadał i kupił Mżynek* Sienk. Pr. 13; *Porta poruszy połowę Azji i całą Afrykę, aby wystąpić z taką siłą, jakiej świat dotąd nie oglądał* Sienk. NPCh. 46.

2. Dzierżawczy: *czyj*, np. *Czyja szkoda, tego grzech* Przysł. SW I 410.

c) Zaimki liczebne:

1. Łączne: *ilu*, *wielu*, *co*, np. *Nikt nie wie, ile jest serca w drzewach, duszy w murach i jakie głosy wydają mury martwe, gdy się z niemi żegnamy na zawsze* Prus A 123; *Ile dziś smutku, tyle tam dawniej było wesela* Sienk. NM 46. Tu należą lud. *ila*, stp. *ilko*.

2. Porządkowy: *który*, np. *Ten, który ucieka, nie czuje smutku opuszczonych* Prus A 124; *Byli tacy, którzy uważali ją za niezawodną* Sienk. NPCh. 6; *Ładna jest wieś, w której mieszka Anielka* Prus A 6. Tu należy stp. *jen*, *jenże*, a *on*, *an* (*ana*, *ano*).

Zasadniczo zdania zaczynające się od zaimka *który* charakteryzują przedmiot wymieniony w drugim zdaniu, niekiedy jednak rozpoczynają one zdanie wyrażające drugą myśl, zupełnie równorzędną, np. *Między łanami widać ścieżkę, po której* (a po niej) *idzie zwolna dziecię, odziane w szarą płachtę* Prus A 5; *Orzeszek węglowy sypał się w siła, które* (a one) *go wypychały na brzeg pochylni* Żer. LB II 171.

§ 259. Tabela zaimków. Omówione kategorie zaimków można unaoocnić w nast. zestawieniu:

Zaimki	I. Rzeczowne	II. Przymiotne		III. Liczebne		
		1. Bezpośrednie	2. Dzierżawcze	A. Ilościowe		B. Porządkowe
				1. Łączne	2. Posobne	3. Gatunkowe
I. Pytające	kto, co ktoś, coś	jaki jakiż	czyj czyjże	ilu iluz	ilokrotny	iloraki który któryż
II. Nieokreślne	ktoś, coś	jakiś niejaki	czyjś	iluś	—	niektórzy któryś
III. Określne	1. Osobowe	ja ty	mój twój	—	—	—
	2. Wskazujące	on	—	tytu	tylokrotny	tyloraki ten ów tamten
	3. Zwrotne	się	swój	sam	—	—
	4. Porównawcze	a) Utożsamiające b) Odróżniające	taki sam inny	—	—	ten sam
	5. Upowszechniające	—	wszelki	wszystek	—	wszelaki każdy
	6. Przeczające	nikt nic	—	—	—	żaden
	7. Przyzwalające	kto, co	czyj	ilu { bądź lada byle	— kolwiek bądź kolwiek bądź	który
8. Względne	kto, co	jaki	czyj	ilu	—	który

V. Czasowniki.

1. Znaczenie.

§ 260. **Czasowniki jako nieprzedmiotowe wyrazy przejawów.** Wspólną nazwą czasowników objęto wszystkie wyrazy odnoszące się do przejawów, a więc np. *pisać, czytam, niosąc, niosący, chwalony* i t. p. z wyjątkiem t. zw. rzeczowników przejawowych. Ponieważ przejawy wymieniane zapomocą rzeczowników, np. *pisanie, czytanie, niesienie, chwalenie* i t. p. są ujmowane jako przedmioty, przeto czasowniki możnaby nazwać nieprzedmiotowymi wyrazami przejawów. Przejawy wymieniane zapomocą czasowników są pojmowane jako cechy odróżniające sygnałów rzeczownikowych lub czasownikowych, a zatem czasowniki występują jako określniki rzeczowników, zaimków rzeczownych oraz innych czasowników.

§ 261. **Aspekt.** Cechą ogromnej ilości przejawów jest ich ukończenie, t. j. wyraźny koniec całości lub pewnej fazy przebiegu, np. *zanieść, ochłodzić, oślepnąć, zajaśnieć*, w przeciwieństwie do takich przejawów, jak: *nieść, chłodzić, ślepnąć, jaśnieć*, których cechą stanowi brak ukończenia całości lub jakiejś fazy przebiegu. Tę właściwość przejawów nazywamy ich aspektem.

Ze względu na aspekt dzielimy czasowniki na dokonane, t. j. odnoszące się do przejawów o przebiegu zakończonym, i czasowniki niedokonane, t. j. odnoszące się do przejawów o przebiegu nie zakończonym.

Literatura (ważniejsze pozycje dotyczące aspektów i innych właściwości znaczeniowych czasownika, tamże szczegółowsza bibliografia). S. Agrell, *Aspektänderung und Aktionsartbildung beim polnischen Zeitworte*, Lund 1908 rec. J. Łoś, RS III 139; — *Przedrostki postaciowe czasowników polskich*, MPKJ VIII. — W. Doroszewski, *O znaczeniu dokonaniem osnów czasownikowych w języku polskim*, PF X 192. — S. Karcevski, *Système du verbe russe* (tamże obfita literatura) Prague 1927. — E. Koschmieder, *Studien zum slavischen Verbalaspekt*, KZ LV 280, LVI 79; — *Czem jest aspekt?* SAU XXXIV 112; — *Durchkreuzungen von Aspekt- und Tempussystem im Präsens*, ZSIPh VII 341. — J. Kuryłowicz, *Powstanie słowiańskich aspektów czasownikowych*, STNL IX 70; — *Pochodzenie słowiańskich aspektów czasownikowych*, Praha 1929; — *La genèse d'aspects verbaux slaves*, PF XIV 644). — A. Mazon, *Morphologie des aspects du verbe russe*, Paris 1908; rec. J. Łoś, RS III 139; — *Emploi des aspects du verbe russe*, Paris 1914. — J. Łoś, *Składnia*, GZ (s. 322—351); — *Gramatyka polska II* § 366—374. — F. Stiebitz, *Vid a způsob slovesného děje*, Listy Filol. LV. — St. Szober, *Gramatyka języka polskiego* (§ 261—266), Lwów 1923. — Fr. Trávníček, *Studie o českém vidu slovesném*, Praha 1923.

§ 262. Krotność. Pewna kategoria cech przejawów polega na tem, że przejaw jest jednorazowy, np. „nieść“, albo też jest skupieniem takich samych przejawów jednorazowych, następujących po sobie lub odbywających się współcześnie w związku z rozmaitemi podłożami, np. „nosić“. Tę cechę przejawów nazywamy ich krotnością. Ze względu na krotność rozróżniamy czasowniki: 1) jednokrotne, t. zn. odnoszące się do przejawów jednorazowych, np. *wieźć*, i 2) wielokrotne, t. zn. odnoszące się do przejawów wielorazowych, np. *wozić*.¹

§ 263. Sposób. Za cechy przejawów uważamy rozmaite właściwości, które przywykliśmy ogólnie nazywać ich sposobem. Niektóre kategorie sposobu zaznaczamy w nazwach odpowiednich czasowników.

1. Przedewszystkiem za sposób przejawów uważamy ich charakter, t. zn. te ich cechy, które zarazem są lub stają się w związku z przejawem cechami podłoża. Może to być wogóle cecha charakterystyczna fizycznego stanu podłoża w momencie odbywania się przejawu, np. „pełzanie“ odbywa się w pozycji leżącej,² „kroczenie“ — z szeroko rozstawianymi nogami, „sączenie“ jest związane z niewielką ilością płynu, ciekącego wąskim strumyczkiem, „rozdawanie“ jest związane z rozkładem podłoża na dwie części na skutek przejawu. O ile podłożem tem jest istota żywa, wówczas charakter przejawu może stanowić jej stan intelektualny lub uczuciowy, np. „śledzenie“, „nasłuchiwanie“ odbywa się przy znacznym wysiłku uwagi, natomiast „paplanie“ — przy nikłym jej współudziale.

Tych różnic w jakości przejawów, zaznaczających się również w znaczeniu czasowników, nie uwydatniamy zapomocą osobnych terminów.

¹ W wielu opracowaniach językoznawczych terminy „jednotliwość“ i „częstotliwość“ są używane niesłusznie jako równoznaczniki terminów „jednokrotność“ i „wielokrotność“. O krotności decyduje ilość procesów stanowiących jakiś przejaw, podczas gdy częstotliwość (frekwentatywność) odnosi się ściśle biorąc do ilości przejawów w stosunku do pewnego konwencjonalnego dla każdego przejawu okresu czasu, a więc częstotliwym przejawem możnaby nazwać np. pięciokrotne wyjście z domu w ciągu 15 minut. Z tego wynika zarazem, że przeciwieństwem częstotliwości nie może być jednotliwość, lecz raczej rzadkość: to bowiem, co pojmujemy jako pewną jednostkę, nie może podpadać pod rozróżnienie częstości i rzadkości. Również nie należy uważać terminu „ponowność“, będącego tłumaczeniem latynizmu „iteratywność“, za równoznacznik terminu „wielokrotność“. Ponowność znaczy tyle, co powtarzanie tego samego przejawu.

² Omawiając rodzaje przejawów, wymieniamy je zarówno zapomocą czasowników, jak i rzeczowników przejawowych, por. § 221.

2. Specjalnie ważną cechą przejawów jest ich zależność lub niezależność od aktów woli. Pierwsze z nich, t. zn. zależne od aktów woli, np. „pisanie“, „chodzenie“, „przechadzka“, nazywamy przejawami dowolnemi lub czynnościami, drugie, niezależne od aktów woli, np. „spadanie“ — przejawami bezwolnemi, czyli stanami. Jest wreszcie znaczna ilość przejawów, których dowolność lub bezwolność zależy od tego, jakiemu podłożu je przypisujemy, same zaś przez się tej cechy nie posiadają; tak np. „stanie“, o ile mamy na myśli sytuację istoty żyjącej — jest czynnością, o ile zaś je przypisujemy przedmiotowi martwemu — jest stanem. Przejawy dowolne uważamy za wywołane przez kogoś, komu przypisujemy owe akty woli.

Ze względu na ten podział przejawów będziemy rozróżniać czasowniki:

1) konatywne lub czynnościowe, odnoszące się do czynności, np. *chodzić, szyć*;

2) niekonatywne lub stanowe, odnoszące się do stanów, np. *spadać*;

3) nijakie, t. j. odnoszące się do czynności lub stanów, zależnie od podłoża, np. *stać*.

3. Trzecim rodzajem sposobu jest tempo przejawu, a więc jego trwanie w stosunku do pewnej ilości czasu. Z tego punktu widzenia przejawy są szybkie, np. „biegać“, lub powolne, np. „łazić“, przyczem tej ich różnicy nie uwydatniamy w osobnych nazwach czasowników.

4. Czwarty rodzaj sposobu stanowi nagłość, niespodzianosc przejawów, np. „wybuchnąć“, „błysnąć“, w przeciwieństwie do ich przygotowanego przebiegu, np. „buchać“, „błyskać“. Stosownie do tego podziału będziemy rozróżniać czasowniki doraźne (subitarne), np. *krzyknąć, zabłysnąć*, i niedoraźne (niesubitarne), np. *krzyczeć, błyskać*.

5. Piąty rodzaj sposobu stanowi siła, potrzebna do odbycia przejawu. Z tego punktu widzenia rozróżniamy czasowniki nasilone (intensywne), np. *pałnąć, zarąbać*, oraz nienasilone (nieintensywne), np. *muskać, głaskać*.

6. Szósty rodzaj sposobu stanowi równomierność lub nierównomierność przejawów. Niektóre przejawy mianowicie mają przebieg jednolity, niezmienny w ciągu swego trwania, np. „jaśnienie“, „niesienie“, „branie“, w przeciwieństwie do takich przejawów, które w ciągu swego trwania wykazują

pewne stopniowanie, np. „rozjaśnianie“, „siwienie“ i t. p. Stopniowanie jest zazwyczaj wzrastające, np. „rozjaśnianie“, „siwienie“, „cichnięcie“, „gaśnięcie“ i t. p. Stosownie do tych rodzajów przejawów rozróżniamy czasowniki: 1) równomierne, np. *pisać, nieść, chodzić*, i 2) nierównomierne, t. j. wzrastające (augmentatywne), np. *rozjaśniać, rozniecać, rozbudzać, rozpalać, siwieć, żółknąć, milknąć, gasnąć*.

7. Siódmy rodzaj sposobu stanowi łączność lub rozdzielczość przejawów. A więc np. „niesienie“ jest przejawem łącznym, ponieważ działanie to wykonywane jest łącznie przez kilku ludzi względem jednego przedmiotu lub przez jednego człowieka względem kilku naraz przedmiotów, jak np. „niesienie fortepianu przez tragarzy“ lub „książek przez woźnego“. Niektóre przejawy natomiast obejmują po kilka faz, ujmowanych w stosunku do kilku czynników lub odbiorników (objektów) kolejno, a więc np. „pomycie przez jednego człowieka kilku talerzy (jednego po drugim)“ lub „pomilknięcie kilku ludzi (jednego po drugim)“. Tego rodzaju przejawy będziemy nazywać rozdzielczymi.

Stosownie do tego rozróżnienia także wśród czasowników będziemy wyróżniać 1) czasowniki łączne, np. *zanieść, umyć*, i 2) czasowniki rozdzielcze (dystrybutywne), np. *pozanosić, pomyc*.

8. Ósmy typ sposobu stanowi dokładność lub niedokładność przejawu. Tak np. „odegranie“, „odczytanie“, „odśpiewanie“ są przejawami, których cechą jest pewna dokładność, w przeciwieństwie do niedokładnych, takich jak np. „pogranie“, „poczytanie“. Stąd odpowiednie czasowniki będziemy nazywać: 1) akuratywnymi, np. *odegrać, odczytać, odśpiewać*, 2) nieakuratywnymi, np. *pograć, poczytać*.

§ 264. Trwałość. Za cechy przejawów uważamy również ilość czasu potrzebnego na ich odbycie. Stosownie do tych cech przejawów wyróżniamy czasowniki:

1) chwilowe (momentalne), odnoszące się do przejawów trwających zaledwie moment, np. *błysnąć, krzyknąć*;

2) trwałe (duratywne), a wśród nich: krótkotrwałe, np. *pobłyskać, pograć*, i długotrwałe, np. *nakrzyczeć, nakopać*.

Poza tem jest znaczna ilość czasowników odnoszących się do przejawów ujmowanych przez mówiącego tak, jakby trwały

chwile, przyczem nie wykluczamy, że w rzeczywistości przebieg ich może zająć większą ilość czasu, np. *spakować, zejść*. Tego rodzaju czasowniki będziemy nazywać koncentratywnymi.

§ 265. Fazy. Przejawy nie są tak silnie wyodrębniającymi się sygnatami, jak przedmioty konkretne, ani nawet tak, jak oderwane. W rzeczywistości, w której je spotykamy, są one nam dane w łańcuchach zdarzeń, snujących się nieprzerwanym ciągiem z przeszłości w przyszłość. Stąd przejawy, wyodrębniane i wymieniane zapomocą morfematów, stanowią jakby odcinki linii o dowolnie ustalanych punktach granicznych. Sam odcinek, na który zwracamy specjalną uwagę, będziemy nazywać przebiegiem przejawów, natomiast to, co pewien przebieg poprzedza i co po nim następuje, nazwiemy wstępem i następem przejawu. Tak np. wyodrębniając w rzeczywistości przejaw „rozjaśniać“, możemy wyróżnić przebieg, polegający na wzrastaniu światła, wstęp, którym jest moment pewnej ciemności, oraz następ, polegający na pewnej, trwającej w jednakowym napięciu jasności.

Ze względu na wyróżnione fazy przejawów będziemy wyróżniać czasowniki:

1) *przebiegowe*, t. j. takie, które odnoszą się przede wszystkim do samego przebiegu przejawu, np. *nieść, jaśnieć*;

2) *wsteczne*, t. j. takie, które odnoszą się nietylko do pewnego przebiegu, ale zarazem do jakiegoś wstępu, np. *pomścić*;

3) *postępowe*, t. j. takie, które odnoszą się nietylko do pewnego przebiegu, ale zarazem do jego następu, np. *rozjaśnić, posiwieć* i t. p.

4) *dwukierunkowe*, t. j. takie, które odnoszą się do przebiegu w związku z pewnym wstępem i następem, np. *doważyć*.

§ 266. Rodzaje czasowników wstecznych. Ze względu na stosunek przebiegu do wstępu rozróżniamy następujące rodzaje przejawów wstecznych:

a) *Przejawy dodatkowe*, t. j. takie, które są poprzedzone podobnym co do istoty i nazwy przejawem, np. „dobudowanie“. Mówiąc np. o „dosoleniu“, przyjmujemy, że coś już było solone i zostaje dodatkowo osolone.

b) *Przejawy przeinaczające*, t. j. takie, które są powtórzeniem poprzednich, podobnych co do istoty i nazwy, ale z ja-

kimś odmiennym przebiegiem lub wynikiem, np. „przebudowanie“, „przeczesanie“. Tak więc myśląc np. o „przeczesaniu“, przyjmujemy, że ktoś miał w jakiś sposób włosy uczesane, układ ten jednak wskutek ponownego uczesania został zmieniony.

c) Przejawy powrotne, t. j. takie, wskutek których przedmiot pewien wraca do pierwotnego, czasem zmienionego stanu, np. „odświeżenie“, „odmłodzenie“: coś, co było pierwotnie świeże, czasem stało się nieświeżem, jednak wskutek przejawu odświeżenia znów wraca do dawnego stanu świeżości.

d) Przejawy spowodowane (konsekwentne), t. j. takie, które są wywołane jakimś poprzednim, zupełnie innym co do istoty i nazwy przejawem, np. „pomszczenie się“, „pogardzanie“, „wynagradzanie“; tak np. myśląc o pomszczeniu się, przyjmujemy, że pierwszej ktoś kogoś skrzywdził.

Stosownie do tych rodzajów przejawów rozróżniać będziemy czasowniki: 1) dodatkowe, np. *dobudować*, 2) przeinaczające, np. *przebudować*, *przeczesać*, 3) powrotne, np. *odświeżyć*, *odbudować*, 4) konsekwentne, np. *pomścić*, *nagrodzić*.

§ 267. Czasowniki ze względu na przebieg towarzyszący. Jest pewna, zresztą nieznaczna ilość czasowników odnoszących się do przejawów, których przebiegowi towarzyszy inny przejaw, np. *przygrywać* (do tańca), *przyśpiewywać* (przy pracy), *przyświecać* (przy szukaniu czegoś) i t. p. Czasowniki takie będziemy nazywać współprzebiegowymi (komitatywnymi).

§ 268. Rodzaje czasowników ze względu na istotę przejawów. Istota przejawów może polegać albo na pewnym niezmiennym zachowaniu się podłoża, np. „leżenie“, „trzymanie“, albo na zachodzącej w niem zmianie, np. „wstawanie“, „chodzenie“ i t. p. Stąd wogóle wszystkie przejawy dzielimy na zachowania i zmiany, stosownie zaś do tego możemy rozróżniać czasowniki: 1) zachowawcze, np. *stać*, *siedzieć*, *trzymać*, i 2) zmienne, np. *wstawać*, *siekać* i t. p.

§ 269. Rodzaje zmian ze względu na następ. Ze względu na następ rozróżniamy przedewszystkiem dwa rodzaje zmian: a) zmiany wytwórcze, wskutek których powstają nowe przedmioty, np. „budowanie (domu)“, „malowanie (obrazu)“; b) zmiany przetwórcze, np. „pozłocenie“ (zmiana barwy), „spadanie“ (zmiana położenia), „sprzedawanie“ (zmiana posiadania) i t. p.

Stosownie do tego rozróżniamy także czasowniki: 1) wytwórcze, np. *budować*, *dymić* 'wytwarzać dym', *cenować* 'robić cienie' i t. p., oraz 2) przetwórcze, np. *pożłocić*, *spadać*, *sprzedawać*.

Wśród czasowników przetwórczych wyodrębniają się jeszcze pewne kategorie, zależne od pewnych odcieni w ujmowaniu przejawów:

a) Czasowniki wstępne (inchoatywne, ingresywne), odnoszące się do przejawów, których dalszym ciągiem jest przejaw podobnie nazwany, np. *rozpłakać się* (*plakać*).

b) Czasowniki powodowe (kauzatywne), o ile następem wymienionego przejawu jest przejaw podobny co do istoty i nazwy, przyczem przejaw wymieniony jest zwykle zmianą, następ zaś — zachowaniem, np. *sadzać* (*siedzieć*).

c) Czasowniki faktytywne, o ile następem jest pojawienie się jakiejś nowej jakości, wymienianej zwykle zapomocą przymiotnika, lub porównawczo zapomocą rzeczownika, przyczem znaczenie ich można opisać zapomocą zwrotów: stać się czemś, stać się jakimś, zrobić kogoś czemś, zrobić kogoś jakimś, np. *zdziwaczec* 'stać się dziwakiem', *wybielec* 'stać się białym', *zblaźnić* 'zrobić kogoś błaznem', *pobielić* 'zrobić coś białem'. Jak wynika z podanych przykładów, czasowniki faktytywne mogą być: czynnościowymi, np. *zblaźnić*, *pobielić*, lub stanowymi, np. *zdziwaczec*, *wybielec*.

§ 270. Jedno- i wielostronność. Cechą niektórych przejawów jest przynależność ich do dwu lub więcej przedmiotów. Tak np. „bicie“ jest uwarunkowane istnieniem kogoś, kto bije, i kogoś, kto jest bity; podobnie „rządzenie“ wymaga kogoś, ktoby rządził, i kogoś, ktoby podlegał rozkazom. Tego rodzaju przejawy będziemy nazywać wielostronnemi lub oddziaływaniami. Przedmioty, które podlegają oddziaływaniu, będziemy nazywać jego odbiornikami, przedmioty zaś martwe, za których pośrednictwem oddziaływanie się odbywa — jego narzędziami. Tak np. węgiel, jako przedmiot podlegający rozbijaniu kilofem, jest odbiornikiem, kilof zaś — narzędziem.

Jest znaczna ilość przejawów, których cechą jest brak odbiornika, np. „bieganie“, „chodzenie“, „kwitnięcie“ i t. p. Tego rodzaju przejawy będziemy nazywać jednostronnemi.

Stosownie do tych rozróżnień będziemy czasowniki dzielić na jednostronne, np. *iść*, *pływać*, i wielostronne, np. *bić*, *mgć*.

§ 271. Stopień skutku. Przejawy mogą się różnić stopniem skutku, który zostaje przez nie wywołany. Z tego punktu widzenia rozróżniamy:

a) Przejawy zupełne (definitywne), np. „naładowanie“, „zasmolenie“, „zatrącenie“, „zanieśnienie“, „zagaszenie“, „przebłaganie“; przejawy te są przyczyną pełnego skutku, którym jest niekiedy zniszczenie jakiegoś przedmiotu, np. „zachłostanie“, „zabicie“ i t. p.

b) Przejawy powielające (amplifikatywne), o skutku stosunkowo wielkim lub obejmującym wiele przedmiotów, np. „naczerpanie“, „nagadanie się“ i t. p.

c) Przejawy nadmierne, o skutku przerastającym zamiar, np. „przesłodzenie“, „przesolenie“.

d) Przejawy uzupełniające (kompletywne), o wyniku nieznacznym, będącym uzupełnieniem wyniku przejawu poprzedniego, np. „dosłodzenie“, „dosolenie“, „wykończenie“. Jak widać z przykładów, niektóre z nich są zarazem przejawami dodatkowymi.

e) Przejawy powiększające (majoratywne), których wynikiem jest różnica stopnia między właściwościami dwu przedmiotów, np. „przewyższenie“, „przerośnięcie“ (różnica rozmiaru).

f) Przejawy częściowe, t. j. niezupełne, o wyniku tylko częściowym i słabym, np. „naderwanie“, „podleczenie“, „przyduszenie“, „nadkruszenie“, „nachylenie“.

g) Przejawy probiercze, t. j. przejawy, których skutek jest dostosowaniem się do pewnej miary, do pewnego probierza, np. „dopasowanie“, „dostosowanie“, „dostrojenie“.

Stosownie do określonych rodzajów przejawów wyróżniamy czasowniki: 1) zupełne (definitywne), np. *naładować, zasmolić, przebłagać*; 2) powielające (amplifikatywne), np. *naczerpać, nagadać się*; 3) nadmierne, np. *przesłodzić, przesolić*; 4) uzupełniające (kompletywne), np. *dosłodzić, dosolić*; 5) powiększające (majoratywne), np. *przerość*; 6) częściowe, np. *naderwać, podleczyć, przydusić, nadkruszyć, nachylić*; 7) probiercze, np. *dopasować, dostosować*.

§ 272. Miejsce. Cechą wielu przejawów, których istotę stanowi pewne położenie lub ruch przedmiotów, jest pewne umiejscowienie przestrzenne przedmiotu w stosunku do innych, zarówno w przebiegu samego przejawu, jak też i w jego wyniku. Z tego punktu widzenia rozróżniamy rozmaite rodzaje

przejawów, wymienianych zapomocą czasowników o podobnej pod pewnemi względami budowie. Z tego punktu widzenia różniamy:

1. Czasowniki odbieżne, odnoszące się do ruchów, wskutek których jeden przedmiot od drugiego się oddala, np. *odchodzić, odstawić*.

2. Czasowniki przestrzennie kresowe, odnoszące się do ruchów kończących się w pobliżu jakiegoś przedmiotu, np. *dobiegać, dochodzić*.

3. Czasowniki przybieżne, odnoszące się do przejawów, wskutek których przedmiot znajduje się blisko lub zbliża się do pewnego niedalekiego punktu, np. *przyjechać, przywędrować*.

4. Czasowniki zabieżne, odnoszące się do ruchów kończących się zdala, np. *zalecieć, zawędrować*.

5. Czasowniki przestrzennie przebieżne, odnoszące się do ruchów, wskutek których przedmiot przebywa pewne miejsce, zdążając w określonym kierunku, np. *przechodzić, przejeżdżać*.

6. Czasowniki nawierzchnne, odnoszące się do ruchów dotyczących powierzchni jakiegoś przedmiotu, np. *nakrapiać, namaszczyć*.

7. Czasowniki pobieżne, odnoszące się do ruchów dotyczących pewnych punktów powierzchni, np. *pokropić, pobijać*.

8. Czasowniki podbieżne, odnoszące się do ruchów dotyczących dołu jakiegoś przedmiotu, np. *uczepić, podleżeć*.

9. Czasowniki nadbieżne, odnoszące się do ruchów dotyczących góry jakiegoś przedmiotu, np. *nadstawić, nadbudować*.

10. Czasowniki okolne, odnoszące się do ruchów odbywających się około jakiegoś przedmiotu, np. *obejść, otaczać*.

11. Czasowniki odśrodkowe, odnoszące się do ruchów wychodzących od środka jakiegoś przedmiotu, np. *wyjechać, wyciągać*.

12. Czasowniki dośrodkowe, odnoszące się do ruchów zmierzających do środka jakiegoś przedmiotu, np. *wchodzić, wkładać, wbijać*.

13. Czasowniki rozbieżne, polegające na ruchu odbywającym się z jakiegoś miejsca w różnych kierunkach, np. *rozchodzić się, rozcinać*.

14. Czasowniki zbieżne, odnoszące się do przejawów polegających na ruchu z różnych stron ku jednemu punktowi, np. *schodzić się, zbierać, skupiać*.

15. Czasowniki wstępujące, odnoszące się do ruchów skierowanych ku górze, np. *wschodzić, wznosić się, wzlatywać, wzrastać*.

16. Czasowniki zstępujące, polegające na ruchu skierowanym zgóry wdół, np. *schodzić, zbiegać*.¹

§ 273. Rodzaje czasowników ze względu na umiejscowienie czasowe przejawów. Cechą niektórych przejawów jest pewne umiejscowienie czasowe całości, początku lub końca ich przebiegu. Z tego punktu widzenia rozróżniamy następujące kategorie czasowników:

1. Czasowniki czasowo przebieżne (perduratywne), odnoszące się do przejawów ograniczonych w całości przebiegu pewnym dłuższym okresem, np. *przetrwąć, przesiedzieć*.

Niektóre z tych czasowników wyznaczają nawet długość okresu, np. *przenocować, przezimować*.

2. Czasowniki czasowo kresowe, odnoszące się do przejawów z określonym końcowym terminem przebiegu, np. *dosiedzieć, dotrwać*.

§ 274. Krzyżowanie się kategorii znaczeniowych czasownika. Z omówienia poszczególnych rodzajów przejawów, a w związku z tem także czasowników, wynika, że chcąc dać wyczerpującą, pełną charakterystykę znaczenia jakiegoś czasownika, trzeba znaczenie jego ocenić z najrozmaitszych punktów widzenia. Tak np. czasownik *nieść* uznamy:

- ze względu na aspekt — za niedokonany,
- ze względu na krotność — za jednokrotny,
- ze względu na udział woli — za czynnościowy,
- ze względu na ilość czasu — za trwały,
- ze względu na fazy — za przebiegowy,
- ze względu na istotę — za zmienny,
- ze względu na następ — za przetwórczy,
- ze względu na ilość przedmiotów — za wielostronny.

Charakteryzowanie to niezawsze może wyczerpać wszystkie zasady podziału. Tak np. trudno ocenić czasownik *nieść* ze względu na stopień skutku lub umiejscowienie przestrzenne czy czasowe. Wynika to stąd, że nie wszystkie omówione podziały wyczerpują cały zasób czasowników bez reszty. W treści wielu

¹ Terminy, które dla wymienionych kategorii wprowadzamy, tłumaczą się same przez się, w pewnych zaś wypadkach (w słówotwórstwie i składni) będzie dogodniej posługiwać się niemi, aniżeli opisywać ponownie każdą z wymienionych kategorii.

czasowników brak poprostu pewnych cech. Tak więc czasownik *nieść* nie przesądza o stopniu skutku lub o umiejscowieniu przestrzennem.

Oczywiście w badaniach językoznawczych rzadko zachodzi potrzeba charakteryzowania czasowników ze wszystkich punktów widzenia; zwyczajnie wybiera się ten, który jest decydujący dla pewnego zagadnienia, a więc np. rozpatrując formy czasu przyszłego, mówi się tylko o czasownikach dokonanych (formy niezłożone) i niedokonanych (formy złożone), nie wchodząc w inne właściwości znaczeniowe tych czasowników.

Poznanie całości systemu znaczeniowego czasowników jest jednak na tem miejscu niezbędne, ponieważ z jednej strony pozostaje z tem w związku system budowy słowotwórczej i fleksyjnej czasowników, z drugiej zaś — wyznaczane przez czasowniki rozmaite kategorie cech przejawów mają swój osobny, usamodzielniony wyraz w rozmaitych kategoriach znaczeniowych przysłówków i innych określników czasownika.

§ 275. Podstawa znaczeniowa. W licznych czasownikach uwidatnia się podstawa znaczeniowa, którą niekiedy stanowią pewne omówione już właściwości przejawów. Ważniejsze rodzaje czasowników ze względu na podstawę znaczeniową są następujące:

1. Czasowniki sprawcze, odnoszące się do czynności, których istota i sposób wynika z istoty sprawcy (np. jego stanowiska społecznego), np. *królować* 'spełniać obowiązki króla', *panować* 'wykonywać władzę pana'.

2. Czasowniki upodabniające, odnoszące się do czynności, które ze względu na istotę i sposób są podobne do czynności wykonywanych przez pewne istoty, np. *myszkować* 'szukać, podobnie jak mysz', *katować* 'znęcać się, podobnie jak kat'.

3. Czasowniki charakterystyczne, wyznaczające pewien rodzaj jakości przedmiotów. Należą tu czasowniki:

a) kwalitatywne, stwierdzające posiadanie pewnej jakości, np. *chorować*, *bielić się*;

b) faktytywne (p. § 269), stwierdzające nabywanie pewnej jakości, np. *zbłąźnić*, *zduźnić*, *pożłocić*, *poczernić*, *po-bielić*, *poczernieć*, *zzielenieć*, *zmądrzeć*.

Literatura (o czasownikach upodabniających). M. Chmielowiec, Czasowniki zwierzęce, JP XVI 87.

§ 276. Zakres czasowników. Czasowniki pozostają, podobnie jak przymiotniki, w stosunku do dwu szeregów sygnatów, a więc: a) do własnych sygnatów, czyli do wymienianych za pomocą nich przejawów; b) do sygnatów, które są zapomocą tych czasowników charakteryzowane. Tak np. w wyrażeniu *uczeń piszący* czasownik *piszący* odnosi się do „pisania“, a zarazem charakteryzuje „ucznia“; w wyrażeniu *szedł utykając* czasownik *utykając* odnosi się do „utykania“, charakteryzując zarazem „chód“, wymieniony zapomocą czasownika *szedł*.

Ze względu na te dwa stosunki będziemy rozróżniać dwójaki zakres czasowników: 1) wewnętrzny, czyli zasób przejawów, do których się czasownik odnosi, i 2) zewnętrzny, czyli zasób sygnatów, które pewien czasownik może charakteryzować.

Oba te zakresy są od siebie zależne: im zakres wewnętrzny jest szerszy, tem szerszy jest również zakres zewnętrzny, a więc np. czasownik nadrzędny *poruszać się*, odnosząc się do większego zasobu ruchów (zakres wew.), tem samem może charakteryzować większy zasób sygnatów (zakres zew.), aniżeli czasownik podrzędny *latać*.

2. Funkcje.

§ 277. Słowo osobowe. Wśród rozmaitych szeregów form czasownika wyróżniamy przede wszystkim grupę form pełniących w zdaniach funkcję orzeczenia, np. *piszę, piszesz, pisze, piszemy, piszecie, piszą*. Formy te różnią się w swej postaci fonetycznej przede wszystkim zależnie od osoby podmiotu, stąd nazywamy je formami osobowemi, a ich grupę, np. *niosę, niesiesz, niesie, niesiemy, niesiecie, niosą* — słowem osobowem.¹

Poszczególne formy słowa osobowego różnią się również zależnie od liczby podmiotu, np. *pisze*, ale *piszą*. W niektórych formach odbija się też różnica rodzaju podmiotu, podobnie jak w przymiotnikach, np. *pisat*, ale *pisata, pisato*.

Różnica form słowa osobowego jest wskaźnikiem formalnym, łączącym podmiot z orzeczeniem, stąd formy różniące się tylko w zależności od osoby, liczby i rodzaju podmiotu będziemy nazywali formami łączności.

¹ Termin „słowo osobowe“ obejmuje więc szereg form osobowych, podobnie jak termin „imiesłów“ (odmienny) odnosi się do szeregu form różniących się w zależności od rodzaju, liczby i funkcji przypadkowej.

§ 278. Formy łączności osobowej. Każde słowo osobowe posiada dla obu liczb po trzy formy:

1. Formy pierwszoosobowe stanowią w l. poj. orzeczenie podmiotu odnoszącego się do osoby mówiącej, np. *piszę, pisałem*. Odpowiednie formy l. mn. są orzeczeniami przy podmiocie odnoszącym się do kilku osób, z których jedna jest osobą mówiącą, np. *piszemy, pisaliśmy, napiszemy* i t. p.

2. Formy drugoosobowe stanowią w l. poj. orzeczenie podmiotu odnoszącego się do osoby słuchającej, np. *piszesz, pisałeś*. Odpowiednie formy l. mn. są orzeczeniami przy podmiocie odnoszącym się do kilku osób, do których jest powiedzenie skierowane, albo których tylko dotyczy powiedzenie skierowane do jednej czy kilku z nich, np. *piszecie, pisaliście*.

3. Formy trzecioosobowe stanowią w l. poj. i mn. orzeczenie dla podmiotu, którego sygnat jest różny od osoby mówiącej i słuchającej, np. *pisze, piszą, pisał, pisali*.

§ 279. Formy czasów. Formy osobowe, występując jako orzeczenia, są różne zależnie od czasu, w którym się przejaw odbywa. Stąd słowo osobowe posiada trzy szeregi form czasowych:

1) formy teraźniejsze, dla przejawów współczesnych z chwilą mówienia o nich, np. *mówi, czyta*;

2) formy przeszłe, dla przejawów poprzedzających chwilę mówienia, np. *mówiłem, czytałem*;

3) formy przyszłe, dla przejawów mających nastąpić po chwili mówienia, np. *będę pisał, będę czytał*.

Dla czasu przeszłego spotyka się jeszcze, ale coraz rzadziej, zespół form stanowiących orzeczenia zdań odnoszących się do zdarzeń, które się odbyły bardzo dawno lub przed innym przeszłym przejawem, np. *pisałem był, przeczytałem był*. Tego rodzaju formy nazywamy zaprzeszłemi.

§ 280. Funkcje wtórne form teraźniejszych. Podstawową funkcją form teraźniejszych jest ustanawianie przejawów jako współczesnych z chwilą mówienia. Ponieważ formy teraźniejsze tworzy się tylko od czasowników niedokonanych, przeto formy te zarazem odnoszą się do przejawów nieukończonych. Ponadto formy te nie przesądzają o tem, kiedy przejaw się rozpoczął: początek jego może być zarówno w teraźniejszości, jak i w przeszłości.

Funkcje wtórne form terażniejszych są następujące:

1. Formy terażniejsze mogą się odnosić do przejawów, które przypisujemy komuś w każdym czasie, np. *Ponad mądrością głowy góruje mądrość stokroć wspanialsza: mądrość serca. Tamta umie wymierzyć drogę gwiazd i policzyć ziarnka piasku w oceanie, mądrość serca zaś umie rzeczy nierównie wspanialsze, nierównie trudniejsze i największej wagi, umie bowiem znaleźć sposób wytrzymania z kobietą i spędzenia z nią większej ilości lat* Mak. ŚL 7—8; *Toć pierwszy lepszy pies czuje swojego człowieka przez zamknięte drzwi i szczeka i kręci ogonem* Strug MNŻ. I 24. Form tych używamy mówiąc o zwyczajach, spostrzeżeniach i prawdach ogólnych, odnoszących się do wszystkich czasów.

2. Formy terażniejsze mogą się odnosić także do przejawów przyszłych, o ile je pojmujemy jako zamierzone lub mające z pewnością nastąpić, np. *Mamy wiele czasu; narazie pójdziemy spać, rano idziemy na poszukiwania* Mak. ŚL 146; *Słuchaj, kolumna! Idziemy teraz do Przylądka.... Jeśli się pokaże, że i ten ma kochanicę, rzucam się pod tramwaj* tm. 178.

3. Formy terażniejsze odnoszą się do przejawów przeszłych, które sobie mówiący żywo przedstawia tak, jakby się odbywały w terażniejszości, np. *Drzwi się oto nareszcie otworzyły, wychodzi zaspana i rozczochrana gospodyni* Dyg. ŁW 24; *Jednego dnia rano chłop słyszy — w kościele wielkie dzwony biją* tm. 7; *Zabrał się Maciek, idzie, powtarza to, co mu jaskółeczka kazała. Nagle z pod krza zajęczek wypada — kic, kic — i mówi* Dyg. Z 241.

4. Formy terażniejsze mogą niekiedy odnosić się do przejawów współczesnych nie tylko chwili mówienia, ale też innym przejawom, nawet przeszłym lub przyszłym, np. *Leński spojrzał ukradkiem i ujrzał, że ona chłonie to spojrzenie z nieukrywaną radością i cieszy się nim, jak dziecko promieniem słońca* Mak. ŚL 18; moment „chłonięcia“ i „cieszenia się“ jest tu obiektywnie przeszły, ale pojęty jako współczesny wobec innej czynności przeszłej.

§ 281. Funkcje wtórne form przeszłych. Formy przeszłe zasadniczo odnoszą się do przejawów, które się odbywały przed chwilą mówienia o nich. Niekiedy jednak formy przeszłe czasowników dokonanych występują w funkcji wtórnej, odnosząc

się do przejawu przyszłego, który pojmujemy jako niezawodnie i natychmiast mający nastąpić, np. *Jeżeli nas po drodze złapią — zginąłem* Żer. WRz 91.

§ 282. Funkcje wtórne form przyszłych. Zasadniczo formy przyszłe czasowników dokonanych i niedokonanych odnoszą się do przejawów, które się odbędą po chwili mówienia. Poza tem formy przyszłe czasowników dokonanych posiadają pewien zasób funkcji wtórnych:

1. Formy przyszłe mogą, podobnie jak teraźniejsze, odnosić się do przejawów odbywających się w każdym czasie; w tej funkcji występują najczęściej w przysłowiach, np. *Jałmużna nie zuboży*.

2. Formy przyszłe dokonane mogą się odnosić także do przejawów przeszłych, o ile je sobie mówiący żywo przedstawia, np. *Tak mówił groźnym głosem, w stół pięścią grzmota stary dworski ekonom, Baltazar Kapota; strzelec wkoło popatrzy, ramionami wzruszy* Kondratowicz; lud. *pśychodzi żaba do niego i rechu nad nim... a tyn jum rękóm uodgarńe* (Szober JP VI 37).

§ 283. Formy trybu. Słowo osobowe posiada też trzy grupy form, zależne od dwojakiego rodzaju okoliczności.

Przedewszystkiem formy te są zależne od zamiaru powiedzenia, a więc od tego, czy chcemy coś oznajmić, czy o coś zapytać, czy też coś rozkazać. Stąd rozróżniamy zamiar: 1) oznajmiający, 2) pytający, 3) rozkazujący.

Powtórne formy te zależą od tego, czy przejaw uważamy za rzeczywisty, czy też tylko za przypuszczony. Okoliczność tę będziemy nazywać osądem, rozróżniając osąd: 1) rzeczywisty i 2) przypuszczony.

Wszystkie te rodzaje stwierdzeń nazywają się w gramatyce trybami, a na wyrażenie ich mamy trzy grupy form słowa osobowego:

1) formy orzekające — dla zamiaru oznajmiającego lub pytającego i osądu rzeczywistego, np. *czytam, czytałem* i t. d., *czytasz? czytałeś?* i t. d.;

2) formy przypuszczające — dla zamiaru oznajmiającego lub pytającego i osądu przypuszczonego, np. *czytałbym, czytałby* i t. d., *czytałbyś?* i t. d.;

3) formy rozkazujące, czyli rozkaznik — dla zamiaru rozkazującego i osądu przypuszczonego, np. *czytaj!*

Z tego wynika, że zasadniczo zamiar oznajmiający i pytający wyraża się zawsze wspólną formą, różniącą się zależnie od osądu, natomiast zamiar rozkazujący ma osobną formę. Osąd rzeczywisty ma jedną formę przy zamiarze oznajmującym i pytającym, natomiast osąd przypuszczony ma osobne formy dla zamiaru oznajmującego i pytającego, a osobne dla zamiaru rozkazującego.

§ 284. Funkcje wtórne form orzekających. Zasadniczo formy orzekające wyrażają zamiar oznajmiający lub pytający oraz osąd rzeczywisty, a więc przejaw wymieniany zapomocą formy orzekającej jest pojmowany najczęściej jako prawdziwy. Poza tem jednak formy te mają pewien zasób funkcyj wtórnych:

1. Mogą one niekiedy odnosić się do przejawu przypuszczonego, np. *Noc była dogodna, ciemna, chmurna — ręki wyciągniętej nie dojrzysz* ('nie dojrzałbyś') Sier. NKL 88; *Spojrzysz — życia nie dopatrzysz, słuchasz — westchnienie chyba usłyszysz*, Berent O 52; *Pani Leńska jednak była piękniejsza, niż to zdoła* ('zdołałoby') *wyrazić plugawe, niestrojne, szare ludzkie słowo* Mak. ŚL 9.

2. W rzadkich wypadkach wyrażają one silny, bezwzględny i pogardliwy rozkaz, np. *Idziesz! Pójdziesz!*

§ 285. Odcienie funkcji podstawowej form przypuszczających. Formy przypuszczające odnoszą się zasadniczo do przejawów przypuszczonych, przyczem mogą wyrażać dodatkowo pewne odcienie osądu:

1. Forma przypuszczająca może się odnosić do przejawu przypuszczonego, będącego przedmiotem naszego życzenia, np. *Siedziałbyś cicho!* Tego rodzaju osąd przypuszczający możnaby nazwać *życzącym*.

2. Forma przypuszczająca może się odnosić do przejawu, który pojmujemy jako uwarunkowany przez odbycie się innego przejawu, np. *Gdyby to życie było jak książka, gdyby można dawać i ludziom dusze, tak, jak się tworzy je w myśli, niby ci sami, a inni byłiby ludziska* Sienk. NM 119—20; tego rodzaju osąd możnaby nazwać *warunkowym*.

3. Forma przypuszczająca może odnosić się do przejawu z zaznaczeniem jego możliwości, np. *Byłoby rzeczą ciekawą i pożyteczną zdać sobie sprawę, jakiego rodzaju pojęcia i wyobrażenia kojarzą się dziś w umyśle przeciętnego Europejczyka z wy-*

razem „kultura“, „kultura nowoczesna“ Brzoz. LMP 3; tego rodzaju osąd nazwiemy możliwym.

§ 286. Funkcje wtórne form przypuszczających. Formy te niekiedy posiadają funkcję form orzekających, a więc odnoszą się do przejawów rzeczywistych, wymienianych z pewnem zastrzeżeniem lub z nieśmiałością, np. *Chciałby* (‘chce’) *być sobą u siebie i między swoimi bliskimi* Strug MNŻ 104; tu należy także używana konwencjonalnie forma *prosiłbym* zam. *proszę*. Funkcja ta jest spokrewniona z funkcją warunkową; używamy jej wówczas, gdy uzależniamy wymieniany przejaw od jakichś istotnych lub konwencjonalnych okoliczności.

§ 287. Funkcje wtórne rozkaznika. Formy te odnoszą się zasadniczo do przejawów nakazywanych lub zakazywanych. Poza tem jednak w funkcji wtórnej mogą się odnosić niekiedy do przejawów przypuszczonych, wymienianych bez zamiaru rozkazującego, np. *Naszym zaś doktrynerom przez rok tylko coś powtarzaj* (‘jeślibyś powtarzał’), *na drugi rok przysięgną na to, jak na artykuł swej wiary* Berent O 179.

§ 288. Strona. Słowo osobowe czasowników ma wreszcie rozmaite formy zależnie od tego, czy sygnat podmiotowy pojmujemy jako czynnik działania, np. *chłop orze rolę*, czy jako odbiornik, np. *rola jest orana*, czy jako odbiornik i czynnik równocześnie, np. *chłop się myje*.

Stosownie do tych różnic mamy trzy szeregi form, które nazywamy formami strony czasowników:

1) formy czynne, gdy sygnat podmiotowy jest czynnikiem przejawu, np. *czytam*, *czytałeś*;

2) formy bierne, gdy sygnat podmiotowy jest odbiornikiem działania, np. *jest czytany*, *jest niesiony*;

3) formy zwrotne, gdy sygnat podmiotowy jest czynnikiem i odbiornikiem działania, np. *myje się*, *czesał się*.

Nie każdy czasownik ma wszystkie trzy grupy form strony. Czasowniki występujące tylko w formach czynnych nazywamy nieprzechodniemi, np. *rośnie*, *kwitnie*, czasowniki zaś mające osobne formy bierne zwiemy przechodniemi, np. *piszę*, *czytam*.

§ 289. Funkcje wtórne form strony. Zasadniczo formy strony mają jako podstawową tę funkcję, na którą wskazuje ich nazwa. Jedynie formy zwrotne słowa osobowego mają dwie funkcje wtórne:

1) formy zwrotne mogą być użyte w funkcji form czynnych, np. *pisze się listy, do kościoła wchodzi się po stopniach* i t. p.;

2) niekiedy formy zwrotne są używane w funkcji strony biernej, np. *dom się buduje, książka się drukuje* i t. p.

Ponieważ obu tych form używa się wówczas, gdy nie myślimy o wykonawcach czynności, możnaby je nazwać formami zwrotnymi bezczynnikowemi: 1) o funkcji czynnej i 2) o funkcji biernej.

§ 290. Formy nieosobowe. Imiesłowy. Inne formy czasowników nie występują same w roli orzeczeń, a w związku z tem nie zależą w swej postaci głoskowej od osoby rzeczowników i od trybu powiedzenia.

Wśród nich osobną grupę stanowią formy, które w swej postaci zależą od tego, czy odnośny przejaw uważamy za współczesny, czy za uprzedni wobec faktu wymienionego w zdaniu. A więc imiesłowy *idący, idąc, niesiony* odnoszą się do przejawu, który uważamy za współczesny z faktem wymienionym w zdaniu, imiesłowy *przyszedszy, pochwalony* odnoszą się do przejawu poprzedzającego fakt wymieniony w zdaniu. Stąd rozróżniamy dwie kategorie imiesłowów: 1) imiesłowy współczesne, np. *chwalący, chwaląc, chwalony*; 2) imiesłowy uprzednie, np. *pochwaliwszy, pochwalony*.

§ 291. Rodzaje imiesłowów ze względu na odmienność. Ze względu na odmienność odróżniamy dwa typy imiesłowów:

1) imiesłowy odmienne, mające podobne formy łączności, jak przymiotniki, a więc zależne od rodzaju, liczby i przypadku określanego rzeczownika, np. *idący, idąca, idące, idących* i t. d.; *chwalony, chwalona, chwalonego*;

2) imiesłowy nieodmienne, a więc mające tylko jedną postać, będącą określnikiem form osobowych, np. *idąc, pochwaliwszy*.

§ 292. Rodzaje imiesłowów ze względu na stronę. Imiesłowy będące określnikami rzeczowników lub będące pewnego rodzaju orzecznikami różnią się stroną, t. j. stwierdzają, czy wyróżniany zapomocą nich przedmiot jest czynnikiem, czy odbiornikiem, czy też czynnikiem i odbiornikiem działania. Stąd rozróżniamy imiesłowy odmienne czynne, np. *idący*, zwrotne, np. *myjący się*, i bierne, np. *chwalony, pochwalony*.

To samo odnosi się także do imiesłówów nieodmiennych, które jakkolwiek są określnikami czasowników, stwierdzają, że sygnat podmiotu zdania jest czynnikiem lub czynnikiem i odbiornikiem działania; stąd rozróżniamy imiesłowy nieodmienne czynne, np. *pisząc, przeczytawszy* lub zwrotne, np. *myjąc się, umywszy się*. Imiesłówów nieodmiennych biernych w języku polskim nie ma.

§ 293. Funkcje wtórne imiesłówów. Imiesłowy posiadają poza wymienionymi funkcjami podstawowymi szereg funkcji wtórnych, pozostających częstokroć w sprzeczności z ich nazwą.

1. Imiesłów współczesny nieodmienny ma następujące funkcje wtórne:

a) Niekiedy odnosi się on do przejawu, który obiektywnie następuje po innym przejawie dokonanym, np. *Zjawiło się w Krakowie poselstwo, uroczyście oflarując Kazimierzowi władzę nad Prusami* Dąbr. DPŚ 383; *Dwie salwy zdążyły tylko dać baterje moskiewskie, gdy wpadli na nie kosynierzy, wycinając artylerzystów i piechotę moskiewską* Dąbr. WDzP III 9.

b) W języku staropolskim do końca XVI wieku używano też imiesłówów na *-ąc* od czasowników dokonanych, wskutek czego imiesłowy te odnosiły się do przejawów poprzedzających inny przejaw, np. *Tedy dziewica Marja mało pomilcząc, odpowiedziała biskupom* RP 35 (Tasz. ICz 26).

c) W języku staropolskim imiesłowu na *-ąc* używano też w funkcji formy orzekającej, np. *Wten czas nasz miły zbawiciel ilkoż (z) strachu trudnej męki, telko zonego okropnego siepania, telko odonego przykrego jęstwa ciężko pragnąc, picia pożądam* RP 362 (tm. 31).

2. Imiesłów uprzedni ma następujące funkcje wtórne:

a) W pewnych wyrażeniach może odnosić się do czynności następczej, np. *Usiadł założywszy nogę na nogę* Nowak. OS, a więc *usiadł*, a potem *założył* nogę na nogę.

a) Imiesłowu uprzedniego używano w języku staropolskim także w funkcji formy orzekającej, np. *Tedy przykazawszy im anioł, a by się niewrócili do anioła* RP 68 (Tasz. ICz. 57).

3. Imiesłów bierny od wielu czasowników nie ma funkcji biernej, np. *rozkwitnięty, rozwiedziony, uschnięty, zżyty* i t. d.

§ 294. Bezokolicznik. Każdy czasownik posiada jeszcze jedną formę, mającą u czasowników przechodnich ze względu na stronę trzy postaci, np. *chwalić, chwalić się, być chwalonym*.

Poza tem formy te są nieodmienne, t. zn. niezależne od tych wszystkich okoliczności, od których zależą słowa osobowe i imiesłowy. Tego rodzaju formy nazywamy bezokolicznikami.

Są one ze znaczenia podobne do rzeczowników przejawowych, takich jak: *chwalenie*, *chwalenie się*, ale nie mają form zależnych od funkcji przypadkowych, występują zaś tylko w funkcjach dwu przypadków rzeczownikowych (mianownika i biernika), np. *przechadzać się jest przyjemnie* (= *przechadzka jest przyjemna*); *lubię się przechadzać* (= *lubię przechadzkę*).

§ 295. Funkcje wtórne bezokolicznika. Bezokolicznik niekiedy występuje w funkcji słowa osobowego:

1) w funkcji form orzekających, np. *widać, słysząc, czuć, znać, stać mię*, niekiedy z domyślnem: *trzeba, należy, można*, np. *Jej rozkazać, mnie słuchać* Krasn. Skład. 151;

2) w funkcji form przypuszczających, np. *Choćby go zabić, nie usłucha; Wyszedł do miasta, by uniknąć nieproszonych gości*;

3) w funkcji rozkaznika, przyczem rozkaz wyrażony jest w sposób kategoriyczny, np. *Doskonale, Kajetanie! — wrzasnął malarz — nie czekać na mnie z obiadem, jem dzisiaj na mieście* Mak. ŚL 172.

§ 296. Funkcje a znaczenie. Wszystkie te grupy form pewnego czasownika są związane wspólnem znaczeniem. W ogólnym sposobie myślenia formy takie, jak *pisać, piszę, pisałem, pisałbym, pisz, piszący, pisany* i t. p., posiadają jedno znaczenie, a więc mogą się odnosić do tego samego przejawu, wyznaczając mu w każdej formie te same cechy. Różnica tych form polega na różnicach w sposobie ujmowania przejawu, nie mających oddźwięku w przypisywanych samym przejawom cechach istotnych. Wszystkie te cechy przejawów, nie stanowiące o różnicy znaczenia form czasownikowych, będziemy nazywać ich postawą, a zdolność form do ustanawiania postaw przejawu — ich funkcją.

Literatura (dotycząca podstawowych i wtórnych funkcji form czasowników). A. Krasnowolski, Systematyczna składnia języka polskiego, (§ 278—320) Warszawa 1909². — A. A. Kryński, O aoryście w języku polskim, PF II 265. — H. Oesterreicher, Imiesłów bierny w języku polskim, Kraków 1926. — St. Szober, Gramatyka polska (§ 564—584), Lwów 1923; — Użycie form czasu przyszłego w opowiadaniu historycznem na oznaczenie czynności minionych, JP VI 33. — W. Taszycki, Imiesłowy czynne, teraźniejszy i przeszły I. w języku polskim, Kraków 1924.

3. Czasowniki wykrzykowe.

§ 297. Istnieje w każdym języku znaczna ilość wyrazów, które odnoszą się do przejawów i mogą w tej samej postaci fonetycznej występować w funkcjach najrozmaitszych form czasownika, a nawet mogą spełniać funkcję rzeczowników, np. *psł*, *prrr*, *pac*, *precz* i t. p. Tego rodzaju wyrazy, występujące najczęściej w funkcji form czasownikowych, będziemy nazywać czasownikami wykrzykowymi lub wykrzykami. Ze względu na najczęstszą funkcję będziemy wśród nich różnić:

1. Wykrzyki oznajmujące, np. *cmok* (*ją w rękę*), *chlust*, *bęc* (*o ziemię*), *psręk* (*w lewo*) i t. p. Są to przeważnie wyrazy onomatopeiczne, a więc o podstawie akustycznej. Najczęściej występują one w roli form osobowych.

2. Wykrzyki rozkazujące, a więc wzywające do uwagi, np. *hallo*, do spokoju, np. *psł*, *sza*, zachęcające do jakiejś czynności wynikającej z sytuacji, np. *no*, *precz*, *nuże*, występujące jako rozkazy zwracane do zwierząt, np. *wio*, *prrr*, *cip cip*, *psik* i t. p.¹

VI. Przysłówki.

1. Znaczenie.

§ 298. Przysłówki jako wyrazy okoliczności. Przysłówki są to wyrazy odnoszące się do okoliczności, czyli do cech, którymi się różnią przejawy, ich postawy, jakości, a niekiedy także liczby. Stanowią one zatem przede wszystkim określniki czasowników, np. *ładnie*, *brzydko* (*pisać*) i t. p. Niektóre z nich (t. zw. przysłówki stopnia) są również określnikami przymiotników, liczebników i zaimków, o ile treść ich mieści w sobie pojęcie stopnia, np. *bardzo* (*piękny*), *prawie* (*dziesięć*), *nieważ* (*wszyscy*) i t. p. Z tego samego względu przysłówki stopnia mogą być określnikami także innych przysłówek. Od przymiotników, liczebników i zaimków różnią się przysłówki także

¹ Uznając omówione rodzaje wyrazów za czasowniki, tem samem wyłączamy je z kategorii wykrzykników, do których je większość gramatyków zalicza, wbrew temu, że wykrzykniki definiuje się jako „wyrazy uczuć”. Wiele z czasowników wykrzykowych ma wprawdzie także silne zabarwienie uczuciowe, mimo to jednak trudno uznać takie wyrazy, jak np. *bęc*, *paf*, *hallo*, *wio* i t. p., za wyrazy uczuć narówni z wyrazami *ach*, *ej*, *brrr*, *pfuj* i t. p.

tem, że nie posiadają form łączności, t. zn. form liczby, rodzaju oraz przypadków.

Przysłówki dzielimy na kategorie przedewszystkiem ze względu na rodzaje okoliczności.

§ 299. Przysłówki miejsca. Odnoszą się one do miejsc objętych przejawami w momencie ich początku, przebiegu lub końca. Rozróżniamy tu następujące grupy przysłówków:

1. Przysłówki odnoszące się do miejsca, w którym się znajdują przedmioty w czasie trwania przejawu, np. *gdzie, tu, tutaj, tam, gdzie indziej, gdziekolwiek, gdzieś, wszędzie, wysoko, nisko* i t. p.

2. Przysłówki odnoszące się do miejsca, które pewien przedmiot wskutek przejawu opuszcza. Należą tu przysłówki odnoszące się: a) do punktu wyjścia, np. *skąd, stąd, stamtąd, zewsząd, znikąd*, i b) do kierunku, np. *zdołu, zgóry, zwyżsoka, z wewnątrz, z zewnątrz* i t. p.

3. Przysłówki odnoszące się do miejsca, które ma być zajęte. Wyróżniają się tu znowu dwie grupy: a) przysłówki kresu, odnoszące się do miejsca stanowiącego pewien przestrzenny kres, np. *dokąd, dotąd, dokądkolwiek* i t. p., oraz b) kierunku np. *naprzód, wtył, w górę, wdół, w bok, wprost, w poprzek, wszcz, wzdłuż, naukos, wspak, wstecz, w dal* i t. p.

4. Przysłówki odnoszące się do miejsca, które przedmiot w związku z przejawem przebywa, zmierzając do pewnego kresu, np. *kędy, któredy, tędy, tamtędy, górami, dołem* i t. p.

5. Przysłówki miary przestrzennej, odnoszące się do wzajemnej odległości przedmiotów występujących w związku z przejawami, np. *tuż, blisko, daleko, niedaleko, zdala, zdaleka* i t. p.

300. Przysłówki czasu. Odnoszą się one do czasu, w którym przejaw się zaczyna, odbywa lub kończy. Wyróżniamy tu następujące kategorie:

1. Przysłówki odnoszące się do czasu, w którym przejaw się odbywa, np. *kiedy, kiedyś, kiedykolwiek, wtedy, wówczas, teraz, wczoraj, dzisiaj, jutro* i t. p.

2. Przysłówki odnoszące się do momentu, od którego przejaw się rozpoczął, np. *odkąd, odtąd, oddawna, od dziś* i t. p.

3. Przysłówki odnoszące się do terminu, w którym przejaw się kończy, np. *dokąd, dotąd, dokądkolwiek, dotychczas, do dziś dnia* i t. p.

4. Przysłówki odnoszące się do okresu, w którym ma się uwiocznąć skutek charakteryzowanego przejawu, np. *na kiedy, na jutro, na rano, na wieczór* i t. p.

5. Przysłówki miary czasu, wśród których rozróżniamy dwie kategorie: 1) przysłówki trwałości, odnoszące się do ilości czasu potrzebnego do odbycia się przejawu, np. *krótko, długo* i t. p., oraz 2) przysłówki następstwa, odnoszące się do ilości czasu odgraniczającego przejaw od jakiegoś momentu, np. *ledwie, dopiero, rychło, wkrótce, właśnie, wnet, za ledwie, zaraz, niebawem, nareszcie, niezwłocznie, niezadługo* i t. p.

§ 301. Przysłówki sposobu. Rozróżniamy wśród nich kilka kategorii wedle rodzajów sposobu, omówionych przy charakterystyce znaczenia czasowników (§ 263):

1. Przysłówki charakteru przejawów, odnoszące się do stanu fizycznego lub psychicznego, towarzyszącego przejawowi lub będącego jego skutkiem, np. *okrakiem, nawznak, jasno, biało, wesóło, chętnie, błagalnie, zachęcająco* i t. p.

2. Przysłówki dowolności lub bezwolności, charakteryzujące przejaw ze względu na udział woli, np. *dowolnie, mimowoli, naumyślnie, samochcąc, przypadkiem* i t. p.

3. Przysłówki tempa przejawu, np. *chyżo, prędko, wskok, żwawo, pomału, powoli, zwolna* i t. p.

4. Przysłówki doraźności, charakteryzujące przejaw jako nagły, niespodziany, np. *nagle, odrazu, raptem, wtem* i t. p.

5. Przysłówki równomierności lub nierównomierności przejawów, np. *ciągle, nieustannie, ustawicznie, wciąż* i t. p.

6. Przysłówki natężenia przejawu, np. *lekko, słabo, silnie, mocno* i t. p.

7. Przysłówki łączności lub rozdzielczości, np. *hurmem, kolejno, łącznie, pokolei, naprzemian, naraz, nawzajem, ogółem, osobno, pospół, powszechnie, razem, spółem, współ, razem, zosobna* i t. p.

8. Przysłówki dokładności lub niedokładności przejawu, np. *dorywczo, niedokładnie, akuratnie, dokładnie, porządnie* i t. p.

9. Przysłówki wielorakie, nie wskazujące bezpośrednio sposobu, lecz wymieniające ilość sposobów, np. *dwojako, trojako, czworako* i t. p.

Literatura. J. Nowakowska, Określniki sposobu w języku polskim, Prace Instytutu Języka Polskiego U. J. K. Nr. 2, Lwów 1933 (w druku).

§ 302. Przysłówki stopnia i ilości. Należą tu przede wszystkim przysłówki odnoszące się do stopnia właściwości. Są to przysłówki: 1) zupełności, np. *zupełnie, całkowicie, całkiem, dosyć, doszczętu* i t. p.; 2) uzupełnienia, np. *nadto, doreszty* i t. p.; 3) powielające, np. *bardzo, dużo, więcej*,¹ *nader, nadzwyczaj, niezmiernie, niesłychanie, niezwykle, sporo* i t. p.; 4) nadmierności, np. *za, zbyt, nadto, zanadto, nazbyt* i t. p.; 5) częściowości, np. *omal, bezmała, o mało, mało, prawie, potrosze, częściowo, napół, niespełna, niemal, nieledwie, niezbyt, niedość, wpół, poniekąd, poczęści, ledwie, trochę* i t. p.; 6) stopnia zmiennego, np. *coraz, im — tem* i t. p.

Przysłówki *dużo, więcej (najwięcej), mało (mniej, najmniej), sporo, trochę* tworzą zarazem kategorię przysłówek ilości przedmiotów (np. *dużo ludzi*). Tu należy też wyraz *siła* (np. *siła złego*).

§ 303. Przysłówki krotności. Czasowniki same przez się wyznaczają cechę krotności przejawów tylko w dwu alternatywach: przejaw jest ujmowany jako jednokrotny lub wielokrotny. Cechę tę charakteryzują dokładniej przysłówki takie, jak np. *ilokrotnie, wielokrotnie, raz, nieraz, dwukrotnie, trzykrotnie, pięćkroć, sześćkroć* i t. p. Zapomocą tych przysłówek wymieniamy także różnice w stopniach tej samej właściwości, np. *trzykrotnie szerszy, pięciokrotnie jaśniejszy* i t. p.

§ 304. Przysłówki częstości. Pojęcie częstości niekiedy łączy się pośrednio z pojęciem wielokrotności, istnieje jednak pewien zasób przysłówek, zapomocą których charakteryzujemy dokładniej przejawy ze względu na częstość, np. *często, często-kroć, rzadko, czasem, codzień* i t. p.

§ 305. Przysłówki ponowności. Charakteryzują one przejawy ze względu na ich ponowność, np. *ponownie, znowu, dodatkowo, zpowrotem, napowrót* i t. p.

§ 306. Przysłówki porządku lub kolejności. Zapomocą tych przysłówek wymieniamy porządek, w którym mówimy o pewnych przedmiotach, lub kolejność, w której następują jakieś przejawy, wreszcie też porządek, w którym omawiamy pewne tematy, np. *najpierw, naprzód, nasamprzód, przede-wszystkiem, pierwszej, poprzednio, wpierw, następnie, zaczem, na-*

¹ Wyraz *wiele*, jako posiadający formę mocną *wielu*, należy raczej uważać za liczebnik ogólny; ponadto występuje on też jako zaimek liczebnny pytający lub względny.

koniec, nareszcie, naostatek, wreszcie, wkońcu, po pierwsze, po wtóre, po trzecie i t. p. Niektóre z nich, np. *potem, przedtem*, mają zarazem charakter przysłówków czasowych o tyle, że kolejność, w jakiej następują pewne przejawy, jest zarazem w pewnym stopniu ich charakterystyką czasową.

§ 307. Przysłówki przyczyny. Należy tu nieliczna grupa przysłówków: *dlaczego, czemu, dlatego, zato* i t. p.

§ 308. Przysłówki przyzwolenia. Są to przysłówki: *bądź co bądź, wprawdzie* i t. p.

§ 309. Przysłówki skutku. Należą tu przysłówki charakteryzujące ogólnie przejaw jako skuteczny lub bezskuteczny, np. *darmo, nadarmo, na próżno, niedarmo* i t. p.

§ 310. Przysłówki celu. Należą tu przysłówki, np. *poco, naco, poto, nato*.

§ 311. Przysłówki zamiaru. Zamiar powiedzenia wyraża się już przez same formy trybu. Zamiar ten wymieniamy dokładniej zapomocą przysłówków: *oto* — dla powiedzeń oznajmujących, *niech, niechże* — dla rozkazów, *czy* — dla powiedzeń pytających.

§ 312. Przysłówki osądu. Podobnie też istnieje grupa przysłówków, zapomocą których dokładniej wyrażamy osąd powiedzenia, t. j. rozmaite rodzaje przekonania, z którym wypowiadamy swe zdanie. Przysłówki te wyrażają pewność, np. *zaiste, zaprawdę, napewne, niechybnie, dalibóg, oczywistość*, np. *oczywiście, widocznie, naturalnie*, potwierdzenie, np. *tak, rzeczywiście, istotnie*, zaprzeczenie, np. *nie, bynajmniej*, przypuszczenie na podstawie cudzego świadectwa, np. *pono, podobno*,¹ pozornosć, np. *niby, jakby, jakoby*, możliwości, np. *może, prawdopodobnie, pewnie*, konieczność, np. *koniecznie* i t. p.

Przysłówki zamiaru i osądu możnaby łącznie nazwać przysłówkami trybu.

§ 313. Przysłówki wyszczególniające. Należą tu przysłówki, zapomocą których zaznaczamy, że w dalszym ciągu coś wyszczególniamy, np. *naprzykład, słownie, mianowicie* i t. p.

§ 314. Przysłówki podkreślające. Należy tu kilka przysłówków, zapomocą których specjalnie akcentujemy ważność wymienianych sygnatów, np. *głównie, szczególnie, nawet, zwłaszcza* i t. p.

§ 315. Przysłówki włączające. Należy tu pewien zasób przysłówek, zapomocą których zapowiadamy włączenie jakiegoś sygnatu w tok rozważań, np. *jeszcze, przyczem, także, w dodatku, włącznie* i t. p.

§ 316. Przysłówki ograniczające. Zapomocą tych przysłówek zaznaczamy ograniczenie pewnych stwierdzeń pod jakimś względem, np. *jedynie, nawiasem, wyłącznie, przynajmniej, tylko* i t. p.

§ 317. Przysłówki rzeczowne, przymiotne, liczebne i czasowne. Przysłówki można rozróżniać także ze względu na to, czy znaczeniem swem przypominają przypadki rzeczowników lub wyrażenia przymikowe, np. *tu (w lesie), wczoraj (w poniedziałek)* i t. p., czy przymiotniki, np. *jasno (jasny), grubo (gruby)*, czy liczebniki, np. *dwojako (dwojaki), dwukrotnie (dwukrotny)*, czy wreszcie czasowniki, np. *milcząc, końąc* i t. p. Stosownie do tego rozróżnić można przysłówki: rzeczowne, przymiotne, liczebne i czasowne.

§ 318. Przysłówki imienne i zaimkowe. Podobnie jak zaimki przeciwstawiają się imionom, t. j. rzeczownikom, przymiotnikom i liczebnikom, tak samo też wśród przysłówek rozróżniamy przysłówki imienne, które mają wyraźnie wyznaczoną treść, np. *blisko, wczoraj, jasno, dwukrotnie* oraz przysłówki zaimkowe, o treści zależnej od sytuacji lub kontekstu, np. *tu, wtedy, tak, tylokrotnie* i t. p. Wśród przysłówek zaimkowych rozróżniamy te same kategorie, co wśród zaimków, a więc przysłówki: 1) pytające, np. *gdzie, kiedy, jak, dlaczego, poco*; 2) osobowe, np. *po mojemu, po twojemu* i t. p.; 3) nieokreślne, np. *gdzieś, kiedyś, jakoś*; 4) wskazujące, np. *tam, wtedy, tak* i t. p.; 5) zwrotne, np. *po swojemu*; 6) porównawcze, np. *tak samo, inaczej*; 7) względne, np. *gdzie, kiedy, jak* i t. p.; 8) upowszechniające, np. *wszędzie, zawsze*; 9) przeczące, np. *nigdzie, nigdy*; 10) przyzwalające, np. *gdziekolwiek, kiedykolwiek, jakkolwiek* i t. p.

§ 319. Podstawa znaczeniowa. Niektóre przysłówki przymiotne mają podobną podstawę znaczeniową, jak przymiotniki, stąd możemy wyróżniać przysłówki czynne, np. *błagalnie, płacząc, błagając*, skłonnościowe, np. *płaczliwie, dobrotliwie, zdatnościowe, np. dostrzegalnie, przejrzyscie*, bierne, np. *napuszysto*, porównawcze: a) upodabniające, np. *kaczkowato, łoputowato*, b) osłabiające, np. *białawo*, c) wzmacniające,

np. *cieplutko*, d) nadmierne, np. *przydługo* i e) natężone, np. *przepiętnie* i t. p.

§ 320. Zakres przysłówków. Przysłówki pozostają, podobnie jak przymiotniki i czasowniki, w stosunku do własnych sygnatów, czyli do okoliczności, które zapomocą nich wymieniamy, oraz do właściwości, które są zapomocą nich charakteryzowane. Tak np. przysówek *jasno* odnosi się do jasności, a zarazem charakteryzuje przejaw wymieniany zapomocą czasownika *świeci*. Stąd możemy mówić także o dwojakim zakresie przysłówków: 1) wewnętrznym, którym dla przysłówka *jasno* są wszystkie rodzaje jasności, oraz 2) zewnętrznym, obejmującym wszystkie te przejawy lub jakości, którym możemy jasność przypisać.

Oba te zakresy są od siebie ściśle zależne: im zakres wewnętrzny jest szerszy, tem szerszy jest też zakres zewnętrzny; tak np. przysówek *jasno*, odnosząc się do większego zasobu barw, niż przysówek *biało*, może charakteryzować zarazem znacznie większy zasób właściwości, aniżeli przysówek *biało*.

2. Funkcje.

§ 321. Stopniowość przysłówków. Pewne kategorie okoliczności, zwłaszcza te, które są wymieniane zapomocą przysłówków przymiotnych, a więc np. *jasno*, *mądrze* i t. p. mogą być pojmowane rozmaicie w stosunku do równomiennych okoliczności, przypisywanych innym właściwościom:

1. Możemy stwierdzać, że pewna okoliczność przysługuje jakiejś właściwości w stopniu normalnym albo takim samym, jak innym rozpatrywanym właściwościom, np. *świeci jasno*, *świeci jasno jak słońce*.

2. Możemy stwierdzać, że okoliczność występująca w pewnej właściwości jest co do stopnia silniejsza w porównaniu z inną właściwością, np. *słońce świeci jaśniej*, niż *księżyc*.

3. Możemy wreszcie stwierdzać, że pewna okoliczność przysługuje jakiejś właściwości w stopniu najwyższym w porównaniu z innymi właściwościami, np. *słońce świeci najjaśniej*.

Formy odnoszące się do tej samej okoliczności, rozmaicie co do stopnia pojmowanej, uważamy za ten sam przysówek w różnych formach, a więc: 1) w formie stopnia równego, 2) stopnia wyższego i 3) stopnia najwyższego. Formy te nazywamy, podobnie jak w przymiotnikach, formami stopniowania.

VII. Wykrzykniki.

§ 322. Wykrzykniki jako wyrazy uczuć. Wykrzykniki są to wyrazy, które same mogą występować jako powiedzenia niezamierzone, np. *Ach! Ej!* i t. p. W funkcji komunikatywnej odnoszą się one do stanów uczuciowych (np. *fe* odnosi się do stanu obrzydzenia, nie stanowiąc oczywiście jego nazwy), a zarazem z pośród wszystkich wyrazów najsilniej mają z punktu widzenia osoby mówiącej rozwiniętą zdolność wyrażania przeżyć uczuciowych.

§ 323. Wykrzykniki muzyczne. Niektóre wykrzykniki są uwarunkowane pewnym stanem uczuciowym, ale zarazem, zwłaszcza w nuceniu, mają charakter przedewszystkiem muzyczny, a więc stanowią artykulacyjny podkład pewnej melodji lub rytmu, np. *dana, hopsa dana, dylu dylu* i t. p. Tego rodzaju wykrzykniki będziemy nazywać muzycznymi.

§ 324. Podstawa znaczeniowa. Niektóre wykrzykniki mają podstawę znaczeniową. Tak np. wykrzyknik *biada* przypomina treść rzeczownika *bieda*, podobnie *przebóg* kojarzy się z treścią wyrażenia *przez Boga, dla Boga*. Niektórzy nazywają wykrzykniki z wyraźną podstawą znaczeniową wykrzyknikami wtórnymi, podczas gdy wykrzykniki bez podstawy znaczeniowej nazywają wykrzyknikami pierwotnymi.

§ 325. Zakres wykrzykników. Zakres wykrzyknika stanowi zasób stanów uczuciowych, do których się odnosi. Tak np. zakresem wykrzyknika *fe* są rozmaite stany obrzydzenia. Zakres niektórych wykrzykników jest bardzo obszerny; tak np. wykrzyknik *ach* może się odnosić do najrozmaitszych stanów zarówno radości, jak smutku, które są jego sygnatami.

VIII. Przyimki.

§ 326. Przyimki jako określniki funkcyjne wyrazów rzeczownych. Przyimki są to wyrazy, które poprzedzając rzeczowniki lub zaimki rzeczowne, odnoszą się do stosunków między przedmiotami, charakteryzują więc ich postawę, ustanawianą przez przypadki. Tak np. w wyrażeniu *od lasu* przyimek *od* wskazuje, że wyrażenie odnosi się do lasu pojętego jako pewien punkt wyjścia. Przyimki określają więc rzeczowniki i zaimki rzeczowne ze względu na ich funkcję, stanowią zatem określniki funkcyjne, podczas gdy znaczniki występują jako określniki znaczeniowe.

Cechą przyimków jako określników funkcyjnych jest to, że istnieje pewien ścisły ich związek z pewnemi tylko przypadkami. Tak np. przyimek *od* łączy się tylko z dopełniaczem, przyimek *ku* tylko z celownikiem, przyimek *między* tylko z biernikiem i narzędnikiem.¹

Przyimki, podobnie jak przysłówki, nie posiadają form łączności.

§ 327. Przyimki a końcówki. Przyimki, jak zaznaczyliśmy, są określnikami funkcyjnymi, a więc ich rola znaczeniowa jest ściśle związana nie ze znaczeniem wyrazu rzeczownego, lecz z jego funkcją, której najwidoczniejszym wskaźnikiem jest końcówka. Z tego wynika zarazem, że znaczenie przyimków jest podobne do znaczenia końcówek, ma ono jednak charakter więcej szczegółowy.

§ 328. Przyimki i przedrostki. Liczne morfematy, które zasadniczo mają znaczenie przyimków, występują też jako składniki rzeczowników, przymiotników oraz czasowników niezależnie od ich formy, np. *przylądek, przylądka, przylądkowi* i t. d., *przydługi, przydługiego, przydługiemu* i t. d., *przykrócić* i t. d. Morfematy te w takim połączeniu nazywamy przedrostkami (p. Ogólne zasady budowy wyrazów). Odnoszą się one również do pewnych stosunków, których pojęcie stanowi jednak istotny składnik treści wyrazu. Jedynie w formach stopniowania przymiotników i przysłówków przedrostek *naj-* jest wskaźnikiem funkcji, a nie właściwości znaczeniowej.

§ 329. Przyimki a przysłówki. Wśród przyimków wyróżnia się dwie kategorie: 1) przyimki właściwe, np. *o, przy, dla* i t. p. oraz 2) niewłaściwe, np. *blisko, obok* i t. p. Podział ten wynika stąd, że morfematy zwane przyimkami niewłaściwymi mogą występować także jako przysłówki, a więc bez określonej formy przypadkowej, np. *stanął blisko, usiadł obok* i t. p. Z tego zatem wynika, że t. zw. przyimki niewłaściwe są morfematami należącymi do dwu kategorii wyrazów. Granica między obu typami przyimków nie jest ściśle zarysowana. Niekiedy przyimki uważane za t. zw. właściwe mogą wyjątkowo pojawiać się w roli przysłówka; tak więc w odpowiedziach na alternatywne pytania, np. *Książkę znajdę na stole, czy*

¹ Wyjątkiem od tej zasady byłyby tylko wyrazy: *ze* w znaczeniu „blisko”, np. *ze stu ludzi*, i *za* w pytającym *co za (człowiek)*, które mogą się łączyć ze wszystkimi przypadkami. Wyraz *ze* ma jednak w tym przykładzie, jak już zauważył Łoś (Składnia GZ 361), znaczenie przysłówkowe, wyraz *za* również nie jest tu dzisiaj poczuwany jako przyimek, lecz raczej stanowi całość z poprzedzającym zaimkiem *co*.

pod stołem? — **Pod** (por. JP XVI 79, 165), albo w odpowiednim kontekście, np. *Dolinami zapadłej wiedzy klechda kręta nurtuje jak rzeka; i nie w życiu i nie w śmierci, lecz między, a na śmierć i na życie urzeka*, Tuwim Biblja cygańska, Wiad. Lit. 1932 Nr. 18.

§ 330. Rodzaje znaczeniowe przyimków. Bez względu na większość przyimków odnosi się w podstawowym znaczeniu do stosunków przestrzennych, np. *od, do, ku, między, blisko* i t. d., dopiero w znaczeniu przenośnym przyimki te są stosowane do najrozmaitszego rodzaju stosunków, które dokładniej zostaną omówione w dziale poświęconym składni. Tylko niektóre przyimki odnoszą się już w podstawowym znaczeniu do stosunków nieprzestrzennych, np. porównawczy *nakszaft*, przyczynowe *skutkiem, dzięki*, przyzwalające *wbrew, mimo*, narzędny *zapomocą, celowy celem* i t. d.

§ 331. Podstawa znaczeniowa. Pewne przyimki, i to przeważnie niewłaściwe, posiadają wyraźną podstawę znaczeniową. Tak np. przyimek przyczynowy *dzięki* wskutek swego formalnego związku z czasownikiem *dziękować* jest naogół trudny do użycia przy podawaniu przyczyny niepożądaney, a więc np. raziłby w wyrażeniu: *Nie mógł przyjść dzięki zaziębieniu*. Podobnie wyczuwamy podstawę znaczeniową w przyimku *około* wskutek skojarzenia z rzeczownikiem *koło*.

§ 332. Zakres przyimków. Zakres przyimków stanowią wszystkie stosunki, do których się w pewnym znaczeniu odnoszą. Tak np. zakresem przyimka *nad* w znaczeniu przestrzennym są wszystkie stosunki polegające na tem, że jeden przedmiot znajduje się w pewnym oddaleniu ku górze wobec drugiego przedmiotu. Stosunki te jednak są w poszczególnych znaczeniach każdego przyimka tak dokładnie scharakteryzowane, że wśród przyimków trudno jest ustanowić hierarchję nadrzędności i podrzędności.

IX. Spójniki.

§ 333. Spójniki jako określniki funkcyjne znaczników i zdań. Spójniki są to wyrazy, które występują przed rozmaitego rodzaju wyrazami i wyrażeniami, zapowiadając ich funkcję w stosunku do innych składników powiedzenia. Tak np. w wyrażeniu *ojciec i matka* spójnik *i* zapowiada, że oba wyrazy *ojciec* i *matka* mają tę samą funkcję; w wyrażeniu: *bo wczoraj padał deszcz* spójnik *bo* zapowiada, że następujące zdanie odnosi się do faktu pojętego jako przyczyna. Spójniki, odnosząc

się do stosunków i stanowiąc określniki funkcyjne znaczników i wyrażen, są ze znaczenia podobne do przyimków, różnią się jednak od nich przede wszystkim tem, że niema ścisłej zależności między niemi a pewnemi formami innych wyrazów i zdań. Niektóre, tylko spójniki są ściśle związane z pewnemi formami trybów; tak np. spójnik *gdyby* występuje zawsze w związku z formą przypuszczającą czasowników.

Spójniki, podobnie jak przysłówki i przyimki, nie posiadają form łączności.

§ 334. Rodzaje znaczeniowe spójników. Spójniki ze względu na znaczenie dzielimy na dwie kategorie: a) spójniki równorzędności oraz b) spójniki nierównorzędności.¹

a) Spójniki równorzędności stoją w związku z morfematami nie pozostającymi z sobą w stosunku określania. Tu należą spójniki: 1) łączne, np. *i, oraz, tudzież, także, też, również*; 2) rozłączne, np. *albo, lub, jużto, bądź*; 3) wyłączające, np. *ani*; 4) utożsamiające, np. *czyli*; 5) wynikowe, np. *przeto, więc*; 6) przeciwstawne, np. *a, ale, lecz, zaś, raczej, wszak*.

b) Spójniki nierównorzędności mają tę wspólną właściwość, że morfemat, który wprowadzają, uzależniają jako określnik sąsiedniego morfematu. Należą tu spójniki: 1) porównawcze, np. *jak, jakby, nito, niczem, niż, aniżeli*; 2) czasowe, np. *gdy, skoro, dopóki*; 3) przyczynowe, np. *bo, bowiem, albowiem, ponieważ, gdyż*; 4) skutkowe, np. *że, iż*; 5) warunkowe, np. *jeśli, jeśliby, gdyby, chyba, byle*; 6) przyzwalające, np. *acz, aczkolwiek, chociaż*; 7) celowe, np. *aby, ażeby, by*; 8) dopełniające, np. *że, iż*.

§ 335. Podstawa znaczeniowa. Nieliczne spójniki posiadają podstawę znaczeniową, np. spójnik *bowiem* przez skojarzenie z wyrażeniem *bo wiem*; spójnik *chyba* przez skojarzenie z czasownikiem *chybić* i t. p. Wobec niewielkiej ilości tych spójników nie można ze względu na podstawę znaczeniową wyróżnić wśród nich osobnych kategorii.

§ 336. Zakres spójników. Zakresem spójników są rozmaitego rodzaju stosunki, do których się one odnoszą. Spójniki te wyznaczają jednak cechy stosunków tak szczegółowo, że trudno między niemi ustanowić stosunki nadrzędności i podrzędności.

¹ Terminy te wprowadzam, by uniknąć nazw: spójniki współrzędne i podrzędne, kolidujących z ustalonym przez logikę pojmowaniem współrzędności, nadrzędności i podrzędności. (Por. też Składnia).

Ogólne zasady budowy wyrazów.

I. Elementy morfologiczne.

§ 337. Wątki. Na podstawie porównania i rozbioru wyrazów stwierdzamy, że zawierają one w swym składzie pewne wyodrębniające się części elementarne, które występują niekiedy w wielu wyrazach o podobnem znaczeniu, jako odpowiedniki wspólnych im elementów treściowych. Tak więc np. w wyrazach *rzeczka, szafka, górka, kółko, okienko, półko* i t. p. występuje częśćka *-k-*, która wskazuje, że wyrazy te odnoszą się do jakichś małych przedmiotów; w wyrazach *domowy, domownik, domostwo* i t. p. powtarza się częśćka *dom-*, odpowiadająca cechom domu, wyznaczanym w treści wszystkich tych wyrazów; wyrazy *przebić, przechód* zawierają częśćkę *prze-*, wskazującą, że chodzi tu o czynność, wskutek której coś przechodzi przez jakiś inny przedmiot. Wszystkie tego rodzaju najdrobniejsze części wyrazów nie dające się podzielić ze względu na związane z nimi właściwości semantyczne będziemy nazywać wątkami¹ wyrazów. Stanowią one jakby materiał morfologiczny, który w wyrazach może spełniać rozmaite role.

§ 338. Rdzenie i narostki. Porównując wyrazy takie, jak np. *dom, domowy, domownik, domostwo, domek, domeczek*, zauważymy, że najbliższą łączą się następujące pary: *domowy — dom, domeczek — domek, domownik — domowy, domostwo — domowy, domek — dom*. W każdej z takich par jeden wyraz, zamieszczony tutaj na pierwszym miejscu, uważamy za pochodzący od drugiego i z tego względu nazywamy go pochodnym, wyraz zaś, od którego on pochodzi, uznajemy za podstawowy.²

¹ W dotychczasowej terminologii owe elementarne, niepodzielne z punktu widzenia znaczeniowego składniki wyrazów nazywano zwykle morfemami (morfem, morfema) lub morfematami. Nazwę morfematów zastosowaliśmy tu jednak do wszelkich tworów językowych, posiadających właściwości semantyczne, a więc zarówno do wątków, jak też do ich zespołów, a więc do wyrazów, grup wyrazów i zdań. Por. §§ 5 i 166.

² H. Ułaszyn proponował dla wyrazu pochodnego nazwę: pochodnik, dla wyrazu podstawowego zaś — podstawnik PF XII 405 nst.

Oba te pojęcia są oczywiście pojęciami względniemi: z pośród dwu wyrazów, np. *woda* — *wodny*, wyraz *woda* jest podstawowym wobec wyrazu *wodny*, a wyraz *wodny* — pochodnym wobec wyrazu *woda*; natomiast rozważając parę *wodny* — *wodnisty*, wyraz *wodny* tym razem uznamy za podstawowy ze względu na wyraz *wodnisty*, który wobec niego jest pochodny. Z tego zatem wynika, że ten sam wyraz może być wobec jednego wyrazu podstawowym, wobec drugiego zaś — pochodnym.

Wyrazy takie są więc związane ze sobą stosunkiem pochodzenia. Stosunek ten może być dwojaki: 1) bezpośredni, jeśli łączy bezpośrednio wyraz pochodny z podstawowym, np. *dziennik* — *dzienny*, albo 2) pośredni, jeśli np. wyraz pochodny *dziennik* rozpatrujemy nie bezpośrednio w stosunku do najbliższego wyrazu podstawowego *dzienny*, lecz np. w stosunku do wyrazu *dzień*, wobec którego wyraz *dzienny* jest pochodnym; pośrednim jest też stosunek zachodzący między dwoma wyrazami, pochodzącymi od tego samego wyrazu podstawowego, a więc np. *domowy* i *domek* ze względu na wspólny wyraz podstawowy *dom*. Wszystkie takie wyrazy związane ze sobą bezpośrednim lub pośrednim stosunkiem pochodzenia nazywają się pokrewnemi lub rodziną wyrazów.

Taki sam stosunek pochodzenia zachodzi także między formami różnych stopni tego samego przymiotnika lub przysłówka oraz między temi formami jednego czasownika, których różność nie zależy od osoby, liczby i funkcji przypadkowej określanego rzeczownika, zaimka lub innego czasownika. Tak więc np. formę stopnia najwyższego *najbielszy* uważa się za pochodną od formy stopnia wyższego *bielszy*, a tę — za pochodną wobec formy stopnia równego *biały*; podobnie też formę przeszłą, np. *robił*, uważamy za pochodną od bezokolicznika *robić*, imiesłów współczesny *robiąc* za pochodny od formy teraźniejszej *robię* i t. p.

Jeśli porównamy budowę wyrazów pokrewnych ze względu na ich najmniejsze części morfologiczne, czyli wątki, zauważymy, że wszystkie wyrazy należące do tej samej rodziny posiadają jeden wątek wspólny, np. wątek *król-* w wyrazach *król*, *królowa*, *królewicz*, *królewski*, *królować*. O ile w rozpatrywanej rodzinie wyrazów znajduje się przynajmniej jeden wyraz odmienny, wówczas ten wspólny im wątek nazywamy rdzeniem. Innemi słowy: rdzeniem jest taki wątek, który występuje we wszystkich wyrazach pewnej rodziny, jeśli ona zawiera

przynajmniej jeden wyraz odmienny. Obok rdzenia występują w wielu wyrazach inne rodzaje wątków, mianowicie narostki. Jedne z nich, następujące po rdzeniu, np. (*kul*)-*k-a*, (*rzecz*)-*k-a*, (*pól*)-*k-o*, (*woł*)-*ow-in-a* nazywają się przyrostkami, inne zaś, występujące przed rdzeniami, np. wątek *przy-* w wyrazach *przychód*, *przy-roda*, nazywają się przedrostkami.

Za przedrostki uważamy w szczególności wątki *nie-*, *ni-*, *naj-*, *ob-*, *pa-*, *pro-*, *prze-*, *roz-*, *są-*, *wą-*, *wy-*, *wz-*, np. w wyrazach *nieśmiały*, *niejasno*, *niczyj*, *najdłuższy*, *objazd*, *padół*, *prorok*, *przechód*, *rozchód*, *sąsiad*, *wąwóz*, *wyrok*, *wzburzenie* i t. p.; nadto w roli przedrostków występują niektóre przyimki, np. *bez-ludny*, *do-chód*, *między-morze*, *na-wyk*, *nad-bić*, *o-słona*, *odkrycie*, *przed-pokój*, *u-krycie*, *w-chód*. Jeśli więc w wyrazie przed jakimś rdzeniem występuje wątek lub grupa wątków identyczna z przyimkiem, wówczas je uważamy za przedrostek tego wyrazu. Tak np. w wyrazie *podbój* wątek *pod-* przed rdzeniem *-bój* jako identyczny z przyimkiem (*pod oknem*) jest przedrostkiem, jakkolwiek wątek ten w wyrazach *spodek*, *spodni* przed przyrostkiem *-ek-* lub *-ń-* stanowi rdzeń.

Literatura. H. Gaertner, Uwagi o podstawowych pojęciach i nazwach morfologicznych: 2. Rdzenie, przedrostki i przyrostki, JP XVIII 114.

§ 339. Budowa morfologiczna wątków. Wątki jako elementarne składniki morfologiczne wyrazów składają się z fonematów głoskowych (p. § 132). Fonematy te jednak w morfologii są rozważane nie ze względu na stosunek do głosek, t. j. układów i ruchów narządów mowy, ale jako składniki wątków, czyli najmniejszych morfematów (p. § 337). W tej roli niekiedy bywają odpowiednikami pewnych właściwości semantycznych wątków, a więc np. w rdzeniu *macz-(ać)* w przeciwstawieniu do *mocz-(yć)* fonemat *a* odpowiada wielokrotności czasownika. W roli tej występują zasadniczo tylko fonematy samodzielne (p. § 132). Z uwagi na ich rolę morfologiczną fonematy jako składniki wątków nazwano morfonematami.¹ Nazwy tej jednak będziemy używać tylko wtedy, gdy będziemy chcieli wyraźnie zaznaczyć, że chodzi o podkreślenie roli morfologicznej fonematów. Ponieważ jednak, stosując konsekwentnie tę nazwę w morfologii, musielibyśmy używać zbyt długich terminów złożonych i mówić

¹ Termin ten wprowadził H. Ułaszyn, PF XII 405 nst., konsekwentnie go zaś zastosował St. Szober w ostatnim wydaniu swej gramatyki w rozdziale p. t. Morfonologia.

np. o morfonematach samogłosek lub spółgłosek, o morfonematach spółgłosek przedniojęzykowych twardych i t. p., przeto dla uproszczenia stylistycznego będziemy mówić o odpowiednich głoskach, pamiętając, że mamy w zasadzie na myśli ich morfonematy. A więc zamiast „morfonemat spółgłoski przedniojęzykowej twardej“, będziemy mówić krótko: spółgłoska przedniojęzykowa twarda i t. p.

§ 340. Formy wątków. Jeśli porównamy rdzenie w wyrazach *domowy* i *domisko*, zauważymy, że w pierwszym z tych wyrazów rdzeniem jest zespół głosek *d-o-m-*, w drugim zaś — *d-o-m-*, a więc oba zespoły różnią się głoskami końcowymi. Mimo to oba te zespoły uważamy za ten sam rdzeń, bo 1) łączy się z nimi to samo znaczenie, 2) są podobne do siebie ze względu na swą budowę, a różnią się tylko jedną głoską. Wobec tego oba takie zespoły uważa się za różne postaci jednego i tego samego rdzenia albo za rdzenie oboczne.

Podobne różnice zachodzą często w postaci przyrostków, np. *służ-b-a*, *służ-b-e* i t. p., oraz przedrostków, np. *w-pychać*, *we-pchnąć* i t. p. I w tych wypadkach mówimy o jednym przyrostku lub przedrostku w rozmaitych postaciach.

Niekiedy różnica postaci wątków jest bardzo wielka. Tak np. w wyrazach *nog-a*, *noż-ng*, *nóg*, *nodz-e* i t. d. rdzeń ma postaci *nog-*, *noż-*, *nuk-*, *nodz-*. Biorąc pod uwagę np. postaci *noż-* i *nuk-*, widzimy jednak, że więcej składników je od siebie odróżnia (*o — u*, *ż — k*), aniżeli zbliża (*n*). Pozornie mogłoby się zdawać, że traktowanie tych zespołów jako jednego rdzenia w różnych postaciach opiera się w takich wypadkach tylko na ich wspólnym znaczeniu. Tymczasem i tym razem uwzględniamy także stronę fonetyczną. Zauważymy bowiem, że zarówno rdzenie, jak narostki, różnią się między sobą w pewien regularny sposób. Tak np. wątki zakończone na *k* mają postaci na *cz* i *c* w pewnej stałej zależności od form fleksyjnych lub słowotwórczych, a więc np. różnica ta występuje w wyrazach bezpośrednio pokrewnych, *krok* — *kroczek*, *mruc* — *mruczek*, *wnuk* — *wnuczek* i t. p.; a zatem końcowe *-k* pojawia się w wyrazach podstawowych, natomiast w wyrazach pochodnych, zdrobniałych, przed *-ek* występuje zawsze spółgłoska *cz*. Podobnie w rzeczownikach zakończonych w mianowniku na *-t* ostatni wątek tematu w miejscowniku zawsze kończy się na *-ć*, a więc np. *brat* — *bracie*, *kat* — *kacie*, *bat* — *bacie*, *plot* — *plotcie*, *młot* — *młocie* i t. p. Wskutek

prawidłowości tych różnic wytworzył się w poczuciu językowym system kojarzenia morfonematów, oparty na uogólnieniu stale pojawiających się różnic, zaobserwowanych na podłożu pewnych typów budowy słowotwórczej lub fleksyjnej. Tego rodzaju morfonematy, a także odpowiadające im głoski, które występują w różnych postaciach tych samych wątków (lub wogóle członów) wyrazu, nazywają się obocznymi albo w skróceniu — obocznikami (alternantami). Stosunek oboczności (alternacji) zaznaczamy w piśmie znakiem ||, a więc chcąc wyrazić, że *k* i *cz* są obocznikami, piszemy je: *k* || *cz*. O obocznikach, które występują w grupach, uważanych za rozmaite postaci tego samego wątku lub członu wyrazu, mówimy, że się wymieniają ze sobą, że są z sobą w oboczności (lub że alternują ze sobą). W wielu wątkach obocznikiem jakiejś głoski bywa brak głoski, np. *pies* — *psa*, *wieś* — *wsí* i t. p. Taki brak głoski jako obocznik nazywa się zerem fonetycznym, wymieniająca się zaś z niem głoska — głoską ruchomą.

§ 341. Rola morfologiczna oboczności. Niektóre oboczności fonetyczne, związane stale z różnicą typów morfologicznych, są zarazem niekiedy wskaźnikiem formalnym ich różnic semantycznych, w szczególności zaś znaczeniowych lub funkcyjnych (p. § 179). Tak np. oboczność *e* || *o* w rdzeniach czasowników: *wiedzie* — *wodzi*, *niesie* — *nosi*, *wiezie* — *wozi* jest wskaźnikiem różnicy ich krotności, przyczem 'e' występuje w czasownikach jednokrotnych, *o* — w czasownikach wielokrotnych. Podobnie oboczność *ó* || *o* w formach rzeczowników męskich jest wskaźnikiem różnicy przypadków, a więc *Bóg* — *Boga*, *grób* — *grobu*, *chtód* — *chtódu* i t. p. Oboczniki mają więc czasem podobną rolę morfologiczną, jak wątki.

§ 342. Oboczności żywe i martwe. Nie wszystkie oboczności są równie silne w poczuciu językowym. Jedne z nich utrzymują się tylko siłą tradycji w pewnej tylko, często malejącej ilości przykładów, np. oboczność *i* || *e* w wyrazach: *wisieć* — *wieszac*, *świt* — *świecić* i t. p. Są to oboczności martwe. Istnieje jednak znaczny zasób oboczności żywych, które występują w poczuciu językowym tak silnie, że ogarniają nawet coraz to nowe przykłady, w których z tradycji oboczności nie było. Taką jest np. oboczność *o* || *a* w rdzeniach czasowników jednokrotnych i wielokrotnych, która w żywej mowie pojawia się nawet w takich czasownikach, które w rdzeniu mają samogłoskę nosową;

tak np. na wzór *wykończyć* — *wykańczać* pojawia się para *rozłączyć* (w wymowie: *rozłonczyć*) — *rozłanczać*.

§ 343. Pochodzenie oboczności. W rozpatrywanych poprzednio przykładach obocznikami były głoski samodzielne. Podobny stosunek można zauważyć jednak także w zakresie głosek zależnych (p. § 132). Tak np. w formach *wianek* i *wianka* w wymowie małopolskiej rdzeń ma postaci *wian-* i *wian-* czyli w rdzeniu tym mamy oboczność *n* || *ɲ*. Jak wiemy, głoska zależna *n* powstała przed *k* jako wynik upodobnienia. Otóż badania naukowe wykazały, że tak samo oboczności głosek samodzielnych są wynikiem rozwoju historycznego, a bardzo często na miejscu dwu dzisiejszych oboczników była jedna głoska, która w zależności od otoczenia jużto pozostała bez zmiany, jużto uległa przekształceniu, tak że w wątku o pierwotnie jednej postaci pojawiły się zależnie od formy wyrazu głoski oboczne.

Zmiany, których wynikiem są dzisiejsze oboczności, datują się niekiedy od bardzo dawnych, nawet przedhistorycznych czasów. Tylko niektóre z nich powstały w czasach samoistnego rozwoju języka polskiego. Większość ich została odziedziczona z epoki, w której wszyscy Słowianie mówili jednym, wspólnym językiem. Języka tego, który nazywamy prastłowiańskim, nie znamy, ale wnioskujemy o jego postaci z porównania wszystkich dzisiejszych języków słowiańskich, a zwłaszcza z języka starosłowiańskiego,¹ w którym św. Cyryl i Metody przed wyprawą misyjną około 860 r. dla Wielkomorawian przełożyli księgi liturgiczne. Język ten, którym mówiono ówczśnie w okolicach Salonik, naogół niewiele się różni od języka wspólnego wszystkich Słowian, czyli prastłowiańskiego.

Wiele oboczności przejęła polszczyzna jeszcze z dawniejszej epoki, mianowicie z języka wspólnego wszystkich indoeuropejczyków, czyli z języka praindoeuropejskiego, który odtworzamy przez porównanie języków indoeuropejskich, a zwłaszcza przez uwzględnianie sanskrytu, czyli języka klasycznego staroindyjskiego.

W gramatyce opisowej współczesnego języka polskiego pochodzenie oboczności może być uwzględnione tylko o tyle, o ile jest to konieczne do zrozumienia dzisiejszego stanu polszczyzny. Stąd przedstawiając w następujących paragrafach system naj-

¹ Język ten nazywają także starobułgarskim lub staro-cerkiewno-słowiańskim.

ważniejszych oboczności, porzucamy tylko na krótkich wyjaśnieniach. Żywotność poszczególnych oboczności oraz zakres form, w których się pojawiają, omówimy w słotwórstwie i fleksji.

Literatura (opracowania elementarne, zawierające wykazy szczegółowej bibliografii). J. Baudouin de Courtenay, Próba teorii alternacji fonetycznych, RF XX 219. — H. Ułaszyn, Kilka uwag terminologicznych, PF XII 405. — Nadto rozprawy w wydawnictwie Travaux du Cercle linguistique de Prague.

K. Brugmann, Kurze vergleichende Grammatik der indogermanischen Sprachen, Strassburg 1904. — A. Meillet, Zarys gramatyki porównawczej języków indoeuropejskich, Warszawa 1919.

A. Gawroński, Podręcznik sanskrytu, Kraków 1932.

A. Meillet, Le slave commun, Paris 1924. — J. J. Mikkola, Urslavische Grammatik I, Heidelberg 1913. — W. Vondrák, Vergleichende slavische Grammatik I, Göttingen 1924.

T. Lehr-Splawiński, Zarys gramatyki języka staro-cerkiewno-słowiańskiego, Lwów 1930. — J. Łoś, Gramatyka staro-słowiańska, Lwów 1922. — H. Ułaszyn, Język staro-cerkiewno-słowiański, Lwów 1928.

J. Baudouin de Courtenay, Zarys historii języka polskiego, Warszawa 1922. — J. Łoś, Gramatyka polska I, Lwów 1922. — J. Rozwadowski, Historyczna fonetyka, GZ. — St. Szober, Gramatyka języka polskiego II, Warszawa 1931.

§ 344. Oboczność *e* || -. W bardzo licznych wątkach, zarówno w rdzeniach, jak i narostkach, znajduje się jużto *e*, jużto zero fonetyczne, np. *pies/psa*, *łeb/łba*, *kotek/kotka*, *goniec/gońca*, *wetknąć/włożyć*, *w nas/we mnie* i t. p. Tego rodzaju *e*, wymieniające się z zerem fonetycznym, nazywa się *e* ruchome. Jest ono właściwością pewnych wątków; występuje ono zwykle w wątkach, które bez *e* zawierałyby trudne do wymówienia grupy spółgłoskowe. Ruchome *e* lub wymieniające się z niem zero fonetyczne może następować po spółgłoskach twardych, miękkich, nadto po stwardniałych, t. j. takich, które w okresie prasłowiańskim były miękkie, a dopiero później stały się twardymi (są to spółgłoski: *c*, *č*, *š*, *ž* (*ř*), *č*, *ž*, *l*).

Ruchome *e* oraz zero fonetyczne znajdują się na miejscu prasłowiańskich półsamogłosek lub półgłosek, czyli t. zw. jerów. Ruchome *e* z poprzedzającą spółgłoską twardą i wymieniające się z niem zero powstały z jeru twardego, wymawianego jako bardzo krótkie *ǫ*. Głoskę tę oznacza się znakiem *o*. Ruchome *e* z poprzedzającą spółgłoską miękką lub stwardniałą oraz odpowiadające mu zero fonetyczne powstały z jeru miękkiego, wymawianego jako bardzo krótkie *ĭ*. Głoskę tę oznacza się literą *u*.

O wymowie obu tych jerów wnioskujemy z ich pochodzenia, ponieważ *z* powstał z prai. krótkiego *ū*, miękki *z* zaś — z prai. *ī* krótkiego.

Oba te jery mogły być zgłoskotwórcze lub niezgłoskotwórcze. Niezgłoskotwórczemi były na końcu wyrazów, np. *domz*, nadto w zgłoskach, po których następowały zgłoski zawierające samogłoski lub jery zgłoskotwórcze, np. *mzχu*, *pšzkkz*. Zgłoskotwórcze jery znajdowały się w zgłoskach, po których następował jer niezgłoskotwórczy, np. *pšsz*.

W języku polskim na miejscu jerów niezgłoskotwórczych mamy zero fonetyczne, natomiast na miejscu jerów zgłoskotwórczych znajduje się *e* ruchome. Poprzedzająca spółgłoska jest twardą lub miękką, ewentualnie stwardniałą, zależnie od rodzaju jeru, a więc:

prśł. <i>lzbz</i>	pol. <i>teb</i>	ale: prśł. <i>lžba</i>	pol. <i>tba</i>
„ <i>kołžkkz</i>	„ <i>kotek</i>	„ <i>kołžka</i>	„ <i>kotka</i>
„ <i>vžtžknqti</i>	„ <i>wetknąć</i>	„ <i>vžložiti</i>	„ <i>włożyć</i>
„ <i>vž mžne</i>	„ <i>we mnie</i>	„ <i>vž nasž</i>	„ <i>w nas</i>
„ <i>pšsz</i>	„ <i>pies</i>	„ <i>pšsa</i>	„ <i>psa</i>
„ <i>gonžcz</i>	„ <i>goniec</i>	„ <i>gonžca</i>	„ <i>gońca</i>

W większości przykładów można wnioskować z samych form polskich o obecności i jakości jerów w języku prastłowiańskim, niekiedy jednak mamy zero fonetyczne tam, gdzie według zasady powinno być *e*, np. *szewc* z prśł. *šžvžcz*, co powinno dać w polskim *szwiec*, lub odwrotnie jest zero tam, gdzie powinno być *e*, np. pol. *ogień* z prśł. *ognž*, co powinno dać *ogn*. Nieprawidłowości te tłumaczą się wpływem innych form lub wyrazów, w których *e* lub zero jest uzasadnione.

§ 345. Oboczność 'e' || 'a. Występuje ona: a) w rdzeniach, np. *kwieci-e* / *kwiat*; *leś-ny*, *lesi-e* / *las*; *wietrz-yć*, *wietrz-ny* / *wiatr*; *ciel-es-ny*, *ciel-e* / *ciat-o*; *let-ni*, *leci-e* / *łato* i t. p.; b) w przyrostkach, np. *bol-el-i* / *bol-ał*, *cierpi-el-i* / *cierpi-ał* i t. p.

Obie głoski oboczne następują po spółgłoskach miękkich lub stwardniałych, przyczem 'a' pojawia się przed spółgłoską przedniojęzykową twardą, zaś 'e' występuje przed przedniojęzykową miękką lub stwardniałą. W wielu przykładach spółgłoska miękka lub stwardniała jest drugą w grupie spółgłoskowej, np. *wietrz-e*. W licznych wyrazach 'e' pojawia się przed spółgłoską przedniojęzykową twardą, o ile po niej następuje przyrostek *-n-*, np. *kwięt-n-y*.

Zakres tej oboczności w języku staropolskim był znacznie szerszy i obejmował takie pary, jak *ścieni-e / ścian-a*, *koleni-e / kolan-o*, *sieni-e / sian-o* i t. p.

Oboczność ta powstała w języku polskim w epoce przedpiśmiennej. W języku prasłowiańskim na miejscu obu głosek obocznych było *ě* (t. zw. *iat'*, czyli *e* długie), które w języku polskim pozostało jako *e* przed spółgłoskami: a) wargowemi, b) tylnojęzykowemi i c) przedniojęzykowemi miękkimi lub stwardniałemi, natomiast przed spółgłoskami przedniojęzykowemi twardymi zmieniło się na *'a*.

Pozorne odstępstwo od tej zasady w wyrazach, w których *e* jest obecnie przed spółgłoskami twardymi przedniojęzykowymi, tłumaczy się zmianami, które zaszły w rozwoju samej polszczyzny. I tak grupy składające się obecnie ze spółgłoski przedniojęzykowej twardej i następującej miękkiej lub stwardniałej, np. *(świe)tl(e)*, *(wie)tr(e)*, były w całości poczuwane jako miękkie. Dzisiejszy przyrostek *-n-* miał w języku prasłowiańskim postać *-bn-*, a przed nim występowała spółgłoska miękka, a więc np. *kvěť-bn-*. Po zaniku *ь* głoska *t'* utożsamiała się z odpowiednią twardą.

2) Innego pochodzenia oboczność *'e* || *'a* występuje w rdzeniach form czasownikowych: *chwie-je / chwia-ć*, *dzie-je / dzia-ć się*, *grze-je / grza-ć*, *śmie-je się / śmia-ć się*, *sie-je / sia-ć*, *wie-je / wia-ć*. W najdawniejszym okresie staropolszczyzny bezokoliczniki tych czasowników brzmiały: *chwie-ja-ć*, *dzie-ja-ć się*, *grze-ja-ć*, *le-ja-ć*, *śmie-ja-ć*, *sie-ja-ć*, *wie-ja-ć*. Z tego widać, że obecne *a* powstało z t. zw. *ściągnięcia* grupy *eja* i dlatego zrazu w staropolszczyźnie było długie, następnie pochylone (p. § 72), stąd więc stp. postaci: *chwiać*, *dziać się*, *grzać*, *siać*, *śmiać się*, *wiać*, znane także i w gwarach.

§ 346. Oboczność *'e* || *'a*. Występuje ona w rdzeniach licznych wyrazów, np. *leż-ć / łaz-ić*, *rzez-ać / raz*.

Samogłoska *e* następuje po spółgłosce miękkiej lub stwardniałej, głoska *a* natomiast po twardej.

Oboczność ta została odziedziczona z epoki prasłowiańskiej, gdzie się przedstawia jako *ě* || *a*, a tam dotrwała z epoki praindoeuropejskiej, gdzie oboczności brzmiały jako *e* || *ō*.

§ 347. Oboczność *'e* || *'o*. Występuje ona: a) w rdzeniach czasowników, np. *bierz-e / bior-ą*; *gnieci-e*, *gniet-li* / *gniot-ą*, *gniot-ta*; *niesi-e*, *nieś-li* / *nios-ę*, *nios-ta*; *pierz-e / pior-ę*; *pleci-e*, *plet-li* / *plot-ą*.

plot-ła; wiedzi-e, wied-li / wio-dę, wiod-ła; wiezi-e, wież-li / wioz-ę, wioz-ła; b) w rdzeniach imion, np. żon-a / żeń-ski; c) w przyrostkach, np. przyja-ciel-a / przyja-cioł-om; potępi-en-i / potępi-o-na.

Z przykładów tych widać, że samogłoski oboczne następują po spółgłoskach miękkich lub stwardniałych, a przed spółgłoskami przedniojęzykowymi, przyczem 'e występuje przed spółgłoskami miękkimi lub stwardniałymi, 'o zaś — przed spółgłoskami twardymi, o ile po nich nie następuje spółgłoska miękka lub stwardniała, np. *wied-li, po-wietrz-e.*

W języku staropolskim zakres tej oboczności obejmował znacznie większą ilość przykładów, np. *ledzi-e / lod-u, żeni-e / żon-a, jezierz-e / jeziorz-e* i t. p.

Oboczność ta powstała już na gruncie języka polskiego w czasach przedpiśmiennych. W języku prasłowiańskim na miejscu dzisiejszych oboczników było krótkie *e*, które w języku polskim pozostało jako *e* przed spółgłoskami: a) wargowemi, b) tylnojęzykowemi i c) przedniojęzykowemi miękkimi i stwardniałymi, natomiast przed spółgłoskami przedniojęzykowemi twardymi zmieniło się na *o*.

§ 348. Oboczność 'e || o. 1) Oboczność ta występuje w rdzeniach wyrazów: *ciek-ą / tocz-yć, tok; grzeb-ać / grob-u; leż-eć / łoż-yć, łoż-e; nieś-ć / nos-ić, nosz-e; pleś-ć / płot; rzec / rok; wiedzi-e / wodz-i, wodz-a; wiezi-e / woz-i, wozu; roz-żeg-ać / po-żog-a; wybierz-e / wy-bor-u.*

Jak widać z przykładów, 'e następuje po spółgłoskach miękkich lub stwardniałych, o — po spółgłoskach twardych.

Oboczność ta w niezmienionej postaci obu głosek została odziedziczona jeszcze z epoki praindoeuropejskiej.

2) Innego pochodzenia jest oboczność *e || o* w takich przyrostkach, jak *-owicz || -ewicz*, np. *dorobkiewicz / spacerowicz*. Zrazu w prsł. każde *o* po *i* przeszło w *e*, stąd *biał-o-głowa*, ale *woj-e-woda*, w języku polskim zaś zwłaszcza w przyrostkach zawierających *-ow-* po każdej spółgłosce miękkiej *o* przechodziło w *e*, stąd *Pleszew*, stp. *królewicz, mężewi, mężewie, mężewy*, ale *Kraków, synowi, synowie, synów, Stachowicz* i t. p. Oboczność ta utrzymuje się jeszcze silnie w Wielkopolsce (p. przymiotniki na *-owy* i fleksja rzeczowników), w języku wspólnym zaś tylko w rzeczownikach typu *dorobkiewicz*, przyczem *e* pojawiło się po *k*.

§ 349. Oboczności 'el || le; 'el || el. Oboczności te występują tylko w dwu rdzeniach czasownikowych: *miel-ę / mle-ć / meł-t, piel-ę / ple-ć / peł-t*.

Oboczność 'el || le pochodzi stąd, że prsł. *el* przed samogłoską pozostało bez zmiany, między spółgłoskami zaś zmieniło się w pol. *le*, a zatem obydwa oboczники sprowadzają się do postaci prasłowiańskiej *el*.

Oboczność *el || eł* tłumaczy się tem, że grupa *eł* powstała z prsł. zgłoskotwórczego *l*, a więc oboczność ta w prsł. przedstawia się jako *el || l*.

§ 350. Oboczności 'er || r || rze || or(z) || ar. Ten długi szereg obocznikowy znajdujemy w kilku rdzeniach czasownikowych, np. *wy-dzier-am / wy-dr-ę / wy-drze-ć / wy-dar-t; u-mier-ać / u-mr-ę / u-mrze-ć / u-morz-yć / u-mar-t; za-pier-ać / za-pr-ę / za-prze-ć / za-por-a / za-par-t; u-cier-ać / u-tr-ę / u-trze-ć / u-tar-t; za-wier-ać / za-wr-ę / za-wrze-ć / za-wor-a / za-war-t*.

Oboczność ta w języku staropolskim o tyle się przedstawiała inaczej, że na miejscu 'er (też 'erz) była grupa 'ér ('erz) także przed samogłoskami, a jeszcze dawniej *ir (irz)*. W języku prasłowiańskim grupa ta wymieniała się z *br*, które po zaniku *b* dało w polskim *r*. Ponieważ zaś prsł. *b* powstało z prai. *l* krótkiego, przeto w prai. była we wszystkich tych rdzeniach samogłoska *i*, która różniła się tylko iloczasem, jako wskaźnikiem krotności czasowników.

Znachodząca się w tych samych rdzeniach oboczność *rze || or* tłumaczy się tem, że polskiemu *rze* odpowiadało prsł. *er*, a więc była to oboczność taka, jak w *ciecze / toczy* i t. p., por. § 348. Grupa *er* między spółgłoskami przeszła w pol. *rze*.

Na miejscu grupy *ar* między spółgłoskami było w prsł. *ř*, które przed przedniojęzykowemi twardemi zmieniło się na *ar*, por. też *twierdzić / twardy* i t. p.

§ 351. Oboczności o || u (plś. ó); ę || a; lud. i stp. a || ā; e || ē. Oboczności *o || u* oraz *ę || a* występują w rdzeniach i przyrostkach, np. *Bog-a / Bóg, wod-a / wód, cn-ot-a / cn-ót, błęd-u / błąd, ręk-a / rąk, ciel-ęt-a / ciel-ąt*.

Podobna oboczność występuje w języku ludowym i staropolskim w parach *a || ā, e || ē*, np. *dziada / dziād, chleba / chlēb*.

W języku staropolskim przed wiekiem XVI wymieniały się w takich przykładach samogłoski krótkie i długie, a więc: *dzis*.

$o \parallel u$ z dawniejszego $o \parallel \acute{o}$,¹ powstało z $\acute{o} \parallel \bar{o}$; dzis. $e \parallel \acute{a}$ powstało z dawnego krótkiego $\acute{e} \parallel$ długiego $\bar{e}$ (znakiem $\acute{e}$ oznaczano w rękopisach średniowiecznych jedną samogłoskę nosową, która istniała wówczas na miejscu prsł. o i e); lud. i stp. $a \parallel \acute{a}$ ¹ powstało z dawnego $\bar{a} \parallel \bar{a}$; lud. i stp. $e \parallel \acute{e}$ ¹ powstało z dawnego $\bar{e} \parallel \bar{e}$.

Samogłoski staropolskie długie albo zachowały długość jeszcze z czasów prasłowiańskich, albo zyskały ją na gruncie polskim wskutek dwu przyczyn: 1) wskutek t. zw. wzdłużenia zastępczego po zaniku samogłoski, a zwłaszcza jeru w następującej zgłosce, np. prsł. *vod-a / vod-ъ*, stp. *wod-a / wōd*, później *wód*, prsł. *prav-ъda*, stp. *prāwda*; 2) wskutek t. zw. ściągnięcia, to znaczy na miejscu dwu samogłosek, np. prsł. *vitajetъ*, stp. *witā*, prsł. *vodojъ*, stp. *wodō*.

§ 352. Oboczność $o \parallel a$. 1) Występuje ona zasadniczo w rdzeniach czasowników, np. *chodz-ić / chadz-ać*, *mocz-yć / macz-ać*, *o-słodz-ić / o-sładz-ać*, *skocz-yć / skak-ać*, *wy-tocz-yć / wy-tacz-ać* i t. p. Porównanie znaczenia czasowników, których rdzenie wykazują oboczność $e \parallel a$, dowodzi, że oboczność ta jest wskaźnikiem różnicy ich krotności.

Jest to oboczność bardzo stara, występująca w tej samej postaci już w języku prasłowiańskim. Ponieważ zaś prsł. o powstało z prai. $\acute{o}$ lub $\bar{a}$ prsł. a zaś z prai. $\bar{o}$ lub $\bar{a}$, przeto oboczność ta polegała w prai. tylko na różnicy iloczasu tych samych samogłosek.

2) Innego pochodzenia jest oboczność $o \parallel a$ w rdzeniach form *bo-ję się / bać się*, *sto-ję / stać*. W języku staropolskim bezokoliczniki te miały postaci *bo-ja-ć się*, *sto-ja-ć*, z czego wynika, że a w formach nowszych powstało wskutek t. zw. ściągnięcia grupy *oja* i zgodnie z tem w stp. a było zrazu długie, następnie zaś, podobnie jak i dziś w mowie ludowej, pochylone, a więc stp. i lud. *bāć się*, *stāć*.

§ 353. Oboczność $ol \parallel \acute{to}$, $\acute{to} \parallel \acute{tu}$. Występuje ona tylko w rdzeniach *sol-i / sło-ny*, *kol-ę / kłu-ć*.

Na miejscu tych oboczników była w okresie prasłowiańskim grupa *ol*. Grupa ta przed samogłoską zachowała się bez zmiany, stąd pol. *sol-i*, *kol-ę*, natomiast między spółgłoskami przeszła w *to*, *to*, a więc pol. *sło-ny*, *kto-ć*. Postać *ktoć* przemieniono w *kłuć* pod wpływem form takich, jak *czuć*, i według niej urobiono nowe formy czasu teraźniejszego: *kłuję* zam. dawniejszego *kolę*.

¹ Co do wymowy stp. $\acute{o}$, $\acute{a}$, $\acute{e}$ p. §§ 71, 72, 73.

§ 354. Oboczność *or* || *ro*, *ró(ru)*. Występuje ona w rdzeniach wyrazów: *or-ać* / *ro-la*, *roz-por-ek* / *pru-ć*.

Czasownik *pruć* pisano dawniej *próc*, a odmieniano w czasie teraźniejszym *porę*, *porzesz*, *porze*... Na miejscu pol. *or*, *ro*, *ró*, było w prsł. *or*, które (podobnie jak *el*, *er*, *ol*, p. §§ 349, 350, 353) przed samogłoską pozostało bez zmiany, między spółgłoskami zaś zmieniło się na *ro* lub *ró*. Pisownię *próc* zmieniono pod wpływem czasowników *czuć* i t. p. na *pruć* i według niej zaczęto urabiać formy: *pruję*, *prujesz*...

§ 355. Oboczność *u* || *y*. Występuje ona w rdzeniach nielicznych wyrazów, np. *duch* / *dych-ać*, *słuch* / *słysz-eć*, *puch-nać* / *psych-a*.

Oboczność ta w tej samej postaci istniała już w języku prasłowiańskim, do którego dostała się z języka praindoeuropejskiego. W języku prai. miała ona postać *ou* (lub *eu*) || *ū*, przy czym *ou* (*eu*) przed spółgłoską dało prsł. *u*, zaś prai. *ū* przeszło w prsł. *y*.

§ 356. Oboczność *u* || *ow*, *y*. Występuje ona w rdzeniach wyrazów: *knu-ć* / *know-ać*, *ku-ć* / *kow-ać*, *snu-ć* / *o-snow-a*, nadto w przyrostkach czasowników, np. *kup-u-ję* / *kup-ow-ać*, *wir-u-ję* / *wir-ow-ać* i w i.

Oboczności te istniały już w języku prasłowiańskim, powstały zaś z prai. *ou*. Dwugłoska ta zmieniła się przed spółgłoską oraz przed *ż* w samogłoskę *u*, a więc już w prsł. *ku-ti*, *kup-u-i*, natomiast przed samogłoską zmieniła się w *ov*, a więc już w prsł. *kov-at-i*, *kup-ov-at-i*.

W wielu czasownikach w przyrostku mamy też oboczność *u* || *y*, np. *wy-kon-u-ję* / *wy-kon-y-wać*. Oboczność ta jest nowszego pochodzenia, gdyż dawniej takie czasowniki brzmiały: *wy-kon-a-wa-ć*, *obiec-ow-a-ć*, a dopiero w czasach historycznych zostały zmienione pod wpływem takich form, jak *nabywać*, *nazywać*, z których wyodrębniono zakończenie *-ywać*.

§ 357. Oboczność *i* || *y*. Występuje ona w przyrostkach, np. *chłop-i*, *chłopc-y*, *budz-ik*, *klucz-yk*, *lw-ica*, *msz-yca* i t. p.

Jak wynika z przykładów, *i* występuje po spółgłoskach miękkich, *y* — zawsze po stwardniałych. Stąd mówiąc o przyrostku zawierającym *i* wymieniające się po stwardniałych z głoską *y*, przedstawiamy go graficznie jako *-i(y)*, *-i(y)k*, *-i(y)ca* i t. p.

Oboczność ta powstała dopiero po wyodrębnieniu się języka polskiego. W języku prasłowiańskim na miejscu obu oboczni-

ków było *i*, które dopiero w języku polskim po spółgłoskach stwardniałych zmieniło się na *y*.

§ 358. Oboczności: a) *i(y) || 'e; b) i(y) || ij || oj*. Występują one w rdzeniach kilku wyrazów: a) *kwił-nąć / kwieci-e, świt-ać / świeci-e, ś-cis-nąć / ś-cieś-niać, wisi-eć / wiesz-ać; b) bi-ć / bij-a / boj-u, gni-ć / gnij-a / gnoj-u, li-ty / łoj-u, pi-ć / pij-e / na-poj-u, wi-ć / wij-e / po-woj-u, ży-ć / żyj-e / go(j)-ić*.

Oboczności te pochodzą jeszcze z okresu praindoeuropejskiego, w którym na miejscu ich istniała tylko oboczność *ei || oi*. Dwugłoski te uległy w języku prastłowiańskim rozmaitym przekształceniom zależnie od tego, czy po nich następowała spółgłoska, czy samogłoska, a więc:

prai. <i>ei</i> przed spółgł.	przeszło w prsł. <i>i</i> , pol. <i>i</i> (<i>bi-ć</i>);
„ <i>ei</i> przed samogł.	„ „ <i>ii</i> , „ <i>ij</i> (<i>bij-e</i>);
„ <i>oi</i> przed spółgł.	„ „ <i>ě</i> , „ <i>e</i> (<i>świeci-ć</i>);
„ <i>oi</i> przed samogł.	„ „ <i>oi</i> , „ <i>oj</i> (<i>boj-u</i>).

§ 359. Oboczności *i(y)n || n || a; im, ym || m || a*. Znalezimy ją w rdzeniach czasowników: *wy-cin-ać / wy-tn-e / wy-cią-ć, po-czyn-ać / po-czn-e / po-czą-ć, wy-gin-ać / wy-gn-e / wy-gią-ć, wy-klin-ać / wy-kln-e / wy-klą-ć, wspo-min-ać / wspo-mn-e, na-pin-ać / na-pn-e / na-pią-ć, po-jm-ać / po-jm-e / po-ją-ć, wy-dym-ać / wy-dm-e / wy-dąć*.

W prsł. przed *n* lub *m* był jer, jak wynika z porównania rdzeni w wyrazach *tn-e / cien-ki*, oboczności te zatem w prsł. przedstawiały się przed samogłoskami jako *in || ɪn; im, ym || ɪm, ɔm*. Ponieważ zaś *ɪ* pochodzi z prai. *ĩ*, zaś *i* z prai. *ī*, *ɔ* z *ũ*, *y* z *ū*, przeto pierwsze pary oboczności przedstawiały się przed samogłoskami w prsł. i prai. następująco:

pol. <i>i(y)n n</i>	prsł. <i>in ɪn</i>	prai. <i>ĩn ĩn</i> ;
„ <i>im m</i>	„ <i>im ɪm</i>	„ <i>ĩm ĩm</i> ;
„ <i>ym m</i>	„ <i>ym ɔm</i>	„ <i>ūm ūm</i> .

Polskle *a* powstało w tych rdzeniach z prsł. *ɛ* lub *o*. Na miejscu prsł. *ɛ* w prai. były tu *ń, m̃*, które zmieniły się przed samogłoskami w *ɪn, ɪm*, przed spółgłoskami zaś — w *e*; prsł. *o* powstało zaś z prai. *n, m* przed spółgłoską, podczas gdy przed samogłoską przeszły one w prsł. *ɔn, ɔm*. Stosunek ten przed spółgłoskami można unaocznnić w następującem zestawieniu:

pol. <i>a</i> lub <i>e</i>	prsł. <i>ɛ</i>	prai. <i>ń, m̃</i> ;
	prsł. <i>o</i>	prai. <i>n, m</i> .

§ 360. Oboczność *y* || -. Oboczność samogłoski *y* i zera fonetycznego występuje w kilku rdzeniach czasowników: *wy-ry-w-ać* / *wy-rw-ać*, *wy-sych-ać* / *wy-sch-nąć*, *po-sył-ać* / *po-sł-ać*, *sy-pi-ać* / *sp-ać*, *wy-sys-ać* / *wy-ss-ać*, *dych-ać* / *tch-nąć*, *u-tyk-ać* / *u-tk-nąć*, *na-zyw-ać* / *na-zw-ać*. Jak widać z przykładów, oboczność ta jest wskaźnikiem różnicy krotności.

W prasłowiańskim na miejscu dzisiejszego zera fonetycznego był jer twardy, jak wynika z porównania rdzeni w wyrazach: *wy-sch-nąć* / *wy-sech-t*, *po-sł-ać* / *po-seł*, *wy-ss-ać* / *o-ses-ek*, *tch-nąć* / *dech*, *ode-zw-ać się* / *od-zew*. Z tego wynika, że oboczność ta miała w języku prasłowiańskim postać *y* || *ǣ*. Ponieważ zaś *ǣ* powstał z prai. *ǣ*, zaś *y* z prai. *ū*, przeto w prai. była tu oboczność *ǣ* || *ū*, czyli w tej dobie wskaźnikiem krotności czasowników była różnica iloczasu tej samej samogłoski.

§ 361. Oboczność *y* || *i*. Znajdujemy ją w przyrostkach, np. *ław-y*, *wron-y*, ale *srok-i*, *różg-i* i t. p. W przykładach takich zawsze *i* następuje po *k* lub *g*. Mówiąc o tych przyrostkach, przedstawiamy je graficznie jako przyrostki *-(y)i*.

Oboczność ta powstała dopiero w języku polskim, ponieważ prsł. grupy *ky*, *gy* przeszły w polskie *ki*, *gi*.

§ 362. Oboczności spółgłosek bezdźwięcznych i dźwięcznych. Zachodzą one w rozmaitych rodzajach wątków, o ile wskutek ich połączenia powstają grupy, mogące być albo dźwięcznymi, albo bezdźwięcznymi, a więc:

- p* || *b*: *żółpka* / *żółbek*;
- f* || *w*: *trafka* / *trawek*;
- s* || *z*: *wóska* / *wózek*;
- t* || *d*: *klótką* / *klódek*;
- k* || *g*: *nók* / *noga* i t. p.

W bezwzględnej przewadze przykładów oboczności te powstały dopiero w języku polskim po zaniku jerów. W języku prasłowiańskim przed jerami były spółgłoski dźwięczne, a więc np. prsł. *vodǣ*, pol. *uut*, prsł. *rybǣka*, pol. *rypka* i t. p.

§ 363. Oboczności spółgłosek wargowych twardych i miękkich. Występują one w mnóstwie rdzeni i przyrostków, np. *kop* / *kopi-e*, *łap-a* / *łapi-e*, *chleb* / *chlebi-e*, *teb* / *łbi-e*, *łam-a* / *łami-e*, *prom* / *promi-e*, *kuf-a* / *kufi-e*, *traw-a* / *trawi-e*, *groź-b-a* / *groź-bi-e*.

Oboczności te pojawiły się wskutek zmiękczenia spółgłosek wargowych przed samogłoskami szeregu przedniego.

Niekiedy oboczności te powstały inną drogą, jak np. w wyrazach: *drop/dropi-a*, *gołąb/gołębi-a*, *Radom/Radomi-a*, *Jarostaw/Jarostawi-a*, *krew/krw-i*. W dawniejszej polszczyźnie występowały w mianownikach tych wyrazów zachowane regionalnie do dziś dnia na północy Polski spółgłoski wargowe miękkie lub ich odpowiedniki gwarowe (por. § 82 nst.) zamiast wspólnych wargowych twardych, a więc *drop*, *gołąb*, *Radoń*, *Jarostaw*, *krew*.

§ 364. Oboczności spółgłosek przedniojęzykowych twardych i miękkich. Obejmują one mnóstwo wątków, np.

- s* || *ś*: *kos-a/kosi-e*; *głos/głos-ić*, *głosi-e*, *głoś-ny*;
z || *ż*: *woz-u/wozi-e*; *obraz-a/obrazi-e*, *obraźliwy*;
t || *ć*: *kot/koci-e*; *but/buci-e*;
st || *śc*: *post/pości-e*; *gęst-y/gęści-ej*;
d || *dź*: *wod-a/wodzi-e*; *rod-u/rodzi-e*;
zd || *źdź*: *jazd-a/jeździ-e*; *gwiazd-a/gwieździ-e*.

Oboczności te powstały dopiero w języku polskim, w którym te spółgłoski miękkie pojawiły się w okresie przedpiśmiennym przed samogłoskami szeregu przedniego z wyjątkiem *i*. Niekiedy w dzisiejszym języku polskim nie widać już przyczyny miękkości spółgłosek, np. w przymiotnikach *głośny*, *woźny*, *pański*. W tych przykładach po spółgłosce przedniojęzykowej w prsł. następował *ɸ*, czyli przyrostki tych przymiotników miały postać *-ɸn-*, *-ɸsk-*. Odwrotnie przymiotniki od *płacić*, *pościć*, *jeździć* brzmiały *płatny*, *postny*, *jezdny*, z czego trzeba wnosić, że spółgłoski *t'*, *d'* stwardniały tu przedtem, zanim się wogóle zaczął proces ich zmiany na *ć*, *dź*.

Ponadto w języku polskim spółgłoski miękkie pojawiły się pod wpływem następujących spółgłosek miękkich, np. *jeździć*, *obraźliwy*.

§ 365. Oboczność *n* || *ń*. Występuje ona bardzo często w takich wyrazach, jak np. *pan/pan-ie*, *ran-a/rani-e* i t. p.

Oboczność ta powstała dopiero w języku polskim wskutek zmiękczenia prsł. *n* przed samogłoskami szeregu przedniego włącznie z *i*.

§ 366. Oboczności *t*, *d* || *ś*. Oboczności te występują w kilkunastu rdzeniach czasownikowych, np. *gniotać/gnieść*, *bod-ać/bóś-ć*, *kładać/kłaść*.

Oboczności te swoim powstaniem sięgają czasów prasłowiańskich, w których *tt*, *dt* zmieniło się na *st*. W języku polskim zaś *t* przed *i* zmieniło się w *ć*, a poprzedzające *s* w *ś*.

§ 367. Oboczność *j* || *ś, dź, ść, źdź*. Występują one w licznych przykładach: *wiej-ski* / *wieś*, *raj-ca* / *radz-ić*, *Zamoj-ski* / *Zamość*, *Ujej-ski* / *Ujazd*.

Oboczności te rozwinęły się na gruncie polskim wskutek zmiany *ś, dź, ść, źdź* przed spółgłoską *s, c* na *j*, a więc z dawnych *wieśski, radźca, Zamoścki, Ujeźdźski* powstały postaci dzisiejsze z *j*.

§ 368. Oboczności spółgłosek przedniojęzykowych twardych i stwardniałych. Występują one w licznych wątkach:

- s* || *sz*: *kos-a* / *kosz-ę*, *pis-ać* / *pisz-ę*;
- z* || *ż*: *woz-u* / *woż-ę*, *maz-ać* / *maż-ą*;
- t* || *c*: *gniot-ą* / *gniec-enie*, *plot-ą* / *plec-enie*;
- st* || *szcz*: *gęst-y* / *zgęszcz-ony*, *pust-y* / *opuszcz-ony*;
- d* || *dz*: *rad-a* / *radz-ą*, *zgod-ny* / *godz-ą się*;
- zd* || *źdź*: *jazd-a* / *jeżdż-ę*, *gniazd-o* / *gnieżdż-ą się*.

Oboczności te powstały wskutek zmiękczenia prsł. spółgłosek zębowych przez *i*. Spółgłoski, które wskutek tego procesu w polszczyźnie powstały, były zrazu miękkie, a więc brzmiały: *ś, ź, ć, ż, ść, źć*, później uległy stwardnieniu.

W niektórych formach zamiast oboczności *t* || *c* występuje jako wynik rozmaitych wpływów oboczność *t* || *cz*, np. *świat-ło* / *świecz-ka*, *dept-ać* / *depcz-e*.

§ 369. Oboczność *r* || *rz*. Występuje ona w licznych wątkach, np. *wiar-a* / *wierz-ę*, *mur* / *murz-e*, *wiadr-o* / *wiadrz-e* i t. p.

Oboczność ta powstała wskutek przejścia prsł. *r̥* przed samogłoskami szeregu przedniego (także przed *i*) w polskie *rz*, które w stp. brzmiało zrazu jako *r̥ź* (por. § 90). Była to więc zrazu głoska miękka, później uległa jednak stwardnieniu.

Zamiast *rz* występuje dzisiaj często przed spółgłoskami przedniojęzykowymi twardymi *r*, np. *wierny*, mimo że przymiotnik ten jest urobiony prsł. przyrostkiem *-bn-*. Oczekiwalibyśmy zatem postaci *wierzny*, ale w takich przykładach dawne *r̥* straciło przed samogłoską przedniojęzykową twardą nastawę miękką i przeszło w twarde *r*.

§ 370. Oboczność *l* || *ł*. Występuje ona w licznych wątkach, np. *koł-o* / *kol-e*, *gra-ł* / *gra-l-i* i t. p.

Oboczność ta pochodzi stąd, że prsł. spółgłoska płynna, oznaczana literą *l*, przed prsł. samogłoskami szeregu tylnego zmieniała

się w polskie *ł*, natomiast przed samogłoskami szeregu przedniego i przed *i* dała polskie *l*.

§ 371. Oboczności *k* || *k̄*, *g* || *ḡ*. Występują one w licznych wątkach, np. *wilk* / *wilki-em*, *dom-ek* / *dom-ki-em*, *rog-u* / *rogi-em*, *ostrog-a* / *ostrog-i*.

Oboczności te są pochodzenia nowszego, polskiego. Miękkie *k̄*, *ḡ* powstały na miejscu prsł. *k*, *g* przed nowem polskiem *i* z prsł. *y* (p. § 361) oraz przed *e* z prsł. *ɔ* (p. § 344).

§ 372. Oboczności spółgłosek tylnojęzykowych i przednójęzykowych stwardniałych. Oboczności te obejmują następujące szeregi:

k || *cz* || *c*: *mąk-a* / *mącz-ny* / *mąc-e*;
sk || *szcz* || *sc*: *desk-a* / *deszcz-ułka* / *desc-e*;
g || *ż* || *dz*: *nog-a* / *noż-ny* / *nodz-e*;
zg || *żdż* || *zdz*: *miazg-a* / *miażdż-yć* / *miazdz-e*;
ch || *sz*: *much-a* / *musz-e*.

Oboczności te powstały jeszcze w języku prasłowiańskim wskutek zmian wywołanych przez zmiękczenie spółgłosek tylnojęzykowych. Spółgłoski *cz*, *szcz*, *ż*, *żdż* powstały z *k*, *sk*, *g*, *zg* zmiękczonej przez samogłoski szeregu przedniego i *i*, ale z pewnem ograniczeniem. Taką zmianę wywołały tylko takie *i* i *e*, które powstały z prai. *i*, *e*. Natomiast po samogłoskach *ę*, *o* oraz przed *i*, *e*, które powstały z prai. *ei*, *oi*, *ai* spółgłoski *k*, *sk*, *g*, *zg* zmieniły się na *c*, *sc*, *dz*, *zdz*.

Tej dwoistości zmiękczenia niema przy *ch*. Ostateczny wynik zmiękczenia *ch* bez względu na pochodzenie samogłosek szeregu przedniego przedstawia się w języku polskim zawsze jako *sz*, np. *mucha* / *musze*, w niektórych tylko formach od końca XVI wieku *sz* zastąpiono przez *ś*, np. *mnisi*, *Włosi*, stp. *mniszy*, *Włoszy*.

Te uwagi nie tłumaczą jeszcze oboczności *k*, *g* || *c* w formach: *piek-ą* / *piec*, *mog-ą* / *móc*. W przytoczonych formach *c* powstało na miejscu rdzennego *k*, *g* i spółgłoski *t* należącej do przyrostka *-ti*, a więc z prsł. grup *kt*, *gt* przed *i*.

§ 373. Oboczności spółgłosek i zera fonetycznego. Oboczności te występują bardzo często wówczas, gdy wskutek zestawienia wątków powstawałyby trudne do wymówienia grupy spółgłosek. Grupy te niewątpliwie zrazu istniały i dopiero w ciągu rozwoju polszczyzny uległy uproszczeniu, np. na początku rdze-

nia po przyrostku *ob-* w wyrazach *obłok* z dawniejszego *ob-włok*, por. *włóczyć*, *ufać* z daw. *u-pw-ać*, por. *pew-ny*, na końcu rdzeni przed przyrostkiem *-ną-*, np. *to-nąć*, *gi-nąć* z daw. *top-nąć*, *gib-nąć*, por. *top-ić*, *gib-ać*; *ser-ce*, *miło-sier-ny* / *serd-eczny*; *rad-os-ny*, *mił-os-ny* / *rad-ość*, *mił-ość*.

Wskutek tych zmian postać wątków często uległa zniekształceniu i dopiero dokładna analiza porównawcza czyni je formalnie i znaczeniowo zrozumiałymi. Niekiedy budowa wyrazu została zatarta wskutek wytworzenia się między spółgłoskami nowego elementu spółgłoskowego, np. w wyrazach *stęczyć*, *zdrada* z daw. *s-ręczyć*, *z-rada*, albo wskutek zaniku całej grupy głosek (t. zw. haplologii), np. *trza* z *trzeba*, *bdzieju* z *dobrodzieju* i t. p.

§ 374. Zatarcie granicy morfologicznej wyrazu. Omówione oboczności powodują niekiedy znaczniejszą trudność w podziale wyrazów na wątki. System szeregów oboczniowych zasadniczo ułatwia w znacznej mierze pamiętanie wyrazów i rozumienie ich. Większą trudność sprawia podział wyrazów o wątkach, w których brakuje jakiegoś elementu, a więc wówczas, gdy należą do oboczności z zerem fonetycznym. Trudności te wzmagają się jeszcze więcej, gdy w rozwoju historycznym głoska uległa zmianie pod wpływem upodobnienia, a w ortografii ustaliła się w jednym z wyrazów pisownia fonetyczna. Tak np. pewnej znajomości procesów rozwojowych polszczyzny wymaga bezpośrednie zrozumienie, że w wyrazach *dech* / *tchnąć*, *ufać* / *pewny* i t. p. mamy rdzenie oboczne, które w prst. miały po jednej postaci: *dъх-*, *pъv-*.

§ 375. Węzeł morfologiczny. Bardzo liczne wątki, zakończone w wyrazie podstawowym na *g*, *ch*, *ż*, *s* i t. p. przed wątkami zaczynającymi się od *s*, tracą pozornie końcową spółgłoskę, np. *Ryga* / *ryski*, *Włoch* / *włoski*, *mąż* / *męski*, *Sas* / *saski*, *Podlasie* / *podlaski* i w i. Z przykładów tych wynika, jakoby istniały oboczności, w których jednym z oboczniaków byłyby spółgłoski *g*, *ch*, *ż*, *s*, *ś*, w drugim zaś zero fonetyczne. Nasze poczucie językowe nie pozwala jednak dzielić morfologicznie wyrazów w taki sposób, a więc: *sa-ski*, *podla-ski*, *mę-ski*, *wło-ski*, *ry-ski*, ani też *sas-ki*, *podlas-ki* i t. p., gdyż wyczuwamy, że spółgłoska *s* należy częścią do jednego, częścią do drugiego wątku.

Poczucie to jest uzasadnione rozwojem fonetycznym tych połączeń. Wiemy z tekstów staropolskich, że pierwotnie wymawiano tu przed *s* spółgłoski będące wynikiem zmiękczenia ostat-

niej spółgłoski wątką przez prsł. półgłoskę miękką, a więc np. *ż* w stp. *boż-stwo* z prsł. *bożb-stvo*, poczem spółgłoski te upodobiły się do następującego *s* i utworzyły z niem jedną głoskę. Głoska ta, należąc zarazem do obu wątków, stanowi między nimi jakby węzeł morfologiczny.

Charakter węzła morfologicznego występuje jeszcze wyraźniej, gdy na miejscu dwu spółgłosek należących do dwu wątków powstała inna spółgłoska, różna od *s*, np. w wyrazach *grodzki/gród*, *bracki/brat*, *kozacki/kozak*, *tkactwo/tkacz*, *kupiecki/kupiec*. W spółgłosce *c* (pis. też *dz*) mieszczą się niejako części dwu wątków.

II. Dwuczłonowość słowotwórcza i fleksyjna.

§ 376. Pień i wykładnik wyrazów. Wątki wchodzące w skład wyrazów grupują się w nich według pewnych zasad. Pierwsza wynika z omówionego już w § 338 bezpośredniego stosunku pokrewieństwa. Rozpatrując mianowicie wyrazy pochodne w stosunku do podstawowego lub formę pochodną w stosunku do podstawowej, zauważymy w nich dwa człony:

1) człon wspólny z wyrazem podstawowym lub formą podstawową, czyli pień, a więc np. w wyrazie *białość* od *biały*; pień *biał-*, w wyrazie *wychodzić* od *chodzić*: pień *-chodzić*, w formie *chudsz*y od *chudy*: pień *chud-*;

2) człon dodany do pnia, czyli wykładnik, a więc np. w wyrazie *białość*: wykładnik *-ość*, w wyrazie *wychodzić*: wykładnik *wy-*, w formie *chudsz*y: wykładnik *-szy*.

Zależnie od tego, czy rozpatrujemy wyraz pochodny w stosunku do podstawowego, czy formę pochodną w stosunku do podstawowej, będziemy rozróżniali: a) pień i wykładnik wyrazowy, b) pień i wykładnik formalny. Tak np. w wyrazie *panować*, jako pochodnym od *pan*, wyosobnimy pień wyrazowy *pan-* oraz wykładnik wyrazowy *-ować*; rozpatrując zaś formę *panował* jako pochodną od *panować*, uznamy w niej za pień formalny człon *panowa-*, za wykładnik formalny zaś — człon *-t*; podobnie w wyrazie *złocisty* od *złoty* człony: *złoc-* i *-isty* uznamy za pień i wykładnik wyrazowy, w formie zaś *złocistszy* człony *złocist-* i *-szy* uznamy za pień i wykładnik formalny. W niektórych formach pozornie brak wykładnika, np. w formie *chód*, wyrazu

pochodnego od *chodzić*. Jak widać z przykładu, właśnie ten brak odróżnia wyraz pochodny w tej formie od podstawowego, stąd będziemy w tych wypadkach mówili o wykładniku zerowym.

Oba te człony mają odrębną rolę znaczeniową. Wymieniając mianowicie sygnat wyrazem dwuczłonowym, np. *pisarz*, zapomocą wykładnika *-arz* utożsamiamy go z sygnatami należącymi do obszerniejszej klasy, „pracowników zawodowych“, natomiast zapomocą pnia *pis-* wyróżniamy go z pośród nich, włączając go do mniejszej grupy pracowników, których zawód polega właśnie na pisaniu.

Podobnie wymieniając pewną czynność wyrazem *rozbić*, zapomocą wykładnika *roz-* utożsamiamy ją z klasą czynności, wskutek których jakieś przedmioty lub ich części wykonują ruch odśrodkowy, zapomocą pnia *-bić* natomiast wyróżniamy ją jako należącą do szczuplejszej grupy czynności odśrodkowych, polegających na biciu. Z tego punktu widzenia wykładnik jest członem utożsamiającym, pień — członem wyróżniającym wyrazu. W niektórych wyrazach pochodnych klasa sygnatów, z którymi wymieniony sygnat zostaje utożsamiony zapomocą wykładnika, jest ogromna, a cechę wspólną jej osobników stanowi tylko to, że należą one do sygnatów właściwych pewnej kategorii wyrazów, a więc np. w wyrazie *praca* pochodnym wobec *pracować* wykładnik utożsamia czynność ogólnie z „przedmiotami“ jako sygnatami rzeczowników, wyznaczając tylko te cechy czynności, które przysługują jej z tego tytułu. W takich wyrazach pień wyznacza niemal cały zespół najważniejszych cech sygnatu.

Jeśli teraz zbadamy wzajemny stosunek tych członów do siebie, stwierdzimy, że pień jest określnikiem wykładnika; stąd pień uważamy w wyrazie za człon określający, wykładnik zaś za człon określany.

Jeśli po rozważeniu znaczenia i wzajemnej roli wykładnika i pnia w wyrazach pochodnych zbadamy skład niektórych wyrazów pierwotnych, stwierdzimy, że wiele z nich posiada również dwa człony, np. *ręka*, *rzeka*. Człony te pełnią w nich tę samą rolę, co człony wyrazów pochodnych, a więc człon *-a* włącza sygnat do klasy przedmiotów, jako sygnatów rzeczownikowych, człon *wod-* wyrażnie go w niej wyróżnia. Człon *-a* jest zarazem określany przez człon *wod-*. Stosownie do tych właściwości semantycznych obu członów także w niektórych wyra-

zach pierwotnych będziemy je uważać za wykładnik i pień. W wielu wyrazach pierwotnych znaczenie tych członów i ich stosunek są już słabo dostrzegalne, np. w zaimku *ten*, w którym tylko na podstawie porównania z pochodnymi: *tu, tak, tędy* można wyodrębnić pień *t-* i wykładnik *-en*.

Wyróżniwszy wykładnik i pień, stwierdziliśmy w nich istnienie budowy dwuczłonowej wyrazów, którą zajmuje się dział gramatyki zwany słowotwórstwem. Stąd ten rodzaj budowy dwuczłonowej nazywać będziemy budową słowotwórczą, a formy tego samego wyrazu, różniące się wykładnikami — formami słowotwórczemi¹.

Literatura. Dwuczłonowość znaczeniowa, człon utożsamiający i wyróżniający: H. Gaertner, Uwagi o podstawowych pojęciach i nazwach morfologicznych: 1. Pień i wykładnik wyrazu, JP XVIII 109. — J. Łoś, Słownia słowa w polskim języku, Petersburg 1901, także GP II; — Stosunek zdania do innych typów morfologicznych, RF XLVI. — J. Rozwadowski, Semazjologia czyli nauka o rozwoju znaczeń wyrazów, Lwów 1903; — Wortbildung und Wortbedeutung, Heidelberg 1904; — O dwuczłonowości wyrazów, JP VI 129. — St. Szober, Zarys językoznawstwa ogólnego, Warszawa 1924.

§ 377. Temat i końcówka. Druga zasada układu wątków w wyrazach wynika ze stosunku tych form wyrazu, których różność jest w związku z różnicami osoby, liczby, rodzaju i funkcji przypadkowej. Formy wyrazu *kraj*, a więc *kraju, krajowi, krajem*, różnią się nie tylko funkcjami przypadkowymi (p. § 235), ale także w związku z różnicami funkcji posiadają różne człony końcowe. Te człony różnią się także w zależności od liczby rzeczowników, a więc obok form pojedynczych: *kraju, krajowi* i t. d. mamy formy liczby mnogiej: *kraje, krajów, krajom* i t. d. Końcowe człony zależą również od rodzaju rzeczowników, a więc obok form *Stanisław, Stanisława, Stanisławowi* i t. d. dla osób męskich, są formy rzeczowników żeńskich z innymi członami końcowymi: *Stanisława, Stanisławy, Stanisławie* i t. p. Ponadto rzeczowniki mają inny człon w formie osoby drugiej, czyli w wołacz, np. *Stanisławo*, inne zaś w przypadkach osoby trzeciej, np. *Stanisława, Stanisławy* i t. d. (co do „osoby“ rzeczowników p. § 234).

Podobnie też jest w zakresie przymiotników, z tą tylko różnicą, że człony te w przymiotnikach są zależne od rzeczowników, zapomocą których wymieniamy odróżniane przymiotnikami

¹ Tu należą formy stopniowania przymiotników i przysłówków oraz formy funkcji czasowników.

przedmioty. A więc są różne człony dla rodzaju męskiego, żeńskiego i nijakiego, różne dla obu liczb, różne wreszcie w zależności od poszczególnych funkcyj przypadkowych rzeczowników określanych przez przymiotniki, np. *dobry, dobra, dobre; dobry, dobrzy; dobry, dobrego*.

Tak samo w zakresie czasowników, zwłaszcza form osobowych, końcowe człony są różne zależnie od osoby, np. *witam, witasz, wita*, liczby, np. *witam, witamy*, niekiedy także i rodzaju, np. *niósł, niósła, niosło*.

Wszystkie tego rodzaju końcowe człony wyrazów, występujące także w liczebnikach i zaimkach, a zależne w swej postaci tylko od funkcyj przypadkowych oraz od rodzaju, liczby i osoby, nazywają się końcówkami wyrazów, ponieważ zasadniczo¹ znajdują się na samym ich końcu.

Wyodrębniając w ten sposób końcówki, tem samem wyróżnia się jako pewną całość resztę wyrazu, czyli t. zw. temat, a więc w formach *wol-a, wol-i, wol-ą* i t. d. stwierdzamy istnienie tematu, czyli członu *wol-*, wspólnego tym wszystkim formom. Niekiedy sam temat stanowi całą formę wyrazu, np. w mianowniku *dom*. Wówczas jednak brak końcówki jest wskaźnikiem funkcyj wyrazu, a ponieważ luka ta ma pozytywną rolę, przeto nazywamy ją końcówką zerową.

W ten sposób w wyrazach wydzieliliśmy końcówki i tematy. Wyrazy, w których można stwierdzić istnienie tych składników, nazywamy odmiennymi, w przeciwieństwie do wyrazów nieodmiennych. Do pierwszych należą rzeczowniki, przymiotniki, liczebniki, zaimki i czasowniki, do drugich — przysłówki, przymyki, spójniki i wykrzykniki. Stwierdzając, że wyrazy odmienne dzielą się na dwa człony: temat i końcówkę, tem samem przypisuje się im budowę dwuczłonową, którą zajmuje się dział gramatyki, zwany fleksją. Stąd ten rodzaj budowy dwuczłonowej wyrazów nazywamy budową fleksyjną, a formy tego samego wyrazu, różniące się tylko końcówką i tematem, będziemy nazywali formami fleksyjnymi.

§ 378. Upodobnienia morfologiczne. Wyrazy zawierające człony podobne bardzo często podlegają wzajemnemu wpływowi i upodobnieniu. Dość częste są wypadki, że zwłaszcza

¹ Dodając w tem określeniu „zasadniczo”, mamy na uwadze nieliczne resztą wyrazy, w których po końcówce następuje innego rodzaju składnik, np. w zaimkach: *któr-y-kolwiek, któr-a-kolwiek*.

w wyrazach przyswojonych część tworzywa kojarzy się w poczuciu mówiących z jakimś składnikiem wyrazu swojskiego i pod jego wpływem ulega przekształceniu. Tak np. nazwę wsi w Radomskim: *Cieszkowice*, pochodzącą od staropolskiego imienia *Cieszko*, skojarzono z przymiotnikiem *ciężki* i zmieniono na *Ciężkowice*. Podobnie wyraz *inżynier*, niezrozumiały dla ludu w tej postaci, skojarzył się z *niziną*, na której zwykle pomiary się odbywają, i stąd skutek takiej swoistej „etymologii ludowej” powstał przekształcony wyraz ludowy *nizinier*. Tego rodzaju zmiany polegają nieraz na włączeniu wyrazu niezrozumiałego do pewnego typu wyrazów przedrostkowych lub przyrostkowych; tak np. *rezerwistów* lud nazywa gdzieś niegdzie *rozerwistami*, włączając ten wyraz do typu wyrazów o przedrostku *roz-*. Podobnie pod wpływem tworców na *-ec*, wymawianych w niektórych okolicach bez *e*, powstały postaci *taniec*, *Wawrzyniec*, a więc jakby z wykładnikiem *-ec*, jakkolwiek wyrazy te pochodzą z niem. *Tanz* i łac. *Laurentius*.

Tego rodzaju zmiany oparte na błędnym pojmowaniu budowy słowotwórczej i pochodzenia wyrazów będziemy nazywać upodobnieniami słowotwórczymi.

Do upodobnień słowotwórczych należy jeszcze jeden typ zmian wyrazów, polegający na tem, że na miejscu dwu wyrazów podobnych, rodzimych, powstaje nowy, zawierający połączoną postać głoskową ich obu; tak np. z dawnych wyrazów *dawić* i *dłabić* powstał nowy *dławić*. Tego rodzaju upodobnienie nazywa się kontaminacją.

Podobnie ulegają upodobnieniu człony fleksyjne. Tak np. rzeczownik *okrąg* przybiera niekiedy w języku potocznym postać *okręg*, t. zn. temat, a w tym wypadku zarazem pełna forma mianownika, ulega wpływowi tematu innych przypadków: *okręgu*, *okręgowi* i t. p.; podobnie w zakresie odmiany czasowników w języku ludowym pojawia się często postać *bieremy*, której dawny temat *bierz-* uległ wpływowi tematu 1 os. l. poj. *biorę*. Są to upodobnienia bezpośrednie lub t. zw. wyrównanie form.

Niekiedy jednak temat wyrazu ulega wpływowi oboczności tematów innych czasowników. Tak np. pod wpływem oboczności *e* i *o* w tematach form *niesie* / *niosę*, *bierze* / *biorę* i t. p. oboczność ta przenosi się do tematu czasownika *wlec*, a więc *wlecze* / *włokę*. Nie jest to więc bezpośrednie upodobnienie jednej po-

staci do drugiej, lecz przeniesienie na podstawie proporcji stosunku oboczności, jaki zachodzi między tematami innych czasowników. Ponieważ podobieństwo stosunków nazywa się analogją, przeto upodobnienia stosuków będziemy nazywać upodobnieniami pośrednimi lub przez analogję.

Podobnie oddziałują na siebie formy fleksyjne ze względu na końcówki. Tak np. do form takich, jak *królami*, *rakami*, *gęsiami*, upodabniają się w języku niedbałym, a niekiedy także ludowym, formy rzeczowników *koń*, *kość* i stąd zamiast form *końmi*, *kośćmi* słyszy się często formy *koniami*, *kościami*.

Oba te typy upodobnień, tyjących tematów i końcówek będziemy nazywać upodobnieniami fleksyjnymi.

Literatura. J. Baudouin de Courtenay, Charakterystyka psychologiczna języka polskiego, Enc. Pol. Ak. Um., Język polski i jego historia I 154. — J. Karłowicz, Słownik ludowy, Kraków 1878. — L. Malinowski, Zur Volksetymologie, Beitr. z. vergl. Sprachforschung VI 300; — Przyczynki do historii wyrazów polskich, RF X 450; — Studja nad etymologją ludową, PF I 134, 269, II 240, 452, III 741; — Drobiazgi językowe, PF V 621.

J. Baudouin de Courtenay, Szkice językoznawcze (Kilka wypadków działania analogji w deklinacji polskiej), Warszawa 1904. — H. Paul, Prinzipien der Sprachgeschichte, Halle 1920⁵.

§ 379. Perintegracja i absorbcja morfologiczna. Bardzo często wskutek niedość przejrzystej budowy wyraz rozkłada się w poczuciu językowym ogółu na cząstki morfologiczne, rozgraniczone inaczej, niż dawniej i niż to stwierdza analiza naukowa. Tak np. w poczuciu ogółu czasownik *otwierać* rozkłada się na cząstki *o-twierać*. Że historycznie uzasadniony jest tylko podział *ot-wierać*, łatwo sobie uświadomić, porównawszy ten czasownik z czasownikami *za-wierać*, *przy-wierać* i t. p. Podobnie także dzisiejszy wyraz *zruc* miał w języku staropolskim postać *zuc*, w której *z-* było wykładnikiem, *-uc* zaś pniem, widocznym w czasowniku *ob-uc*. Zczasem poczęto uważać za pień cząstkę *zuc* i dodano do niej ponownie przedrostek *z-*, a więc *z-zuc*. Tego rodzaju zmiana granic wewnętrznych wyrazu nazywa się w gramatyce perintegracją.

W wyniku perintegracji powstają bardzo często nowe jednostki morfologiczne. Tak zrazu istniał w języku polskim wykładnik *-ica*, występujący w takich wyrazach, jak *bocianica*, *lwica*, *kocica*, *ławica*, *zbroica* i t. p. Wykładnik ten w bardzo wielu rzeczownikach pochodnych ukazywał się z tworzywem przymiotników na *-ny*, np. *czernica*, *chłodnica*, *kątnica* i t. p.

W wyrazach tych następowała perintegracja tak, że za wykładnik poczęto uważać człon *-nica*, a zapomocą niego poczęto tworzyć nowe wyrazy, nie posiadające już podstawowych przymiotników na *-ny*, a więc np. *gromnica*, *popielnica*, *blednica* i t. p. Jak widzimy, wykładnik ten powstał wskutek oderwania, czyli jak się mówi w gramatyce wskutek absorbcji części dawnego pnia *-n-* i związania jej z dawnym wykładnikiem *-ica*.

Proces ten w dawniejszych czasach zachodził także w końcówkach. Tak np. dzisiejsza końcówka narzędnika l. mn. rzeczowników *-ami* zawiera cząstkę *-a-*, która ongiś należała do tematu; zczasem w rzeczownikach o temacie na *-a-* wskutek perintegracji zaczęto uważać *-a-* za należące do końcówki i stąd pojawiła się ta końcówka także w innych rodzajach rzeczowników.

Literatura. J. Baudoin de Courtenay, Charakterystyka psychologiczna etc. p. § 378, tamże dalsze opracowanie, zwłaszcza prace Kruszeńskiego.

Słowotwórstwo.

Literatura. 1) Opracowania ogólne: T. Benni, Beiträge zur polnischen Wortbildung, I. Einführung: Produktive Personalsuffixe, Leipzig 1905. — W. Doroszewski, Monografie słowotwórcze: I. Formacje z podstawowem *-k-* w części sufiksanej, PF XIII 1; II. Formacje z podstawowem *-l-*, PF XIV 34; III. Formacje z elementarnem *-r-*, PF XV cz. II 275; IV. Formacje z podstawowem *-n-*, PF XV cz. II 428; — Zarys ogólnej klasyfikacji znaczeniowej sufiksów w językach słowiańskich, Praha 1931. — J. Łoś, Gramatyka polska, Cz. II. Słowotwórstwo, Lwów 1925. — A. Meillet, Le slave commun, Paris 1924. — Fr. Miklosich, Vergleichende Grammatik der slavischen Sprachen: II. Vergleichende Stammbildungslehre der slavischen Sprachen, Wien 1875. — I. Stein i R. Zawiliński, Gramatyka języka polskiego, Kraków 1907. — St. Szober, Gramatyka języka polskiego, Lwów 1923. — H. Ułaszyn, Słowotwórstwo, GZ. — W. Vondrák, Vergleichende slavische Grammatik I, Göttingen 1924.

Opracowania pewnych typów formalnych p. odpowiednie paragrafy.

2) Najważniejsze słowniki opisowe i opracowania pewnych typów znaczeniowych: J. Mączyński, Lexicon latino-polonicum, Królewiec 1564. — P. Dasypodius, Dictionarium latino-germanico-polonicum, germanico-latinum et polono-germanicum, Gdańsk 1643. — G. Knapski, Thesaurus polono-latino-graecus, Kraków 1643. — Danet, Nowy dykcjonarz francuski, łaciński i polski, Warszawa 1743. — A. Trotz, Dykcjonarz polsko-francusko-niemiecki, 1764—1765. — S. B. Linde, Słownik języka polskiego, Warszawa 1806—1814; Lwów 1854—1861². — Al. Zdanowicz i i., Słownik języka polskiego, Wilno 1861¹. — J. Karłowicz, A. Kryński, W. Niedźwiedzki, Słownik języka polskiego (t. zw. Słownik Warszawski = SW), Warszawa 1900—1927. — J. Karłowicz, Słownik gwar polskich, Kraków 1900—1911. — Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, Warszawa 1902. — St. Kozierowski, Badania nazw topograficznych dzis. archidiecezji poznańskiej, Poznań 1916; — Badania nazw topograficznych na obszarze dawnej zachodniej i środkowej Wielkopolski, Poznań 1921—1922; — Badania nazw topograficznych dzis. archidiecezji gnieźnieńskiej, Poznań 1924; — Pierwotne osiedlenie pojezierza Gopła, SO II 3; — Pierwotne osiedlenie ziemi gnieźnieńskiej wraz z Pałukami w świetle nazw geograficznych i charakterystycznych imion rycerskich, SO III—IV 18; — Pierwotne osiedlenie dorzecza Warty od Koła do Ujścia w świetle nazw geograficznych, SO V 112; — Pierwotne osiedlenie pogranicza wielkopolsko-śląskiego między Obrą i Odrą a Wartą i Bobrem w świetle nazw geograficznych, SO VII 172, VIII 231; — Nazwy rzeczne w Lechji przybałtyckiej i w przyległych częściach Słowiańszczyzny północno-zachodniej, SO IX 403, X 160. — J. Zborowski, Wskazówki do

zbierania nazw geograficznych (tamże szczegółowa literatura dotycząca zbiorów nazw geogr. i opracowań), Biblj. TMJP Nr. 4, Kraków 1923.

W. Taszycki, Najdawniejsze polskie imiona osobowe, Kraków 1925; — Polskie nazwy osobowe, Biblj. TMJP Nr. 5, Kraków 1924. — J. Bystroń, Nazwiska polskie, Lwów 1927.

A. Belić, Zur Entwicklungsgeschichte der slavischen Deminutiv- und Amplifikativsuffixe, ASPH XXII 134, XXVI 320. — M. Dłuska, Przyczynek do zbierania polskich form hipokorystycznych, JP XV 83. — A. Gawroński, Wartość uczuciowa deminutywów, PL 241. — A. Obrębska, Technika spieszczeń w dzisiejszej polszczyźnie, JP XIV 65. — St. Wędkiewicz, Kilka uwag o technice spieszczeń, JP XIV 110.

3) Słowniki etymologiczne: E. Berneker, Slavisches etymologisches Wörterbuch, I. A—L, II. M, Heidelberg 1908—1914. — Al. Brückner, Słownik etymologiczny języka polskiego, Kraków 1927. — J. Karłowicz, Słownik wyrazów obcego a mniej jasnego pochodzenia, Kraków 1894—1905. — A. Meillet, Études sur l'étymologie et le vocabulaire du vieux slave, Paris 1902. — F. Miklosich, Etymologisches Wörterbuch der slavischen Sprachen, Wien 1886.

I. Budowa słowotwórcza wyrazów.

§ 380. Rodzaje wykładników. Ze względu na rodzaj wątków rozróżniamy przedewszystkiem wykładniki przyrostkowe i przedrostkowe. Wykładniki przyrostkowe mogą się składać z jednego przyrostka, np. *zasłon-a*, *Stanisław-a*, *mil-e*, *t-u* i t. p. Są to wykładniki nierozwinięte. Liczne wykładniki zawierają więcej niż jeden przyrostek, np. *dom-ow/y*, *wod-n/y*, *wod/n-ist/y* i t. p. Są to wykładniki rozwinięte.

Przy rozpatrywaniu wyrazów o wykładnikach rozwiniętych zachodzi niekiedy pozorna trudność w rozgraniczeniu wykładnika i pnia. Tak np. przy podziale wyrazu *domownik* może się nasuwać wątpliwość, czy należy wyraz ten podzielić: na pień *dom-* i wykładnik *-ownik*, czy na pień *domow-* i wykładnik *-nik*. Otóż wątpliwości te usunie rozważenie wyrazu w porównaniu z wyrazem podstawowym; w tym wypadku jest nim wyraz *domowy*, a nie bezpośrednio *dom*, a zatem za pień trzeba uznać człon *domow-*, za wykładnik zaś — człon *-nik*. Natomiast w wyrazie *latawiec* za wykładnik musimy uznać grupę przyrostków *-awiec*, gdyż niema przymiotnika *latawy*, któryby pozwolił za pień uznać człon *lataw-*, a samo *-ec* za wykładnik.

Wykładniki przedrostkowe występują najczęściej w czasownikach, np. *s-kończyć* od *kończyć*, *po-chwalić* od *chwalić*, *u-puścić* od *puścić* i t. p., rzadziej i to dopiero w nowszych cza-

sach także w rzeczownikach, np. *nad-człowiek* od *człowiek*, *bez-ruch* od *ruch* i t. p. Wykładniki przedrostkowe są najczęściej nierozwinięte.

§ 381. Rodzaje pni. Pnie posiadają rozmałą budowę ze względu na składowe wátki. Tak więc rozróźniamy pnie nierozwinięte, składające się tylko z rdzenia, np. *dom-owy*, *stoł-ek*, *nieś-ć* i t. p., oraz pnie rozwinięte, a więc takie, w których skład oprócz rdzenia wchodzi przynajmniej jeden narostek, np. *za/płat-a*, *dom/ow-nik*, *rog-at/ka* i t. p.

Wśród wyrazów pochodnych są takie, które pochodzą od dwu, a nawet więcej wyrazów podstawowych; tak np. *zimorodek* pochodzi od *zima* i *rodzić*. W wyrazach takich mamy więc dwa człony wspólne z wyrazami podstawowymi: *zim-* i *rod-* oraz dwa wykładniki: *-o-* i *-ek*. Wykładnik końcowy, czyli zewnętrzny, wprowadza sygnat do kategorii najogólniejszej i jest wykładnikiem całości wyrazu, reszta zaś wyrazu stanowi złożony jego pień. W pniu tym znajduje się człon pierwszy; w członie tym ze względu na jego wyraz podstawowy *zima* wyróżnić można znowu pień *zim-* i wykładnik *-o-*, który z uwagi na jego pozycję w wyrazie nazwiemy wewnętrznym. Wykładnik ten wprowadza sygnat swego członu w ścisłą zależność od sygnatu członu drugiego, inaczej mówiąc — włącza go do klasy sygnatów stanowiących cechy lub części innych sygnatów, natomiast cechy tego sygnatu wyznacza reszta tego członu, czyli jego pień. Cały ten człon jest określnikiem członu następującego, a więc zapomocą członu *zimo-* stwierdzamy, że chodzi w tym wyrazie o ptaka urodzonego nie w lecie, lecz wczesną wiosną, niemal w zimie. Jak widać z tego, stosunki w zakresie tego rodzaju wyrazów są znacznie skomplikowane. Z jednej strony zachodzi stosunek między oboma członami wyrazu, z drugiej zaś — stosunek między wykładnikiem zewnętrznym a resztą wyrazu, czyli jego pełnym pniem, który ze względu na składniki będziemy nazywać pniem złożonym. Składa się on, jak stwierdziliśmy, z pnia i wykładnika członu określającego oraz z pnia członu określanego.

§ 382. Rodzaje wyrazów ze względu na pień i wykładnik. Uwzględniając rodzaje wykładników i pni, rozróźnia się rozmaite rodzaje wyrazów.

I. Ze względu na rodzaj i ilość wykładników rozróźniamy:

a) Wyrazy o jednym wykładniku:

1) przyrostkowym: nierozwiniętym, np. *prac-a*, lub rozwiniętym, np. *pracow-n/i/c/a*, *brod-at/y*;

2) przedrostkowym, np. *pod-chodzić*.

b) Wyrazy o dwu wykładnikach, np. *roz-aniel-ić* (od *anioł*).

II. Ze względu na budowę pnia rozróżniamy:

a) Wyrazy proste z pniem prostym:

1) nierozwinięte, t. j. takie, które posiadają oba człony (t. zn. pień i wykładnik) nierozwinięte, np. *wod-a*, *biał-y*;

2) rozwinięte, t. j. takie, które posiadają jeden lub oba człony rozwinięte, np. *u/tra-t-a*; *dom-ow/y*; *przed/po/koj-ow/y*.

b) Wyrazy złożone z pniem złożonym, np. *wodociąg*, *wszech-mocny*:

1) Zrosty, których cechą jest to, że posiadają (o ile są deklinowane, to tylko w mianowniku) „oba człony o takiej budowie słowotwórczej i takich końcówkach, jakich wymaga wzajemna funkcja tych członów... tak, aby mogły stać w tych samych formach także oddzielnie obok siebie, w tym samym lub przestawionym szyku“ (Jodłowski), np. *karygodny*, *czcigodny*, *Wniebowstąpienie*.

2) Złożenia, do których należą inne typy wyrazów złożonych. Najczęściej spotykane są następujące rodzaje złożzeń:

a) wyrazy z pierwszym członem odimiennym lub odzaimkowym na *-o*, *-e*, o ile nim nie jest przysłówek połączony z formą imiesłowu, np. *listopad*, *wojewoda*, ale nie *jasnowidzący*;

β) wyrazy z pierwszym członem odczasownikowym, najczęściej na *-i(y)*, *-aj*, np. *wiercipięta*, *hulajnoga*, z wyjątkiem *widzimi się*;

γ) wyrazy z pierwszym członem odprzymiotnikowym na *-i(y)*, niezgodnym co do rodzaju z wyrazem podstawowym drugiego członu, np. *babikrówka*, *ptaszygłów*;

δ) pewien zasób wyrazów z pierwszym członem bez przyrostka, np. *niedźwiedź*, *nocleg*, *Wrocław* z dawniejszego *Wrocisław*, *Krzestaw* z *Krzesisław* i t. p.

Za złożenia zwykło się zatem uważać rozmaite z punktu widzenia dzisiejszego typy wyrazów. Ich wspólną właściwością z punktu widzenia historycznego jest to, że wykładnik wewnętrzny, ewentualnie jego brak, był cechą tematu wyrazu podstawowego, a nie jego końcówką.

Oprócz złożzeń i zrostów poczęto w ostatnich czasach do wyrazów złożonych zaliczać także t. zw. zestawienia, np. *Bóg*

Człowiek, Nowy Targ, Babia Góra, żabie oczka, czarne jagody. Są to jednak z punktu widzenia morfologicznego wyrażenia, wyodrębniające się tylko wskutek tego, że oba wyrazy tworzą spoistą całość, utrwaloną zwyczajem językowym, przyczem zwykle przynajmniej jeden z nich nie jest użyty w zwykłym znaczeniu; tak np. w zestawieniu *Nowy Targ* oba wyrazy stanowią łączną nazwę miasta, które nie jest ani „targiem“, ani „nowym“; podobnie w zestawieniu *pan młody* oba wyrazy znaczą tyle, co *nowożeńiec*, który ze względu na wiek może być stary.¹

Literatura. K. Brugmann, Über das Wesen der sogenannten Wortzusammensetzung, SSA 1900. — V. Jagić, Die slavischen Komposita in ihrem sprachgeschichtlichen Auftreten, ASIPh XX 519, XXI 2. — St. Jodłowski, Z zagadnień związanych z nauczaniem gramatyki polskiej: 1. Wyrazy z przedrostkami oraz t. zw. zrosty i złożenia, JP XVI 103. — T. Lehr-Spławiński, Czy twory z przedrostkami są wyrazami złożonymi, czy prostemi rozwiniętymi, Szkoła i Wiedza II 106. — A. Leskien, Zur Entstehung der exocentrischen Nominalkomposita, IF XXIV 204. — J. Łoś, Kuninoga, bożystopka i t. p., PL 209. — H. Paul, Das Wesen der Wortzusammensetzung, IF XIV 252. — H. W. Pollak, Zur Frage der Definition und Entstehung von Kompositis, Zschrft f. d. österr. Gymnasien, LIX 1059; — Zur Einteilung der Komposita, IF XXX 58; — Por. także opracowanie ogólne i literaturę do § 376.

§ 383. Wyrazy integralnie i dezintegralnie pochodne.

W większości wyrazów pochodnych pnem jest część wyrazu podstawowego, ale z zachowaniem jego podziału na wątki, np. *drewniak* od *drewno*, *poselstwo* od *poseł*, *bieg* od *biegać* i t. p. Tego rodzaju wyrazy w stosunku do podstawowych nazywają się integralnie pochodnymi (Ułaszyn). Zwyczajnie wyraz integralnie pochodny zawiera o jeden przyrostek więcej, niż podstawowy, a więc np. *ław-k-a* od *ław-a*, *ryb-k-a* od *ryb-a* i t. p. Tego rodzaju wyrazy pochodne można nazywać dodatniemi (Ułaszyn: pochodniki postępowe). Niekiedy wyraz integralnie pochodny jest w stosunku do podstawowego pomniejszony o jeden narostek, np. *parob* od *parob-ek*, *łapów-a* od *łapów-k-a* i t. p. Tego rodzaju twory możnaby nazywać ujemnie pochodnymi (Ułaszyn: pochodniki wsteczne).

Inne wyrazy pochodne zawierają jako pień część wyrazu podstawowego, przyczem granica tej części nie jest zgodna z po-

¹ Niekiedy granica między zestawieniami a zrostami jest trudna do określenia, zwłaszcza w nazwach miejscowości. Tak np. *Nowy Targ, Nowy Sącz* uznaje się za zestawienia, *Białystok* raczej za zrost, a więc rozróżnienie to pozostaje w pewnym związku z pisownią łączną lub rozłączną poszczególnych wyrazów.

działem wyrazu podstawowego na wątki, np. *Sta-ch* od *Stan/i-sław*, *la-ga* od *las-ka*, *fla-cha* od *flasz-ka* i t. p. Tego rodzaju wyrazy pochodne nazywają dezintegralnie pochodniami. Ułaszyn wprowadza tu jeszcze dwa rozróżnienia: 1) twory uczuciowe, a więc takie, jak *Stach*, *flacha* i t. p.; 2) twory konwencjonalne, np. *pepees* i t. p.

Wśród tworów konwencjonalnych rozróżnia Ułaszyn cztery kategorie wyrazów:

a) twory grupowe, zawierające grupę głosek wyrazu podstawowego lub wyrazów podstawowych, np. *żelbeton*;

b) twory literowe, składające się z n a z w początkowych liter wyrazów tworzących pełną nazwę, np. *pepees* (PPS — Polska Partja Socjalistyczna);

c) typ głoskowy, będący połączeniem głosek, od których zaczynają się wyrazy podstawowe, np. *pat* — Polska Agencja Telegraficzna i t. p.;

d) typ mieszany, zawierający inne sposoby połączenia elementów wyrazów podstawowych, np. *pepesowiec*, a więc połączenie tworu literowego i wykładnika *-owiec*.

Literatura. J. Birkenmajer, Oddrabnianie, JP IX 143. — M. Chmielewiec, W obronie skrótów, JP VII 20. — W. Doroszewski, Lakoniczne zwroty i skróty, JP XIV 102. — S. Jaszuński i J. Rozwadowski, O budowie skrótów w dzisiejszej polszczyźnie, JP XVI 42 i 47. — K. Nitsch, Nazwy skrócone, JP II 59; — Uwaga o ladze, JP IX 146; — J. Otrębski, O skrótach, JP XV 33 i 43. — H. Ułaszyn, O wyrazach skrótowych, JP XV 169; — Kilka uwag terminologicznych, PF XII 411.

§ 384. Wyrazy przejrzyste i nieprzejrzyste. Większa część wyrazów rodzimych posiada wyraźną budowę, a więc łatwo w nich wskazać i określić poszczególne składniki morfologiczne. Są jednak wyrazy, które postrzegamy nawet jako rodzime, a mimo to ich budowy bez specjalnych badań językoznawczych określić nie można, np. *jaskółka*, *jaszczurka*; w wymienionych wyrazach stwierdza się wprawdzie istnienie wykładnika *-ka*, trudno jest jednak określić pochodzenie i budowę pnia.

Nieprzejrzystymi pod względem budowy są liczne wyrazy uchodzące w dzisiejszym poczuciu językowym za pierwotne, np. wyrazy *chłop*, *staw*, *stan* i t. p. W wyrazach takich można dopiero przy wnikliwszej analizie wyodrębnić pień i wykładnik. a więc w wyrazie *chłop* wyodrębnimy wykładnik *-p* przez porów-

nanie z wyrazem *pa-choł-ek*, uwzględniając fakt, że grupa *prśł. ol* między spółgłoskami przeszła w polskie *to* (p. § 353), w wyrazie *staw* i *stan* wyodrębnimy pień przez porównanie z czasownikiem *stać*, a tem samem wykładniki *-w* i *-n*. Rozbiór takich wyrazów wymaga głębszej znajomości gramatyki historycznej oraz w wielu wypadkach uwzględnienia materiału słownego innych języków słowiańskich, a nawet indoeuropejskich.

Jeszcze bardziej nieprzejrzystą dla ogółu budowę posiadają wyrazy obce. Tak np. bez znajomości gramatyki francuskiej trudno z polskiego punktu widzenia wyróżnić składniki słowotwórcze w wyrazie *Bordeaux*. O ile jednak w użyciu jest większa ilość wyrazów obcych o tej samej budowie, wówczas i w polskim poczuciu językowym wytwarza się świadomość ich podziału słowotwórczego. Tak np. znaczna ilość takich wyrazów, jak *sofista*, *pianista*, *okulista* i t. p., albo *anachronizm*, *synchronizm*, *egoizm*, *altruizm* i t. p., spowodowała wyodrębnienie się w polskim poczuciu językowym wykładników *-ista*, *-izm*, które wystąpiły w wyrazach nawet o pniach rodzimych, np. *śłużbista*, *towianizm* i t. p.

§ 385. Człony martwe i żywe. Bez względu na większość wyrazów, których używa się w życiu codziennym, przechodzi tradycyjnie z pokolenia na pokolenie, a tylko niewielka stosunkowo ich liczba, i to zwykle w specjalnych dziedzinach kultury duchowej i materialnej, powstaje dopiero współcześnie. Tak np. za naszych czasów powstało całe polskie słownictwo lotnicze, a jeszcze obecnie rozrasta się rodzime mianownictwo wojskowe, kolejowe i t. p. Przy formowaniu nowych wyrazów zasadniczo łączy się znane już z innych wyrazów człony. Tak np. Staff utworzył wyraz *całowanka* (UG 32) w znaczeniu *pocałunek*, na podstawie znanego z innych wyrazów wykładnika *-ka* oraz pnia *całowan-*, podobnie też stworzył rzeczownik *jaskrzyca* (patrz wśród *jaskrzycy* gwiazd MT 104) na podstawie pnia przymiotnika *jaskrawy* i wykładnika *-yca*. Otóż takie wykładniki i pnie, które spotyka się w powstających współcześnie nowotworach, będziemy nazywać żywymi, w przeciwstawieniu do martwych, a więc takich, które się już w nowotworach współczesnych nie pojawiają. Martwym jest więc wykładnik *-aj*, np. w wyrazach *sprzężaj*, *urodzaj*, *zwyczaj*, lub pień *pew-* w wyrazie *pewny* i t. p.

Martwość wykładnika lub pnia zwykle nie zakłóca wyrazistości budowy słowotwórczej wyrazu, gdyż zazwyczaj drugi

człon jest żywy i pozwala wyodrębnić człon martwy. Tak np. w wyrazie *bitwa* wyodrębniamy łatwo wykładnik *-twa* na podstawie znajomości pnia *bi-* z innych wyrazów, por. np. *bi-ć*.

II. Rzeczowniki.

A. Rzeczowniki z wykładnikiem przyrostkowym.

a) Rzeczowniki z wykładnikiem nierozwiniętym.¹

§ 386. Rzeczowniki męskie na spółgłoskę twardą. Pochodzenie.¹ Są to rzeczowniki, mające w mianowniku wykładnik zerowy (por. § 376). Jest tu znaczna ilość rzeczowników nierozwiniętych, pierwotnych, np. *kot, pies, rak, sok, wół*. Poza tem należą tu liczne twory odczasownikowe. Wśród nich niewielką ilość stanowią rzeczowniki nierozwinięte, np. *bieg, chód, dział, łom, łów*, natomiast mnóstwo rzeczowników rozwiniętych pochodzi od czasowników z wykładnikami przedrostkowemi, np. *dochód, nacisk, napad, natrysk, obchód, obraz, okład, opis, oddział, odjazd, odlew, odlot, odłam, odpis, odpust, zakup, połów, pomiar, przekop, przychód, przycisk, przyjazd, rozchód, wchód, wjazd, wkład, wpis, wydział, wygon, wykwić, wyrób, wzrost, zlew, zachód, zagon, zajazd, zalew*.

Wyjątkowe są natomiast twory od wyrażań przyimkowych, np. *beztąd, bezwstyd*.

Bardzo liczną grupę tworzą rzeczowniki złożone. Wśród nich wyróżnia się znaczna grupa rzeczowników z wykładnikiem zewnętrznym (p. § 381), równym wykładnikowi wyrazu podstawowego, np. *dusigrosz, jedenastobok, jeżozwierz, kamieniołom, krzywodziób, krzywonos, lekkoduch, oczodół, pędziwiatr, samosąd, sześciobok, wodowstręt*. Są to twory z drugim członem od rzeczowników męskich. Liczne są rzeczowniki z wykładnikiem zewnętrznym innym, niż w wyrazie podstawowym. Są to twory z drugim członem: 1) od rzeczowników żeńskich na *-a* lub ni- jakich na *-o*, np. *jeżonóg, starodrzew, ttustodrzew, trójnóg, wieloryb, złotogłów*; 2) od czasowników, np. *darmozjad, dobrodziej, drogowskaz, hreczkosiej, nieboskłon, rękopis, rodowód, rybojad*,

¹ Niektóre wyrazy uważane w dzisiejszem poczuciu językowym za pierwotne zostaną omówione ze względu na wykładnik wśród rzeczowników o wykładniku rozwiniętym.

samolub, samouk, samodziat, samopał, sianokos, spadochron, staloryt, strachopłoch, szczurotał, świniopas, wodociąg, wodotrysk.

Człon pierwszy może pochodzić od rozmaitych wyrazów: 1) od rzeczowników, np. *wodowstręt*, 2) od przymiotników, np. *krzywodziób*, 3) od liczebników, np. *iloczyn, sześciobok*, 4) od zaimeków, np. *samosąd*, 5) od czasowników, np. *włóczykij*, 6) od przysłówków, np. *współdźwięk*.

Pień.¹ Zawsze w pniu występuje na końcu spółgłoska twarda, mimo że w wyrazie podstawowym drugiego członu jest spółgłoska miękka lub stwardniała, np. *rozchód* od *rozchodzić się*, *samopał* od *palić*, *strachopłoch* od *płoszyć*.

Ze względu na wykładnik wewnętrzny wyrazy złożone są złożeniami, np. *sianokos, ostrokał, ośmiobok, wodzirej*, lub rzadziej zrostami, np. *kurzyślad*.

Znaczenie.² Wśród rzeczowników prostych odczasownikowych mamy rzeczowniki przejawowe,³ np. *bieg, napad, połów*, wytwórcze, np. *wykwit, wyrób*, lub narzędne, np. *przycisk*.

Wśród rzeczowników złożonych można wyróżnić przede wszystkim twory ezocentryczne, t. j. takie, których człon drugi sam przez się może być uważany za nazwę nadrzędną (p. § 175) dla całości, np. *jeżozwierz, nerwoból, półmrok, samorząd, współdźwięk*. Bardzo liczne są rzeczowniki egzocentryczne, t. j. takie, których żaden człon sam przez się nie jest nadrzędnym w stosunku do całości wyrazu. Należą tu rzeczowniki: ustrojowe, np. *czworokał* 'mający cztery kąty', czynnikowe, np. *dusigrosz, hreczkosiej, kołodziej, świniopas, samouk*, oraz narzędne, np. *śrubociąg, spadochron*.

Produktywność.⁴ Rzeczowniki odczasownikowe na spółgłoskę twardą są ogromnie produktywne w dzisiejszym języku artystycznym. Stosunkowo nieliczne są nowotwory tego typu

¹ Postać głoskowa pnia będzie omawiana tylko wtedy, o ile w danym typie słowotwórczym jest ona inną, niż w tworzywie wyrazu podstawowego, już to we wszystkich przykładach, już to w pewnej ich grupie.

² Szczegółowe omówienie pochodzenia pnia i znaczenia zamieszcza się tylko odnośnie do tych typów, które obejmują większy zasób przykładów.

³ Co do poszczególnych grup znaczeniowych rzeczowników i ich nazw, p. § 227.

⁴ Omówienie produktywności zamieszcza się tylko przy opisie tych typów słowotwórczych, które są istotnie żywotne, p. § 385. Przykłady nowotworów pochodzą z własnego materiału oraz z rozpraw seminaryjnych L. Bojczuka i Zb. Troczewskiego (Zeromski), H. Dominówny (Berent), E. Hupertówny (Zegadłowicz), K. Lorberówny (Staff), Wł. Pańczaka (Tuwim).

u Żeromskiego, np. *chełb* morza DG II 5, burza gradowa przelatywała z *kołatem* PJ 27, z *przeziorów* między belkami WU 62, *rozcieki* mórz Pop. III 30. Niewiele tych wyrazów wprowadza także Tuwim, np. w rozkołysanym *przeszepcie* kroków ST 33, konwalje całuję, jak *zwiąst* majowy Lir. 14 (por. też Staff: łagodny księżyc, ukojenia *zwiąst* GK 182). Ogromne mnóstwo tego typu tworów jest natomiast u Berenta, np. gryzie cię mistrzu sumienia *nęk* ŻK 197, marmurów *obtłuki* tm. 311, w *omocie* ciszy klasztornej tm. 85, 110, Zar. 318, jakiś ogromny *oktęb*, zachmurzający ów dzień siódmy Żr. 9, w *otrząs*ie nagłym przysłonił twarz ŻK 89, w skłócone *rozdzwony* cerkiewne brzęczą kajdany O 157, wybuchnie nagle takim *zaszloch*em ŻK 221, z *zaświstem* jędz... smagała nawałnica małe okienko celi tm. 369. Znaczny zasób takich nowotworów wprowadza także Staff, np. na *gniot* zmory w półzjawie się żżyma ŻSWL 81, uspokaja się *kołys* konarów ŚP 138 (por. też Tuwim: popłynął spokój..., a ja za nim w okrętowym *kołysie* ST 26), świeżość poranka jak *opył* się ściera WCM 82, pośród skowronków *rozśpiewu* w niebiosach tm. 156, rzut mój był potężniejszy, niż *ściigi* najszybsze tm. 134, *zachtłysty*, czkawki i opilcze wiwaty tm. 108, granie anielskich w duszy harf oddawna *śpi zamilkiem* TŁK 14. Bardzo liczne są te nowotwory u Zagadłowicza, np. wybluzgały płomienie jak *wychlusty* lawy Dziew. 377, pomrukuje coraz ciszej aż do *wygasu* zupełnego Godz. 276, wiszą w *zadzierzgu* lin dzwony ORM 67, rzeki w nagłym *zastygu* wodami się piętrzą Dziew. 375. Znaczny zasób nowych rzeczowników tego typu tworzy Leśmian, np. ktoś rozepchnął furtę w mym ogrodzie, aż z *odwrzaskiem* runęła na błon Łąk. 21, fala, co światel *rozpyłem* znaczy swój pobyt SR 146.

Z nowszych tendencji słowotwórczych należy wspomnieć o dość częstem pojawianiu się tworów ujemnych (p. § 383), np. *parob*, *pachoł*, *bratym* (ja burz *bratym* Staff PN 4), o próbach tworzenia od przymiotników, np. pieścizotliwe *bezmysty* Żer. Pop. II 285, oraz o dość częstych nowotworach od czasowników zaprzeczonych, np. Gadł mężów tęsknice i tuby grał ducha człeczego wieczne *nieukoje* Ber. ŻK 43, niosą okrutne strasznych cierpień *nieukoje* Staff SOP 86, a dłonie niegdyś narzędzie potęgi bezwład na wieczne skaże *niedosięgi* ŻSWL 48, wyrwij nas z *niedościgu* żądz WCM 99, na jeziorze zatańczy

niedobłyśk miesiąca Leś. SR 95. W tworzeniu tych rzeczowników przejawia się dążność do unikania wyrażen z formami osobowymi lub imiesłowami.

Rzeczowniki pochodne na spółgłoskę twardą są również żywotne w zakresie wyrazów złożonych, np. u Żeromskiego: rodzenie się i kształtowanie *cudokrzewów* Pam. 41, grano sztucznydła miejscowych *dramodziejów* NJ 257, piśmiennictwo stało się odruchowym, naśladowczym *słowotokiem* SOS 85, z koron *wielkolasu* Pop. III 304, u Berenta: śmiejący się wicher, co wszelkim *czarnowidom* i ropiejącym pył w oczy dmie Zar. 414, u Staffa: posiadałem dziwnych zaklęć *czaromoc* MT 124, las *ogniotrysków* wyrwany z pieczary strzelił strugami tm. 126, po mieście śpiewał *złoczyńy* tyrana God. 75, u Tuwima: szklą się w głębinach *czarostawy* P 47, może to dzwonią *dziwodzwony* tm. 47, krew z ziemi *słowotryskiem*... głowę zlewa SWK 7, *trędogrodu* więźnie RzCz. 32.

§ 387. Rzeczowniki męskie na spółgłoskę mięką. Wśród rzeczowników pochodnych wyróżnia się tylko grupa nazw miejscowych utworzonych od imion męskich, np. *Poznań* od *Poznana*, *Kazimierz* od *Kazimira*, *Radom* (dawniej *Radom*) od *Radoma*. Rzeczowniki te, pierwotnie dzierżawcze, oznaczały miejscowości według właściciela.

§ 388. Rzeczowniki męskie z wykładnikiem -o. Należą tu tylko rzeczowniki zdrobniałe, pieszczotliwe, np. *Kazio*, *Stasio*, *Władzio*, *Włodzio*, *dziadzio*, *tato*.

§ 389. Rzeczowniki nijakie z wykładnikiem -o. Wyróżnia się tu wśród rzeczowników pochodnych nieliczna grupa tworów odprzymiotnikowych, np. *ciepło*, *dobro*, *zło*.

Twory te są rzeczownikami jakościowymi.

§ 390. Rzeczowniki nijakie z wykładnikiem -e. Pochodzenie. Ze względu na pochodzenie wyróżniamy tu kilka grup rzeczowników:

1. Nieznaczną ilość stanowią twory odrzeczownikowe, pierwotnie zbiorowe, z formą I. poj., np. *ciernie*, *kamienie*, *pierze*, *węgle*. Rzeczowniki te z wyjątkiem *pierze* stanowią dzisiaj formy mnogie rzeczowników *cierni*, *kamień*, *węgiel*.

2. Nieliczne twory odprzymiotnikowe, np. *zdrowie*, *we-sele*.

3. Ogromna ilość rzeczowników od imiesłowów biernych na *-ny*, *-ony*, *-ty*, np. *drukowanie*, *kochanie*, *opracowanie*;

niesienie, bicie, picie; por. twory na *-cie, -ęcie* (§ 432) i na *-anie, -enie* (§ 473).

4. Twory od wyrażen przyimkowych, np. *bezludzie, nadbrzeże, nadrzecze, pobrzeże, pojezierze, pomorze, Polesie, piersie, przedmurze, rozdroże, śródmieście, śródmorze*. Tu należały w średniowiecznej polszczyźnie tytuły *podczasze, podkomorze, podstole, podskarbie*, mające później wykładnik przymiotnikowy *-i(y)*, a więc *podczaszy, podkomorzy, podstoli* i t. p.

5. Pewien zasób wyrazów złożonych z pierwszym członem odliczebnikowym, drugim — odrzeczownikowym, np. *półkole, półpiętrze, półtrocze, pięciolecie, stulecie*.

Pień. Ostatnia spółgłoska jest zawsze miękka lub stwardniała, chociaż nawet w wyrazie podstawowym jest odpowiednia twarda, np. *półkwarcie, międzyrzecze*.

Znaczenie. W najliczniejszej grupie tworów odimiesłowowych wyróżniamy rzeczowniki przejawowe, np. *bicie, wołanie*, odbiornikowe, np. *kochanie* 'ktoś kochany', wytwórcze, np. *opracowanie* 'coś opracowanego', rzadziej narzędne, np. *określenie* 'to, zapomocą czego się określa'.

Rzeczowniki od wyrażen przyimkowych mają znaczenie przeważnie miejscowe, np. *Powiśle, pojezierze*. Rzeczowniki złożone z pierwszym członem odliczebnikowym są najczęściej nazwami okresów czasu, np. *półtrocze, stulecie*.

Produktywność. Z pośród tych rzeczowników najbardziej produktywne są rzeczowniki odimiesłowowe. Zasadniczo od każdego czasownika za pośrednictwem imiesłowu biernego można utworzyć rzeczownik. Ten typ nowotworów jest częsty u Berenta, np. *ratuj głowę chłodnem upieszczeniem dłoni* O 14. Równie częste są te rzeczowniki u Zegadłowicza, np. *nagromadziło się coniemiarą zauważeń*, myśli Godz. 310. Trafiają się te nowotwory także u Żeromskiego, np. *porami, wszystkimi nadtrząśnięciami* zieje szalona namiętność DG I 330, w mglistem *zadeszczeniu* widać było ledwie łańcuch wzgórz Zam. 194.

Częste są też u współczesnych pisarzy twory od wyrażen przyimkowych. np. u Żeromskiego: *świerkowe podgaja* Pop. II 85, *nadwieczorna mgła podwiośnia* DG I 58, *czekali cierpliwie — żyjąc w kątach na cudzem przykominiu* Przed. 294, u Berenta: *niebezpieczne to przejście, niebezpieczne podroże* Zar. 9, u Zegadłowicza: *jechali w wymownem bezstowiu* Godz. 267, *wyciągają żebracy bezdłonia* i *ramiona* Dziew. 310.

Literatura (znaczenie tworów odczasownikowych). K. Twardowski, O czynnościach i wytworach (kilka uwag z pogranicza psychologii, gramatyki i logiki), Kraków 1911.

§ 391. Rzeczowniki nijakie z wykładnikiem -ę. Pochodzenie. Są to rzeczowniki w dzisiejszem poczuciu językowym jużto pierwotne, np. *ramię, cielę*, jużto pochodne od rzeczowników, np. *bydlę, chłopię, kocię*.

Pień. Końcowa spółgłoska pnia jest miękka lub stwardniała, chociaż w rzeczowniku podstawowym jest spółgłoska twarda, np. *wnuczę* od *wnuk*.

Znaczenie. Wyrażną grupę znaczeniową tworzą rzeczowniki z wykładnikiem -ę, -ęcia, np. *chłopię, chłopięcia*. Są to rzeczowniki zdrobniałe. Jest wśród nich znaczny zasób rzeczowników mnogich (por. § 153), np. *rączęta, nóżęta*, używanych w języku pieśzeczotliwym.

Osobną grupę stanowią w mowie ludowej na południowym Śląsku nazwiska małych dziewcząt od 10—12 lat, tworzone od nazwiska ojca lub matki, np. *Lipię* od *Lipa*, *Kalicię* od *Kalita*, często z wykładnikiem rozwiniętym -czę, np. *Raszkulczę* od *Raszcula* (żona *Raszki*).

Produktywność. W języku artystycznym twory te są mało produktywne, tylko u Żeromskiego spotykamy dwa nowe rzeczowniki: pięćdziesiątki *guldeniąt* DG II 128, myślidła i *wrażenięta* tm. II 184.

Literatura. K. Nitsch, Dialekty polskie Śląska, MPKJ IV 191 (nazwiska dziewcząt).

§ 392. Rzeczowniki z wykładnikiem -a. Pochodzenie. Znaczną ilość stanowią rzeczowniki pierwotne, np. *rzeka, ziemia*. Wśród bardzo licznych rzeczowników pochodnych wyróżniamy następujące grupy:

1. Niezbyt liczne rzeczowniki własne żeńskie od męskich, np. *Stanisława, Władysława*.

2. Dwa rzeczowniki: *bracia, księża*, uważane dzisiaj za formy liczby mnogiej od *brat* i *ksiądz*; pierwotnie w języku staropolskim były to rzeczowniki zbiorowe, istniejące jeszcze dzisiaj w mowie ludowej w większej ilości przykładów, np. *adukacja* 'adwokaci', *biskupia, czarcia, studencia, swacia, synia, wójcia*.

3. Najlichnieszą grupę stanowią rzeczowniki odczasownikowe, np. *rada, dopłata, narada, obsada, ochrona, ostona, przegroda, przedpłata, przyroda*.

4. Stosunkowo nieliczny zasób rzeczowników złożonych, np. *okryjbieda*, *półkula*, *rękojmia*, *równowaga*, *swawola*, *wierci-pięta*, *wojewoda*, *współwina*, a więc twory z drugim członem częściej rzeczownikowym, rzadziej — czasownikowym. W tworach o drugim członie odrzeczownikowym wykładnik jest ten sam, co w wyrazie podstawowym. Człon pierwszy może pochodzić od rzeczownika, np. *wojewoda*, przymiotnika, np. *białogłowa*, liczebnika, np. *stonoga*, zaimka, np. *swawola*, czasownika, np. *świszczypała*, od przysłówka, np. *współpraca*.

Pień. W pniu dawnych rzeczowników zbiorowych występuje na końcu spółgłoska miękka lub stwardniała wobec twardej w wyrazie podstawowym (np. *bracia* od *brat*). W rzeczownikach odczasownikowych odwrotnie pień kończy się na spółgłoskę twardą, chociaż w czasowniku jest spółgłoska miękka lub stwardniała, np. *obsada* od *obsadzać* lub od *obsadzić*.

Wyrazy złożone ze względu na wykładnik wewnętrzny są złożeniami, np. *rękojmia*, *wojewoda*, *mężczybuła*, lub zrostami, np. *swawola*.

Znaczenie. Wśród rzeczowników prostych wyróżnia się dzisiaj znaczeniowa grupa rzeczowników odczasownikowych. Są to rzeczowniki przejawowe, np. *obrad*, wytwórcze, np. *dopłata*, lub narzędne, np. *przegroda*.

Wśród rzeczowników złożonych można wyróżnić twory ezo-centryczne (por. § 386), np. *współwina*, oraz egzocentryczne, ustrojowe, np. *stonoga*, i czynnikowe, np. *skrobideska*, *wojewoda*.

Produktywność. Twory te są znacznie mniej produktywne w języku artystycznym, niż odpowiednie rzeczowniki męskie. Są one wyjątkowe u Żeromskiego, np. „zły“ dmąc w wielką gwizdę sypał w okienko Pop. I 139, więcej ich jest u Staffa: w pełni otuchy i pewnej *spodziewy* ŚP 40, UG 161 (por. też u Tuwima: synu, synu, *spodziewo...* ojcowca CzNB 146), niech pojedna Twoja *ułagoda* Waw. 74, Poł. 133, płyną jak długie westchnienia bez końca, jak lęk ogromny ziemi w łkań *zadławie* ŚP 110. U Berenta spotykamy *otoczę* i *omglę*: tęczy kołem zawisa w nim *otocza* glorii ŻK 126, na mlecznej *omgle* wokół księżycy tm. 263, chociaż w ostatnim wyrazie można podejrzewać też nowotwór odrzeczownikowy z wykładnikiem przedrostkowym o-; ten sam wyraz spotykamy też u Zegadłowicza: pokój cały w czerwonej *omgle* ZPMK 186, nadto *rozemgła*

i *zamgła*: żyjące w *rozemgle* zjawy Dziew. 53, odmyka się w *zamgle* brama DJ 155; u Leśmiana: dokąd skrzydeł skierujesz *zniechęte* SR 142.

Z rzadszych typów wymienić należy twór odrzeczownikowy u Berenta: jedna za szyję *towarzyszę* objęła ŻK 90 i u Leśmiana: czereśnia... skrzy bieliszcie ku słońcu odziobaną *pe-stą* Łąk. 30, twór odprzymiotnikowy u Żeromskiego: w polskiej *jednostajni* PŚ 80, oraz rzeczownik od czasownika zaprzeczonego u Staffa: rosiłeś potem ziemię wśród żmudnych *niewydół* ŚP 76.

Wyrazy złożone tego typu są w języku artystycznym nieproduktywne.

Literatura. J. Karłowicz, Imiona zbiorowe typu *bracia*, PF V 148, por. także PF I 121.

§ 393. Rzeczowniki żeńskie na spółgłoskę miękką lub stwardniałą. Pochodzenie. Są to z dzisiejszego punktu widzenia rzeczowniki pierwotne, np. *noc*, nadto odczasownikowe, np. *rozpacz*, *rzecz*. Nieliczne są wyrazy złożone, np. *północ*, *samopomoc*.

Pień. Kończy się na spółgłoskę miękką lub stwardniałą mimo spółgłoski twardej w wyrazie podstawowym, np. *rzecz* od *rzekę*.

Znaczenie. Rzeczowniki te nie tworzą wyrazistych grup znaczeniowych.

Produktywność. Nowotwory odczasownikowe pojawiają się u Zegadłowicza, np. co się dzieje w *rozświetli* tm. 444, także u Staffa: w pomroczy nocnej i w *rozświetli* rannej MT 104 i u Leśmiana, np. w taką *zamrocz* paproci Łąk. 9. Poza tem trafiają się u niego także twory odrzeczownikowe, np. rozlewasz serca *pełń* w zachwyty winie SOP 14, srebrne nici niby *tkań* pajaka, gdzieś po gwiazdach rozpina marzenie DD 17, nadto odprzymiotnikowe, np. choć las jest uroczystą, podniosłą *świątynią*, co w swej *uroczy* wszystkie błagania, prośby i westchnienia zmieści SOP 43, na *rozbieży* dwóch dróg leży szatra czarnej kuźni tm. 71.

b) Rzeczowniki z wykładnikiem rozwiniętym.

1. Twory o wykładnikach ze spółgłoskami p, b.

§ 394. Twory na -p; -upa. Rzeczowniki z wykładnikiem -p są bardzo nieliczne i uchodzą w dzisiejszem poczuciu języko-

wem za pierwotne. Należy tu rzeczownik *chłop* z prsł. *χol-po*, por. *pa-chot-ek*.

Wykładnik *-upa* mają rzeczowniki *skorupa*, *chałupa*.

§ 395. Twory na *-ba*. Pochodzenie. Wykładnik ten łączy się zasadniczo z tworzywem czasowników: a) na *-i(y)ć*, np. *ciżba* (z dawniejszego *ciszczba*), *drużba*, *groźba*, *hańba* (stp. *gańba*), *liczba*, *prośba*, *służba*, *strzelba*, *wieszczba*, *wróżba*, lud. *gońba* 'bieganie', *grodźba* 'grodzenie', *kośba* 'koszenie', *kraśba* 'farbowanie', *młóćba* 'młocka', *roczba* 'swatanie', stp. *woźba*; b) rzadziej z tworzywem innych typów czasownikowych, np. *rzeźba*, *siejba*, lud. *zdziórba* 'zdzierca', stp. *chąźba* i *kradźba* 'kradzież', *kolba* 'turniej'; c) wyjątkowym tworem jest lud. *goręćba* 'pora gorąca'.

Pień. Z wyjątkiem *zdziórba* wszystkie rzeczowniki mają pień na spółgłoskę miękką lub stwardniałą, która w pewnych wyrazach podstawowych ma obocznik twardy, np. *rzeźba* od *rzezać*.

Znaczenie. Rzeczowniki te zasadniczo oznaczają przejawy niedokonane, np. *kośba*, rzadziej ich wytwory, np. *prośba*, *rzeźba*, lub narzędzia, np. *strzelba*, wyjątkowo zaś mamy tu rzeczownik czynnikowy: *zdziórba* 'ten, kto zdziera'.

Literatura. V. d. Osten-Sacken, Zur Entwicklungsgeschichte der Nomina auf slavisch *-bba*, IF XXVI 307.

§ 396. Twory na *-iba*; *-oba*; *-uba*. Należą tu stosunkowo nieliczne rzeczowniki. Wykładnik *-iba* występuje tylko w rzeczowniku odczasownikowym *siedziba*. Wykładnik *-oba* mamy w połączeniu z tworzywem przymiotnikowym, np. *cho-roba*, *chudoba*, może też z tworzywem czasownikowym w stp. *żałoba* 'skarga, zwłaszcza sądowa'. Wykładnik *-uba* jest w rzeczownikach *rachuba*, *pieszczuba* zool., *kociuba* 'kij', stp. *skątuba* 'szczelina w drzewie'.

2. Twory o wykładnikach ze spółgłoską *m*.

§ 397. Twory na *-m*. Należą tu odczuwane dziś raczej jako pierwotne *dym*, *karm*, *srom*, *szum*.

§ 398. Twory na *-mo*. Są to nieliczne rzeczowniki, np. *bielmo*, *jarzmo*, *piżmo* i *pismo* (dawniej *piśmo*).

§ 399. Twory na *-(i)ym*. Należy tu tylko rzeczownik *oj-czym*.

§ 400. Twory na *-i(y)zm*. Są to rzeczowniki przeważnie przyswojone, niektóre jednak powstały dopiero na gruncie polskim, np. *towianizm*, z nowotworów *kacapizm* Żer. SJP 44. Rzeczowniki te są nazwami pewnych kierunków ideowych.

Co do oboczności *i | y* w tym i w innych wykładnikach oraz co do postaci pni przed temi wykładnikami p. § 357.

3. Twory o wykładnikach ze spółgłoską *w* (*ŵ*).

§ 401. Twory na *-w*. Wykładnik *-w* posiada zaledwie kilka rzeczowników. Pewny on jest w *staw*, niepewny w *gniew* i *dziw*.

§ 402. Twory na *-(e)w*. Wykładnik ten występuje w nielicznych rzeczownikach, np. *bukiew*, *brukiew*, *cerkiew*, *konew*, *rzodkiew*, *stągiew*.

§ 403. Twory na *-wo*. Wykładnik *-wo* występuje w kilku rzeczownikach, np. *mlewo*, *piwo*, *ścierwo*, *trzewo*.

§ 404. Twory na *-wa*. Pochodzenie. Wykładnik ten w bardzo wielu rzeczownikach trudno jest wyodrębnić na podstawie samego materiału polskiego, np. *dziewa*, *głowa*, *grzyw*, *krowa*, *mowa* (stp. *mołwa*), *niwa*, *śliwa*, *wdowa*, także po spółgłosce *gązwa* 'wiązanie u cepów', *łyżwa*, *mierzwa*, *pluskwa*, *świdwa* i t. p. W pewnej ilości przykładów pochodzenie pnia jest zupełnie oczywiste: 1) z wyraźnem tworzywem przymiotnikowem mamy rzeczownik *gęstwa*; 2) tworzywo rzeczownikowe ma lud. *klęska* (też *klęsk*) 'rodzaj ptaka'; 3) może odczasownikowe są: lud. *piskwa* 'mazgaj', stp. *krzykwa* 'krzyk, niepogoda'; 4) tworzywo niewątpliwie czasownikowe ma stp. *ściekwa* 'studnia'.

Znaczenie. Jedynie niektóre twory odczasownikowe tworzą wyraźniejszą grupę znaczeniową rzeczowników narzędných.

Literatura. M. Rudnicki, Słow. *kurčva*, SO VII 85.

§ 405. Twory na *-aw*. Wykładnik ten występuje tylko w rzeczowniku *rękaw*.

§ 406. Twory na *-awa*. Wykładnik ten jest i dzisiaj żywo poczuwany, jakkolwiek w wielu rzeczownikach, zwłaszcza licznych nazwach rzek, nie rozumiemy pochodzenia i znaczenia pnia, np. *Benawa*, *Czopawa* i w. i. (Łoś, GP II 20).

Tylko nieznaczny zasób tworów jest dla nas jasny, np. *dzierżawa*, *kurżawa*, *Olchawa* n. Nadrab. II 149, lud. *biedrawa* 'krowa z plamami na biodrach', *bielawa* 'pastwisko', *burżawa* 'zawierucha', stp. *bloniawa* 'równina', *trzęsawa* 'trzęsawisko'. W stp. wykładnik ten występował też w imionach utworzonych od pierwszego członu imion złożonych, np. *Godawa*: *godzi-*, *Siostrawa*: *siestrze-* Tasz. 58.

§ 407. Twory na -i(y)wo. Pochodzenie. Należy tu znaczna ilość rzeczowników od czasowników na -i(y)ć; można je pojmować jako składające się z tworzywa na -i(y)- oraz wykładnika -wo lub raczej w dzisiejszem poczuciu językowym: z tworzywa na spółgłoskę oraz z wykładnika -i(y)wo, np. *czyściwo* 'środek do czyszczenia', *paliwo*, *spoiwo* 'to, czem się spaja', *tworzywo*, *warzywo*, lud. *mierzywo* 'część gromadzkiej zapłaty', *miesiwo* 'rozczyn', *okrasiwo* 'okrasa', *zieleniwo* 'zielenina'. Rzadkie i w języku wspólnym wyjątkowe są rzeczowniki z tworzywem innych czasowników, np. *pieczywo*, *krzesiwo*, *żniwo*, stp. *rzeziwo* 'rzeź'.

Dość znaczny zasób rzeczowników zawiera tworzywo rzeczownikowe, np. *grosiwo*, *łuczywo*, *mączywo* 'pokarmy mączne', *mięsiwo*, *mleczywo* 'nabiał', *żelaziwo*, lud. *buczywo* 'las bukowy', *jabłczywo* 'jabłka'.

Pień kończy się na spółgłoskę miękką lub stwardniałą, która w wyrazach podstawowych ma oboczniak twardy, np. *buczywo* od *buk*, lub stwardniały, np. *grosiwo* od *grosz*.

Znaczenie. Mimo stosunkowo niezbyt licznych przykładów, twory te stanowią kilka dość wyraźnie zarysowanych grup znaczeniowych. Należą tu rzeczowniki przejawowe, np. *żniwo*, stp. *kosiwo* 'koszenie', materiałowe, np. *paliwo*, wytwórcze, np. *mieliwo*. Niektóre z rzeczowników posiadają zarazem znaczenie zbiorowe, szczególnie widoczne w tworach odrzeczownikowych, np. *grosiwo*. Jak często z rzeczownikami zbiorowymi, tak i tutaj z pewnymi przykładami łączy się nastrój ujemny, nawet pogardliwy, wynikający z pojęcia czegoś niepotrzebnego, starego, zużytego, np. *żelaziwo*.

Produktywność. Twory te są współcześnie mało produktywne. Z rozpatrywanych pisarzy spotykamy nowotwór tylko u Tuwima: wtem chmury wraz z innem *obłoczywem* zaczęły się kołysać OS 26 i u Leśmiana: brać wszelkie *łśniwo* u błękitu Łąk. 170.

§ 408. Twory na -i(y)wa. Wykładnik ten występuje w niewielkiej ilości rzeczowników, np. *cięciwa*, *staciwa* 'rama przy krosnach', lud. *trusiwa* 'rodzaj ryby'.

§ 409. Twory na -o(e)w, -ó(e)w; -o(e)wo; -o(e)wa.
a) Wykładnik -o(e)w występuje dziś tylko w rzeczowniku *krzew* od *kierz*, nadto w stp. *krzynow* 'garnek', *żarnow* 'młyn'. Ponadto w postaci -ó(e)w wykładnik ten mamy w mnóstwie nazw miejscowych, będących pierwotnie przymiotnikami dzierżawczemi, np. *Bodzanów*, *Ciechanów*, *Maków*, *Staszów*, *Bakałarzew*, *Brudzew*, *Czyżew*, *Karczew*, *Magnuszew*, *Okuniew*. Ponadto na Śląsku tworzy ten wykładnik nazwiska chłopców, np. *Tkaczyków*, *Pietruszów*, *Motyków* MPKJ IV 192, ale z odmianą przymiotnikową.

Co do samogłoski wykładnika *e*, *o(ó)*, p. § 347, 351.

b) Wykładnik -o(e)wo występuje wyłącznie w nazwach miejscowości, np. *Chojnowo*, *Drozdowo*, *Kopciowo*, *Piotrkowo*, *Chruszczewo*, *Grajewo*, *Służewo*.

c) Wykładnik -o(e)wa, poza wyrazami *dąbrowa*, *cholewa*, *kostrzewa*, występuje w licznych nazwach miejscowości, np. *Czarkowa*, *Częstochowa*, *Włoszczowa*, ponadto z odmianą przymiotnikową tworzy nazwiska żon od nazwisk męzkowskich, najczęściej zakończonych na spółgłoskę, np. *Grabcowa*, *Połakowa*, *Płakowa*, także nazwiska córek w mowie ludowej, np. *Jagłowa*, *Czekałowa* MPKJ IV 180 i 190.

§ 410. Twory na -owie. Jest to wykładnik wyosobniony prawdopodobnie w tworach na -e od przymiotników na -owy, np. *siłowie*, stp. *pąkowie*, a występujący w nielicznych rzeczownikach, np. *listowie*. O pewnej żywotności tego typu świadczy nowotwór Leśmiana: w ostępach dzikiego *błędowia* Łąk. 170.

§ 411. Twory na -twa; -itwa. Wykładnik -twa występuje w niewielkiej ilości rzeczowników, łącząc się z tworzywem czasownikowym, np. *bitwa*, *brzytwa*, *gonitwa*, *kłątwa*, *modlitwa*, według Łosia też *pastwa*, *skłótwa* por. *nakłótek* geol., lud. *łowitwa* 'łów'.

Jedynie stp. *rybitwa*, też *rybitw* 'rybak' zawiera wykładnik -itwa z tworzywem rzeczownikowym.

§ 412. Twory na -stwo; -eństwo; -o(w)stwo. Pochodzenie. a) Wykładnik -stwo najczęściej występuje w połączeniu z tworzywem rzeczowników, zwłaszcza męskich, o różnej budowie słowotwórczej. Podstawowe rzeczowniki mają

wykładniki jużto nierozwinięte, jużto rozwinięte zapomocą rozmaitych przyrostków, np. *bóstwo, chłopstwo, państwo, samolubstwo; krzykactwo, tkactwo; dziwactwo; mieszczaństwo, ziemiaństwo; cesarstwo, malarstwo; donosicielstwo, nauczycielstwo; kacerstwo; gorzelnictwo, słownictwo; żarłocstwo; fundatorstwo, rektorstwo*.

Twory od rzeczowników na *-ec* zawierają najczęściej przyrostek rzeczownika podstawowego, np. *kupiectwo, krawiectwo*, w pewnej jednak ilości rzeczowników wykładnik *-stwo* łączy się bezpośrednio z pniami rzeczowników na *-ec*, np. *nowożeństwo, pobratymstwo*. Odwrotnie twory od rzeczowników na *-ca* mają z reguły pień ten sam, co rzeczowniki podstawowe (a więc bez przyrostka *-c-*), np. *barbarzyństwo, dowództwo, morderstwo, następstwo, oszczerstwo, pochlebstwo, świętokradztwo, wiarołomstwo, wychodztwo, zabójstwo, zawiadowstwo, żydożerstwo*. Wyjątkowo natomiast pojawiają się twory z pniem na *-ec-* od rzeczowników na *-ca*, np. *radziectwo*. Przewaga typu pierwszego z pniami bez przyrostka oraz znaczenie tych tworów sprawiają, że w dzisiejszem poczuciu językowym kojarzą się one raczej bezpośrednio z odpowiedniami czasownikami, jakoby ich wyrazami podstawowymi. Kojarzenie to wywołało powstanie nieznacznej ilości tworów odczasownikowych, a więc takich, które nie mają odpowiednich rzeczowników podstawowych na *-ca* lub na *-ec*, np. *śledztwo, ustępstwo*, lud. *charłęstwo* (od *charłęzić*).

Stosunkowo mniej liczny zasób tworzą rzeczowniki odprzymiotnikowe. Pochodzą one od przymiotników nierozwiniętych, np. *głupstwo, skąpstwo*, albo rozwiniętych, ale tylko temi przyrostkami, które nie kończą się grupą spółgłosek, np. *powinowactwo, plugastwo, lenistwo, macierzyństwo, dzieciństwo*. Z przyczyn fonetycznych brak więc tworów, któreby pochodziły od przymiotników na *-ski, -owski, -owny, -asty, -isty, -alny*. Brak również tworów pochodzących od przymiotników na *-any, -ity, -liwy*. Stosunkowo najliczniejsze są rzeczowniki od przymiotników na *-ny, -owy*, np. *dostojeństwo, okrucieństwo, społeczeństwo*, rzadziej bez przyrostka *-n-*, np. *potomstwo, pospółstwo; domostwo, ojcostwo, stróżostwo*.

Tworów odczasownikowych jest tu niewiele, a więc oprócz wymienionych przykładów i sztucznego wyrazu *jestestwo*, pewna ilość rzeczowników odimiesłowowych. Według pochodzenia rozróżniamy tu następujące typy rzeczowników:

1) od dawnego imiesłowu teraźniejszego biernego, np. *ta-komstwo*;

2) od dawnego imiesłowu przeszłego czynnego na *-t-*, a raczej z dzisiejszego punktu widzenia od przymiotników na *-ty*, np. *niedbalstwo*, *opilstwo*, *służalstwo*, *zuchwalstwo*;

3) od imiesłowu biernego na *-ny*, *-ony*, np. *oszukaństwo*, *pijaństwo*, *zaprzaństwo*, *rodzeństwo*, *błogosławieństwo*, *męczeństwo*, *odszczępieństwo*, *szaleństwo*. Natomiast brak jest przykładów od imiesłowów na *-ty*, z wyjątkiem przekształconego fonetycznie *przekleństwo* z stp. *przeklęstwo*.

b) Twory na *-eństwo*; *-o(w)stwo*. Znaczna ilość tworów, pochodzących od przymiotników na *-ny* i *-owy* wywołała wskutek absorpcji morfologicznej powstanie wykładników rozszerzonych *-eństwo*, *-o(w)stwo*. Wykładniki te łączą się najczęściej z tworzywem zakończonem na zbieg spółgłosek albo na spółgłoskę, której połączenie z samem *-stwo* wywołałoby zbyt silne zatarcie granicy słowotwórczej wyrazu, np. *szwagrostwo*, *smakoszostwo*, *katostwo*, *łotrostwo*, *członkostwo*, *szelmstwo*, *radcostwo*; *wdowieństwo*, *człowieczeństwo*, *starszeństwo*, *małość*, *pierwszeństwo*.

Pień. Wskutek zmian fonetycznych pień rzeczowników na *-stwo* często kończy się na inną spółgłoskę, niż w wyrazie podstawowym. Różnica ta nie występuje tylko wówczas, gdy w tworzywie jest: *p*, *m*, *r*, *j*, *l*, *ń*, a więc np. *chłop-stwo* — *chłop*, *cham-stwo* — *cham*, *car-stwo* — *car*, *zabój-stwo* — *zabój-ca*, *nauczyciel-stwo* — *nauczyciel*, *lizoń-stwo* — *lizoń*. Zasadniczo przed wykładnikiem *-stwo* ukazuje się z wyjątkiem dźwięcznych półotwartych zawsze spółgłoska bezdźwięczna, oznaczana literą spółgłoski dźwięcznej, o ile taka jest w wyrazie podstawowym, np. *hrab-stwo* — *hrabi-a*. Spółgłoski *f* (pis. *w*) w wykładniku *-o(w)stwo* nie wymawiamy i nie piszemy, np. *domostwo*, *wótczęgostwo*, ale *zawiadowstwo*, gdzie *-ow-* należy do pnia podstawowego czasownika. Przed wykładnikiem *-stwo* spółgłoska *f(w)* pozostaje tam, gdzie widoczny jest związek z podstawowym czasownikiem, zawierającym w tworzywie tę spółgłoskę, a więc *ludoznawstwo*, *marnotrawstwo*, *rybołówstwo*, natomiast *lcniństwo*, *myślistwo*, *plugastwo*. Spółgłoski tworzywa *rz*, *ł*, *n* wymieniają się w pniu przed wykładnikiem *-stwo* na *r*, *l*, *ń*, np. *malar-stwo* — *malarz*, *poseł-stwo* — *poseł*, *pań-stwo* — *pan*.

W licznych rzeczownikach wskutek zmian fonetycznych za-

tarła się granica wątków. Tak np. jeśli w tworzywie występują spółgłoski *s, z, ż (sz), g, ch*, wówczas w pniu wyrazu pochodnego ich niema, a spółgłoska *s* stanowi węzeł morfologiczny (por. § 375), np. *obieżysastwo, żelastwo, bóstwo, stelmastwo, męstwo*, lud. *ciarastwo*. W rzeczownikach z tworzywem, zakończonem na *t, d, c, dz, dż, k, cz*, jako węzeł morfologiczny występuje *c* (pisane *dz*, o ile w pokrewnych wyrazach wymawia się *d*), np. *sąsiedztwo, natręctwo, ptactwo, dziedzictwo, wychodztwo, dowództwo, pieniactwo*.

Znaczenie.¹ Rzeczowniki na *-stwo, -eństwo, -o(w)stwo* są zasadniczo rzeczownikami jakościowymi, np. *męstwo, chamstwo, próżniactwo, ubóstwo*. Ponieważ ze względu na te jakości często ujmujemy osobników jako grupy, przeto liczne rzeczowniki tego typu odnoszą się do zbiorów, a zwłaszcza par, np. *wujostwo, stryjostwo, radcostwo, Stefanostwo, poselstwo, robactwo, mieszczaństwo, nauczycielstwo, rycerstwo*. W związku z tem liczne rzeczowniki na *-stwo* są nazwami także zawodów, t. j. zespołów pewnych typowych działań, i skłonności, np. *kapłaństwo, tkactwo, pieniactwo, rymarstwo, bajczarstwo, marzycielstwo, snycerstwo, ogrodnictwo, faktorstwo, krawiectwo, rybołówstwo, kaznodziejstwo, myślistwo, okrucieństwo, zawiadowstwo, stróżostwo, opilstwo*.

Ponieważ zbiorowe ujmowanie odbiera zwykle osobnikom ich indywidualność, przeto wynika stąd często ujemny nastrój rzeczowników zbiorowych, np. *chłoptwo, prusactwo, kozactwo, żołnierstwo*.

Poza tem niektóre rzeczowniki oznaczają przedmioty posiadające pewną jakość, np. *lekarstwo, paskudztwo*. Rzeczowniki te, o ile odnoszą się do przejawów, wpływają na ujmowanie ich jako jednokrotnych, dokonanych zespołów działań, np. *zabójstwo*.

Produktywność. Twory na *-stwo, -eństwo, -o(w)stwo* mają jeszcze dzisiaj silną produktywność w zakresie rzeczowników parzystych. W tej dziedzinie jednak stają się powoli coraz rzadsze tak, że przez młodsze pokolenie są poczuwane już jako archaizmy, związane z nastrojem uroczystym. Stąd pojawiają się jeszcze na biletach wizytowych, w adresach, w listach gospo-

¹ Znaczenie i produktywność tworów z wykładnikami zasadniczymi i powstałymi wskutek absorpcji morfologicznej zasadniczo będzie się rozpatrywać łącznie.

darzy balów i przy podobnie niecodziennych okolicznościach. Coraz powszechniej twory te zastępuje się odpowiednią formą liczby mnogiej rzeczownika podstawowego, a więc np. *Stefanowie*, *Janowie*, zam. *Stefanostwo*, *Janostwo*. Tendencję tę wstrzymuje jedynie podświadoma dążność do unikania zespołów form równokońcówkowych (składniowy horror aequi), o ile z imieniem łączy się nazwisko, np. *Stefanostwo Haberowie* (nie *Haberostwo*).

W zakresie innych typów znaczeniowych rzeczowniki na *-stwo* są również mało produktywne. Tak np. u Żeromskiego spotykamy: dbałość o siebie, *czyściuchostwo* LB I 119, *zdechłactwo* tm. II 7, *robociarstwo* bezimienne NJ 295, śmieszne *głupactwo* kodeksów towarzyskich tm. 312. Berent wprowadza trzy nowotwory: innego to zachowania wygi, innego *cwaniarstwa* rufjany O 293, ile tu faktorstwa głodnego, ile rozwałęsanego beczynninie *łachmaniarstwa* i chałatów tm. 291; wszelka agitacja oto wśród tłumów... zamienia się u nas zawsze w *mątarstwo* sekciarskie tm. 308. Ostatni twór wskazuje na wyodrębnianie się w dzisiejszem poczuciu językowym nowego wykładnika *-arstwo*, gdyż niema odpowiedniego wyrazu podstawowego *mątarz*. Dość znaczną ilość nowotworów spotykamy u Żegadłowicza, np. pozostaje czar *inaczeństwa* (odmiany) WOG 10, nie posiadał patryjotyzmu wiedeńskiego, *lizoństwa* i bufonady zalet ZPMK 197.

Literatura. A. A. Kryński, Przyrostki pochodne *-eństwo*, *-arnia*, PF II 763.

4. Twory o wykładnikach ze spółgłoską *t*.

§ 413. Twory na *-t*. Należy tu kilka rzeczowników w dzisiejszem poczuciu pierwotnych, np. *list*, *łot*, *młot*, *most*, stp. *łyst* 'łydka'.

§ 414. Twory na *-to*. Należy tu *pęto* por. *zapnę*, *młoto*, *żyto*, nadto zaliczają do tych tworów rzeczowniki *bloto*, *ciasto*, *lato*, *miasto*, *sito*, *usta*, *złoto*.

§ 415. Twory na *-ta*. Wykładnik *-ta* występuje w nielicznym rzeczownikach, z których wyraźną budowę ze względu na pochodzenie mają tylko *buta* por. *bujac*, *pluta* por. *plunac*. Zaliczają tu nadto: *kuchta*, stp. *płta* 'tratwa'.

§ 416. Twory na *-at*. Poza przyswojonemi z łaciny wyrazami typu *potentat*, z rodzimych należą tu *swat*, lud. *czotgat*, stp. *wąsat*, *wolat*.

§ 417. **Twory na -ata.** Wykładnik *-ata* występuje poza rzeczownikami *łopata* tylko w lud. *cebrata* 'ceber'.

§ 418. **Twory na -ęta.** Wykładnik *-ęta* tworzył w stp. liczne imiona od pierwszego członu imion złożonych, np. *Bo-rzęta*, *Chwałęta*, *Gościęta* Tasz. 56.

Rzeczowniki mnogie na *-ęta* typu *oczęta* p. § 391.

§ 419. **Twory na -ita; -ista.** Pochodzenie. Wykładniki te zostały wyosobnione z wyrazów przyswojonych typu: *neofita*, *lutnista*, a występują w nielicznych przykładach w łączności także z tworzywem polskim, np. *najmita*, *wróżbita*; *bębenista*, *służbista*.

Pień kończy się na spółgłoskę miękką, która w pewnych przykładach ma w wyrazach podstawowych odpowiednik twardy, np. *służbista* od *służba*.

§ 420. **Twory na -ot.** Pochodzenie. Wykładnik ten występuje w rzeczownikach *błyskot*, *dygot*, *kłopot*, *żywoť*, stp. *pierzchot* 'pierzchnięcie', *wilgot* 'wilgoć', poza tem w licznych rzeczownikach odnoszących się do rodzajów głosu, np. *bełkot*, *brzękot*, *charkot*, *chichot*, *chrobot*, *chrupot*, *furkot*, *gruchot*, *grzmot*, *hurkot*, *klekot*, *łomot*, *łopot*, *łoskot*, *pluskot*, *rechot*, *terkot*, *trajkot*, *trzepot*, *tupot*, *turkot*, *skrzekot*, *szurgot*, *świegot*, *świergot*, *war-kot*, nadto lud. *gulgot* 'głos indyka', *skrzybot*.

Pień kończy się zawsze na spółgłoskę twardą.

Znaczenie. Wyodrębnia się tu grupa rzeczowników oznaczających rodzaje wrażeń słuchowych, rzadziej ich osobowe czynniki, np. *mamrot* 'jąkała', *mlaskot* 'mlaskacz', stp. *momot* 'jąkała'; poza tem jest kilka rzeczowników, oznaczających zjawiska świetlne, np. *błyskot*, ruchy, np. *dygot*, nadto stany wewnętrzne, np. *kłopot*.

§ 421. **Twory na -ota; -nota.** Pochodzenie. a) Wykładnik *-ota*. Największy zasób przykładów tworzą rzeczowniki z tworzywem przymiotnikowem, np. *ciasnota*, *głuchota*, *głupota*, *hołota*, *jasnota* 'jasność, też bot.', *lichota*, *marnota*, *martwota*, *miernota*, *niecnota*, *poczciwota*, *podłota*, *samota* Słowacki, *sierota*, *ślepotą*, *ślicznota*, *tępotą*, *tęsknota*, *wspólnota*, lud. *naglota*, *parnota*, *słabota*, *starota*, *szpetota*; *Białota* n. Nadrab. II 123, stp. *czystota*, *dobrota*, *nagota*, *próżnota*, *wilgota*, stp. imiona *Czarnota*, *Młodota*, *Prawota* Tasz. 57. Niektóre rzeczowniki zawierają pień równy pniowi przymiotnika (bez przyrostka), np. *brzyd-ota* od *brzyd-ki*.

Mniej liczne są przykłady z tworzywem rzeczownikowym, np. *blaznota* 'błazenek' Orzesz., *skwarota* bot., lud. *duchota* 'duszność', *kwasota* 'kwas', *ziębota* 'ziąb'; *Janota* n. Krak. IV 336; stp. *błyskota* 'błyskawica', *szpiegota* 'szpiegostwo', *żałota* 'żałość'.

Najmniej jest rzeczowników z tworzywem czasownikowym, np. *ciągota*, *pieszczota*, *zgryzota*, lud. *chrzypota* 'kaszel', *drapota* 'kłótnia z bójką', *łomota* 'ból', *sapota* 'sapanie', *żebrota* 'żebnanina', stp. *drzemota*, *łakota* 'łakotki', *pierzchota* 'ucieczka'.

W stp. wykładnik ten tworzył imiona w połączeniu z pierwszym członem imion dwuczłonowych, np. *Blizota*, *Dobrota*, *Mirolota* Tasz. 57.

b) Wykładnik *-nota* został wyosobniony z licznych rzeczowników z tworzywem przymiotników na *-ny*. Należy tu tylko kilka nazw botanicznych, np. *lepnota*, *mięknota*.

Pień. Jak widać z przykładów, końcowa spółgłoska pnia jest zasadniczo ta sama, co w tworzywie, a więc najczęściej jest twarda, ale może być też stwardniała, niema jednak przykładów z pniem na spółgłoskę miękką.

Znaczenie. Większość rzeczowników na *-ota* odnosi się do przedmiotów oderwanych, w szczególności do jakości i przejawów, np. *głuchota*, *pieszczota*. Pewien zasób przykładów oznacza, niekiedy w obocznym znaczeniu, przedmioty konkretne, wyznaczając ich jakość, np. *miernota*. Ta druga kategoria jest wyjątkową wśród rzeczowników odczasownikowych, np. *istota*.

Produktywność. Rzeczowniki te są jeszcze i dzisiaj produktywne. U Żeromskiego spotykamy dwa nowotwory: *ciekoty* leśnych strumieni WU 22, wszystko było obłudne, czołobitne aż do *nizoty* UŻ 31. Berent tworzy rzeczownik odprzymiotnikowy: na spędzenie tej *niemrawoty* z ramion ociężałych O 318, u Zegadłowicza mamy nowotwór odprzymiotnikowy: wieś wyspana w mgły opadłej *modrocie* śpiewa Pow. 41.

§ 422. Twory na *-ost*; *-osta*. Występują one tylko w stp. imionach utworzonych od pierwszego członu imion złożonych, np. *Ciechość*, *Radost*, *Dobrosta* Tasz. 57.

§ 423. Twory na *-ut*. Wykładnik *-ut* występuje w nielicznych wyrazach, np. *kikut*, *kogut*, lud. *pikut* 'kszyk' zool., *piekut* 'kogut', stp. *łokut* 'połykanie', *miekut* 'miecz'.

§ 424. Twory na -uta. Przykłady równie nieliczne, np. *pokuta*, lud. *maluta* 'maleństwo'; nazwiska *Boguta* Nadrab. II 122, *Makuta* Krak. IV 338, stp. imiona *Blizuta*, *Boguta* Tasz. 58.

§ 425. Twory na -yto; -(i)yta. Należą tu tylko rzeczowniki *kopyto*, *koryto*; *rokita*, stp. *włókita*.

5. Twory o wykładnikach ze spółgłoskami *c*, *cz*.

§ 426. Twory na -c. Należą tu rzeczowniki: *moc*, *noc*, *piec*, przyczem końcowe *-c* powstało z prsł. *-gtb*, *-ktb*, por. § 393.

§ 427. Twory na -i(y)c; -o(e)wic. Pochodzenie. a) Wykładnik *-i(y)c* występuje zasadniczo z tworzywem rzeczownikowym, dziś już w nielicznych przykładach, np. *księżyc*, *rodzic*, *szlachcic*, nadto dość obficie w najdawniejszym okresie stp. (do XIV w.) w nazwach odojcowskich, np. *Jarocic* (Jarota), *Sowic* (Sowa), stąd w nazwach miejscowości *Jarocice*, *Sowice*; wówczas i do XIX w. także z tworzywem rzeczowników odnoszących się do godności, np. *chorążyc*, *kasztelanic*, *podczaszyc*, *wojewodzie*.

b) Wykładnik *-owic* występuje w dość licznych nazwach z tworzywem imion własnych, np. *Borkowic*, *Klonowic*, *Szymonowic*, *Włodkowic* do końca XV wieku, także pospolitych, np. *ojcowic* 'prawy syn', *chłopowic* 'syn chłop'a'. Tu także należy *królewic* z inną wokalizacją przyrostka.

Wykładnik ten występował też w postaci *-ewic* po miękkich i stwardniałych spółgłoskach pnia (p. § 348), np. *cesarzewic*, *królewic*.

Znaczenie. Rzeczowniki te oznaczały w stp. synów osób, oznaczonych podstawowym rzeczownikiem.

§ 428. Twory na -icz; -o(e)wicz. Pochodzenie. Odpowiednikiem końcowego *-c* w wykładnikach polskich *-ic*, *-owic* było w ruskim *-cz*, które się rozpowszechniło także w polskich nazwach odojcowskich w drugiej połowie XVI wieku, gdy szlachta ruska zyskała równouprawnienie po unji lubelskiej. Stąd dawniejsze: *panic*, *hrabie*, *Borkowic*, *Włodkowic* zostały zastąpione przez *panicz*, *hrabicz*, *Borkowicz*, *Włodkowicz* i t. p.

Wykładnik *-owicz* nadto od XVIII wieku nabrał nowej żywotności w połączeniu z tworzywem rzeczowników pospolitych, np. *aferowicz*, *balowicz*, *karjerowicz*, *odpustowicz*, *po-*

jedynkowicz, spacerowicz, wyjątkowo od przymiotników, np. *letkiewicz*.

Pień i wykładnik. Po spółgłosce tylnojęzykowej zwartej bezdźwięcznej w wielu przykładach występuje w przyrostku *-e-zam*. *-o-*, np. *dorobkiewicz, grosikiewicz*, rzadziej po innych spółgłoskach, np. *Raptusiewicz*. Przed tem *e* ostatnia głoska pnia jest miękka, p. § 348.

Znaczenie. Ostatni typ rzeczowników, np. *spacerowicz*, oznacza osoby według jakiegoś przesadnego zamiłowania. Są to nazwy czynnikowe karykaturalne, z nastrojem żartobliwym.

Produktywność. Rzeczowniki te są dość produktywne, a nowotwory spotykamy np. u Żeromskiego: niektórzy z *odczytowiczów* SP 227, ja ci tu dam raut, *romansowiczu* nawłocki P 342.

Literatura. L. Malinowski, Przyrostki *-ic, -owic, -ewic, -ski*, PF V 114.

6. Twory o wykładnikach ze spółgłoską *ć*.

§ 429. Twory na *-ć*. Należą tu nieliczne rzeczowniki, przeważnie o niejasnej z dzisiejszego punktu widzenia budowie i poczuwane jako pierwotne, np. *cześć, część, garść, kleć, maść, nienawiść, paproć, pięść, przepaść, sieć, śmierć, sierść, teść* (stp. *cieść*), *włość, zięć*.

§ 430. Twory na *-cio; -cia*. Należą tu nieliczne zdrobniałe rzeczowniki, np. *papcio, mamcia*, z nowotworów: *eskulapciu*, biorę wieżę Tuw. ST 43.

§ 431. Twory na *-(e)ć*. Wykładnik ten występuje w kilku wyrazach, np. *łokieć, paznokieć, pypeć, wiecheć, kłykieć* 'guzik palca'.

§ 432. Twory na *-cie; -ęcie*. Wykładniki te zostały wyosobnione z rzeczowników na *-e* z utworzonych od imiesłówów biernych, a więc z takich, jak *bicie, kopnięcie*. Występują one w mnóstwie rzeczowników odczasownikowych, np. *błyśnięcie, chrapnięcie, chudnięcie, kichnięcie, mrugnięcie, żółknięcie*, a więc takich, które nie posiadają odpowiednich imiesłówów biernych.

Grupy znaczeniowe, jak przy tworach odimiesłówowych na *-e*, por. § 390.

§ 433. Twory na *-oć*. Należą tu nieliczne rzeczowniki: *dobroć, łakoć, wilgoć*, stp. *miegoć* 'wilgoć', *pierwoć* 'początek'.

§ 434. Twory na -ość. Pochodzenie. Wykładnik *-ość* wyjątkowo spotykamy w połączeniu z tworzywem czasownikowym w rzeczownikach *zazdrość* (stp. *zazrość* od *zażrzeć*), *żałość* od *żałować*, też lud. *żadość* 'żądza' od *żadzić się*.

Natomiast brak w języku wspólnym tworów odrzeczownikowych, jakkolwiek pewien ich zasób jest notowany w mowie ludowej, np. *rabunkość* 'rabowanie', *smutkość* 'smutek', *strachność*. Są ślady dążności do wprowadzenia tego rodzaju rzeczowników do języka literackiego, tak np. u Hubego: „że ciało poruszone być może, nazywamy *ruchością*“ SW, tendencja ta jednak nie wywołała większej ilości nowotworów.

Poza tem wyłącznym terenem stosowności wykładnika *-ość* są tworzywa przymiotnikowe, imiesłowowe, liczebnikowe i zaimkowe.

Najliczniejszy zasób tworów na *-ość* stanowią rzeczowniki od przymiotników z wykładnikiem nierozwiniętym lub rozwiniętym, np. *białość*, *miłość*, *dopuszczalność*, *różaność*, *światłość*, *gąbkowatość*, *krwawość*, *dziecięcość*, *dziewiczość*, *twórczość*, *gorzystość*, *należytość*, *całkowitość*, *chciwość*, *dolegliwość*, *brzydłość*, *bujność*, *przedniość*, *głębokość*, *pokojowość*, *chytrość*, *boskość*, *teraźniejszość*, *bliższość*.

Wskutek bezwzględnej przewagi tworów od przymiotników na *-ny* ustaliło się poczucie związku wątków *-n-ość*. Wywołało to w stp. wyjątkowe zresztą pojawianie się tworów od rzeczowników lub czasowników zawierających *-n-*, np. *odmianość* Łoś GP II 100, *ojcowizność*, *potrzebizność* Łoś II 100, SW, *włóknność* 'włóknistość' SW. Rzeczowniki te nie ustaliły się w języku wspólnym.

Również liczny zasób tworów na *-ość* stanowią rzeczowniki od imiesłowów. Pochodzą one jednak od imiesłowów, które zatraciły już swój charakter czasownikowy, a obecnie są używane jako przymiotniki. Według typów form rzeczowniki te można podzielić na następujące kategorie:

1. Rzeczowniki od dawnych imiesłowów teraźniejszych biernych, np. *rodzimość*, *ruchomość*, *świadomość*, *znajomość*.
2. Rzeczowniki od dawnych imiesłowów przeszłych czynnych na *-t-* czasowników najczęściej nieprzechodnich, np. *dojrzałość*, *rozumiałość*, *nikłość*, *ściśłość*.

3. Rzeczowniki od imiesłowów przeszłych biernych na *-ty*, *-ony*, np. *objętość*, *skrytość*, *nieskończoność*, *złożoność*. Stosun-

kowo rzadkie są twory od imiesłówów na *-ny*, np. *niepokalaność*, *oklepaność*.

4. Natomiast niemal zupełnie brak tworów od imiesłówów teraźniejszych czynnych. Rzeczowniki takie pojawiają się wprawdzie sporadycznie w stp., np. *rozweselającość* SW, także współcześnie, np. u Orzeszkowej: *milczącość* tu panowała taka, że tylko duchy zmarłych z sobą szeptały SW, twory te jednak pozostają tylko swoistą własnością autorów. W rozpowszechnianiu się ich przeszkadza żywe znaczenie czasownikowe imiesłówów na *-ący*, po części zaś „konkurencja” rzeczowników na *-nie*, *-cie*.

Ograniczony ilościowo jest zasób rzeczowników odliczebnikowych i odzaimkowych, np. *jedność*, *dwojakość*, *trojakość*, *ilość*, *jakość*, *wielość*, *tożsamość*, *nicość*.

Znaczenie. Rzeczowniki na *-ość* są w przeważnej liczbie jakościowymi, np. *białość*, *zieloność*, *dźwięczność*, *gładkość*, *ciężkość*. Należą tu też rzeczowniki charakterystyczne, t. zn. takie, które oznaczają to, co posiada pewną jakość, np. *ostateczność* ‘coś ostatecznego’, *piękność* (np. małomiasteczkowa), *własność*. Są tu wreszcie rzeczowniki zbiorowe, np. *ludność*, *publiczność*, *społeczność*, *zwierzchność*; *majętność*, *żywność*; *kosztowności*, *wnętrżności*.

Produktywność. Twory na *-ość* są naogół dość produktywne. Z współczesnych autorów najmniej się ich spotyka u Żeromskiego: karmin warg, *sobolowość* brwi NJ 179. Chętnie tego typu nowotworów używa natomiast Berent, np. dla podjudzenia w nim tych *pomstliwości* ŻK 301, ach tyle jest *pochutliwości* ku wyżynom Zar. 82, *rozchwiejność* ciała ŻK 314, elastyczną *przymilnością* wdzięku O 26, twórcza *samość* (das Selbst) U 274. Mniej liczne są te nowotwory u Staffa, np. *koronkowość* przejrzystych firanek SOP 13, smukłych członków *przegibność* UG 134, *żywiczność* sosen ŁL 43; nieliczne przykłady spotyka się także u Tuwima, np. cicha *światłość* płynie z gwiazd Lir. 13, drżąca, żywa *rtęciistość* CzNB 95. Największy zasób nowotworów na *-ość* mamy w twórczości Zagadłowicza, np. *adwentowość* — owo wyczekiwanie tęskne i radosne WOG 132, poznanie ich po *bezznamieniowości* tm. 88, i w. i.

7. Twory o wykładnikach ze spółgłoską d.

§ 435. **Twory na -da.** Wykładnik ten występuje zaledwie w kilku rzeczownikach, np. *bajda*, *bujda*, *krzywda*, *prawda*, lud. *szepliołda* 'szepleniuch', stp. *wróžda* 'walka'.

§ 436. **Twory na -ajda.** Występują tylko w mowie ludowej w kilku przymiotkach, np. *kusajda* 'człowiek niski', *srajda*.

§ 437. **Twory na -oda.** Mamy tu kilka tylko rzeczowników, np. *jagoda*, *swoboda*, stp. *łagoda*.

8. Twory o wykładnikach ze spółgłoską s.

§ 438. **Twory na -s; -sa.** Należą tu nieliczne rzeczowniki, np. *głos*, *kęs*, *ktoś*; *beksa*, *ptaksa*.

§ 439. **Twory na -as.** Pochodzenie. Rzeczowniki z wykładnikiem -as zawierają tworzywo: 1) przymiotników, np. *golas*, *grubas*, *brudas*, *kulas* od *kuławy*, *rudas*, lud. *lubas* 'cherlak' por. *lubawy*, *siwas* 'siwosz', *wielgas* 'drałgal', *krzywas*; *Białas* n. Wkp. XIII 201; 2) rzeczowników, np. *bobas*, *kijas*, *majtasy*, *portasy*, lud. *nieboras*, nazwiska: *Jędras* Wkp. VIII 138, *Łojas* Podhale IX 160, *Pawłas* Galic. VI 122; stp. *kukłas* 'długi dziób, nos, nochal'; 3) czasowników, np. *biegas* 'biegacz', lud. *pijas* 'pijak', *świstas*, *wyrwas* 'taniec', nazwiska: *Bijas* Śl. V 204, *Grabias* Lub. II 227, *Wojas* Nadrab. II 125; stp. *goniasy* 'gonitwa', *winopijas*.

Pień ma postać najczęściej tę samą, co w wyrazie podstawowym, niektóre jednak przykłady mają pień na spółgłoskę twardą, której w tworzywie odpowiada spółgłoska miękka lub stwardniała, np. *głupas*.

Znaczenie. Rzeczowniki odprzymiotnikowe są rzeczownikami jakościowymi, twory odrzeczownikowe mają silny nastrój ujemny, twory odczasownikowe są rzeczownikami czynnikowymi o zabarwieniu karykaturalnem, lub rzeczownikami przejawowymi.

§ 440. **Twory na -asa.** Należy tu rzeczownik *kietbasa*.

§ 441. **Twory na -bas; -tas.** Wykładniki te występują w kilku rzeczownikach: lud. *srajbas* 'smarkacz'; *chłoptas*, *głuptas*.

§ 442. **Twory na -is.** Wykładnik ten mamy w rzeczowniku lud. *bielis* 'białas'.

§ 443. Twory na -os. Wykładnik ten występuje w nielicznych zresztą przykładach w połączeniu z tworzywem zasadniczo rzeczownikowym, np. *lakieros* 'r. kielbasy' Prus, lud. *gajdos* 'gajda', *kijos* 'kij', *kumos* 'kum', *kudłos* 'kudłacz', *soplos* 'cieleń, człowiek niewyrośły'. Wyjątkowo pojawia się też z tworzywem czasownikowym, np. *szeptos* 'ksiądz', i przymiotnikowym, np. *granos* 'wół graniasty', *wielkos* 'wielkolud', *Dobros* n. Wkp. XIII 202.

§ 444. Twory na -us. Pochodzenie. Wykładnik ten pochodzi z rzeczowników przyswojonych z łaciny na -us, a występuje w połączeniu z rozmaitem tworzywem: 1) najczęściej czasownikowym, np. *całus*, *lizus*, *pijus*, *wisus*, lud. *biegus*, *głytus* 'pijak' por. *głgtnąć*, *gnijus*, *legus* 'legart', *łgus*, *tykus* 'pijak', *nierobus* 'próżniak', *oberwus* 'obdartus', *obiegus* 'włóczęga', *obłargus*, *okarmus* 'pieczeniarsz', *umizgus*, *wycirus*, *wytrębus* 'pijak', *zdzierus* 'zdzierca'. Niektóre rzeczowniki zawierają tworzywo imiesłowów biernych na -ty, np. *obdartus*, lud. *obżartus*, *wydartus*, wskutek czego wyosobniono wykładnik -tus, występujący w rzeczowniku *tyktus* 'tykacz'; rzadsze są przykłady z tworzywem rzeczownikowym, np. *garbus*, *krakus*, *łajdus*, *ślugus*, *wiarus*; najmniej liczne mają tworzywo przymiotnikowe, np. *nagus*, lud. *miękus*, *niewartus*, *wielgus*.

Znaczenie. Mimo stosunkowo niewielkiej ilości przykładów zarysowują się wyraźnie grupy znaczeniowe. Twory odrzeczownikowe mają silne zabarwienie nastrojowe, częścią dodatnie, częścią ujemne. Zabarwienie ujemne stałe towarzyszy też rzeczownikom odczasownikowym, będącym nazwami czynnikowymi, oraz odprzymiotnikowym rzeczownikom jakościowym.

Produktywność. Nowotwory spotykamy tylko u Żeromskiego: rozmaite urzędujące *politykusy* Eleg. 159, z tych starych *emigrusów* NJ 83.

9. Twory o wykładnikach ze spółgłoską ś.

§ 445. Twory na -ś; -sia. Należą tu stosunkowo nieliczne twory dezintegralne, np. *ptaś*, *bryś*, *koś*, *miś*, zwłaszcza imiona zdrobniałe, np. *Jaś*, *Michaś*, *Staś*, *Boleś*, *Cześ*, *Zdziś*; *Basia*, *Kasia*, *Marysia*.

§ 446. Twory na -aś; -taś. Wykładnik -aś łączy się tylko z tworzywem rzeczownikowym, np. *Bernas* 'zdrob. od Ber-

nardyn', lud. *kuraś*, *łataś* 'obszarpaniec', *poganiaś* por. *poganiś* od *pogan*, stp. *łotraś*, wyjątkowo żartobliwe lud. *jadaś* 'żołądek' ma tworzywo czasownikowe, skojarzone ze zdrobnieniem *Adaś*, nadto nazwiska: *Piętaś* Lub. II 220, *Pytaś* Wkp. XII 208. Rzadkie są twory odprzymiotnikowe, np. nazwiska *Chudaś* Wkp. XIII 202, *Golaś* Śl. V 146.

Pień większości przykładów ma tę samą postać, co w wyrazie podstawowym, ale *Golaś* od *goły*.

Wykładnik *-taś* mamy w wyrazach *chłoptaś*, *głuptaś*.

Znaczenie. Są to twory o silnym nastroju, przeważnie żartobliwym, rzadziej pogardliwym.

§ 447. Twory na *-iś*; *-niś*. Pochodzenie. a) Wykładnik *-iś* występuje w dość licznych przykładach w połączeniu z tworzywem: 1) przymiotników na *-ny* (w największej ilości przykładów), np. *dowcipniś*, *modniś*, *nabożniś*, *psotniś*, *wygodniś*, *wytworniś*, lud. *usłużniś*, stp. *fraszkowniś*, *grzeczniś*, *odważniś*, *nadobniś*, *piękniś*, *potrzebniś* 'ten co potrzebuje', *pyszniś*, *spokojniś*, *utratniś*, *wierniś*, *wybredniś*, *zabawniś*, *zapowiedniś* 'zapowiadacz'; 2) rzeczowników, w nielicznych przykładach, np. *pułkowniś*, lud. *drużbiś*, *głowiś* 'głowa', *gołębiś*, *poganiś* od *poganin*; 3) wyjątkowo czasowników, np. lud. *porwiś* 'porwiesz'.

b) Wykładnik *-niś* został wyosobniony z dość licznych rzeczowników na *-iś*, z tworzywem przymiotników na *-ny*, np. *wytworniś*, a występuje w niewielkiej ilości przykładów, np. *czapkowniś* 'pochlebca', lud. *zachciwniś*, stp. *rozprawniś*, *wstydniś*.

Pień. Przed wykładnikiem *-iś* pień kończy się na spółgłoskę miękką, która w większości przykładów ma w wyrazie podstawowym obocznik twardy.

Znaczenie. W bezwzględnej większości są to rzeczowniki jakościowe z zabarwieniem żartobliwym.

§ 448. Twory na *-isia*; *-nisia*. Pochodzenie. a) Wykładnik *-isia* łączy się: 1) w największej ilości przykładów z tworzywem przymiotników na *-ny*, np. *modnisia*, *nabożnisia*, *pobożnisia*, *pochlebnisia*, *porządnesia*, *rozkosznisia*, *skromnisia*, *strojnisia*, *wykwintnisia*, *wygodnisia*, *wytwornisia*, *zabawnisia*, *żartownisia*, stp. *nadobnisia*, *odważnisia*, *pięknesia*, *wiernisia*, *wytwornisia*; 2) w mniejszej ilości przykładów z tworzywem rzeczowników, np. w zdrobnieniach *Jadwnisia*, lud. *głowisia*, *Helisia*, *panisia*, *sarnisia*, *wdowisia*.

b) Wykładnik *-nisia* wyosobniony z licznych rzeczowników z tworzywem przymiotników na *-ny* i wykładnikiem *-isia*, występuje w paru tylko wyrazach, np. stp. *rozprawnisia* 'gadatliwa', *wesotnisia*.

Pień przed wykładnikiem *-isia* kończy się zawsze na spółgłoskę miękką, która w wyrazie podstawowym ma w bezwzględnej większości przykładów obocznik twardy.

Znaczenie. Twory te są przeważnie rzeczownikami jakościowymi o silnym nastroju żartobliwym.

§ 449. Twory na -oś, -a. Pochodzenie. Wykładnik ten występuje niemal wyłącznie w związku z tworzywem rzeczownikowym, np. *tebkoś* 'wietrznik', *żonkoś*, lud. *gajdoś* 'gajda', *głodoś* 'głodomór', *paradoś* 'pyszałek', *wołoś* 'wół', *Latoś* n. Krak. IV 338, stp. *gęgoś*, *gorzałkoś* 'pijak', *łotroś*, *piórkoś* 'gołowas', *wichroś* 'wichrzyciel'; wyjątkowe są przykłady z tworzywem przymiotnikowym, np. *Radoś* n. Nadrab. II 140, lud. *staroś* 'starosta weselny', i czasownikowym, np. *klapkoś* 'klapkacz'.

Znaczenie. W większości są to rzeczowniki charakterystyczne o nastroju żartobliwym.

§ 450. Twory na -oś, -i; -osia. Wykładnik ten występuje w nielicznych przykładach, np. lud. *jałosia* 'jałocha', *kumosia* od *kumoś*, *kurosia* 'kura', *starosia* 'starościna weselna'.

§ 451. Twory na -uś, -a. Pochodzenie. Wykładnik ten występuje w połączeniu z tworzywem: 1) najczęściej rzeczownikowym, np. *Kubuś*, *mężuś*, *pączuś*, *skarbuś*, lud. *garbuś* 'garbus', *łajduś*, *Mikuś* (od *Mikołaj*), *panuś*, *piesuś*, *synuś*, *wdowuś*, stp. *gębuś* 'pieszczoszek'; 2) rzadko z tworzywem przymiotnikowym, np. *wiernuś*, lud. *siwuś* 'siwosz'; 3) wyjątkowo z czasownikowym, np. *rabuś*, *śpiewuś* 'pieszczotliwe nazwanie ptaka' Orzeszkowa; twory te raczej są przetworzeniem rzeczowników o innych przyrostkach, np. lud. *lizuś* 'lizuś' (też nazwisko *Lizuś* Podhale IX 160), *łasuś* 'co się łąsi', *pijuś* 'pijak', *przybuś* 'przybysz', por. *przybyś*.

Znaczenie. Są to prawie wyłącznie rzeczowniki zdrobniałe.

§ 452. Twory na -usia. Pochodzenie. Wykładnik *-usia* występuje w połączeniu z tworzywem rzeczownikowym, np. *Franusia*, *kaczusia*, *mamusia*, *matusia*, *paniusia*, *rączusia*, *żonusia*, lud. *flaszusia*, *gębusia*, *głowusia*, *kiecusia* por. *kiecka*, *kumusia*, *siostrusia*, *trawusia*. Wyjątkowe są twory odprzymiotni-

kowe, np. lud. *bladusia* 'bladocha', stp. *wdzięcznusia* 'śliczna kobieta'.

Pień kończy się najczęściej na tę samą spółgłoskę, co w tworzywie.

Znaczenie. Większość rzeczowników ma znaczenie zdrobniałe.

Produktywność. Rzeczowniki te są produktywne w języku pieszczotliwym; często mają odcień drwiący. Nowotwory znajdujemy jednak tylko u Żeromskiego, np. *pepeesy*, *ani... endusie* (endecy) DG I 264, nadto niespotykany dzisiaj typ odprzymiotnikowy: udawać świętoszka, *grzeczniusia* Przed. 23.

§ 453. **Twory na -yś; -ysio; -ysia.** Należą tu nieliczne rzeczowniki, np. stp. *bzdys*, *chłopyś*, *stodyś* 'lizus', lud. *Gabrys* od *Gabriel*; *chłopysio*, *garnysio*; zdrobnienia typu *Marysia*.

10. Twory o wykładnikach ze spółgłoską n.

§ 454. **Twory na -n.** Są to nieliczne rzeczowniki o nieprzejrzystej budowie. Zaliczają do nich: *człon*, *klin*, *kłon*, *lin*, *plon*, *sen*, *stan*, *szron*, *syn*.

§ 455. **Twory na -(e)n.** Należą tu tylko stp. *ościen*, *owien* 'baran' i *wojen*.

§ 456. **Twory na -no.** Należą tu: 1) rzeczowniki z pniami na samogłoskę, np. *siano*; 2) z pniami na spółgłoskę, np. *okno*, *próchno*, *ścięgno*, *włókno*; *drewno*, *gumno*, *kupno*, *ptótno*.

Osobną grupę stanowią nazwy miejscowości, np. *Cepno*, *Lipno*, *Opoczno*, *Pajęczno*, *Piaseczno*, *Sławno*.

§ 457. **Twory na -na.** Podobnie jak w poprzednich, tak i tutaj mamy dwa typy tworów: 1) rzeczowniki z *e* ruchomem z prsł. *z*, np. *druchna*, *ciosna*, *śmigna*, bot. *ścięgna*, oraz liczne twory z wykładnikiem rozszerzonym *-uchna*, np. *babuchna*, *dziewuchna*, *matuchna*, nadto w rzeczowniku dezintegralnie pochodnym *wiochna*; 2) rzeczowniki z *e* ruchomem z prsł. *b*, np. *grzywna*, *księżna*, *panna*, *wojna*, stp. *nożny*, lud. *stryjna*, *wujna*, nadto liczne nazwy córek od ojców z wykładnikiem rozszerzonym — *-ówna*, np. *carówna*, *chłopówna*, *krawcówna*, *Popielówna*.

Osobną grupę stanowią nazwy miejscowości, np. *Łęczna*, *Miedzna*.

§ 458. **Twory na -an.** Pochodzenie. Wykładnik ten występuje w połączeniu z rozmaitemi rodzajami tworzywa.

Znaczny zasób przykładów zawiera tworzywo rzeczownikowe, np. *gryczan* zool., (też lud. 'ciasto z mąki gryczanej'), *jabłczan* chem., *krzemian* chem., *moczan* chem., *siarczan* chem., *słomian* bot., *świeatlan* bot., *tłuszczan* chem., *wapnian* min., *winian* chem., *wodzian* też *wodan* chem., *żelazian* chem., lud. *mieszczan*, *podhalan*; *Sieradzan* n. Wkp. XIII 208.

Równie liczne są przykłady odczasownikowe, nietylko od czasowników na -ać, np. *Bogdan*, *przywdzian* bot., *rościan* bot., *rozgałęzian* 'grzęścicha', *sprawdzian*, *stajan* 'sucha sosna', *przegorzan* bot., *przewian* bot., *uśpian* bot., *ulżan* bot., lud. *biegan* 'drażek, którego dzieci się trzymają zaczynając chodzić', *kryjan* 'mały chłopak', *polewan* 'garnek na mleko', *targan* 'stare powrozy', stp. *niebojan* (*niebojana* psy gryzą) 'śmiałek'. W stp. należał tu znaczny zasób imiesłowowych imion, np. *Bojan*, *Kochan*, *Zdan* Tasz. 45.

Najmniej liczne są rzeczowniki odprzymiotnikowe, np. *młodzian*, *świerzan* bot., lud. *gburszczan* 'gbur', *grubian* (też *grubijan*), *płatkan* (też *płatkoń*) 'konopie'; *Mokrzean* n. Wkp. XIII 207. Osobną grupę tworzyły w stp. imiona utworzone od pierwszego człona imion złożonych, np. *Bożan*, *Ciechan*, *Doman* Tasz. 54.

Pień najczęściej kończy się na spółgłoskę miękką, której oboczniakiem w wyrazie podstawowym jest twarda, np. *młodzian* od *młody*, w wielu wyrazach końcowa spółgłoska jest ta sama, co w tworzywie, np. lud. *polewan* od *polewa*, *podhalan* od *Podhale*.

Znaczenie. W mowie ludowej wyodrębniają się tu liczne nazwy mieszkańców miast i wsi, np. *Bukowian* od *Bukowiec*, *Pruchnian* od *Pruchna*, *Tyszan* od *Tychy* Śląsk MPKJ IV 192.

§ 459. Twory na -ana. Należy tu tylko kilka rzeczowników, np. *polana*, *śmietana*.

§ 460. Twory na -i(y)n. Pochodzenie. Wykładnik ten występuje w połączeniu z tworzywem rzeczowników: a) najczęściej męskich, np. *bojarzyn*, *borsuczyn* bot., *jaskrzyn* bot., *strączyn* bot., *turczyn*, *uroczyn* bot., *wachlarzyn* bot., *węgrzyn*, *wilczyn* bot., *Wołoszyn*, stp. *czeladzin*, *gospodzin*, *ślusarzyn* 'ślusarz', *słowin* 'słowik'; b) rzadziej żeńskich, np. *Rusin*, *łęsknocin* bot., *żydowin*; *wicin* bot., *Żmudzin*; lud. *barwin* 'barwinek', *drużbin* 'drużba', *smolin* 'nazwa wołu'; c) wyjątkowo nijakich, np. *skrzydlin* bot., *mrowin* bot., *zgliszczyn* bot.

Osobną grupę przykładów stanowią rzeczowniki z tworzywem przyswojonem z łaciny, np. *chrześcijanin*, *dominikanin*, *franciszkanin*, *paraffjanin*, *poganin*, *republikanin*.

Rzadsze są rzeczowniki odprzymiotnikowe, np. *morzczyn bot.*, *piękrzyn bot.*, *rogacin* 'rogatek', *smucin bot.*, *ślepin bot.*, *ubożyn bot.*

Wyjątkowe są twory odczasownikowe, np. *przepatrzyn bot.*, *tłoczyn druk.* 'część tłoczni'.

Niejasnego pochodzenia jest wykładnik *-lin*, występujący w mnóstwie nazw botanicznych, np. *bławatlin*, *drzemlin*, *kaczin*, *odrażlin*, *pamiętlin*, *przepachlin*, *przepyszlin*, *rozwadlin*, *śłodlin*, *wstydlin*.

Osobną grupę stanowią nazwy miejscowości będące z pochodzenia przymiotnikami dzierżawczymi, np. *Babin*, *Bołęcin*, *Czerwin*, *Dobrzyn*, *Dzierzbín*, *Nadarzyn*, *Lasocin*.

Pień kończy się na spółgłoskę miękką lub stwardniałą, przyczem w niektórych przykładach ma ona obocznik twardy w wyrazie podstawowym, np. *węgrzyn* od *Węgier*.

Znaczenie. Wyodrębniają się tu grupy rzeczowników ośrodkowych, a więc oznaczających ludzi wedle przynależności narodowej, wyznaniowej, zakonnej i t. p., np. *Żmudzin*, *poganin*, *dominikanin*.

§ 461. Twory na *-anin*. Pochodzenie. Wykładnik ten łączy się zasadniczo z tworzywem rzeczowników, np. *dwo-rzanin*, *mieszczanin*, *niebianin*, *podgórszanin*, *Podhalańin*, *Podolańin*, *Pomorzanin*, *targowiczanie*, *włościanin*, *ziemianin*, lud. *gorzanin*, *gryczanin* 'kto sieje grykę', *puszczanin*, stp. *grodzianin*, wyjątkowo z tworzywem czasownikowym, np. lud. *służanin*.

Pień kończy się zawsze na spółgłoskę miękką lub stwardniałą, nawet gdy w wyrazie podstawowym występuje spółgłoska twarda.

Znaczenie. Rzeczowniki na *-anin* w większości oznaczają osoby według miejsca stałego pobytu (rzeczowniki ośrodkowe). Wyjątkowe są rzeczowniki czynnikowe, np. *gryczanin*.

Produktywność. Z nowotworów spotykamy tylko u Tuwima rzeczownik *gwiaździanin* (mleczna droga, którą na ziemi widzą z góry *gwiaździanie*) RzCz. 124.

§ 462. Twory na *-i(y)no*. Wykładnik ten występuje w dość licznych nazwach miejscowości od przymiotników dzierżawczych, np. *Basino*, *Lusino*.

§ 463. Twory na -l(y)na. Pochodzenie. Najliczniejszą grupę stanowią twory odrzeczownikowe, np. *baranina*, *buszyna*, *chłopina*, *dolina*, *grabina*, *krzewina*, *pajęczyna*, *psina*, *wieprzowina*; *podczaszyna*; *brzezina*, *drożyna*, *jedlina*, *książczyna*, *lipina*, *sośnina*, *szkapina*; *szczecina*, *wyżyna*; *drzewina*, *pierzyna*, *cielęcina*; *danina*, *drapanina*, *siekanina*, *zbieranina*.

Dość liczne są także twory odprzymiotnikowe, np. *chudzina*, *cieśnina*, *jarzyna*, *łysina*, *nowina*, *ozimina*, *skopowina*, *słonina*, także od przymiotników odczasownikowych na -ły, np. *puchlina*, *rozpadlina*.

Mniej liczną grupę stanowią twory odczasownikowe, np. *sprężyna*, *strużyna*, przyczem niektóre można wywodzić także od rzeczowników, np. *gościna*, *łupina*, *łuszczyna*. Spory zasób tworów odczasownikowych stanowią rzeczowniki mnogie, np. *urodziny*, *zrękowiny*.

Osobną grupę stanowiły w stp. imiona utworzone z pierwszego członu imion złożonych, np. *Męcina*, *Prosina* Tasz. 53. W dzisiejszej polszczyźnie wykładnik ten występuje w nazwach żon od nazwisk mężów, zwłaszcza na samogłoskę, np. *wojewodzina*, *Sapieżyna*, lud. *Kubalina*, *Kulina* MPKJ IV 188, nadto w nazwach miejscowości, np. *Golina*, *Kruszyna*.

Pień kończy się spółgłoską miękką lub stwardniałą, która w licznych przykładach ma obocznik twardy w wyrazie podstawowym, np. *baranina* od *baran*.

Znaczenie. Rzeczowniki te tworzą ze względu na podstawę znaczeniową kilka grup. Twory odrzeczownikowe są to: 1) rzeczowniki zbiorowe, np. *olszyna* 'las olchowy', *zwierzyna*; 2) materiałowe: nazwy gatunków drewna, np. *dębina*, *jedlina*, *sośnina*, nazwy gatunków mięsa, np. *baranina*, *cielęcina*, *jelenina*; 3) nazwiska kobiet od mężów, np. *podczaszyna*, *wojewodzina*, *Sapieżyna*, lud. *Kulina*; 4) rzeczowniki pieszczotliwe, np. *chłopczyzna*, *dziecina*, *krowina*, *psina*; 5) rzeczowniki przejawowe, odnoszące się do czynności bezładnych, bezcelowych, długotrwałych; są to twory od rzeczowników na -nie, np. *dłubanina*, *drapanina*, *łapanina*, *szarpanina*; 6) rzeczowniki wytwórcze, pochodzące również od rzeczowników na -nie, a oznaczające wytwory zwykle dłuższych działań, np. *danina*, *mieszanina*, *siekanina* 'mięso siekane', *tkanina*, *zbieranina* 'bezładne zbiorowisko'.

Wśród tworów odprzymiotnikowych można wyróżnić dwie grupy: 1) rzeczowniki charakterystyczne, np. *chudzina*,

cieśnina, nowina, równina, oraz 2) rzeczowniki materiałowe, np. *skopowina, wołowina*.

Wśród tworów odczasownikowych są: 1) rzeczowniki wytwórcze, np. *drobina, kruszyna*, oraz 2) nazwy obrzędów rodzinnych, np. *urodziny, zaręczyny*, lub innych uroczystych czynności, np. *przeprosiny*.

Produktywność. Nowotwory na *-i(y)na* są dość częste, np. u Żeromskiego: wyśmiewała się ze starego *kasjerzyny* LB II 20, po strugach *mokrawiny* WU 28, powracam z *daleczyny* Pop. II 209, u Berenta: ogromna *wpuklina* na piersiach katedry ŻK 128, u Zegadłowicza: lśniące cierniska i *zaorzyny* odmłodzone radośnie Godz. 254, u Tuwima: a gdzie pod lasem *podlasina*, tam gęsta wiklina PT IV 54. Na wyosabnianie się wykładnika *-elina* wskazuje nowotwór Zegadłowicza: środkiem tej *wzburzeliny* płynie kołyska Godz. 145.

§ 464. Twory na *-i(y)zna*. Pochodzenie. Twory odrzeczownikowe są nieliczne. Należą tu *ojczyzna*, stp. *macierzyna* 'res materna', *potrzebizna* 'potrzeba', także *trucizna* od *trucie*.

Z tworów odczasownikowych należy tu tylko *darowizna*.

Najliczniejsze są rzeczowniki odprzymiotnikowe, np. *bielizna, drożyzna, dziczyzna, golizna, gotowizna, siwizna, słabizna, surowizna*, stp. *dziadowizna* 'avita bona', *mężczyzna*, stp. *żeńszczyzna* 'kobieta'.

Pień kończy się na spółgłoskę miękką lub stwardniałą, która w licznych przykładach ma oboczniak twardy wyrazu podstawowego.

Znaczenie. W dzisiejszem poczuciu językowym wyodrębnia się tylko grupa tworów odprzymiotnikowych o znaczeniu rzeczowników charakterystycznych, np. *surowizna* 'to, co surowe', oraz jakościowych, np. *drożyzna*.

Produktywność. Twory te są w dzisiejszym języku artystycznym dość produktywne, np. u Żeromskiego: takich *tkliwizn* nie znosił Przed. 40, opanowany był żądzą erupcji całej *iscizny* Ch. 69, paść duszę i oddychać *bohaterszczyzną* NJ 299, u Berenta: wiele z więzienia i *zatęchlizny* pozostało w nim jeszcze Zar. 52, ten klucz dziwnie pasuje do serc kobiecych oraz do *wątlizny* dusz męskich O 240, u Staffa: miasto zacina się w swej duszy, rośnie w niem i *hardzizna* TŁK 141, u Zegadłowicza: pies leżał przy Szymonowych sinej nóg

bosiźnie Dziew. 343, krople łez lśniły na *ptowiźnie* dziecięcej ZPMK 92.

§ 465. Twory na -un. Pochodzenie. Wykładnik ten zasadniczo łączy się z tworzywem czasowników, np. *biegun*, *opiekun*, *piorun*, *tokun* myśl. 'cietrzew w porze tokowania', *zwiadun*, lud. *krzykun*, *lizun*, *piewun* 'kogut', *siedun* 'dziecko długo nie umiejące chodzić', *znajdun* 'znajda', stp. *śpiegun*, *zdun*, *opatrun* w związku z *patron*.

Wyjątkowe są rzeczowniki z tworzywem przymiotnikowym, np. *białun* bot., lud. *łysun* 'r. dzikiej kaczki', lub rzeczownikowym, np. *ślepcun*.

Znaczenie. W bezwzględnej większości są to rzeczowniki czynnikowe, z wyjątkiem kilku charakterystycznych z tworzywem przymiotnikowym.

§ 466. Twory na -yn. Należy tu tylko jeden rzeczownik o silnie poczuwanym pniu: *młyn*.

11. Twory o wykładnikach ze spółgłoską *ń*.

§ 467. Twory na -ń, -i. Należy tu kilka zaledwie rzeczowników: *broń*, *dań* i *kaźń*; tu należy też *toń*, *woń*, stp. *tonia*, *wonia*.

§ 468. Twory na -nia; -arnia; -alnia; -elnia; -ownia. Pochodzenie. a) Największy zasób przykładów z wykładnikiem *-nia* stanowią twory od rzeczowników męskich, np. *drwalnia*, *grzybnia*, *kręgielnia*, *pochodnia*, *sokolnia*, *szulernia*, *wyrocznia*, *zecernia*, lud. *jedlnia* 'jodła'. Najczęstszymi w języku potocznym są bardzo liczne twory od rzeczowników na *-arz*, np. *drukarnia*, *golarnia*, *księgarnia*, *kwieciarnia*, *mleczarnia*, *nafciarnia*, *owczarnia*, *piekarnia*, *tokarnia*, lud. *wozarnia* 'miejsce dla wozów'.

Mniej liczny jest zasób tworów od innych typów rzeczowników, np. *głownia*, *skórnia*, lud. *tabelnia* 'tabela'; lud. *przygarstnia* 'przygarść', *warzywnia* 'piwnica na warzywo'.

Nieliczną grupę stanowią rzeczowniki odprzymiotnikowe, np. *pochylnia*, lud. *starnia* 'stara flądra', *złotnia* bot.

Natomiast znaczny zasób rzeczowników na *-nia* ma tworzywo czasowników. Wiele ich pochodzi od czasowników na *-ać*, np. *rozlewnia*, *rzeźnia*, *składnia*; najobfitsza grupa przykładów ma tworzywo czasowników na *-ować*, np. *czatownia*, *katownia*,

pisownia, stodołnia, sortownia, warownia, warłownia, walcownia. Mniej liczne są twory od czasowników na *-i(y)ć*, np. *głośnia, przenośnia, przychodnia, rodnia, skocznia, tajnia, tłocznia*, lud. *żłobnia* 'ciesiołka'. Rzadkie i wyjątkowe są twory od innych typów czasownikowych, np. *pletnia, tłucznia, jadłodajnia, stajnia*.

b) Wykładnik *-arnia* został wyosobniony z licznych tworów typu *drukarnia, księgarnia*. Najczęściej łączy się on z tworzywem rzeczowników, np. *bażantarnia, szparagarnia; czcionkarnia, płóczkarnia, sieczkarnia, śpiżarnia, wędliniarnia; gęsiarnia, maślarnia, mydlarnia, piwiarnia, winiarnia; żrebiarnia i żrebieciarnia*.

Znacznie mniej liczne są rzeczowniki od czasowników, np. *deptarnia* 'miejsce do deptania gliny w cegielni', *destylarnia; męczarnia, palarnia, suszarnia*, lud. *rzezarnia* 'rzeźnia'.

c) Wykładnik *-alnia* został wyosobniony z tworów od przymiotników na *-alny*, a więc typu *bawialnia*. Z wyjątkiem *szwalnia* i lud. *rybalnia*, wszystkie twory pochodzą od czasowników, np. *gotowalnia, poczekalnia, pływalnia, tkalnia, ujeżdżalnia*. Odmianką fonetyczną tego wykładnika jest *-elnia* w rzeczownikach *gorzelnia, warzelnia*, wtórnie także w *czytelnia* i *pustelnia*.

d) Wykładnik *-ownia*, wyosobniony z tworów pochodzących od przymiotników na *-owy* i czasowników na *-ować*, występuje tylko w tworach odrzeczownikowych, np. *gnojownia, octownia, wozownia, zbrojownia*, oraz w wyrazie sztucznym *widownia*.

Pień przed wykładnikiem *-nia* zasadniczo kończy się na tę samą spółgłoskę, która występuje w tworzywie, ale z następującymi uchyleniami: 1) jeśli w tworzywie występuje *ć, dź, rz*, wówczas pień kończy się stale na *t, d* oraz w bezwzględnej przewodzie na *r*, np. *ćwiertnia, kłótnia, wyrzutnia, przychodnia, rodnia, piekarnia, stolarnia*, ale *jutrznia, skórznia*; 2) jeśli w tworzywie znajduje się *s, z, k, ł*, to pień kończy się stale na *ś, ź* oraz w bezwzględnej przewodzie na *cz, l*, np. *sośnia, rzeźnia, wyrocznia*, ale *suknia, sokolnia*, ale *pełnia*.

Znaczenie. Największa ilość przykładów oznacza miejsca zawodowej pracy lub pewnych częstych działań, przyczem czynności te są albo bezpośrednio wymienione zapomocą pnia, np. *skocznia, rozlewnia, destylarnia*, albo tylko wskazane, przyczem pień dotyczy czynnika, np. *piekarnia*.

Produktywność. Mimo znacznej ilości wyrazów tradycyjnych twory te są mało produktywne: u Berenta mamy tylko jeden przykład: uderzył dłonią w książkę, aż grzybniowa *próchnia* dymem uderzyła w górę P 345; u Żeromskiego spotykamy także tylko jeden nowotwór: w łzawieckich *karalucharniach* Prom. 168.

Literatura. A. A. Kryński, Przyrostki pochodne *-eństwo*, *-arnia*, PF II 763.

§ 469. Twory na *-i(y)nia*. Pochodzenie. Wykładnik ten występuje w nielicznych przykładach, np. lud. *bystrzynia* 'bystrz', *głębinia*, *mistrzynia*, *szerzynia* 'szerz', też *grubinia* 'grubość', stp. *gościnia* 'droga', *grabinia*, *grafinia*, *jednowładczynia*.

Pień kończy się na spółgłoskę stwardniałą lub miękką, której niekiedy w wyrazie podstawowym odpowiada spółgłoska twarda, np. *grafinia* od *graf*.

§ 470. Twory na *-i(y)ni*. Pochodzenie. Wykładnik ten łączy się niemal bezwyjątkowo z tworzywem rzeczownikowym. Największą ilość przykładów stanowią rzeczowniki z tworzywem rzeczowników męskich o przyrostku *-ca*, np. *batwochwalczyni*, *doradczyni*, *dozorczyni*, *marnotrawczyni*, *niatkobójczyni*, *mężobójczyni*, *mocodawczyni*, *przewódczyni*, *radczyni*, *spadkodawczyni*, *winowajczyni*, *władczyni*, *wyborczyni*, *wychowawczyni*, *zarządzczyni*, *zastępczyni*.

Poza tem liczne są rzeczowniki z tworzywem rzeczowników męskich na spółgłoskę, np. *mistrzyni*, *ochmistrzyni*, *rachmistrzyni*, lud. *gościni*, przyczem wyodrębnia się grupa z tworzywem rzeczowników na *-ec*, np. *krawczyni*, *mędrzczyni*, *sprzymierzeńczyni*, *strzelczyni*.

Wyjątkowe są rzeczowniki z tworzywem rzeczowników o formie przymiotnikowej, np. stp. *krajczyni*, *łowczyni*, *podskarbini*.

Pień kończy się na spółgłoskę miękką lub stwardniałą, której obocznikiem w wyrazie podstawowym jest niekiedy spółgłoska twarda, np. stp. *rybitwini* od *rybitwa*.

Znaczenie. W bezwzględnej większości są to rzeczowniki czynnikowe dla osób rodzaju żeńskiego. Mała ich garstka oznacza kobiety, wyznaczając ich przynależność do mężczyzn, np. *radczyni* i t. p. Rzeczowniki czynnikowe są nazwami zawodowymi bez zabarwienia karykaturalnego.

§ 471. Twory na *-y(i)nia*. Pochodzenie. Przeważnie są to twory odrzeczownikowe, np. stp. *boginia*, *łotrynia*,

smokinia, lud. *gazdynia*, *gospodynia*, rzadziej odprzymiotnikowe, np. *pustynia*, *świątynia*.

Pień kończy się przed *-ynia* na spółgłoskę twardą, przed *-inia* na spółgłoskę tylnojęzykową miękką, której obocznikiem w wyrazie podstawowym jest odpowiednia twarda.

Znaczenie. Wyrażnie się tu wyodrębnia tylko grupa nazw kobiet od nazw mężczyzn oraz rzeczowniki charakterystyczne nieżywotne.

§ 472. Twory na *-y(i)ni*. Pochodzenie. Wykładnik ten występuje niemal wyłącznie z tworzywem odrzeczownikowym, np. *bogini*, *gazdyni*, *gospodyni*, *monarchini*, stp. *totryni*, *małoukini*, *misterkini*, *posętkini*, *smokini*, wyjątkowo z tworzywem przymiotnikowym: stp. *mądryni*.

Pień kończy się przed *-yni* na spółgłoskę twardą, przed *-ini* na spółgłoskę tylnojęzykową miękką, której obocznikiem w wyrazie podstawowym jest twarda, np. *monarchini* od *monarcha*.

Znaczenie. Wszystkie niemal rzeczowniki są nazwami kobiet od nazw mężów.

§ 473. Twory na *-anie*; *-enie*. Oba te wykładniki zostały wyosobnione w rzeczownikach na *-e* urobionych od imiesłówów biernych na *-ny*, *-ony*, a więc takich, jak np. *powitanie*, *niesienie*. Wykładniki te występują w mnóstwie rzeczowników od czasowników nieprzechodnich, np. *chichotanie*, *chorowanie*, *obiadowanie*, *panowanie*; *brzęczenie*, *dążenie*, *plaszczanie się*.

Grupy znaczeniowe, jak przy tworach odimiesłowowych na *-e*, por. § 390.

§ 474. Twory na *-ań*, *-i*. Przykłady są bardzo nieliczne, np. *krtkań*, *różań* 'kolor różowy', lud. *głuchań* 'głuszec', stp. *kijań*, *kopań*.

§ 475. Twory na *-(e)ń*, *-a*. Pochodzenie. Największy zasób przykładów zawiera tworzywo czasowników. Wśród nich najliczniejsze są rzeczowniki z tworzywem czasowników na *-i(y)ć*, np. *oślepień* bot., *przekupień*, *przechodzień*, *uczeń*, *wieżień*, lud. *brodzień* 'brodnia', *przewodzień* 'gwóźdź przebijający z boku dyszel i śnice', *przystępień* 'mąż „przyżeniony“ do gospodarstwa', stp. *potopień* 'topielec', *trzebień* 'kastrat', *wyrzucień* 'wyrzutek'. Inne typy odczasownikowe są nieliczne, np. z tworzywem czasowników na *-eć*, np. *leżeń* 'belka wpoprzek krokwi', z tworzywem czasowników na *-ać*, np. *sypień* 'przetak', *łupień* 'r. uderzenia'.

Nieco mniej jest rzeczowników z tworzywem rzeczowników, np. *gołębień* zool., *grudzień*, *kwiecień*, *łubień* 'część muru', *mięsień*, *ropień*, *sierpień*, *stopień*, *wrzesień*, stp. *dębień* 'kwiecień', *ledzień* 'styczeń'. Tu też zapewne należy włożyć 'r. ryby', raczej od *włócznia*, niż od *włóczyć*.

Nieliczne są także rzeczowniki z tworzywem przymiotnikowym, np. stp. *ślepień* 'ślepiec'.

Pień przed *-(e)ń* kończy się zawsze na spółgłoskę miękką lub stwardniałą, chociaż nawet w wyrazie podstawowym jest spółgłoska twarda, np. *kwiecień* od *kwiat*.

Znaczenie. Jedynie rzeczowniki odczasownikowe stanowią wyraźną grupę znaczeniową. Są to albo rzeczowniki czynnikowe, albo odbiornikowe.

§ 476. Twory na *-eń*, *-a*. Pochodzenie. Wykładnik ten występuje w dość licznych przykładach w połączeniu z tworzywem rzeczownikowym, np. *gąsień* bot., *grzybień*, *kościień*, *krwień* zool., *liścień* bot., *pierścień*, *lipień* 'ryba', *rdzeń*, *skaleń* min., *strupień*, *włosień*, lud. *kurzeń*, *mleczeń* bot., *ślizień* 'brzana', *Kozień* n. Nadrab. II 124.

Rzadkie są rzeczowniki z tworzywem czasownikowym i przymiotnikowym, np. lud. *smoleń* 'smoluch, pijak, wół czarny, pogrzebacz', *młodzień* 'młodzieniec', nazwiska: *Jawień* Nadrab. II 124, *Kwapień* tm. II 123, *Skupień* Podhale IX 160, *Lubień* m.

Pień zawsze kończy się na spółgłoskę miękką lub stwardniałą, która wymienia się w wielu przykładach z odpowiednią twardą spółgłoską tworzywa, np. *włosień* od *włos*.

Znaczenia tych rzeczowników nie da się uogólnić w większe grupy.

§ 477. Twory na *-eń*, *-i*; *-enia*, *-i*. Rzeczowniki tego typu są bardzo nieliczne, np. *bieleń* 'r. barwika' (też *bieleń*, *-a* zool.), *goleń*, *jesień*, *kieszeń*, *pieczeń*, stp. *kieszenia*, *pieczenia*, lud. *paleń* 'żerdzie pod powałą do suszenia'.

§ 478. Twory na *-oń*, *-a*. Pochodzenie. Najliczniejsze są rzeczowniki odczasownikowe, np. *gryzoń* zool. (też lud. 'młodzik'), lud. *bajoń* 'plotkarz', *graboń* 'rżysko wygrabione i związane w pęki na opał', *lizoń* 'lizus', *gwizdoń* 'ten, co lubi gwizdać', *magoń* 'niezgraba', *mamloń* 'przezvisko', *świdroń* 'kręciek', *tyroń* 'marnotrawca', może też *gamoń* i *wałkoń*; nazwi-

ska: *Cycoń* Podhale IX 160, *Kochoń* Lub. II 221, *Lizoń* Śl. V 176; stp. *dźwigoń* 'tragarz'.

Rzadkie są rzeczowniki z tworzywem przymiotnikowym, np. lud. *głuchoń* 'głuszec', *tysoń* 'koń lub wół z gwiazdką na czole', *siwoń* 'siwosz', *ślepoń* 'ślepiec'; nazwiska: *Cichoń* Wkp. VIII 138, *Krasoń* Galic. VI 122; *Luboń* m., *Głuchonie* m.

Jeszcze mniej liczne są rzeczowniki z tworzywem rzeczownikowym, np. *okoń*, lud. *sercoń* 'wół ze znakiem serca na czole', *soboń* 'wół urodzony w sobotę', *strzygoń* 'strzyga', *wargoń* 'człowiek mający wielkie wargi'; nazwiska: *Błotoń* Krak. IV 340, *Lasoń* Nadrab. II 123, *Mrozoń* Podhale IX 160, *Śniegoń* Śl. IV 16. W stp. osobną grupę stanowiły imiona utworzone z pierwszego członu imion złożonych, np. *Częstoń*, *Radoń* 'Tasz. 54.

Znaczenie. Przeważają tu rzeczowniki czynnikowe o charakterze karykaturalnym, np. *mamłoń*, poza tem spotykamy rzeczowniki charakterystyczne, np. *tysoń*, lub ustrojowe, np. *wargoń*.

§ 479. Twory na -śń. Należą tu tylko rzeczowniki *baśń*, *pieśń*.

§ 480. Twory na -źń. Są to rzeczowniki: *bojaźń*, *przyjaźń*, stp. *żyźń*, *żywaźń* i *kuźń*.

§ 481. Twory na -uń. Pochodzenie. Wykładnik ten występuje w bardzo nielicznych rzeczownikach z tworzywem: 1) czasownikowym, np. *rzezuń*, lud. *grabuń* 'graboń', *lizuń*, *ryczuń* 'rycząg', *sysuń* 'oseseł', *zyzuń*; *Mieluń* n. Lub. II 220; *Biezuń* m.; 2) rzeczownikowym, np. *okuń*, prdp. lud. *gamuń*, *łajduń* 'łajdak', *tatuń*; 3) przymiotnikowym, np. *bieluń* bot., *Wieluń* m.

Znaczenie. Są to rzeczowniki przeważnie czynnikowe karykaturalne, np. *lizuń*, lub charakterystyczne, np. *bieluń*.

§ 482. Twory na -unio. Pochodzenie. Wykładnik ten występuje w połączeniu z tworzywem wyłącznie rzeczownikowym, np. *czepunio*, *sąsiadunio*, *sercunio*, *stryjunio*, *tatunio*, lud. *gagunio* 'gaga', stp. *jegomościunio*, wyjątkowo z tworzywem przymiotnikowym, np. lud. *lubunio*.

Znaczenie. Podobnie jak poprzednie, są to rzeczowniki zdrobniałe o nastroju pieszczotliwym.

§ 483. Twory na -unia. Pochodzenie. Wykładnik ten występuje w połączeniu z tworzywem rzeczownikowym, np. *babunia*, *gębunia*, *kawunia*, *matunia*, *rączunia*, *siostrunia*, *żabunia*,

zonunia, lud. *kanunia* 'kropelka', *pannunia*, wyjątkowo z tworzywem czasownikowym, np. *świergunia* lud. 'mysz w zagadce', i przymiotnikowym, np. lud. *bladunia* 'bladocha'.

Znaczenie. Wszystkie te rzeczowniki są zdrobniałemi, z nastrojem pieszczotliwości.

12. Twory o wykładnikach ze spółgłoską ł.

§ 484. Twory na *-(e)ł*. Wykładnik *-(e)ł* z poprzedzającą spółgłoską twardą występuje w nielicznych wyrazach i niezawsze łatwo twory te z całą pewnością rozłożyć na części składowe. Należą tu *gruzeł*, *gruzła* 'grudka', *suseł*, *szczygieł*, *węgieł*, *węzeł*, stp. *pkieł* (ten) 'piekło', *szzubeł* 'szczupak'.

§ 485. Twory na *-(e)ł*. Należą tu nieliczne rzeczowniki: *kozieł*, *orzeł*, *osieł*.

§ 486. Twory na *-ło*. Należą tu tylko: *ciepło*, *działo*, *godło*, *jadło*, *padło*, *pomiotło*, *sadło*, *siodło*, *tarło*, *zgrzebło*, *żdźbło*, stp. *siadło* 'siedlisko'.

§ 487. Twory na *-ła*. Należą tu nieliczne rzeczowniki, np. *mgła*, *miotła*, lud. *siedła* 'ława', stp. *modła*, *osta* 'kamień do ostrzenia', *przęsła*.

§ 488. Twory na *-ał*. Właściwie jest to wykładnik imiesłówów przeszłych czynnych na *-ł*, występujący w nielicznych rzeczownikach z tworzywem na *-a*, np. stp. *zufał* lub *zuchwał* 'zuchwalec', *wykrętały* 'wykrety' humorystyczny twór Orzechowskiego, wzorowany raczej na przyswojeniach z łaciny typu *pektorzał*, *ruzał* 'człowiek nieokrzesany', nadto lud. *darmodał* 'ten, co darmo daje', *klęczały* 'rodzaj sań do zwożenia drzewa', *zachciał* 'zachcenie', też żartobliwe u W. Potockiego *pchał*, jako męskie od *pchła* (samice *pchła*, więc samca zowie *pchałem*).

§ 489. Twory na *-ało*. Wykładnik ten występuje tylko w lud. nazwie bąka (*ardea sellaris*): *hukało*, *hupało*, też *hukał*, *hupał* i *hukała*, *hupała*.

§ 490. Twory na *-ała*. Pochodzenie. Jest to wykładnik dość częsty, ale niemal wyłącznie w mowie ludowej, np. *bajtała* i *bajdała* 'niedojda', *bazgrała*, *drzemala* 'człowiek ospały', *gderała*, *gęgała* 'mówiący przez nos', *guzdrała*, *kichała*, *kwękała*, *lizala*, *niedbała* 'niedbalec', *nieruchała*, *piszczała* 'piszczałka', *sapała*, *ułęgała* 'niedojda', *rykała* 'krzykacz', *wierzgała* 'tkacz robiący płótno', stp. *mieszala* 'wichrzyciel', *mrugała* 'fałszywiec'.

Są to zatem rzeczowniki wyłącznie z tworzywem czasownikowym, skąd stp. *ruś* (Gliczner) należy odnieść raczej do łacińskiego *ruralis*, niż do *ruś*, jak w SW. Tu należą też liczne nazwiska ludowe, np. *Biadała* Wkp. VIII 201, *Bzukała* Krak. IV 336, *Bolała* Wkp. VIII 139, *Gębała* Lub. II 218, *Niedbała* tm. 221, *Pasała* Krak. IV 339, *Pierzchała* Krak. IV 340, *Stękała* Podhal. IX 160, *Wiążała* Nadrab. II 143, *Zabiegała* Lub. II 221; także imiona stp. *Ogorzała*, *Rękała*, *Tarchała* Tasz. 58.

Znaczenie. Są to rzeczowniki prawie wyłącznie czynnikowe, oznaczające osoby według przejawu, znanego co do sposobu odbywania się. Charakterystykę osób w tych nazwach stanowi zatem sposób wykonywania pewnych czynności, a nie tylko sama czynność.

§ 491. Twory na -ajło. Wykładnik ten pojawia się w wyrazach, przeważnie pochodzących z kresów polsko-litewskich (Łoś), np. *brechajło* 'oszczerca', *jąkajło*, *hupajło* 'huk', *krząkajło*, *łykajło* 'łykacz', *rębajło*, *strachajło*, *szukajło*, *zamachajło*.

Rzeczowniki te są przeważnie nazwami czynnikowymi z odcieniem żartobliwym.

§ 492. Twory na -ajła. Są one bardzo rzadkie, a występują tylko w mowie ludowej jako przezwiska, np. *jąkajła*, *srajła*.

§ 493. Twory na -dło; -adło; -i(e)dło. Pochodzenie. a) Wykładnik -dło występuje przeważnie w łączności z tworzywem czasownikowym. Mamy tu rozmaite typy pni:

1) od czasowników bezprzyrostkowych z rdzeniem na samogłoskę, np. *bydło*, *radło*, *stadło*, *szydło*, lud. *dudło* 'drzewo wewnątrz spróchniałe', *pidło* 'rura do spuszczenia wody ze stawu', stp. *żydło* 'życie';

2) od czasowników na -ać, np. *brzękadło*, *czerpadło* 'czerpak', *imadło* 'śrubsztak', *klepadło*, *kowadło*, *nacieradło* 'część maszyny elektrycznej', *prześcieradło* z dawniejszego *prześcieladło*, *trzymadło* 'rękojeść', *upychadło* 'narzędzie dent. do upychania plomb w zębach', *wahadło*, *wieszadło*, *zamykadło*, *zwieradło* 'kleszcze dentystyczne', lud. *ciągadło* 'drag przy grządzieli', *obietadło*, przystosowane do *obietać* z *abecadło*, *przezieradło* 'zwierciadło', *snowadło* 'kołowrót tkacki', *ścibadło* 'pierścionek', *urągadło* 'przezwisko', stp. *pisadło* 'pugilares', *umywadło* 'umywalnia', *urywadło* 'szczypce do świec';

3) od czasowników na -jać, np. *nawijadło* 'przyrząd do nawijania', *odbijadło* 'odrzutnia', *stojadło* 'podstawa maszyny', *wiejadło* 'wiejaczka';

4) od czasowników na *-wać*, np. *dobywadło* 'narzędzie med.', *ogrzewadło*, *podsuwadło* 'narz. med.', *zagrzewadło*, lud. *odziwadło* 'odzież', stp. *naśmiewadło* 'naśmiewisko', *przekłuwadło*, *przykrywadło* 'przykrycie na pościel';

5) nieliczne od czasowników na *-ować*, np. *sznurowadło*, lud. *tańcowadło* 'tanecznik';

6) bardzo liczne od czasowników na *-i(y)ć*, np. *bawidło* 'zabawka', *bielidło*, *cedzidło* 'filtr', *czernidło*, *gasidło*, *gładzidło* 'hebel do gładzenia', *kropidło*, *liczydło*, *mamidło*, *nosidło*, *pieścidło*, *spoidło*, *stawidło*, *straszydło*, *świecidło*, *toczydło*, *tworzydło* 'forma do kształtowania sera', niejasne *wędzidło*, lud. *kurzydło* 'drzewo spróchniałe do podkadzania pszczoł', *kusidło* 'kusiciel, mara', *poidło* 'napój dla bydła; picie; koryto do pojenia', *stoidło*, *stroidło*, stp. *kupidło* 'cena kupna'.

7) nieliczne od czasowników na *-eć*, np. *widziadło*, rzadkie *błyszczadło* 'błyskotka', *wisiadło* 'wieszadło', lud. *nawidziadło* 'nawiedzenie', *piszczadło* 'gwizdawka', stp. *męczadło* 'tortura, lub człowiek torturowany', *moczadło* 'moczar'.

Wykładnik *-i(y)dło* powstał wskutek perintegracji rzeczowników na *-dło* z tworzywem czasowników na *-i(y)ć*. Łączy się on z tworzywem czasowników: 1) na *-eć*, np. lud. *błyszczydło* 'błyskotka', *charczydło* 'człowiek charczący', *styrczydło* 'człowiek wścibski'; 2) bezprzyrostkowych z rdzeniem na spółgłoskę, np. *opasidło* 'widłak' od *opaść* (SW), *trzęsidło* 'ozdoby trzęsące się; galaretowata materja', *przędzidło* 'przędza'; 3) na *-ać*, np. *krzesidło* 'krzesiwo', *mazidło* 'rzadka maść do wcierania', stp. *skaczidło* 'skakanie', *snowidło* 'snowalnia', *wiewidło* 'wiejaczka'; 4) na *-ować*, np. *malowidło*, *smarowidło*, *kapowidło* w gwarze złodziejskiej 'oko, zwierciadło'.

Rzadziej wykładnik ten występuje w łączności z tworzywem rzeczownikowym, np. *chamidło*, *dramidło*, *drzewidło* bot., *farsidło*, *gwincidło* 'narzędzie do wyrabiania śrub', *romansidło*, *piśmidło*, *prawidło*, *sztuczidło*, stp. *zębido* 'zębodłub'.

Nadto niejasne: *powidło*.

Pień kończy się przed wykładnikiem *-i(y)dło* na spółgłoskę miękką lub stwardniałą, której w wielu wyrazach podstawowych odpowiada obocznik twardy, np. *malowidło* od *malować*.

Znaczenie. Twory odczasownikowe w bezwzględnej większości oznaczają narzędzia do wykonywania pewnych czynności. Tu należą także z tworów odrzeczownikowych *prawidło*,

zębidło. Wyjątkowo natomiast twory odczasownikowe odnoszą się do samego przejawu, jak np. jedno ze znaczeń rzeczownika *plewidło*, lub do wykonawcy czynności, np. *tańcowa-dło*, *kusidło*. Wymieniony w ten sposób czynnik zatracza jednak tem samem charakter czynnika samowiednego, a raczej jest pojmowany jako automatyczny wykonawca.

Twory odrzeczownikowe, np. *dramidło*, *sztuczydło*, *wierszydło*, mają nastrój wybitnie ujemny, połączony z pojęciem czegoś zupełnie bezwartościowego (z wyjątkiem *prawidło*).

Produktywność. Rzeczowniki te są dzisiaj bardzo produktywne. Na wzór ich powstają wcale liczne nazwy specjalne medyczne i techniczne. W języku artystycznym najczęściej spotyka się nowotwory odrzeczownikowe z nastrojem ujemnym. U Żeromskiego mamy następujące: *myślidła* i wrażenia DG II 184, miotał przez wykopcone *wąsidła* chargotliwe chichoty NJ 263, wszelkie *złocidła*, pierścionki Przed. 105, u Leśmiana: słońce pęk wysztywnionych ku ziemi *promideł* rozwachlarza znienacka Łąk. 33.

§ 494. Twory na -oł. Należą tu nieliczne rzeczowniki, np. *chochoł*, *gagoł* zool., *mozol*, *toboł*, *warchoł*, lud. *wirchoł* 'trzpiot', stp. *gęgoł* 'gęganie', *smarkoty* 'smarki', *wierzchoł*.

§ 495. Twory na -'oł. Należą tu rzeczowniki: *dzięciół*, *gruczoł*, *kwiczoł*, *żywiół*, lud. *gruziół* 'gruzeł', *męcioty* 'męty', *pęziół* 'mały człowiek', *szędziół* 'gont', stp. *szepiół* 'szepleniuch', *wisiół* 'wisielec'.

§ 496. Twory na -oła. Należą tu nieliczne ludowe przerwiska: *pierdoła* 'niedolega', *rzępoła*, *sierzchoła* 'niezdara'.

§ 497. Twory na -'oła. Należy tu lud. *czepioła* 'ożóg do wyciągania patelni z pieca'.

§ 498. Twory na -sło. Należy tu kilka zaledwie rzeczowników, np. *masło*, *przęsło*, *trzosło*, *wiosło*.

§ 499. Twory na -uła. Pochodzenie. Wykładnik ten występuje w następujących rzeczownikach: *gadula*, lud. *bajdula*, *bekuła* 'grajek', *gibuła* 'niezgrabiasz', *moczula* 'tyko lipowe', *piskula* 'człowiek rozlazły', *sierzchuła* 'siersć', *straguła* 'strażnik', nazwiska: *Pęcuła* Lub. II 220, *Szykuła* Wkp. XIII 209. Należą tu więc twory przeważnie odczasownikowe.

Znaczenie. Są to przeważnie przerwiska o charakterze rzeczowników czynnikowych z silnym nastrojem ujemnym.

§ 500. Twory na -ujto. Należy tu rzeczownik lud. *chamujto* 'cham, prostak'.

§ 501. Twory na -y(l)ła. Należą tu rzeczowniki: *kobyła*, *mogła*.

13. Twory o wykładnikach ze spółgłoską l.

§ 502. Twory na -(e)l. Wykładnik -(e)l występuje w połączeniu z rozmaitemi rodzajami tworzywa, przeważnie jednak łączy się z tworzywem czasownikowym. Przykłady: *bąbel*, *pociągiciel*, *szczebel*, *węgiel*, lud. *grabel* 'grabie', *gruzel* 'gruzel i gruczoł', *guzel* 'kość goleniowa', *popychel* 'popychadło', *skrzebel* 'wróbel', *smarkiel* 'smark', *szczupel* 'szczupak', *wązel* 'węzeł'; nazwiska: *Ciepiel* Krak. IV 340, *Staszel* Podhale IX 160, stp. *pryskiel* 'pryszcz', *szczubel* 'szczupak'.

§ 503. Twory na -la. Pochodzenie. Wykładnik -la występuje w łączności z tworzywem przeważnie czasownikowym, np. *cieśla*, *gęśla*, *oświetla* 'świecznik, r. rośliny', *pętla*, nadto spory zasób nazw roślin: *przemierzła*, *przenikła*, *przepękla*, *prześcigła*, *przetęchła*, *przyrośla*, *robaczła*, *rozćwiekła*, *rośla* lud. 'kiełek roślinny', *rozkrzepla*, *rozwikła*, *ubogła* (z tworzywem przymiotnikowym), *ukęśla*, *urzekła*, *wdziękla*.

Znaczenie. Znaczeniowo rzeczowniki te nie tworzą wyrazistych grup. Mamy tu wprowadzić rzeczownik czynnikowy *cieśla*, narzędną *gęśla*, ale niejasne pozostają nazwy roślin, które wymagają osobnego zbadania, uwzględniającego też dane botaniczne.

§ 504. Twory na -al. Pochodzenie. Wykładnik ten występuje w dość licznych rzeczownikach, które układają się w trzy wyraźne grupy według rodzaju tworzywa:

1. Rzeczowniki z tworzywem rzeczownikowym, np. *brodał*, *brzuchał*, *drażał*, *drwał*, *gębał*, *górał*, *grochał* 'mieszanina różnych gatunków grochu'; lud. 'prostak', *nochał*, *rogał*, *synał*, *wąsał*, lud. *garbał* 'garbus', *gębał* 'hubka', *grochał* 'grosz', *grzywał*, *lasał* 'człowiek mieszkający w lasach', *nogał*, *noszał*, *rękał*, *Wojtał* n. Nadrab. II 124.

Pozornie, przynajmniej w ogólnym poczuciu językowym, ze względu na rodzaj tworzywa należą tu rzeczowniki: *deskał* 'gwóźdź do przybijania desek', *gontał* 'gwóźdź do gontów', *studniał* 'gwóźdź 3-calowej długości', *trzcinał* 'gwóźdź do przybijania

trzciny. Częstka *-al* nie jest jednak co do pochodzenia identyczną z przyrostkiem *-al*, lecz pochodzi z rozkładu wyrazów przyswojonych z niemieckiego, jak np. *bretnal* niem. *Brettnagel*, *hufnal* niem. *Hufnagel*, czasami zaś poczęła się łączyć z tworzywem polskim.

2. Rzeczowniki z tworzywem przymiotnikowym, np. lud. *kosmal* 'młodzieniec od 17—21 lat', *krzywal* 'człowiek lub przedmiot krzywy', *tyśal* 'tysy czł.', *kuszał* 'kusy', *mądrał* 'mędek'.

3. Rzeczowniki z tworzywem czasownikowym, np. lud. *bączal* 'łodygi np. buraków, obrane z liści', *gągał* 'podgardle u ptaków', *gęgał* 'jąkała', *gral* 'grajek', *mazgał* 'mazgaj', *mękał* 'nudziarz', *nękał* 't. s.', *obertał* 'obertus' Orkan, *pękał* 'grubas, bolak na ciele', *skrzyżał*, stp. *pryskał* 'pryskacz'.

Pień. W najliczniejszych przykładach pień kończy się na tę samą spółgłoskę, która występuje w tworzywie. W nielicznych tylko rzeczownikach mamy pień na spółgłoskę miękką lub stwardniałą, chociaż w tworzywie jest spółgłoska twarda.

Znaczenie. Twory odrzeczownikowe, z wyjątkiem takich, jak *deskał* i t. p., są nazwami w większości ustrojowymi karykaturalnymi, oznaczającymi osoby, z zaznaczeniem ich charakterystycznej, wybitnych rozmiarów części ciała. Wskutek tego łączą się one z nastrojem ujemnym, który w paru przykładach różni rzeczowniki na *-al* od ich odpowiedników podstawowych, np. *synał*, a prawdopodobnie też *robał*.

Wyjątkowo trafiają się rzeczowniki zgrubiałe również z nastrojem ujemnym, np. *drağał*, zbiorowe, jak *grochał*, wreszcie czynnikowe, jak *drwał*.

Znaczenie karykaturalne mają też rzeczowniki charakterystyczne z tworzywem przymiotnikowym, np. *krzywał*. Rzeczowniki odczasownikowe przy niewielkiej ilości przykładów są dość różniczkowane znaczeniowo, a więc rzeczowniki czynnikowe, jak *kował*, *grał*, wytwórcze, jak *pryskał*, i narzędne, jak *piszczał*.

§ 505. Twory na *-alo*; *-ala*. Poza rzeczownikiem *mądrała* inne przykłady występują wyłącznie w mowie ludowej, np. *synało*, *grała* 'grajek', *kosmała* 'wół „mrozowaty“', *rogała* 'rogal; rogacz; zła krowa', *smarkala* 'smark', także nazwiska: *Grała* Wkp. XIII 203, *Kumała* Krak. IV 342, *Mędrała* Galic. VI 122, *Strugała* Krak. IV 337, *Rogała* Wkp. XIII 208.

§ 506. Twory na -el, -a. Pochodzenie, Mimo niewielkiej ilości przykładów zarysowują się trzy grupy tworów:

1. Rzeczowniki odczasownikowe, np. *gryziel* bot., *kręciel* 'krętacz' Słowacki, *skrzypiel* bot., *śmierdziel*, lud. *dusiel* 'kwas węglowy', *łziel* 'łgarz', stp. *pryszczel* 'pryszcz'.

2. Twory odrzeczownikowe, np. zool.: *barciel*, *pierzel*, lud. *bruździel*, *grądziel*, *wąsiel* 'gąsienica', też bot., nadto żartobliwe skrócenie *szóściel* 'moneta zwana szóstką, szóstakiem'.

3. Rzeczowniki odprzymiotnikowe, np. *tłuściel* zool., lud. *wąkiel* por. *wątlica* 'stary garnek'.

Pień stale kończy się na spółgłoskę miękką lub stwardniałą bez względu na jakość spółgłoski tworzywa.

Znaczenie. Jedynie rzeczowniki odczasownikowe można tu ująć jako zwartą grupę rzeczowników czynnikowych.

§ 507. Twory na -ciel; -i(y)ciel; -ciciel. Pochodzenie.

a) Wykładnik *-ciel* niemal bez wyjątku łączy się tylko z tworzewem czasownikowym.

Z tworów od czasowników na *-ać* pozostała w użyciu w współczesnej polszczyźnie tylko jedna formacja *przyjaciel*, *nieprzyjaciel*, *współprzyjaciel*. Poza tem Słownik Warszawski notuje pewną ilość wyrazów, mających jednak charakter tworów jednorazowych, nierozpowszechnionych, np. *chowaciel*, *dzielaciel* (niewątpliwy czechizm), *kryciel*, *myciel* 'płyn do mycia', *obywaciel*, zachowany w postaci fonetycznej czeskiej jako *obywatel*, *otruciel*, *podbiciel*, *zaklinaciel*, *wychowywaciel*, *wyruciel*, *zachowywaciel*, też *zachowyciel*, *zdobyciel*.

Największą i niemal wyłączną w użyciu ilość rzeczowników ma tworzywo czasowników na *-i(y)ć*, np. *chrzciciel*, *czciciel*, *donosiciel*, *dusiciel*, *gnębiciel*, *krzywdziciel*, *kusiciel*, *nauczyciel*, *niszczyciel*, *odkupiciel*, *odnowiciel*, *oskarżyciel*, *podnosiciel* 'mięsień dźwigający żebra', *poręczyciel*, *przedstawiciel*, *przywodziciel* 'musculus adducens', *roznosiciel*, *stręczyciel*, *stroiciel*, *stworzyciel*, *uwodziciel*, *wichrzyciel*, *wielbiciel*, *wierzyciel*, *wybawiciel*, *wyręzcyciel*, *wyswobodziciel*, *żywiciel*.

Znaczna ilość tych tworów, wyszłych później z użycia, niekiedy o charakterze jednorazowym, istniała w języku stp., np. *bydliciel* 'mieszkaniec', *kaziciel*, *łupiciel*, *mnożyciel*, *ożywiciel*, *stanowiciel*, *uszkodziciel*, *wykroczyiciel*, *wykupiciel*, *wyobraziciel*, *wypatrzyiciel*.

Natomiast mało istnieje tego rodzaju tworów w mowie lu-

dowej, np. *czmuciciel*, *kupiciel*, *lubiciel*, *omaniciel*, *wierciciel* 'przedni koniec grządzieli'.

Wyjątkowym jest przykład zawierający jakoby tworzywo przymiotnikowe *gorzciel* bot. 'picraena'.

b) Wykładnik *-i(y)ciel* został wyprowadzony z licznych rzeczowników z tworzywem czasowników na *-i(y)ć*, został jednak w powszechnem użyciu tylko w wyrazie *okaziciel*, też lud. *czarzyciel*.

W staropolszczyźnie rzeczowniki tego typu trafiały się częściej, zawierając tworzywo rozmaitych typów czasownikowych, np. *pokaziciel* od *pokazać*, *przykaziciel*, *posiedziciel*, *przykładziciel*, *znajdziciel*, *naleziciel*, *wynaleziciel*; *najmiciel*, *pochłoniciel*; *obierzyciel* 'elektor', *oblężyciel*. Jedynie przykład *najemniciel* ma tworzywo przymiotnikowe, zaś rzeczownik *właściciel* pozostaje zapewne w związku ze stp. *właść*.

c) Wykładnik *-ciciel* został wyosobniony z rzeczowników mających pnie na *-ć-*, a więc takich, jak *chrzciciel*, *czyściciel*, *przedpłaciciel*, *związiciel* i t. p. Wykładnik ten mamy w rzeczowniku *truciciel*.

Pień. Przed wykładnikiem *-i(y)ciel* pień kończy się na spółgłoskę miękką lub stwardniałą, której obocznikiem w wielu wyrazach podstawowych jest twarda, np. *okaziciel* od *okazać*.

Znaczenie. Rzeczowniki o wymienionych wykładnikach tworzą znaczeniowo dość jednolitą grupę rzeczowników czynnikowych, w bezwzględnej jednak przewadze osobowych, stąd twory z zakresu terminologii anatomicznej typu *podnosiciel* 'rodzaj mięśnia' rażą nasze poczucie językowe. Rzeczowniki te często pochodzą od czasowników dokonanych, a wskutek tego wyznaczają jako cechę osoby przejaw jednorazowy zakończony, np. *odkupiciel*, *wybawiciel*, wiele z nich jednak wyznacza jako cechę przejaw wielokrotny, np. *czciciel*, *uwodziciel*.

Produktywność. Liczne twory, zapisane w Słowniku Warszawskim jako używane współcześnie, mają charakter określników jednorazowo użytych, np. Bóg przypiął do mnie tego *grzeszyciela* (Słowacki), *otrawiciel* 'truciciel' winien jest śmierci (Słowacki), dziczy wszelkiej byliśmy *okróćcicielami* (Kraśński), uwierzył w przyszłość takową i stał się jej *przyśpieszycielem* (Kraśński), z nowszych przykładów: oto są jeszcze szkody, jakie *pognębiciel* sprawia pognębionemu (Orzeszkowa), rozsądźcież mi słowy te gawędy *czernicieli* świata Ber. Zar. 289.

§ 508. **Twory na -ela.** Należą tu bardzo nieliczne twory, np. lud. *grądziela*, *kąpiela*, stp. *Chorzela*, *Ośpiela* Tasz. 58.

§ 509. **Twory na -el, -l.** Należą tu nieliczne rzeczowniki: *gardziel*, *kądział*, *kąpiel*, *kobiel*, *piszczel*, *przędziel* bot., *twardziel* bot., *zgorzel* bot., a więc zarysowuje się wyraźniej tylko grupa rzeczowników z tworzywem czasownikowym.

§ 510. **Twory na -ol.** Poza *kąkołem* (Łoś) zaliczyć tu można też *grochol* 'r. wyki', lud. *parchol*, *roboł* 'robak', *smarkol*, *Porchol* n. Krak. IV 339.

§ 511. **Twory na -ola.** Wykładnik ten występuje w bardzo nielicznych rzeczownikach, np. lud. *ducola* 'duczał', *kumola* 'kuma', *świergola* 'rzępola', stp. *Bobola* im. Tasz. 58.

§ 512. **Twory na -ul; -ulo.** Wykładniki te pojawiają się w bardzo nielicznych przykładach, np. lud. *rynul* 'rynek', *smarkul*, *strębule*, *tatul*; *tatulo*. Też w nazwiskach, np. *Garbul* Nadrab. II 126.

§ 513. **Twory na -ula.** Pochodzenie. Przykładów jest znaczniejsza ilość, a zawierają one tworzywa:

1) rzeczownikowe, np. *damula*, lud. *garbula* 'garbata', *gębula*, *kieszula* 'kieszeń', *kumula*, *mamula*, *matula*, *parchula* 'żydówka', *wargula* 'kobieta z obwisłymi wargami, odmigęba', *zębula* 'kobieta o wielkich zębach', liczne nazwy krów, np. *bo-cula*, *granula*, *gwiazdula*, *kawula*, *kozula*, *kwiatula*, *mrozula*, *sarnula*, *sercula* 'ze znakiem serca na czole', *srokula* 'nazwa krowy', *śniegula*, *wieńcula*, także według dnia urodzenia, np. *środula*, *czwartula*, *piątula*, *sobotula* lub *sobula*, *godula* 'ur. na gody', nazwy kobiet od mężów na Śląsku: *Sikorula*, *Brzóska*, od *Sikora*, *Brzóska* Nitsch MPKJ IV 188;

2) przymiotnikowe, np. *brzydula*, lud. *grubula* 'kobieta gruba', oraz liczne nazwy krów według maści, np. *biațula*, *bie-drula*, *bosula*, *krasula*, *łysula*, *starula*, *siwula*, *strokula* 'pstrokata', *szadula* 'płowa', *szarula*, *wiśniula*;

3) czasownikowe, np. lud. *gryzula* 'rzepa', *mamrula* 'kobieta mówiąca grubym głosem', *pieszczula* 'pieszczocha', *plajdula* 'kobieta gadatliwa', *ryzula* od *ryzać* 'kląć', *rządźula* 'kobieta wygadana', *smarkula*, *szargula*, *tańcula* 'tancerka', *warcula* 'kołowrotek', nazwy krów, np. *bodula*, *mazula*, *skoczula*, *świstula*.

Znaczenie. Twory odrzeczownikowe są nazwami: 1) ustrojowemi, np. *garbula*, *wargula*, 2) zdrobniałemi, np. *matula*, 3) nazwami kobiet od mężów, np. *Sikorula*, *Brzóska*.

Twory odprzymiotnikowe tworzą grupę rzeczowników charakterystycznych, np. *brzydula*, *siwula*.

Twory odczasownikowe należą do rzeczowników czynnikowych, np. *mamrula*, *bodula*.

§ 514. Twory na -yl. Należą tu *badył*, *motyl*, *Bzdyl* n. Nadrab. II 122.

14. Twory o wykładnikach ze spółgłoską r.

§ 515. Twory na -r; -ro; -ra. Należą tu nieliczne przykłady, np. *dar*, *kur*, *mur*, *świekr*; *biodro*; *iskra*, *siostra*, *wydra*, stp. *swędra* 'plama'.

§ 516. Twory na -ar. Pochodzenie. Rzeczowniki z wykładnikiem -ar są nieliczne, np. *ciężar*, *dźwigar*, *moczar*, *mszar* 'miejsce porośnięte mchem', *suchar*, *wagary*, *węgar* Wysp. SW, *węzar* Mick. SW, *wiązar* 'rodzaj wiązania w budownictwie', *wieszar* 'wiązanie', *wilczar* 'rodzaj konia', *wiszar* 'zarośle', lud. *gęszczar* 'gąszcz', *ściągar* 'część dachu', *psar* 'psiarczyk' Dygasiński SW, stp. *piętnar*; dość liczne są nazwy miejscowe, np. *Bednary*, *Konary*, *Motary*, *Piekary*, *Psary*, *Świniary*, *Winiary*; też nazwiska *Cieślar* Śl. IV 5, *Wojnar* tm. 66.

Jak z przykładów wynika, wykładnik -ar łączy się z tworzywem rzeczownikowym, np. *mszar*, *Psary*, przymiotnikowym, np. *suchar*, lub czasownikowym, np. *dźwigar*.

Znaczenie. W niewielkiej stosunkowo ilości przykładów są reprezentowane rozmaite grupy znaczeniowe, a więc mamy tu rzeczowniki czynnikowe, np. *psar*, narzędne, np. *wieszar*, lub charakterystyczne, np. *moczar*, *gęszczar*.

§ 517. Twory na -ara. Pochodzenie. Rzeczowniki te są bardzo nieliczne. Należą tutaj: *goniara* bot., *mleczara* bot., *palczara* bot., *pieczara*, *pleśniara* bot., lud. *gędziara* 'nożyisko', *mysiara* 'górną część stodoły', *paciara* 'rodzaj zupy'; *Koziara* n. Krak. IV 339. Są to więc twory zasadniczo odczasownikowe, rzadziej odrzeczownikowe i odprzymiotnikowe.

Pień we wszystkich rzeczownikach z wyjątkiem lud. *pachara* 'zuchwalec' kończy się na spółgłoskę miękką lub stwardniałą.

Znaczenie. Są to rzeczowniki czynnikowe, np. *goniara*, rzadziej charakterystyczne, łączące się niekiedy z nastrojem ujemnym.

§ 518. Twory na -or. Wykładnik *-or* z poprzedzającą spółgłoską twardą pnia występuje w nielicznych przykładach, np. *topór*, *stępor*, lud. *gwiazdor* 'przebrany do obchodu gwiazdkowego', *gwizdor* 'gwiazdor', *kutwor* 'kobieta brzydka', *męchor* 'pęcherz'.

§ 519. Twory na -'or. Przykłady nieco liczniejsze: *gąsior*, *kaczor*, *kędzior*, *kisior* 'czeladnik przygotowujący kwas do chleba', *wieczór*, *szczypiór*, *wisior* 'coś wiszącego', lud. *bandzior* 'brzuchacz', *banior* 'głębina', *kicior* 'snopek strzechowy', *kosior* 'ożóg', *ościor* 'grube łuski z ziarna żytniego', *wiśnior* 'nazwa wołu' i wzorowane na poprzednich spolszczenie *nizior* 'inżynier'.

§ 520. Twory na -ora. Wykładniki te występują zaledwie w kilku przykładach, jak *sikora*, lud. *piecora* 'głębina na zakręcie rzeki', *myszora* 'mysia dziura'.

§ 521. Twory na -ur. Wykładnik ten występuje w nielicznych przykładach, np. *kocur*, *kostur*, *mazur*, *piechur*, *wilczur*, lud. *miechur* 'miech, pęcherz', *szkodur* 'zwierzę szkodliwe', *wichur* 'huragan', stp. *fałszury* 'rzeczy fałszywe'.

§ 522. Twory na -ura. Wykładnik ten występuje w wyrazach, np. *bzdura*, *lisiura*, *niemczura*, *szewczura*, *szlachciura*, *wilczura*, lud. *łazura* 'łazęga', *pakura* 'suszarnia', *papura* 'pysk', *pieczura* 'framuga w piecu', *piskury* 'marchew suszona podlegszego gatunku', *żydura* 'żydówka'.

Mimo nielicznych przykładów jest tu widoczny silnie pogardliwy nastrój, związany z treścią większości tych rzeczowników.

§ 523. Twory na -y(i)nier. Wykładnik ten został wyoobniony z rzeczowników przyswojonych typu *inżynier*, a występuje z polskiem tworzywem tylko w dwu przykładach: *kosynier*, *uciekinier*.

§ 524. Twory na -y(i)ra. Mamy tu tylko wyrazy stp. *kostyra*, oraz *siekira*, dzis. *siekiera*, por. § 350.

15. Twory o wykładnikach ze spółgłoską rz.

§ 525. Twory na -arz. Pochodzenie. Najliczniejszy zespół przykładów to rzeczowniki utworzone od rzeczowników na *-a*, np. *aptekarz*, *bajczarz*, *blacharz*, *ceglarz*, *dorożkarz*, *du-darz*, *gazeciarz*, *karciarz*, *karczmarz*, *łyżwiarz*, *naściarz*, *nędzarsz*, *owczarsz*, *plotkarz*, *rzeźbiarz*, *wróżbiarz*, lud. *beczkarz*, *brodziarz*

'brodac', *rybarz* 'rybak', także nazwiska: *Babiarz* Podhale 157, *Kapuściarz* tm. 160, *Krawcularz* tm. 160.

Niewiele mniejsza ilość tworów pochodzi od rzeczowników męskich, np. *druciarz*, *drukarz*, *dziennikarz*, *figlarz*, *garncarz*, *kamieniarz*, *koszykarz*, *kotlarz*, *kramarz*, *młynarz*, *owocarz*, *sklepikarz*, *stolarz*, *węglarz*, lud. *dębiarz* 'garbarz', *drutarz*.

Znacznie rzadsze są przykłady od rzeczowników żeńskich na spółgłoskę, np. *baśniarz*, *gęsiarz*, *gęslarz*, *kościarz*, *pieczeniarcz*, *pieśniarz*, lud. *maściarz* 'aptekarz', *szczeciarz* 'człowiek ze szczecińskiej brody'.

Nieliczne są twory od rzeczowników na -o, np. *mleczarz*, *szklarz*, *wioślarz*, *żniwiarz*, lud. *okniarz* 'szklarz', *Wrzecieniarz* n. Podhale 160. Wyjątkowe są twory od rzeczowników na -e, -ę, np. lud. *jajarz*, *dzieciarz*, *żrebięciarz* 'pasterz żrebiąt'.

Również wyjątkowe są rzeczowniki odprzymiotnikowe, np. *krętarz* 'część kości udowej', częściej w gwarach: *chudziarz*, *pańszczarz* 'robiący na pańskim', *sucharz* 'sucha gałąź'.

Twory odczasownikowe stanowią zaledwie $\frac{1}{6}$ część przykładów odrzeczownikowych. Wśród nich najliczniejsza grupa zawiera tworzywo bezokoliczników na -ać, np. *bajarz*, *łgarz*, *pisarz*, *włodarz*, lud. *siekarz* 'kosiarz'. Rzadsze są twory od czasowników na -i(y)ć, np. *golarz*, *kpiarz*, lud. *grabiarz* 'grabiący siano'. Nieliczne przykłady mają tworzywo wspólne z czasownikami na -ować, np. *pielęgniarz*. Wyjątkowe są rzeczowniki pochodzące od innych typów czasowników, np. *piekarz*.

Pień. Stosunek postaci pnia do tworzywa wyrazu podstawowego jest rozmaity. W znacznym zasobie przykładów pień kończy się na tę samą spółgłoskę, która występuje w wyrazie podstawowym, np. *aplekarz*, *baśniarz*. Częstsze są jednak twory, których pień kończy się na spółgłoskę miękką lub stwardniałą wobec spółgłoski twardej tworzywa, przyczem zauważyć się dają następujące tendencje:

1. W wyrazie podstawowym spółgłoski wargowe twarde:
a) w tworzywie *m* — w pniu *m* lub *m̃*, np. *karczmarz*, *kramarz*, ale *ramiarz*, *reklamiarz*; b) w tworzywie *p*, *b*, *w* — w pniu prawie zawsze *p̃*, *b̃*, *w̃*, np. *krupiarz*, *lampiarz*, *małpiarz*, *wyspiarz*; *babiarz*, *farbiarz*, *rzeźbiarz*, *torbiarz*, *wieszczbiarz*, *wióźbiarz*, ale *herbarz*, lud. *grubiarz*, ale też *gróbarz*, *rybarz*; *kawiarz*, *krowiarz*, *kuropatwiarz*, *lichwiarz*, *łyżwiarz*, *piwiarz*, *żniwiarz*.

2. W tworzywie spółgłoski zębowe twarde — w pniu wy-

rażna tendencja do spółgłosek miękkich lub stwardniałych, ale z licznymi wyjątkami: a) w tworzywie *s*, *z* — w pniu *s*, *z* lub *ś*, *ź*, np. *bursarz*, *kosarz* i *kosiarz*, *kietbasiarz*, *pisarz*, *psiarz*; *koziarz*; b) w tworzywie *t*, *d* — w pniu niemal stale *ć*, natomiast *d* i *dź*, np. *anegdociarz*, *łtociarz* 'pies do polowania na ptaki błotne', *chałaciarz*, *druciarz*, *efekciarz*, *gazeciarz*, *geszefciarz*, *gonciarz*, też *gontarz*, *kapociarz*, *kwieciarz*, *karciaz*, ale *krętarz*, *kwestarz*, *łaciarz*, *poczciarz*, *robociarz*, *sekciaz*, ale *sekretarz*, *szmaciaz*, *tandeciaz*, *waciaz*, lud. *koryciaz*, *krościaz*, *piechociarz*; *arendarz*, *budarz* 'budnik', *dryndziarz*, *dudarz*, *gawędziarz*, *gieldziarz*, *gospodarz*, *marudziarz*, *włodarz*, lud. *bodarz*, *brodziarz*, *chudziarz*, *dziadacz* 'nędzacz', *ogrodziarz* 'dzierzawca ogrodu', *wodziarz* 'nosiwoda'; c) w tworzywie *ł*, *n* — w pniu zawsze *l*, *ń*, np. *ceglarz*, *kotlarz*, *koźlarz*, *maślarz*, *miotlarz*, *mydlarz*, *oślarz*, *pchlarz*, *pigularz*, *pszczelarz*, *smolarz*, *szklarz*, *wioślarz*, lud. *perlarz* 'narzędzie do robienia perłówki', *pieklarz* 'piekielnik', *żyłarz* 'powroźnik'; *bawetnierz*, *bieliźniarz*, *gałganiarz*, *kajdaniarz*, *kataryniarz*, *kubaniarz*, *liniarcz* 'ten, co robi liny', *pielęgniarcz*, *winiarz*, tylko *młynarz*, lud. *baraniarz*, *łtoniarcz*, *okniarz* 'szklarz'.

3. W wyrazie podstawowym spółgłoski tylnojęzykowe: a) w tworzywie *k* — w pniach *k* lub *cz* z przewagą *k*, np. *aptekarz*, *barkarz* 'przewoźnik', *ćwiekarz* 'rodzaj gwoździ', *belkarz*, *bibliotekarz*, *dachówkarz*, *dorożkarz*, *drukarz*, *fajkarz* 'ten, co robi fajki', *guzikarz*, *koszykarz*, *lekarz*, *łazienkarz*, *łódkarz*, *młockarz*, *pamiętnikarz*, *paskarz*, *perukarz*, *piekarz*, *piernikarz*, *piosenkarz*, *plotkarz*, *puszkarz*, *sklepikarz* i *sklepiczacz*, *słownikarz*, *szczotkarz*, *szynkarz*, *taczkarz*, *tokarz*, lud. *beczkarz* 'robiący beczki', *siekarz* 'kosarz'; natomiast *bajczarz* (może raczej w związku z *bajczyć*), *cholewczarz* i *cholewkarz* 'ten, co robi cholewki', *dziewczarz* i *dziewkarz*, *fajczarz* 'palacz' (może raczej od *fajczyć*) i *fajkarz* 'ten, co robi fajki', *flaczarz* i *flakarz*, *jajczarz* 'handlujący jajami', *klepczacz* i *klepkarz* 'ten, co robi klepki', *łyżczarz* 'ten, co robi łyżki', *mączarz*, *mleczarz*, *śmietanaczarz* 'ten, co handluje śmietanką', *tabaczarz*, *tasiemczarz* i *tasiemkarz*, *wędczacz* i *wędkarz*; z przykładów tych wynika, że nawet te twory, których pień kończy się na *cz* mają częściowo swe oboczники z pniem na *k*; b) w tworzywie *g*, *ch* — w pniu stale *g*, *ch*, np. *księgarz*; *blacharz*, *strzecharz*, lud. *sucharz*.

Znaczenie. Ze względu na podstawę znaczeniową rozróżniamy kilka grup. Najliczniejszą stanowią rzeczowniki czynnikowe: a) od działania, np. *łgarz, pisarz*; b) od wytworu, np. *cholewkarz, piernikarz, studniarz*; c) od narzędzia, np. *kosarz, wędkarz*; d) od materiału, np. *druciarz*; e) od miejsca, np. *karczmarz, młynarz, pocztarz*; f) od osób lub rzeczy, do których stwierdza się skłonność, np. *babiarz, dziewczarz, herbaciarz*. Ponieważ w większości tych rzeczowników pień wskazuje na działanie pośrednio przez wyznaczenie wytworu, narzędzia i t. p., przeto same działania muszą być dokładnie znane i typowe. Stąd rzeczowniki te w bezwzględnej większości nie mają odcienia karykaturalności, właściwego wielu rzeczownikom na *-acz*. Twory odczasownikowe, pochodzące tylko od czasowników niedokonanych, zawierają w treści pojęcie czynności typowej. Rzeczowników od czasowników dokonanych typu *przepisarz* nie spotykamy w mowie ludowej, ani nawet wśród nowotworów indywidualnych.

Nieliczną grupę stanowią rzeczowniki ustrojowe, np. *brodarz, chałaciarz*, i ośrodkowe, np. *bursarz*.

Produktywność. Rzeczowniki te są dziś mało produktywne, parę tylko nowotworów spotykamy u Żeromskiego: sala czytelniana, pełna kaszlu siedzących *bibularzów* 'czytelników' DG I 142, *magdaleniarzem*, nawracaczem upadłych kokot tm. II 193. Brak natomiast tego typu nowotworów u Berenta, Staffa, Tuwima, a nawet u Żegadłowicza.

§ 526. Twory na -erz. Należy tu kilka rzeczowników: *pasterz, pęcherz* i stp. *męcherz*. W stp. miały one wykładnik *-yrz*, który uległ zmianie fonetycznej na *-erz*, p. § 350.

§ 527. Twory na -ierz. Pochodzenie. Wykładnik ten występuje w stp. w rzeczownikach *dziewierz* 'brat męża', *kędzierze*, dzis. *więcierz*, nadto w bardzo wielu przyswojeniach, którym odpowiadają obce na *-er*, np. *rycerz, żołnierz*. Rozpowszechniony w tym typie wyrazów w stp., dostawał się do wielu tworzyw rodzimych, przeważnie odczasownikowych, np. stp. *bluźnierz, obłągierz, szyderz, walczerz* 'wojownik', także lud. *maślerz* 'maślak', *smalerz* 'smarkacz', por. *smalić* SW, *szydzierz* 'oszust', *wojerz* 'wojak', *Łupierz* n. Podhale IX 160.

Znaczenie. Niemal wszystkie rzeczowniki przyswojone i wzorowane na nich rodzime są nazwami czynnikowymi.

§ 528. Twory na -orz. Należą tu nieliczne rzeczowniki: *piskorz, tchórz, węgorz*.

16. Twory o wykładnikach ze spółgłoską j.

§ 529. Twory na -j; -ja; -je. Niewątpliwy wykładnik -j występuje tylko w stp. imionach w połączeniu z pierwszym członem imion złożonych, np. *Bole-j*, *Boże-j* Tasz. 51. W wyrazach tych -j- następuje po samogłoskach. Co do -j- jako części wykładników -j, -ja, -je w połączeniu z pniami na spółgłoskę i co do odpowiednich zmian fonetycznych p. § 368.

Ponadto na -j, -ja, -je są zakończone liczne twory odczasownikowe, zwłaszcza złożone, np. *hreczkosiej*, *kołodziej*, lud. *grzej* 'stok góry wystawiony na promienie słońca', *posieje*, -ów 'wysiewki od krup', stp. *lej* 'pijak', *bartodziej*, *gaciodziej*; *kaznodzieja*, *nadzieja*; *staje*. Wyrazy te należy uznać jednak za twory z wykładnikiem nierozwiniętym, pochodne od czasowników o dawnej postaci *dziejać*, *lejać*, *siejać*, *stajać*, por. § 345 i 386.

§ 530. Twory na -aj. Pochodzenie. Wykładnik -aj występuje w dość licznych przykładach, zawierających tworzywo:

1. Rzeczowników: a) męskich, np. *kudtaj* 'żyd', *mazgaj* (por. *mazgoń*, *mazgai*); b) żeńskich, np. lud. *dudaj* 'dudarz', *Duraj* n. Wkp. XIII 202; c) nijakich, np. *mleczaj* bot. (też lud. 'człowiek mający zajady').

2. Czasowników: na -ać, np. lud. *mrugaj* 'oko w zagadce', *niedoruchaj* lub *nieruchaj* 'człowiek ślamazarny', *poganiaje* 'r. sieci rybackich', *popychaj* 'popychadło', *ruszaj* 'złodziej wścibski', *sapaj* 'ten, co sapie', *składaj* 'skład', *tupaj* 'noga w zagadce', *wytrzeszczaj* 'ser mocno spłaszczony', stp. *przedaj*, *kraczaj* lub *kroczej* 'krok', także imiona stp. *Goraj*, *Oraj*, *Ostaj*, *Potaczaj* Koz. SO V 245. Mniej liczne są twory od innych typów czasowników, np. *nieurodzaj*, *rodzaj*, *urodzaj*; lud. *ogrodzaj* 'ogrodzenie'; *obyczaj*, *zwyczaj*.

Pień. Niektóre z tych rzeczowników mają pień na spółgłoskę stwardniałą, chociaż w wyrazie podstawowym jest twarda, np. *zwyczaj* od *zwyknąć*.

Znaczenie. W większości są to rzeczowniki czynnikowe, np. *czekaj*, mniej liczne wytwórcze, np. *ogrodzaj*, rzadkie narzędne, np. *poganiaje*.

§ 531. Twory na -aja. Należą tu nieliczne wyrazy, np. stp. *ścieżaja* 'zawiasa', *duczaja* 'trąbka myśliwska w kształcie rogu', też lud. 'zagłębienie w ziemi na objętość kosza (ducy)'.
 1

Ponadto należy tu nowe: *stopaja* 'otwór do postawienia stopy, np. w lodowcu' (weszli znowu w *stopaje* Żer. UP 43).

§ 532. **Twory na -taj.** Wykładnik ten spotykamy tylko w wyrazie *rataj* z pniem *-ra*.

§ 533. **Twory na -ej.** Wykładnik *-ej* występuje w nielicznych przykładach w połączeniu z rozmaitemi rodzajami tworzywa, np. *kościiej* 'kościotrup' Sienk., lud. *człotziej* 'deska u kołowrotka przyciskana nogą', *rzepiej* 'świerzop', *siemiej* 'siemień', prawdopodobnie odmianka fonetyczna rzeczownika *siemień*, podobnie *smolej* 'fłaszka z wódką', *straciej* SWil. 'utrącajusz', stp. *kurdziej* 'kurdziel', *posadziej* lub *posadziej* 'ptak chowany na przynętę', także imiona stp. *Dziedziej*, *Młodziej*, *Sulej* Tasz. 51.

§ 534. **Twory na -eja; -oja; -uj; -uja.** Przykłady są tu nieliczne, np. stp. *kurzeja* 'kapłon', *wierzeja* 'brama'; *dziewoja*; stp. *szczęsuja* 'łuska'; stp. imiona *Blizuj*, *Dobruj*, *Sułuja* Tasz. 51, *Daluj*, *Raduj* Koz. SO VIII 362.

17. Twory o wykładnikach ze spółgłoską *k*.

§ 535. **Twory na -k; -ka; -ko.** Wykładniki te występują w niewielkiej ilości wyrazów.

Wykładnik *-k* mamy niewątpliwie w rzeczownikach *znak*, stp. *bik* 'siekiera', oraz *język*, *kamyk*, *płomyk*, *rzemyk*, w których poprzedzające *y* jest kontynuacją dawnego tematowego *u* (Doroszewski). Ponadto Łoś wymienia tu *dźwięk* (stp. *zwęk*, *źwięk*), też *Kurozwęki* m. z pniem występującym w *dzwon*, stp. też *zwon*, *brzęk*, por. stp. *brznieć*, *stęk*, por. r. *stonatb* 'jęczeć', *ryk*, por. stp. *rzuć*, *rzwać* 'ryczeć'. Za wątpliwe uważa Łoś nazwy głośów, np. *bek*, *huk*, *jęk*, *pisk*, *stuk*, *trzask*, *wrzask*.

Wykładnik *-ka* występuje tylko w stp. *bika* 'siekiera'.

Wykładnik *-ko* mamy tylko w rzeczowniku *mleko* z prsł. *mēlg-ko*.

§ 536. **Twory na -(e)k.** Pochodzenie. Największą grupę stanowią twory odrzeczownikowe. Wśród nich najliczniejsze są twory od rzeczowników męskich: a) pierwotnych lub z mało wyrazistymi wykładnikami, np. *chłodek*, *czubek*, *grzybek*, *otówek*, *stryjek*, *ząbek*; b) z wykładnikami wyrazistymi, np. *czerpaczek*, *krakowiaczek*; *dołeczek*, *domeczek*; *pilniczek*, *słowniczek*, lud. *zbójniczek*, stp. *biesiadniczek*.

Bardzo nieliczne twory pochodzą od rzeczowników żeń-

skich i nijakich, np. *boćwinek*, stp. *papuzek* 'człowiek-papuga'; *gronek* 'wspólna szypułka całego grona', *wrzecionek* 'r. mięczaka', *źróbek*, *źródłek* bot., lud. *narączek*, *Jeziorek* n. Wkp. XIII 204, stp. *masłek* 'pieszczoch'.

Mniej liczne są przykłady pochodne od przymiotników, np. *bułanek*, *bogatek* zool., *burek*, *łysek*, *mędrek*, *siwek*, lud. *głę-boczek* 'dół', *gniadek*, *niemek* 'niemowa', *szczerek* 'gleba piaszczysta', *szeroczek* 'szerokie naczynie do mleka', nazwiska: *Bia-łek* Wkp. XIII 201, *Nieradek* tm. 207, *Kulawek* Krak. IV 339, stp. *dobrek* 'człowiek dobry', *skąpek*, *świętek* 'święto'.

Od liczebników pochodzą: *wtorek*, *czwartek*, *piątek*.

Stosunkowo mało liczne są twory pochodne od czasowni-ków, wykazujące związek z bezokolicznikami. Wśród nich naj-liczniejsze pochodzą od czasowników na -i(y)ć, -eć, np. *dorobek*, *milczek*, *podrzutek*, *skoczek*, *skrzypek*, *strzępek*, *uczynek*, *uszczer-bek*, *wysilek*, *zarobek*, *zasilek*, lud. *skrętek* 'oś pługa', stp. *pie-szczek* 'pieszczoch'. Mniej liczne są twory od czasowników na -ać, np. *docinek*, *odkrawek*, *przychówek*, *przypisek*, *upominek*, *zwią-zek*, lud. *skrobek* 'sknera', stp. *włodek* 'włodarz'. Również nie-liczny jest zasób rzeczowników od czasowników na -ć z pniem na spółgłoskę, np. *nagniotek*, *odpadek*, *ogryzek*, *ostrzyżek*, *tłu-czek*, *wniosek*, *wypadek*. Nieliczne twory od czasowników na -c z pniem na samogłoskę przed wykładnikiem -ek mają w pniu przyrostek form teraźniejszych -j-, np. *grajek*, *lejek*, *ryjek*, także lud. *podchlebiajek* 'podchlebca'.

Wśród tworów odimiesłowowych najliczniejsze są po-chodne od imiesłowów na -ty, np. z rdzeniem -bi-: *rozbitek*, -by-: *dobytek*, *zbytek*, -czą-: *początek*, -gią-: lud. *nagiątek*, -ją-: *wyją-tek*, lud. *podjątek*, -kry-: *skrytek*, bot. -pi-: *napitek*, -pró-: *wypró-tek* (lub *wyporek*), -wi-: *zwitek*, -żą-: *użątek*, -ży-: *użytek*.¹ Znacz-nie mniejszy zasób przykładów pochodzi od imiesłowów na -ny, np. *kochanek*, *utrzymanek*, lud. *przybranek* 'łan mniejszy, zboku', *przydanek* 'młodszy družba', *spanek* 'sen'. Twory od imiesłowów na -ony są wyjątkowe, np. stp. *nalezionek*.

Pewien zasób nazw botanicznych pochodzi od dawnych imie-słowów na -ty, np. *gnitek*, *trwałek*, *zagorzatek*, *zaprzatek*, nadto stp. *stałek* 'postój; stałość'.

Znaczna ilość tworów na -ek pochodzi od wyrażen, np.

¹ Twory te wywodzi Łoś GP II 78 od rzeczowników odezasownikowych, a więc *dobytek* od *dobycie* i t. d.

bezkosmek bot., *bezuszek* zool., *bezprzysłówek* Słowacki, stp. *bezżonek*; *dojutrek*, lud. *dożniwek* 'dożynki'; lud. *kuzimek* 'urodzony pod zimę'; *międzymurek* hut.; *nabłonek*, *napiwek*, lud. *nalodek* 'zmarzła kałuża', *nazimek* 'początek wiosny', stp. *nabiodrek* 'część zbroi'; *nadbródek* 'wklęsłość wyżej brody u konia'; *oskórek* 'wierzchnia skórka na drzewie', lud. *opiętek* 'część buta na pięcie'; lud. *odziomek* 'pień'; *poniedziałek*, *postronek*, *potomek*, lud. *poobiadek* 'podwieczorek', stp. *poszyjek* 'uderzenie w szyję'; *podbródek*, *podwieczorek*, lud. *podobadek*, *podsobek* 'lewa strona, po której idzie koń w parze', stp. *podłótek*, *podpanek*, *podśedek*; *przednówek*, *przedsionek*, lud. *przedmieszczek* 'poprzedni mieszkaniec'; *przyłądek*, *przymrozek*, lud. *przystronek* 'skrytka', stp. *przykątek* 'zakamarek'; *śródbłonek* 'nabłonek'; lud. *uziemek* 'dolna część drzewa', stp. *uszyjek* 'szyjowate ujęcie, koniec wawozu'; lud. *zezimek* 'schyłek zimy'; *zarękawek*, *zaścianek*, lud. *zagłówek*.

Ogromna ilość tworów na *-ek* sprawia, że w poczuciu językowym polskim wyrazy zapożyczone z zakończeniem *-k* lub *-ek* są poczuwane jako twory z wykładnikiem *-ek*, np. *gatunek*, niem. *Gattung* i t. p.

Dość liczną grupę stanowią wreszcie rzeczowniki złożone. Wśród nich jest pewien zasób przykładów, których drugi człon wygląda tak, jak odpowiedni wyraz zdrobniały, np. *plewimaczek*, częściej jednak człon drugi pochodzi od rzeczowników żeńskich lub nijakich, np. *wielokropek*, *trzyłatek*, stp. *małowiarek*, lub od czasowników, np. *noworodek*, lud. *darmodajek*. Człon pierwszy może pochodzić od rzeczowników, np. *dębonosek* zool., *zimorodek*, od przymiotników, np. stp. *zrostouszek* zool., od liczebników, np. *dwulatek*, od czasowników, np. *bawidamek*, *gryzipiórek*, stp. *uwodziwołek* 'złodziej bydła', od przysłówków, np. stp. *małowiarek*.

Ponadto w stp. dość liczne były imiona pochodne od imion dwuczłonowych, zawierające jako pień część pierwszego członu, np. *Cieszek*, *Dzirżek*, *Stanek* Tasz. 51.

Pień. a) Końcowa spółgłoska. Stosunek końcowej spółgłoski pnia do odpowiedniej spółgłoski w wyrazie podstawowym da się ująć w kilka zasad:

1. Spółgłoski tylnojęzykowe wyrazu podstawowego mają w rzeczownikach na *-ek* odpowiedniki *cz*, *ż*, *sz*, np. *boczek*, *rozek*, *proszek*.

2. Inne spółgłoski twarde, nadto stwardniałe: *c, cz* i miękka *j* pozostają w rzeczownikach bez zmiany, np. *chłopek, chlebek, domek, kotek, miodek, piesek, wózek, Wacek, skoczek, stp. słojek*.

3. Inne spółgłoski miękkie i stwardniałe mają w rzeczownikach pochodnych oboczники twarde, np. *dorobek* od *dorobić*, *podrzutek* od *podrzucić*, *żołądek* od *żołądz*, *ogryzek* od *ogryźć*, *zasilek* od *zasilić*, *uczynek* od *uczynić*, ale *młócek* od *młócić*, stp. *pieszczek* od *pieścić*.

b) Ruchome *e* występujące w wyrazie podstawowym, np. *pies, mech, kiel, węzeł*, pozostaje także w rzeczownikach pochodnych, np. *piesek, meszek, kielek, węzełek*, natomiast w najdawniejszej stp. zgodnie z zasadami rozwoju jerów rzeczowniki podstawowe odpowiedniego *e* nie miały, np. *psek, samczek, Łoktek*.

Literatura. Co do postaci pni na spółgłoskę pierwotnie tylnojęzykową: W. Doroszewski PF XIII 8. — J. Łoś GP II 74. — M. Trubeckoj BSL XXIV 130.

Znaczenie. Twory odrzeczownikowe są przeważnie zdrobniałe, np. *baranek, kotek*. Twory odprzymiotnikowe są rzeczownikami charakterystycznymi, np. *mędrek, siwek*. Wśród tworów odczasownikowych są rzeczowniki czynnikowe, np. *milczek, skoczek*, odbiornikowe, np. *podrzutek, uczynek, utrzymanek*, wytwórcze, np. *dorobek, przypisek*, rzadkie przejawowe, np. *wysitek*. Bardzo zróżnicowane znaczenie mają rzeczowniki odwyrażeniowe; są tu rzeczowniki ustrojowe, np. *bezuszek*, największy zasób oznacza przedmioty według ich położenia przestrzennego lub czasu, np. *napiętek, przednówek*. Wśród tworów złożonych wyróżnia się szczególnie grupa rzeczowników czynnikowych, np. *bawidamek, rzezimieszek*.

Produktywność. Poza ogromną łatwością tworzenia rzeczowników zdrobniałych twory na *-ek* mimo wielkiej liczby przykładów są mało produktywne. Z ciekawszych tworów spotykamy tylko u Żeromskiego *posepek* od *posepny* SOS 40 i u Staffa *jęczek* w znaczeniu 'ten, który jęczy': o zmierzchu ciągną w dal pochody płaczek i żałobnych *jęczków* ŁŁ 168.

§ 537. Twory z wykładnikami rozszerzonymi -tek; -ątek; -aszek; -iszek; -uszek; -yszek; -unek. Pochodzenie. a) Wykładnik *-tek* występuje w rzeczownikach od czasowników z rdzeniami *-da-* i *-sta-*, a więc takich, które nie mają imiesłowu na *-ty*. Można tu przypuścić albo bezpośredni wpływ

rzeczowników od imiesłówów na *-ty*, a więc *dodatek* jak *dobytek*, albo też wpływ pośredni. Mianowicie na tle stosunku końcowych spółgłosek pnia do odpowiedniej spółgłoski wyrazu podstawowego: *t* i *ć* twory odimiesłowowe mogły być zczasem pojmowane jako pochodne od form bezokolicznika, przyczem przyrostkowemu *ć* odpowiadałaby w rzeczowniku na *-ek* spółgłoska *t*, a więc *dobytek* od *dobyć*, a zgodnie z tem *datek*, *stać* od *dać*, *stać*.

b) Wykładnik *-ątek* prawdopodobnie został wyosobniony w rzeczownikach takich, jak: *wyjątek*, lud. *podjątek*, *uwziętek*, *zawziętek*, stp. *odjątek*, *przenajątek*, *użątek*, a występuje w rzeczownikach *kipiątek*, *majątek*, *wrzątek*. Twory te mogły być pojmowane także jako pochodne od imiesłówów na *-ący*, a więc *kipiący*, *wrzący*.

c) Wykładnik *-aszek* występuje w stp. *chłopaszek*, *cyca-szek*, *wieprzaszek*, może na wzór *ptaszek*, nadto u Żeromskiego nowotwór *draniaszek* od *drań* NJ 37.

d) Wykładnik *-iszek* występuje w rzeczowniku *braciszek*.

e) Wykładnik *-uszek* mamy w rzeczownikach *garnuszek*, *kwiatuszek*.

f) Wykładnik *-yszek*, np. lud. *Dzbanyszek* Wkp. XIII 202, stp. *kamyszek*, *młotyszek*.

g) Wykładnik *-unek*, odpowiadający niemieckiemu *-ung* w rzeczownikach *gatunek*, *szacunek* i t. p. spotykamy w związku z tworzywem rodzimem, np. *opatrunek*, *pocałunek*, lud. *oblewunek* 'oblanie, uczczenie układów', *pomyślunek* (u Reymonta), *starunek*, stp. *kosztunek*. Twory te są przeważnie rzeczownikami przejawowymi, a więc *oblewunek* 'czynność oblewania, uczczenia'.

Poza tem spotykamy się z wykładnikiem *-anek* w nowotworze *lasanek* zdrobnienie od *lasek* u Żeromskiego: co tam jest za chudym *lasankiem* Przed. 185, wydmuch żółtego piasku żółki pod sosnowym *lasankiem* UŻ 24.

§ 538. Twory na *-ka*. Pochodzenie. Najliczniejszą grupę stanowią twory odrzeczownikowe. Wśród nich wyróżnić można przedewszystkiem twory pochodne od rzeczowników męskich: a) pierwotnych lub z mało wyrazistymi wykładnikami, np. *chłopka*, *kotka*, *wnuczka*; b) z wykładnikami wyrazistymi, np. *działaczka*, *biedaczka*, *krakowianka*, *figlarka*, *kusicielka*, *czytelniczka*, *kierownicza*, *opiekunka*, też od zapożyczonych, np.

delegatka, emigrantka, kasjerka, szermierka, aktorka, nowicjusza, fanatyczka, poetka, artystka.

Znaczny zasób tworów pochodzi od rzeczowników żeńskich na -a: a) pierwotnych lub z mało wyrazistymi wykładnikami, np. *kózka, krówka, nóżka*; b) z wykładnikami wyrazistymi, np. *solniczka, nowinka, laseczka, wiosenka, łazienka, biedotka, dziewuszka, damulka*, także od zapożyczonych, np. *stacyjka*.

Mniejsza ilość przykładów pochodzi od rzeczowników żeńskich na spółgłoskę, np. *dratewka, kądziółka, kieszonka, cerkiewka, miłostka*.

Dość liczne rzeczowniki na -ka są utworzone od przymiotników, np. *dziczka, blaszanka, mężatka, majówka*.

Pewien zasób tworów pochodzi od liczebników, np. *dwójka, piątka, dwunastka, czterdziestka*.

Bardzo liczne są rzeczowniki od czasowników na -ać i -i(y)ć, np. *drzemka, orka, dawka, sznurówka; omyłka, wróżka*; mniej liczne od czasowników z pniem na spółgłoskę, np. *kładka, sieczka*.

Dość liczne twory pochodzą od imiesłów lub przymiotników odimiesłowowych: a) na -ący, np. *bolączka, śpiączka*; b) na -ły, np. *ulegatka*, c) na -ty, -ny, -ony, np. *bitka, skrytka, grzanka, pisanka, branka, wygnanka, plecionka, sadzonka*.

Stosunkowo nieliczne są rzeczowniki złożone. Niektóre z nich mają człon drugi równy odpowiedniemu wyrazowi zdrobniałemu, np. *kwiatogłówek* bot., inne zawierają drugi człon, pochodny od rzeczowników męskich, np. lud. *białogrzbiec* 'krowa z białym grzbietem'. Pierwszy człon pochodzi od rzeczowników, np. *kwiatogłówek*, od przymiotników, np. *białonóżka*, lub od czasowników, np. *łamiągłówek*.

Pień. a) Końcowa spółgłoska. Stosunek końcowej spółgłoski pnia do odpowiedniej spółgłoski w wyrazie podstawowym przedstawia się następująco:

1. Spółgłoski *k, g, ch* wyrazu podstawowego mają w wyrazach pochodnych oboczniaki *cz, ż, sz*, np. *wnuczka, nóżka, muszka*.

2. Inne spółgłoski twarde, poza wynikami upodobnienia pod względem dźwięczności, pozostają bez zmiany w wyrazach pochodnych, np. *chłopka, rybka, kotka, sąsiadka*; tak samo spółgłoska *j*, np. *lilijka*.

3. Spółgłoskom miękkim wyrazów podstawowych odpowiadają w pochodnych spółgłoski twarde lub stwardniałe,

np. *przekupka*, *obróbka*, *poprawka*, *gąska* (ale *ośka*), *gałązka*, *nitka*, *mlócka*, *czeladka*, *posadzka*, *piosenka*.

4. Spółgłoski stwardniałe *sz*, *cz* pozostają bez zmiany, np. *myszka*, *działaczka*.

5. Spółgłoski stwardniałe *rz*, *l* mają w wyrazach pochodnych oboczники *r*, *ł*, np. *drukarka*, *omyłka*, ale *kolka*.

b) Ruchome *e* pojawia się w rzeczownikach pochodnych, np. *lampeczka*, *wojenka*, *studzienka*, *listewka*.

c) Samogłosce *e*, występującej w wyrazie podstawowym przed *l*, *ń* odpowiada w wyrazie pochodnym *o* przed *ł*, *n*, np. *kądziołka*, *kieszonka*.

d) W rzeczownikach, które pochodzą od zapożyczonych na -*ja*, występuje przed *j* samogłoska *i*(*y*), np. *galeryjka*, *linijka*.

Znaczenie. Twory od rzeczowników męskich są przeważnie nazwami istot żeńskich, np. *sąsiadka*, *gołąbka*. W gwarach śląskich wykładnik -*ka* tworzy nazwiska mężatek, np. *Kubaloczka* od *Kubalok*, *Borutka* od *Boruta* Nitsch MPKJ IV 187. Twory od rzeczowników żeńskich są w bezwzględnej przewadze rzeczownikami zdrobniałymi. Twory odprzymiotnikowe należą do rzeczowników charakterystycznych, np. *mlódka*, *pustka*, *śtomianka*. Wśród rzeczowników odczasownikowych wyróżniamy rzeczowniki czynnikowe (stosunkowo nieliczne), np. *przekupka*, *wrózka*, wytwórcze, np. *dawka*, *kładka*, narzędne, np. *kołyska*, *podwiązka*, i dość liczne przejawowe, np. *drzemka*, *przechadzka*, *przeprowadzka*, *mlócka*.

Wśród tworów pochodnych od imiesłówów biernych wyróżnia się liczna grupa rzeczowników odbiornikowych, np. *malowanka*, *wiązanka*, *plecionka*.

Produktywność. Twory te poza zdrobnieniami są dziś stosunkowo mało produktywne w języku artystycznym. Odosobnione przykłady spotykamy u Żeromskiego, np. rozkaz trzymał ich w *pętaczce* na miejscu Pop. III 7, u Staffa: każdy liść szepce o *całowankach* w twojej izdebce UG 32, i u Tuwima, np. panny leśne, nocne *miłowanki* CzNB 141.

§ 539. Twory z wykładnikami rozszerzonemi -aczka; -ajka; -anka; -arka; -aszka; -awka; -eńka; -lczka; -ówka; -ułka; -uszka. a) Wykładnik -*aczka* spotykamy w tworach jużto odprzymiotnikowych, np. *białaczka*, *żółtaczka*, jużto odczasownikowych, np. *padaczka*, *uganiaczka*.

b) Wykładnik -*ajka*, wyosobniony z takich tworów, jak

np. *niezapominajka*, występuje w rzeczownikach odczasownikowych, np. *tańcowajka* 'zabawa taneczna', oraz w tworach odrzeczownikowych, np. lud. *czubajka* 'kura czubata', *kułajka* 'pigułka'.

c) Wykładnik *-anka*, częsty zwłaszcza dawniej w nazwiskach córek od nazw ojcowskich na *-a*, np. *Sapieżanka*, w pewnych gwarach śląskich także nazwiska mężatek, np. *Banianka* od *Bania* MPKJ IV 189, ponadto: *bratanka*, *stryjanka*, *koleżanka*; wyjątkowe są twory od czasowników, np. *lepianka*, i od przymiotników, np. *bystrzanka* zool., *równianka*.

d) Wykładnik *-aszka* spotykamy tylko w rzeczowniku *igraszka*.

e) Wykładnik *-arka* występuje w dość licznych tworach odrzeczownikowych, np. nazwy odzawodowe: *ochroniarka*, *stanczarka*, lub techniczne: *czopiarka*, *oliwiarka*, *zębiarka*; liczne są też twory odczasownikowe, np. nazwy techniczne: *dziergarka*, *nawijarka*, *pogłębiarka*.

Należą tu też twory odprzymiotnikowe: *blotniarka* 'prasa cukrownicza', *modniarka*, o ile nie są to rzeczowniki z wykładnikiem już rozszerzonym *-niarka* i z tworzywem rzeczownikowym.

f) Wykładnik *-awka* występuje w tworach tylko odczasownikowych, np. *dmuchawka*, *pukawka*, lud. *gawka* 'harmonijka ustna', *smykawka* 'młoda trawka'.

g) Wykładnik *-eńka* spotykamy w tworach odrzeczownikowych, np. *babuleńka*, lud. *lipeńka*.

h) Wykładnik *-iczka* występuje w tworach odrzeczownikowych, np. *księżniczka*, *twarzyczka*, lud. *roliczka*, i odprzymiotnikowych, np. *ładniczka*, *smagliczka*, *twardziczka*.

i) Wykładnik *-ówka* łączy się najczęściej z tworzywem rzeczowników, np. *żydówka*, *wiosnowka* bot., *oknówka* 'jaskółka'. Rzadsze są twory odprzymiotnikowe, np. *szarówka*, *średniówka*, *żytniówka*, i odliczebnikowe, np. *stówka*, *dwudziestówka*. Wyjątkowe są twory odczasownikowe, np. *kryjówka*, *spojówka*.

j) Wykładnik *-ułka* mamy w rzeczownikach: *deszczułka*, *rzeczułka*.

k) Wykładnik *-uszka* występuje w rzeczownikach *kaczuszka*, *kołatuszka*.

§ 540. Twory na -ko. Pochodzenie. Wykładnik *-ko* łączy się zasadniczo z tworzywem rzeczownikowym.

Stosunkowo nieliczne są przykłady od rzeczowników mę-

skich, np. *mieczko bot., paździoro, stryjko*, lud. *dziadko, gnojko* 'gnojek'; *tatko; księżulko, dziadulko, tatulko*.

Wyjątkowe są przykłady od rzeczowników żeńskich, np. lud. *perzynko* 'pierzynka'.

Największy i zasadniczo panujący w języku polskim jest typ od rzeczowników nijakich na -o, np. *bagienko, denko, drzewko, gniazdko, kółko, sitko, uszko, zdiebełko, żelazko*, lud. *żarenko*, stp. *tarłko*.

Wyróżnia się znaczna grupa tworów pochodnych od rzeczowników nijakich z przyrostkiem -dło, np. *brząkadółko, gardółko, siodełko, źródółko, żądółko*, lud. *cecidko, pisadółko, zwijátko*, stp. *pieścidłko, wędzidłko*.

Drugą równie liczną grupę stanowią rzeczowniki z tworzywem rzeczowników na -ko, np. *ciatęczo, cielatęczo, dłotęczo, dzieciatęczo*, lud. *drzewiatęczo, jezioreczko, żyteczko*, stp. *ścięgnectko*.

Znaczna grupa przykładów ma tworzywo rzeczowników nijakich na -e, np. *liczko, łóżko, podwórko, stonko*, lud. *podniebko, zagumienko, zapółko*.

Wyodrębnia się tu grupa przykładów z tworzywem rzeczowników nijakich na -nie, np. *ćwiczonko, kazańko, mieszkanko, nasionko, polowańko* (Syrok., Krasz.), *posłanko, pytańko, schowancko, sklepionko, sprawozdańko, śniadanko, ubranko, zadańko, zdańko, żadańko*, lud. *stajanko, owrzodzeńko*.

Twory od rzeczowników nijakich na -ę stanowią dwie grupy:

a) z tworzywem rzeczowników na -ę, -ęcja, np. *bydlątko, cielątko, djablątko, dzieciątko, dziewczątko, jagniątko, książątko, sarniątko, sowiątko, zwierzątko, źrebiątko*;

b) z tworzywem rzeczowników na -ę, -enia, np. *brzemionko, ramionko, strzemionko*.

Osobną grupę stanowią stp. imiona osobowe na -ko z pniami zawierającymi pierwszy człon imion złożonych, np. *Chwałko* (*chwali-*), *Gniewko* (*gniewo-*) Tasz. 52.

Kilka rzeczowników ma tworzywo czasownikowe, np. lud. *popsujko* 'krawiec wiejski', *psujko*, przyczem oba te przykłady mogą być pojmowane jako zawierające tworzywo rzeczowników *popsuj, psuj*, lud. *potyrajko*, stp. *nalewajko*, nadto *tacko* 'wałek do maglowania, tacania białizny', *toczko* 'magłownica', *wygładko* 'mały otwór w ścianie przy drzwiach'. Wyodrębnia się tutaj kilka rzeczowników, mających tworzywo imiesłowów biernych, np. *zawiniątko*.

Z rzeczowników z tworzywem przymiotnikowym mamy tylko dwa przykłady: *białko*, *żółtko*.

Pień. a) Końcowa spółgłoska. Stosunek końcowej spółgłoski pnia do odpowiedniej spółgłoski w wyrazie podstawowym da się tu ująć w wyraźne zasady: 1) jeśli w wyrazie podstawowym jest spółgłoska *k*, *ch*, to pień wyrazów pochodnych kończy się na *cz*, *sz*, np. *oczko* od *oko*, *uszek* od *ucho*; 2) poza tem naogół pień kończy się na tę samą spółgłoskę, która występuje w wyrazie podstawowym, z ewentualnymi różnicami co do dźwięczności, np. *pasemko*, *drzewko*, *blatko*, *gniazdko*, *ptusko*, *białko*, *gronko*, *wiaderko*, *jajko*; zaznacza się jednak wyraźna tendencja do zakończenia pnia na *n* wobec *ń* w wyrazie podstawowym, np. *słonko* od *słońce*, *mieszkanko*, por. też niżej.

b) Ruchome *e*. Jeśli tworzywo w wyrazie podstawowym kończy się na grupę spółgłosek, wówczas w pniu rzeczownika na *-ko* występują te spółgłoski rozdzielone ruchomem *-e-*. Dotyczy to w szczególności przykładów z tworzywem rzeczowników na *-ko*, np. *czóteczko*, *gniazdeczko*, na *-mo*, np. *pasemko*, *pisemko*, na *-stwo*, np. *państewko*, na *-no*, np. *bagienko*, *czótenko*, na *-ro*, np. *jąderko*, na *-to*, *-dło*, np. *masełko*, *gardetko*, *prześcieradło*. Brak ruchomego *-e-* zdarza się czasem w języku wspólnym, np. *pasmko*, *ziarnko*, w wymowie nawet *ziarko*, stale *jabłko*, w wyrazach, podanych w SW jako rzadkie, np. *czołtko*, *jądrko*, *pismko*, *rzemiesłtko*, w mowie ludowej, np. *czótko* 'czótenko', *swiatko* 'światelko', *zdziebtko*, nawet *zdziebko*, natomiast *jabełtko*, w stp. *jaśłtko*, *tarłtko*, zwłaszcza w zakresie tworzyw rzeczowników na *-dło*, np. z rzadkich *odciągadko*, *zwiądadko*, lud. *cedzidko*, *cedziłtko*, *grzebałtko* 'grzebadełtko', *motowidko*, *obracadko*, *odziewadko*, *przejrzadko*, *świecidko*, *tarko*, *zwiądatko*, stp. *pieścidiłtko*, *przykrawadłtko*, *wędzidiłtko*, *zwierciadłtko*. Czasem trafia się przed *-t-* w mowie ludowej *-o-* zamiast *-e-*, np. *jasotko*, *światotko*, *siodotko*; w przykładach tych przed *eł* i *ot* występuje spółgłoska twarda. Innego rodzaju jest przykład wsp. *gardziotko*, z *o* po spółgłosce miękkiej, a polegający prawdopodobnie na kontaminacji (p. § 378) rzeczownika *gardetko* z rzeczownikiem *gardziel*.

W wymienionych tworach, zawierających w pniu *e* ruchome, pień ma ostatecznie postać dopełniacza l. mn. odpowiednich rzeczowników nijakich, a więc *bagienko* — *bagien*, *gniazdeczko* — *gniazdek*, *jąderko* — *jąder*, *beretko* — *beret*, *kropidetko* — *kro-*

pidet, *pasemko* — *pasem* i t. d. Stąd zapewne także i rzeczowniki z tworzywem rzeczowników na *-ę* mają pień w postaci tematu dopełniacza l. mn. odpowiedniego rzeczownika podstawowego, a więc *charciątko* — *charciąt*, *plemionko* — *plemion*. Za wzorem ostatniego typu także przykłady z tworzywem rzeczowników na *-enie* mają wygłos pnia na *-on-*, np. *ćwiczonko*, *marzonko*, *nadzionko*, *nasionko*, *przepierzonko*, *sklepionko*, *więzionko*, rzadziej na *-eń-*, np. *marzeńko*, *postrzeżeńko*.

Znaczenie. Bezwzględna większość tworów na *-ko* to rzeczowniki zdrobniałe, zwykle z silnym nastrojem pieśczołliwości. Niektóre z nich znaczenie zdrobniałości straciły, np. *jabłko*. Rzeczowniki odprzymiotnikowe są ze względu na podstawę znaczeniową charakterystyczne, wśród tworów odczasownikowych mamy przykłady rzeczowników czynnikowych, np. *popసుjko*, odbiornikowych, np. *zawiniątko* i narzędnych, np. *wyglądko*.

§ 541. Twory z wykładnikami rozszerzonemi *-ączko*, *-ątko* i t. p.

Pochodzenie. a) Wykładnik *-ączko* występuje w kilku rzeczownikach z tworzywem rzeczowników na *-ę*, *-enia*, np. *ramiączko*, *strzemiączko*, lud. *wymiączko*, stp. *siemiączko*, nadto *stajączko* w związku z *stajonko* od *stajenie*. Twory te powstały prawdopodobnie z pojmowania rzeczowników typu *ramionko*, jako *ramiąko*, od których zgodnie z stosunkiem *oko* — *oczko* powstały pary *ramionko* — *ramiączko*, *strzemionko* — *strzemiączko* i t. p.

b) Wykładnik *-ątko* powstał wskutek absorbcji w rzeczownikach na *-ko* z tworzywem rzeczowników na *-ę*, *-ęcia*, a więc *zwierząt-k*o → *zwierz-ątko*. Występuje w połączeniu z tworzywem:

1. Rzeczowników: męskich, np. *kawałátko*, *kożuszątko*, *mechesiątko*, lud. *papierczątko*, *zuchelątko*, *sędziątko*, żeńskich, np. *dziewczyniątko*, *wierzbiątko*, lud. *chałupczątko*, *dziewuszątko*, *szmaciątko*, *piersiątko*, oraz nijakich, np. lud. *zdzieblątko*.

2. Przymiotników, np. *biedniątko*, *glupiątko*, *ślepiątko*, lud. *chudzątko*, stp. *nędzniątko*.

3. Czasowników, np. *kipiątko* 'kipiątek', *kiśniątko* bot. *żyjątko*.

c) Wykładnik *-eńko* został wyosobniony z rzeczowników na *-ko* z tworzywem rzeczowników na *-enie*, a więc lud. *wysłu-*

żeń-ko → *wystuż-eńko* 'nagroda za pracę'. Występuje on w połączeniu z tworzywem rzeczowników męskich, np. lud. *dzia-deńko*, *muzyczeńko* (także z pniami rzeczowników na -ek, np. *marszałeńko*, *wianeńko*, *zameńko*), *dziaduleńko*, *tatuleńko*, *tatunieńko*, *tatusieńko*, *tateńko*, oraz nijakich na -o, -e, np. lud. *dzieciąteńko*, *jezioreńko*, *słoweńko*, *żyteńko*, *zbożeńko*, *weseleńko*.

Prawdopodobnie wskutek zmian głosowych wykładnik ten w języku ludowym występuje też bardzo często w postaci -ejko, np. *zamejko*, *piwejko*, *liczejko* 'lice'.

d) Wykładnik -eszko występuje tylko w jednym przykładzie lud. *słoneszko* lub *słonieszko*.

e) Wykładnik -etko występuje tylko w przykładach: *poletko*, lud. *mizynietko*.

f) Wykładnik -i(y)czko został wyosobniony z tworów typu lud. *maiczko*, a pojawia się w dość licznych przykładach ludowych, np. *oczyczko*, lud. *siekaniczko* 'siekanie', *śniadaniczko*, *weseliczko*, *zdrowiczko*, *zieliczko*, wyjątkowe u Sienkiewicza *polowiczko* 'polowanie'.

g) Wykładnik -ińko mamy w przykładzie lud. *słowińko*.

h) Wykładnik -itko występuje w przykładzie lud. *wci-bitko* 'wścibski'.

i) Wykładnik -uszek występuje w połączeniu z tworzywem rzeczowników nijakich, np. *jabłuszek*, lud. *drewienuszek*, *dziewczątuszek*, stp. *ciastuszek*; lud. *słonuszek*, *serduszek*.

j) Wykładnik -uśko występuje w lud. *zdziebluśko*.

k) Wykładnik -utko występuje w lud. *zdzieblutko*.

§ 542. Twory na -ak. Pochodzenie. Najliczniejszą grupę stanowią twory od rzeczowników męskich na spółgłoskę, np. *chłopak*, *dębczak*, *druciak* 'gwóźdź', *duchak* 'zakonnik od św. Ducha', *dworak*, *dzióbak*, *krakowiak*, *krzak* (od *kierz*), *oślak*, *parobczak*, *pniać*, *Prusak*, *psiak*, *rodak*, *wiatrak*, *wojak*, *żydiak*, lud. *baciak* 'bacik', *chróstak* 'ropucha', nazwiska, np. *Janiak* Wkp. XIII 204, *Szczepaniak* Podhale 160.

Nieco mniejszy zasób przykładów stanowią twory od rzeczowników żeńskich na -a, np. *biedak*, *broniak* 'gwóźdź do brony', *buziak*, *Kujawiak*, *maliniak*, *rybak*, *skorupiak*, *warszawiak*, *wiśniak*, lud. *cebulak* 'łuska z cebuli', nazwiska *Agaciak* Wkp. XIII 201, *Grudziak* tm. 203, stp. *Sośniak* Koz. SO VIII 349.

Przykładów od rzeczowników żeńskich na spółgłoskę jest niewiele; należą tu z języka wspólnego *miedziak*, *strażak*, nadto lud. *marchwiak* 'sosna nizinna'.

Dość liczną grupę stanowią twory od rzeczowników nijakich, np. *mleczak*, *pismak*, także lud. *żniwiak* 'żniwiarz'; *Podłasiak*, *Polak*.

Sporą grupę, ale o połowę mniej liczną od tworów z pniami rzeczownikowemi, stanowią rzeczowniki odprzymiotnikowe. W pniach tych tworów są reprezentowane różne, ale nie wszystkie typy słowotwórcze przymiotników, np. *bosak*, także lud. *głupak*, *golak*, *mądrak*; *cherlak*, *krwawiak* 'guz', lud. *koszlak*; *okrąglak*, *zdechlak*, *zmarzlak*, częstsze w mowie ludowej, np. *kiślak* 'cherlak', *rychlak* 'r. kartofli', *umarlak*; *śluzowiak*, *Pawłowiak* Wkp. XII 207; *morszczak* 'świnka', *pańszczak* 'duży garnek'; najliczniejszy zasób stanowią rzeczowniki od przymiotników na *-ny*, *-ni*, np. *bliźniak*, *kapuśniak*, *próżniak*, *roczniak*, także lud. *górnjak* 'góral; górnik', *kotniak* 'dziecko wątle', nazwiska *Drobnjak* Galic. VI 121, *Leśniak* tm. 122; stp. im. *Chudak* Koz. SO VIII 349.

Dość liczną stosunkowo grupę tworzą rzeczowniki odliczebnikowe, np. lud. *czterak* 'dziecko raczkujące'; *pierwszak*, *trzeciak*, *czwartak*, *piątak*, w gwarze uczniowskiej *drugak* 'uczeń drugiej klasy', także lud. *pierwak*, *wtórak*; *dwojak*, *trojak*, *czworak*, *sześciorak* 'r. jęczmienia'.

Pień zaimkowy mają wyrazy *swak*, *swojak*.

Piątą grupę ilościowo niewiele mniejszą, niż twory odprzymiotnikowe, stanowią rzeczowniki odczasownikowe. Najliczniejsze są rzeczowniki od czasowników na *-ać*, np. *bijak*, *czerpak*, *deptak*, *pijak*, *pływak*, *rzezak*, *ssak*, *śpiewak*, *świstak*, *wieszak*, *żebrak*; także lud. *babrak* 'brzydko piszący', *czytak* 'elementarz', *piejak* 'kogut', *rwaki* 'kluski', *Ulepiak* n. Podhale IX 160.

O wiele mniejszy zasób rzeczowników ma tworzywo czasowników na *-i(y)ć*, np. *dzierżak*, *straszak*, lud. *kurzak* 'fajczarz'. Wyjątkowe są twory od innych typów czasowników, np. lud. *pleciak* 'plecionka', *strzyżak* 'młody koń', *jedziak*, oraz odimiesłowowe, np. lud. *składaniak*.

Wyjątkowe są twory odprzysłówkowe lub odwyrażeniowe, np. *luzak*, lud. *jacak* 'przezvisko dla chłopców mówiących *jacy* — tylko', *nicipotak*.

Osobną grupę tworzyły w stp. imiona na *-ak* urabiane od

pierwszego członu złożonych imion osobowych, np. *Brodak* (*brodzi-*), *Mysłak* (*myśli-*), *Radak* (*rado-*) Tasz. 53.

Wskutek wielkiej wyrazistości tego wykładnika spotykamy w mowie ludowej twory, w których pojawił się on zamiast obcego *-at* lub *-an*, np. *deputak*, *desperak*, *furyjak*, *waryjak*; *tyrak*.

W języku wspólnym skojarzono z tym typem słowotwórczym także rzeczowniki, w których częśćka *-ak-* nie ma nic wspólnego z przyrostkiem rodzimym *-ak-*, np. *burak* łąc. *borrago*, *rumak* z arabskiego, *panak* 'roślina w rodzaju pasternaku' gr. *πανάκεια*, *formak* 'hutniczy drążek do czyszczenia formy' niem. *Formhacken*, lud. *śtruzak* niem. *Strohsack*, *dybżak* niem. *Diebsack*.

Pień. W wyrazach podstawowych i pochodnych występują zasadniczo bez zmiany spółgłoski miękkie i stwardniałe, np. *dropiak* od stp. *drop*, *Podlasiak*, *buziak*, *trzeciak*, *miedziak*, *wiśniak*, *wojak*, *wieszak*, *strażak*, *Polak*. Spółgłoski twarde wyrazu podstawowego w wyrazie pochodnym już to pozostają bez zmiany, już to mają oboczники miękkie lub stwardniałe, np. *chłopak*, *czerpak*, *dzióbak*, *pismak*, *dziwak*, *śpiewak*, *czwartak*, *deptak*, *biedak*, *bosak*, *ssak*, *luzak*, *wiatrak*, *drugak*, *duchak*, ale *skorupiak*, *warszawiak*, *druciak*, *żydziak*, *psiak*, *oślak*, *maliniak*, *próżniak*, *mleczak*.

Znaczenie. Twory na *-ak* obejmują kilka grup znaczeniowych. Może najwyraźniej w świadomości językowej zarysowują się rzeczowniki odczasownikowe, oznaczające czynniki lub narzędzia często powtarzających się w związku z nimi przejawów, np. *pijak*, *świstak*, *czerpak*. Wskutek tego niema tu prawie zupełnie tworów od czasowników dokonanych z wyjątkiem *uwiązaki* 'uszka u dzierzaka i bijaka'. W przeciwieństwie do rzeczowników na *-acz* bezwzględna ich większość stanowią nazwy narzędzi. Nazwy osobowe wyrażają pojęcie skłonności raczej do działań okolicznościowych, aniżeli zawodowych, np. *pijak*, *zabijak*. Rzeczowników tych jest stosunkowo niewiele i naogół mają one charakter nazw karykaturalnych z nastrojem ujemnym.

Twory odrzeczownikowe wyjątkowo są rzeczownikami czynnikowymi, np. *wiatrak*, *wojak*. Najczęściej są to nazwy ustrojowe, np. *dzióbak*, *kudlak*, upodabniające, np. *garbiak*, częściowe, np. *cepak*, ośrodkowe, np. *agresciak* 'owad żyjący w agrescie', *dworak*, *warszawiak*, wytwórcze, np. *wiśniak*, *byczak*, *druciak*, nazwy odojcowskie, np. *księdzak*, *Jakóbiak*.

W związku z poprzedzającą grupą pozostają rzeczowniki zdrobniałe, np. *dębczak*, *oślak*, *pniak*, łączące się niekiedy z nastrojem ujemnym, np. *wieprzak*, *żydziak*.

Osobną, ale zbliżoną znaczeniowo do tworów odrzeczownikowych grupę stanowią rzeczowniki charakterystyczne, pochodzące od przymiotników, np. *bielak*, *próżniak*, *pierwszak*, *trojak*.

Zasiąg geograficzny. Twory na *-ak* w swym zasięgu geograficznym wykazują pewne osobliwości. Przedewszystkiem nazwiska na *-ak* od nazw ojca są cechą charakterystyczną Wielkopolski (typ: *Jakóbiak*). W tym typie rzeczowników jest to wykładnik wybitnie zachodnio-polski. Podczas gdy w innych stronach Polski powszechnym był wykładnik *-ek*, np. *Bożek*, *Przybek*, *Radek*, w Wielkopolsce i na Śląsku już w stp. występował wykładnik *-ak*, a więc *Bożak*, *Przybak*, *Radak* Tasz. 62.

Specjalnie zaś w nazwach zdrobniałych niedorostłych zwierząt twory na *-ak* zamiast rzeczowników na *-ę* występują na Mazowszu po Bug, w okolicach Warszawy, a dalej po linię, która omija Łowickie i biegnie na zachód w kierunku Poznania, poczem za Wągrowcem skręca na północ (Nitsch, DJP 474).

Produktywność. We współczesnym języku twory te są mało produktywne. Tak np. u Berenta nowotworów tego rodzaju nie spotykamy zupełnie, u Zegadłowicza tylko *krzywak* w nowem znaczeniu 'coś krzywego': Nie litery! — *krzywaki* obmierzłe ZPMK 148, u Żeromskiego tylko: typowy Wańka *nihilak* ('nihilista') NJ 185.

Literatura. W. Taszycki, Powstanie i rozwój rzeczowników typu *cielak*, LS III A 17.

§ 543. Twory z wykładnikami rozszerzonymi *-niak*; *-czak* i t. p. Wskutek wielkiej ilości tworów od przymiotników na *-ny* wyodrębnił się wykładnik rozszerzony *-niak*, np. *agrestniak*, *chróśniak*, *dwugroszniak*, *miedniak* 'afaneryt', *olszniak* 'łasek olsz.', *porzeczniak*.

Podobnie też w tworach od rzeczowników z wykładnikiem *-ec* lub *-ek*, np. *ogórczak*, *głupczak*, wyosobnił się wykładnik *-czak*, np. *grabczak* (może zresztą od *grabiec*), lud. *gajczak* 'gaj'.

W pojedynczych przykładach mamy też inne wykładniki rozszerzone: *-tak* w wyrazie *głuptak*, *-elak* w *grubelak*, *-erak* w *mąderak*, może na wzór *mizerak*.

§ 544. Twory na *-i(y)k*; *-nik*; *-ownik*; *-alnik*; *-elnik*; *-czyk*. Pochodzenie. a) Wykładnik *-i(y)k*. Wśród bardzo licznych tworów pochodzenia rzeczownikowego wyróżniamy przykłady: 1) od rzeczowników męskich, np. *gwoździ*, *konik*, *królik*, *palik*, *pokoik*, lud. *chłopik*, *dzwonik*, stp. *lwik*, *rękawik*; także od rzeczowników r. msk. na *-a*, np. *kuchcik*, lud. *druźbik*, *tacik*; 2) od rzeczowników żeńskich na *-a*, mniej liczne od poprzednich, np. nazwy botaniczne: *głowik*, *kuklik*, zoologiczne: *puszczyk*, *rybik*; pewna ilość tych tworów pochodzi od rzeczowników na *-nia*, np. *cegielnik*, *latarnik*, lud. *drwalnik* 'komórka na drzewo'; 3) od rzeczowników żeńskich na spółgłoskę, np. *kości* bot., *łodzi* zool.; 4) od rzeczowników nijakich, np. *skrzydli* 'płatek', lud. *mydli* bot., stp. *bagnik* zool.

Rzeczowniki odprzymiotnikowe można podzielić wedle budowy wyrazów podstawowych na rzeczowniki: 1) od przymiotników z mało wyrazistymi wykładnikami, np. *czyścik* bot., *krzywik* zool., *młodzik*, *rudzik* zool., lud. *rychlik* 'co prędko dojrze', *starzyk* 'dziadek', stp. *złocik* 'pieniądz złoty'; 2) od przymiotników z wyrazistymi wykładnikami, np. *odbieralnik* med., *wymagalnik* 'postulat'; *owsianik* bot.; *krwawik* zool.; *chłodnik*, *dostojnik*, *obłudnik*, *okrutnik*, *samotnik*, *setnik*, lud. *potwornik*, *radośniki* 'imieniny', stp. *walecznik*, stp. im. *Bartnik*, *Budnik* Koz. SO VIII 337; *mchownik* bot., *wołowik* bot.; lud. *zamorszczyk* 'przybysz', stp. *katowszczyk* 'sługa katowski'.

Niewielka ilość rzeczowników na *-i(y)k* pochodzi od czasowników, np. *łazik*, *tłumik*, lud. *goik* 'roślina gojąca', *żenik* 'narzeczony'.

Osobną grupę stanowiły w stp. imiona utworzone od pierwszego członu imion dwuczłonowych, np. *Brodzik*, *Godzik*, *Ślawik* Tasz. 53.

b) Wykładnik *-nik*, znajdujący się w ogromnej ilości rzeczowników, został wyosobniony w tworach pochodzących od przymiotników na *-ny*, np. *chłodnik*. Wykładnik ten łączy się z tworzywem:

1) rzeczowników: a) męskich, np. *baletnik*, lud. *jęczornik* 'wygadany', *rabuśnik*; wykładnik ten łączy się też z tworzywem rzeczowników na *-ek*, np. *ogórnik*, też *ogórecznik* 'ogród ogórkowy', *zadatnik* 'ten, co daje zadatek', lud. *dzbanecznik* bot., *kubecznik* bot.; b) żeńskich na *-a*, np. *lirnik*, *pilnik*, lud. *lipnik* 'gaj lipowy', stp. *lichwnik*, *poszewnik* 'ten co robi poszwy';

wykładnik ten łączy się też z pniami rzeczowników na *-ka*, np. *jaskółnik* 'gniazda jaskółek' (obok: lud. *jaskółczynik*), *jaszczur-nik* 'gniazdo jaszczurek', lud. *kicznik* 'większa pałeczka przy kiczkach', stp. *ścieżnik* 'ten, co ścieżki naprawia'; c) żeńskich na spółgłoskę, np. *gardzielnik* bot., lud. *wieśnik* 'wrota prowadzące do wsi', stp. *kradzieżnik* 'złodziej', *twarznik* 'potwarca'; d) nijakich na *-o*, *-e*, np. *mydlnik* bot., *złotnik*, lud. *weżyłownik*, stp. *mytnik* 'najemnik', *piwnik* 'piwownia'; wykładnik ten łączy się też z pniami rzeczowników na *-ko*, np. *jabłusznik* bot., *serdusznik* bot.;

2) przymiotników, np. lud. *młodnik* 'otawa', *krwawnik*, *łzawnik* bot.; bardzo liczne twory pochodzą od przymiotników na *-owy*, np. *lodownik* 'co sprzedaje lód', *sadownik* 'dzierżawca sadu', lud. *cajtownik* 'terminator';

3) czasowników: a) na *-ać*, np. *naigrawnik* bot., *przeziernik* 'przyrząd optyczny', lud. *wyśmiewnik*, stp. *władnik*, *obietnik* 'co obiecuje'; b) na *-i(y)ć*, np. *chodnik*, *licznik*, lud. *dojnik* 'miejsce dojenia krów', *łażnik* 'przełaz w płocie', stp. *sadznik* 'ogród na szczepy'; c) na *-ować* (typ najczęstszy), np. *kierownik*, *mianownik*, *modelownik*, lud. *pomstownik*, stp. *prześladownik*.

c) Wykładnik *-ownik* powstał przez rozkład rzeczowników, pochodzących od przymiotników na *-owy* lub od czasowników na *-ować*. W wielu tworach tego rodzaju trudno rozstrzygnąć, czy rzeczownik utworzono od przymiotnika, czy bezpośrednio od rzeczownika, np. *nożownik*. Pewna ilość przykładów rozpada się niewątpliwie na wykładnik *-ownik* oraz na pień: a) odrzeczownikowy, np. *koszownik* 'co robi kosze', lud. *radownik* 'radca', *jarmarkownik*, stp. *nocownik* 'włamywacz', *lenownik* 'co płaci lenno'; b) odprzymiotnikowy, np. stp. *czarnownik* 'złoczyńca'; c) odczasownikowy, np. *krążownik*, stp. *wróżownik*.

d) Wykładnik *-alnik* został wyosobniony w tworach pochodzących od przymiotników na *-alny*, np. *wymagalnik*. Występuje on w połączeniu z tworzywem rzeczowników na *-a* oraz czasowników na *-ać*, np. *namaczałnik* 'kadź piwowańska', *nagrzewalnik* 'naczynie do nagrzewania bielizny', lud. *ciągałnik* 'haczyk u dyszla', *sapałnik* 'robotnik okopujący buraki', *wiązałnik* 'robotnik wiążący snopki', stp. *wychowałnik* 'wychowawca'.

e) Wykładnik *-elnik* występuje w bardzo niewielkiej ilości

tworów, wyłącznie niemal ludowych, np. *kadzielnik* 'tłuścioch', *grabielnik* 'ten, co grabi'.

f) Wykładnik *-czyk* powstał wskutek rozkładu rzeczowników na *-i(y)k* pochodzących od rzeczowników na *-ec*, np. *chłopczyk*, *kolczyk*. Łączy się on najczęściej z tworzywem rzeczowników: a) męskich, np. *napoleończyk*, *fryzjerczyk*, *wiedeńczyk*, zwłaszcza od rzeczowników z wykładnikiem *-arz* i *-erz*, np. *mydlarczyk*, *szklarczyk*, lud. *rakarczyk*, *kosarczyk*, stp. *lekarczyk*; *kuśnierczyk*; b) żeńskich, np. *saksończyk*, lud. *stopczyk* 'pieniek'.

Wyjątkowe są twory odprzymiotnikowe, np. *gajowczyk*, *kędzierzawczyk*, *malowańczyk* myśl. 'drozd'.

Pień przed wykładnikiem *-i(y)k* zawsze się kończy na spółgłoskę miękką lub stwardniałą, której odpowiada w wyrazie podstawowym b. często spółgłoska twarda, np. *młodziak* od *młody*, *starzyk*.

Znaczenie. Wyróżniają się tutaj następujące grupy rzeczowników: 1) rzeczowniki czynnikowe z tworzywem czasownikowym i wykładnikiem *-i(y)k*, a nadto twory odrzeczownikowe z wykładnikiem *-nik*. Te ostatnie są czynnikowe lub narzędne od wytworów, miejsc lub materiału czynności, np. *kapelusznik*, *ogrodnik*, *złotnik*; 2) nazwy ośrodkowe mieszkańców krajów, miast i t. p., np. *Bawarczyk*, *wiedeńczyk*; 3) rzeczowniki zdrobniałe, np. *stolik*, wśród nich zaś osobną grupę stanowią nazwy terminatorów na *-czyk*, np. *szklarczyk*; 4) rzeczowniki charakterystyczne, np. *młodziak*, *rudzik*.

Produktywność. Rzeczowniki na *-i(y)k* są w dzisiejszej polszczyźnie bardzo liczne, mimo to jednak w języku poetyckim nowotwory tego typu zjawiają się stosunkowo rzadko. U Żeromskiego pojawiają się zrazu tylko zdrobnienia, np. *Napoleonika* Pop. II 276, ukrycia *negliżyków* poobiednich DG I 41. Rzadziej i później tworzy Żeromski rzeczowniki odczasownikowe: on sam głuchoskryty *cierpik*, Ryszard Nienaski Zam. 93, a więc w znaczeniu 'człowiek cierpiący' (w SW jest zapisany wyraz *cierpik*, ale tylko w znaczeniu: 'r. pasa do machin'). Wreszcie spotykamy też twór odprzymiotnikowy: co się dzieje w duszy głuptasa, samotnego *naiwnika* Ch. 285.

U Berenta występują przykłady odprzymiotnikowe: choć *markotnik* i zawsze zatroskan o duszę, chłop był głuchego uporu ŻK 225, od litości tych *zawistników* i *litośników* Zar. 244, oto duch wolny, ten wróg pęt, *nieczłotobitnik* ten tm. 139, a więc

w dwu przykładach rzeczowniki czynnikowe, nadto twór osobliwy przez swe znaczenie *smutnik* 'miejsce smutne': w smęty miejskiej ciasnoty, między życia *smutniki*, spadały z szerokiego świata igrze ŻK 6. Pewnem wykośleniem w stosunku do istniejących tendencji jest nowotwór *przyciśnik* 'przycisk': Ale, ale, przyniosłem ci *przyciśnik*. Wyjął z kieszeni *przycisk* żelazny Fach. 199, a więc jakoby twór z wykładnikiem *-i(y)k*, zawierający tworzywo czasownika na *-nąć*: *przycisnąć*.

Zegadłowicz tworzy rzeczownik odprzymiotnikowy: Jakis ty dobry, kochany *błędniku* ('błędny rycerzu') ZPMK 83.

U Tuwima za nowotwory można uważać *radośnik* (narwaniec, *radośnik*) CzNB 29, bo znamy tylko lud. *radośniki* w znaczn. 'imieniny', oraz bez wyraźnej treści twór odprzymiotnikowy: w białodrzewiu ćwirnie i srebrliście *słodzik* słowi słowisieńkie ciewy P 55.

§ 545. Twory na *-ok*. Wykładnik *-ok* występuje w bardzo małej ilości tworów i niekiedy trudny jest do wydzielenia. Spotykamy go w rzeczownikach *bielmok* bot., *widok*, *wzrok*, *żarłok*, stp. *prok* 'taran do rozbijania murów' w związku z *przec* i *łałok* 'podgardle', nadto *Wisłok*.

§ 546. Twory na *-sko*. Pochodzenie. Wykładnik ten występuje w połączeniu wyłącznie z tworzywem rzeczownikowym: a) rzeczowników męskich, np. *wojsko* od *woj*, stp. *chłopsko*, *domsko*, *ząbsko*; b) rzeczowników żeńskich, np. *babsko*, *choróbsko*, *szkapsko*, lud. *chałupsko*, stp. *chmursko*, *żońsko*, *żyłsko*; c) rzeczowników nijakich, np. *piwsko*, *zielsko*, stp. *czolsko*, *drzewsko*.

Znaczenie. Niemal wszystkie rzeczowniki są nazwami zgrubiałymi, o silnym nastroju ujemnym, zwłaszcza pogardliwym.

§ 547. Twory na *-o(w)sko*. Wykładnik ten powstał prawdopodobnie wskutek kontaminacji wykładnika *-sko* z przymiotnikowym przyrostkiem *-ow-*, a pojawia się wyłącznie w mowie ludowej i stp., gdzie rzeczowniki takie posiadają jednak charakter jednorazowy, np. lud. *chłoposko*, też *chłopiosko*, *żydosko*, stp. *chłoposko*, *dziadosko*, też *dziadowsko*, *gąsiorowsko*, *kumosko*, *miekowsko* 'mieczyśko'.

§ 548. Twory na *-i(y)sko*; *-owisko*; *-lisko*; *-nisko*; *-czyśko*. Pochodzenie. a) Wykładnik *-i(y)sko* w największej ilości przykładów występuje w połączeniu z tworzywem rzeczowników: 1) męskich, np. *biczysko* 'bicz, trzonek bicza',

bledaczysko, papierzysko, parasolisko, płaszysko, uroczysko, wilczysko, lud. *pyszczyisko, snopczyisko*; 2) żeńskich, np. *bramisko, pannisko, pszeniczysko, wódczysko*, lud. *pantowczysko* 'pole po kartoflach', *pyrczysko, sosisko* 'żelazne narogi przy sosze', *sośnisko, brwisko, miedzisko*, stp. *brodzisko, bryczysko*; 3) nijakich, np. *łócisko*, lud. *radlisko*, stp. *zbożysko*.

Wcale znaczną grupę przykładów stanowią rzeczowniki od czasowników: 1) na *-(y)ć*, np. *przytulisko, zjawisko*, stp. *spalisko* 'miejsce spalenia', *włazisko* 'przełaz'; 2) na *-ać*, np. *pośmiewisko, urwisko, wykopisko* 'wykop i miejsce wykarczowane', stp. *pryzwisko* 'przezvisko', *zwisko* 't. s.'; 3) od imiesłów na *-ony*, np. *palenisko, spalenisko* 'pogorzelisko', stp. *wypaleniszko* 'miejsce, gdzie wypalono węgle'.

Nieliczne tylko przykłady pochodzą od przymiotników, np. *łotnisko, letnisko*, lud. *surowisko* 'mokre drzewo surowe', stp. *solnisko* 'step przesycony solą', *pszenicznisko* 'pszeniczyisko'.

b) Wykładnik *-owisko* może być traktowany w wielu wyrazach jako wykładnik *-isko*, łączący się z tworzywem przymiotników na *-owy* lub czasownikom na *-ować*, albo też jako samodzielna jednostka morfologiczna. Podajemy tutaj zasób przykładów na *-owisko* ze Słownika Warszawskiego według tego, czy mogą się kojarzyć w współczesnym poczuciu językowym z tworzywem rzeczownikowym, czy czasownikowym:

1. Tworzywo prawdopodobnie rzeczownikowe mają: *bobowisko* 'pole bobowe, ściernisko bobowe', *zbirowisko, zdrojowisko*, lud. *biczowisko* 'biczysko', *bulbowisko* 'kartoflisko', stp. *miekowisko* 'duży miecz' i t. p.

2. Tworzywo czasownikowe ma *urągowisko*.

c) Wykładnik *-lisko* łączy się wogóle w nielicznych przykładach częściej z tworzywem czasownikowym, np. *spadlisko* gór., *wykopalisko, upadlisko* 'zwalisko' Kraszewski. W przykładach tych wykładnik ten pojawił się może wskutek perintegracji rzeczownika *zwa-lisko*.

d) Wykładnik *-nisko*. Tworzy wyjątkowe: *wykopnisko* (na czas sianozęci, wykopniska Jord.) 'wykopka'. Wykładnik ten wyodrębnił się prawdopodobnie z takich tworów, które przed wykładnikiem *-isko* zawierały tworzywo na *-ń-*, np. *bębnisko, tarnisko* 'pole zarosłe tarnią'.

e) Wykładnik *-czysko* występuje w nielicznych przykładach odrzeczownikowych: lud. *włodarczysko* 'włodarz',

zdrojczysko 'zdrojowisko', rzadziej z tworzywem przymiotnikowym: lud. *szarczysko* 'stara chustka szara', *zdrojowczysko* 'zdrojowisko'.

Pień. Pień kończy się przed wykładnikiem *-i(y)ska* zawsze na spółgłoskę miękką lub stwardniałą.

Znaczenie. Wśród rzeczowników z wymienionymi wykładnikami spotykamy dość wielką różnorodność grup znaczeniowych.

Wśród tworów odczasownikowych zarysowuje się dziś już niewyraźnie grupka rzeczowników oznaczających czynności, jako pewnego rodzaju wytwory, np. *urągowisko*, *wymówisko*. Inne rzeczowniki z tworzywem czasownikowym oznaczają miejsca, których charakterystykę stanowi jakiś przejaw, np. *splawisko*, *wykopisko*.

Twory odrzeczownikowe oznaczają: 1) miejsca (pola), na których się coś znajdowało, np. *kartoflisko*, *kapuścisko*, *rżysko*, lub rzadziej, na których się coś znajduje, np. *śmietnisko*; 2) narzędzia lub ich części, zwłaszcza trzonki, np. *kosisko*, *biczysko*, *toporzysko*; 3) rozmaite przedmioty o wielkich rozmiarach lub też takie, do których w pewnym momencie odnosimy się z lekceważeniem albo pogardą, rzadziej z politowaniem i współczuciem, np. *domisko*, *parasolisko*, *pannisko*.

Produktywność. Rzeczowniki na *-i(y)ska* są i dziś jeszcze bardzo żywotne, a na ich wzór powstają nowotwory. Najżywotniejsze w języku poetyckim są przede wszystkim rzeczowniki z tworzywem rzeczownikowym o silnym zabarwieniu uczuciowym. U niektórych autorów nowotwory są wyłącznie tego rodzaju. Wielką ich ilość znajdujemy u Berenta, np. nie ciebie mi, Zosiu, potrzeba, ale jakiegoś *gmaszyska* wiedzy i nauki (w sensie powiększającym) Pr. 220, przekłute *karlisko* i kuter-noga ten! Zar. 361, każde jego spojrzenie przysłonią *kłębiska* dymów Pr. 128, moje ty *kochanisko* najwierniejsze ŻK 401, węże oślizłemi *pęczyskami* opłatały wyważone z ziemi korzenie Pr. 352.

Niema wogóle tych rzeczowników u Żegadłowicza, spotykamy je natomiast w nieznacznej ilości u Tuwima, np. wpiły się w dłonie rdzawe *gwoździśka* Lir. 57, nadto mamy tu jeden rzeczownik z tworzywem czasownikowym o silnym tonie uczuciowym: kloaka kontynentów, *rzygowisko* sine RzCz. 66.

Wielkie stosunkowo bogactwo tych nowotworów przynoszą pisma Żeromskiego. I u niego przeważają twory odrzeczownikowe o silnym zabarwieniu uczuciowym, np. *książczyśka* Pop. II 190, *szewczyśko* bez butów i kopyt SP 214. Mamy tu także

rzeczowniki oznaczające miejsca, np. na *wiatrowisku* Pop. I 139, w obozie, *wrzaskowisku* polskiem DOH 43. Także u Żeromskiego, zwłaszcza w późniejszym okresie twórczości, spotykamy znaczny zasób rzeczowników z tworzywem czasownikowym, np. na *zburzysku* wysokich skał Pop. I 5, w Zagłębie Krakowskie, w prastare *osiedzisko* chrobackie NJ 295, świętokrzyscy chłopci muszą być przychodniami z bliższych *osiedzisk* SP 159, *pracowisko* postępu tm. 57, Tatry były *wędrowiskiem* pasterzy rozmaitego pochodzenia tm. 149, także z niespotykanym pierwiej wykładnikiem rozszerzonym *-elisko*, być może z rozkładu rzeczownika *topielisko*: z *otworzeliska* ciemnego DG I 79. Wreszcie są też rzeczowniki z tworzywem przymiotnikowym, bardzo udatne i mimo małej ilości tych tworów w języku wspólnym nie rażące naszego poczucia językowego: kusić się będzie o zakładanie *zdrowotnisk* BZP 75, położyły się przed jego władczyim wzrokiem dalekie rozpadliny, *samotniska* WIN 49.

Literatura. F. Lorentz, Pomoranische Isoglossen, SG II 339 nst. — W. Taszycki, Przyrostek *-isko*, *-iśće* w językach zachodnio-słowiańskich, Sl. IV 213. — S. Rospond, Ze studjów nad polską toponomastyką: I. *Szarżysko* JP XVII 129.

§ 549. Twory na *-uk*; *-czuk*. Pochodzenie. Wykładniki te łączą się w większości przykładów z tworzywem rzeczownikowym, np. prowincjonalne, przeważnie z terenów pogranicznych ruskich i białoruskich: *cesarczuk* myśl., *drukarczuk*, *figlarczuk* bot., *furmańczuk*, *maśluk* bot., *karluk* 'karzeł, r. ptaka', *lokajczuk*, *pięstuk* 'uderzenie pięścią', *psiuk*, *sarniuk*, *wisielczuk* 'syn wisielca'.

Wyjątkowe są rzeczowniki odprzymiotnikowe, np. lud. *bliźniuk*, *siniuk* 'sikora', i odczasownikowe, np. lud. *łazuk* 'powolny, ale sumienny robotnik', stp. *najduk*.

Znaczenie. Bezwzględna większość tworów z wykładnikiem *-uk* to zdrobnienia, w kilku wyrazach oznaczające synów od ojca lub matki, rzadziej rzeczowniki czynnikowe, np. *łazuk*.

§ 550. Twory na *-yk*. Należą tu: *język*, lud. *kłyk* od *kieł* oraz szereg wyrazów zdrobniałych od rzeczowników na *-eń*, np. *grzebyk*, *kamyk*, *kosmyk*, *rzemyk*, *strumyk*.

§ 551. Twory na *-yka*; *-tyka*. Należą tu rzeczowniki: *grdyka*, *motyka*, *włodyka*, oraz z wykładnikiem rozszerzonym pod wpływem zapożyczeń typu *polityka*, np. *bijatyka*, *pijatyka* (Łoś GP II 66—7).

18. Twory o wykładnikach ze spółgłoską c ($\leq k$).

§ 552. **Twory na -ec.** Pochodzenie. Największy zasób rzeczowników na -ec pochodzi od przymiotników: a) na -y, np. *golec*, *głuszec*, *malec*, *mędrzec*, lud. *młodziec* 'młodzieniec', *szczerzec* 'pustkowie'; b) od przymiotników z wykładnikami rozwinętemi -any, np. *różaniec*, *słomianiec* 'r. minerału', także z inną wokalizacją pnia: *różeniec* bot., *słomieniec* 'słomianiec'; -ony, np. *zieleniec*; -aty, np. *kosaciec*; -awy, np. *legawiec*, *plugawiec*, lud. *niemrawiec*; -i(y)wy, np. *chciwiec*, *leniwiec*; -ny, -ni, np. lud. *ogromniec* 'olbrzym', stp. *bliźniec*; -ski: wyjątkowy *niebieściec* 'r. minerału'; -owy, b. liczne, np. *bankowiec*, *brukowiec*, *głogowiec* zool., *jałowiec*; -ty, b. liczne, np. *bywalec*, *niedbalec*, stp. *doskonalec*, *śmielec*.

Znaczna ilość tworów na -ec pochodzi od imiesłówów biernych na -ny, -ony, np. *kuksaniec*, *łamaniec*, *mieszaniec*, *narwanie*, lud. *buchaniec* 'uderzenie', *chowaniec* 'wychowaniec', *murowaniec* 'kamienica', stp. *czytaniec* 'czytelnik', *imaniec* 'niewolnik'; *oblubieniec*, *potępieniec*, *zapaleniec*, lud. *zasmoleniec* 'brudas', *znalezieniec* 'dziecko nieślubne', stp. *postrzyżeniec* 'mnich', *zakupieniec* 'niewolnik'.

Stosunkowo nieliczne rzeczowniki na -ec zawierają inny typ tworzywa czasownikowego. Mamy tu rzeczowniki od czasowników na -i(y)ć, np. *czepiec*, *kupiec*, nadto twory, które mogą też pochodzić od czasowników na -ać, np. *strzelec*, stp. *zdradziec*. Przykłady od innych typów czasowników są nieliczne, np. *kłepiec* zool., *pływiec* bot., lud. *zrzyniec* 'miód zrzynany', stp. *igrzec*; *wędrowiec*; *łgniec* bot.; *wyjec*, *ziejec* bot.; *bodziec*, *żeniec*; lud. *najemiec*.

Znaczną ilość przykładów na -ec stanowią twory odrzeczownikowe, przyczem najliczniejsze pochodzą od rzeczowników męskich, np. *chłopiec*, *dworzec*, *stolec*, lud. *wujec* 'wuj', stp. *dębiec* 'kij', także imiona, np. *Kozłec*, *Bogdaniec*, *Bogumilec* Tasz. 55; pewna ilość przykładów zawiera tworzywo rzeczowników na -anin, np. lud. *Podhalańiec*, i na -eń, np. *kamieniec*, *wapieniec*, stp. *włosieniec* 'włosienica'. Znacznie mniej jest tworów od rzeczowników żeńskich i nijakich, np. *lipiec*, stp. *żupiec* 'żupnik'; *podwórzec*, *udziec*; *cielec*, *żrebiec*, stp. *szczeniec*.

Wreszcie jest znaczna ilość tworów, dla których w dzisiejszym języku, a nawet w stp. niema wyrazów podstawowych,

np. *koniec*, *ojciec*. Z tworami na *-ec* w poczuciu językowym utożsamiają się też wyrazy zapożyczone, np. *szaniec*, *taniec*, *walec*, lud. *pomaraniec* 'pomarańcza'.

Pewna ilość tworów na *-ec* pochodzi od wyrażań, np. *bezpłetwiec* zool., *zaskroniec*.

Pień. Wykładnik *-ec* następuje zawsze po spółgłoskach miękkich lub stwardniałych, chociaż w wyrazie podstawowym jest spółgłoska twarda, np. *chciwiec*, *oberwaniec*, *głuszec*. Wskutek dawnych zmian głoskowych zamiast spółgłoski *ć* lub *dź* (także *ń*) w kilku wyrazach pojawia się głoska *j*, np. *grojec*, *kojec*, lud. *zabrajec* 'zabraniec'.

Znaczenie. Bardzo wielu tworów z wykładnikiem *-ec* nie da się ująć w kategorie znaczeniowe. Tu należą oczywiście te rzeczowniki, które nie mają wyrazów podstawowych, np. *koniec*.

Najwyrazistszą grupę znaczeniową tworzą rzeczowniki odprzymiotnikowe; są to nazwy charakterystyczne, np. *mędrzec*, *ślepiec*.

Bardziej zróżnicowane znaczenie mają rzeczowniki od imiesłówów biernych. Są to rzeczowniki odbiornikowe, np. *wychowaniec*, rzadziej czynnikowe, np. lud. *oszukaniec*, niektóre zaś łączą oba znaczenia, np. stp. *obegnaniec* 'oblegający' lub 'oblężony'. Niektóre z tych tworów są nazwami wytwórczemi, np. *kuksaniec*, *łamaniec*.

Twory z pniami czasownikowymi są rzeczownikami czynnikowymi, np. *brodziec*, *kupiec*, lub rzadziej narzędnemi, np. *oklepiec*.

Najbardziej zróżnicowane znaczeniowo są twory odrzeczownikowe. Można tu wyróżnić kilka zasadniczych kategorii: a) rzeczowniki ongiś zdrobniałe, np. *chłopiec*, *dworzec*, lud. *wujec*, stp. *stryjec*; b) ustrojowe, np. *nosorożec*; c) upodabniające, np. *szafraniec* 'człowiek z rudą głową'; d) rodzajowe, np. *jaśminiec*, *modrzewiec*. Są to oczywiście najogólniejsze kategorie, które nie wyczerpują wszystkich typów i odcieni znaczeniowych; zwłaszcza bardzo trudną do ustalenia jest podstawa znaczeniowa licznych nazw botanicznych i zoologicznych.

Produktywność. Twory na *-ec* są i w dzisiejszym języku bardzo żywotne. U Żeromskiego spotykamy nowotwory odimiesłowowe, np. młynarz z Łuży, *zaufaniec* Rudomskiej PŚ 72, proletariatu rolnego Polski, parobków i *wydziedziczeńców* PŚP 25. U Berenta spotyka się także sporo tworów odimiesłowowych,

np. w tym *rozwichrzeniu* z nadmiaru i bujności wewnętrznego życia Żr. 40. Widoczną skłonność ma Berent do tworzenia tych rzeczowników od przymiotników na *-liwy*, np. *tęskliwiec* ponury ŻK 80, zaszemrzą wraz *kłótliwce* wszyscy tm. 225, jednak to malarz, piękności *zachwytyliwiec* tm. 142. Zegadłowicz tworzy tylko od imiesłów, np. Mikołaj ciekawski i *rozbawieniec* ZPMK 187.

Literatura. J. Ramberg, Wahania w zakresie przyrostków *-ec* i *-ca*, JP X 65; — Dzieje rozwoju przyrostków *-ec* i *-ca* w nazwach osobowych, PF XI 17. — H. Ułaszyn, W sprawie przyrostków *-ec* i *-ca*, JP X 135.

§ 553. Twory z wykładnikami rozszerzonymi *-eniec; -iniec; -awiec; -owiec; -ilec; -elec; -ulec*. Pochodzenie.

a) Wykładnik *-eniec* został wyosobniony w rzeczownikach utworzonych od imiesłów biernych na *-ony* typu *połępieniec*. Rzeczowników z wykładnikiem *-eniec* jest znaczna ilość, a przeważają wśród nich twory odrzeczownikowe. Dla wielu z nich istnieją (lub istniały) odpowiedniki dawniejsze z wykładnikiem *-i(y)niec*, który drogą zmian fonetycznych i asymilacji morfologicznej został zastąpiony przez wykładnik *-eniec*, np. *kaczeniec*, *żabieniec*.

b) Wykładnik *-i(y)niec* pochodzi z rozkładu rzeczowników na *-ec* utworzonych od przymiotników dzierżawczych z wykładnikiem *-i(y)n*, np. *babiniec*. Przeważają tu twory odrzeczownikowe, np. *czapliniec* bot., *mączyniec* bot., *strączyniec* bot., *dziecinniec*, lud. *gęsiniec*, *gołębiniec*, *jagnięciniec*, *kozyniec*, *knrżyniec*, *owczyńniec*, *płatczyńniec* i wiele innych. Ponadto od innych części mowy, np. *starczyńniec* 'przytułek', *plóczyńniec* bot., *sączyńniec* bot., *zwiesiniec* bot., stp. *naszyniec*, *waszyniec*.

c) Wykładnik *-awiec* pochodzi z rozkładu rzeczowników na *-ec* utworzonych od przymiotników z wykładnikiem *-awy*, np. *koszlawiec*. Należą tu twory przeważnie odczasownikowe, np. *dmuchawiec* bot., *kichawiec* bot., *latawiec*, *tryskawiec* bot., *wikławiec* zool., *żgawiec* zool., lud. *drzawiec* bot., stp. *wąchawiec* 'człowiek z dobrym węchem', rzadkie z pniami rzeczownikowymi, np. *kotawiec* zool., *pychawiec* bot., *brodawiec* bot., chociaż ostatni przykład zawiera może raczej pień rzeczownika *brodawka* z wykładnikiem *-ec*.

d) Wykładnik *-owiec* pochodzi z rozkładu bardzo licznych tworów odprzymiotnikowych na *-owy*, łączy się zaś wyłącznie z pniami pochodzenia rzeczownikowego, np. *małżowiec* min., *białkowiec* chem., *żebrowiec* bot.

e) Wykładniki *-i(y)lec*, *-elec* powstały wskutek rozkładu tworów od przymiotników na *-ły*. Przykładów jest niewiele, np. *opoczylec* bot., *wronilec* bot., lud. *kwasielc* 'szczaw'.

f) Wykładnik *-ulec* powstał z rozkładu wyrazów niemieckich złożonych, zawierających w drugiej części *-holz*, np. *bawulec* — niem. *Bauholz* 'belka', *fasulec* — *Fassholz*, *rychtulec* — *Richtholz*, *strychulec* — *Streichholz*, *szachulec* — *Schachtholz*, przyczem w niektórych tworach pień został spolszczony, np. *klepulec* — *Klappholz*, *kępulec* — *Krummholz*, *krzyżulec* — *Kreuzholz*. Wykładnik ten znalazł oparcie w nielicznych tworach, które można pojmować jako obejmujące w pniu część *-uł-* lub *-ul-* i wykładnik *-ec*, np. *krzywulec* 'drzewo krzywe', *parchulec* por. *parchul*, *śniegulec* bot. Występuje on w nielicznych wyrazach o pniu oryginalnym (nieimitowanym) polskim, np. *sękulec*, *zębulec* 'narzędzia', lud. *nagulec* 'nagus', *łomulec* 'drag do kruszenia skał', stp. *ryzgulec* 'łakomieć'.

Znaczenie. Wyraziste grupy znaczeniowe tworzą tylko rzeczowniki miejscowe na *-i(y)niec*, np. *babiniec*, oraz narzędne na *-ulec*, np. *sękulec*.

Produktywność. Nowotwory z wykładnikami rozszerzonymi są rzadkie. U Berenta spotykamy rzeczownik *mierzawiec* (mierzawce niedołączne Zar. 315). Jest to jednak pewne wykoślenie słowotwórcze ze względu na postać głoskową pnia pochodzącego od *mierzić*, oraz ze względu na dotychczasowe tendencje, według których wykładnik *-awiec* łączył się wyłącznie z tworzywem czasowników na *-ać*.

§ 554. Twory na *-ca*. Pochodzenie. Wykładnik *-ca* w bezwzględnej ilości przykładów łączy się z tworzywem czasowników:

a) Największą grupę stanowią tu rzeczowniki od czasowników na *-i(y)ć*, np. *dowódca*, *łowca*, *mówca*, *następca*, *obrońca*, *odtwórca*, stosunkowo rzadkie ludowe, np. *pomierca*, *sądca* 'sędzia', *skapca*, *wódca* i *wójca* 'wódz', stp. *dzielca*, *gańca*, *gońca*, *łupca* 'rabuś', *módlca*, *nastawca*, *przewojca*, *rozmnożca*, *skażca*, *śledzca*, *umówca*, *zwojca* 'zwodziciel'. Znaczna ilość tego rodzaju tworów, bez względu na swoje pochodzenie, może się dziś kojarzyć z tworzywem czasowników na *-ać*, tem samem zresztą, które występuje w czasownikach na *-i(y)ć*, np. *doradca*, *najeżdźca*, *oprawca*, *oszczerca*, *pochlebca*, *potwarca*, *sprawca*, *zarządca*, *zdrajca*, *zwycięzca*, lud. *wyszczerca*, stp. *naprawca*, *osadźca*, *podpalca*, *po-*

tępa, przekaźca, przyczynca, wyprawca, wystawca, zabawca, zaszczytca.

b) Mniej liczne są twory od czasowników na -ać, np. *władca, wydzierca, zdzierca*, lud. *obdzierca, ożerca*, 'obżartuch', *wdzierca*.

c) Znaczna ilość rzeczowników zawiera tworzywo czasowników na -wać. Przykłady: z rdzeniem *by-*, np. *nabywca, zdobywca*, z rdzeniem *chow-*, np. *zachowawca, przechowawca*, z rdzeniem *da-*, np. *nadawca, oddawca, sprzedawca, wydawca*, z rdzeniem *gra-*, np. stp. *wygrawca*, z rdzeniem *kon-*, np. *wykonawca*, z rdzeniem *le-*, np. *rozlewca*, z rdzeniem *pie-*, np. *piewca*, z rdzeniem *sie-*, np. *siewca*, z rdzeniem *sta-*, np. *dostawca*, z rdzeniem *śmie-*, np. stp. *naśmiewca*, z rdzeniem *zna-*, np. *znawca*, z rdzeniem *ży-*, np. stp. *ożywca*.

d) Pewna ilość rzeczowników pochodzi od czasowników na -ować, np. *hodowca, naśladowca, prześladowca, zawiadowca*, lud. *wędrawca*.

e) Nieliczna grupa rzeczowników, przeważnie staropolskich, zawiera tworzywo form teraźniejszych na -ję, np. lud. *samożyjca* 'samotnik', *znajca* 'znawca', stp. *ubijca, zabijca, kaznodziejca, wodolejca*.

f) Niewielka grupa z rdzeniami czasownikowymi na -ą- występującymi w obocznej postaci, np. *podnajemca, rozjemca*, lud. *żeńca*.

g) Znaczna ilość przeważnie staropolskich rzeczowników z pniami czasowników zakończonymi na spółgłoskę, np. *wynalazca, znalazca*, stp. *zacieczca*.

h) W stp. trafiały się nadto niezbyt liczne rzeczowniki od dawnych imiesłowów na -ły, -omy, np. *opilca, łakomca*.

Niewielki zasób twórców na -ca ma tworzywo rzeczownikowe. Możemy tu wyróżnić dwie grupy: a) twory kojarzące się w dzisiejszem poczuciu raczej z czasownikami, przyczem rdzeń ich ma jednak postać głoskową taką, jak w rzeczownikach, np. *dozorca, wyborca, zabójca*, stp. *odporca*; b) twory od rzeczowników na -eż i -erz, np. *drapieżca, grabieżca*, stp. *kradzieżca*.

Poza tem można wymienić jeszcze wyjątkowe twory odprzymiotnikowe, np. *łaskawca*, oraz liczne złożenia, np. *marnotrawca, krzywoprzysięzca*.

Pień. Końcowa spółgłoska pnia ma w następujących wypadkach inny obocznik w wyrazie podstawowym. Spółgłoski warogowe miękkie wyrazu podstawowego w wyrazie pochodnym

mają obocznik twardy (bezdźwięczny), np. *przestęp-ca* — *przestąpić*, *pochleb-ca* — *pochlebić*, *pogrom-ca* — *pogrozić*, *mów-ca* — *mówić*. Spółgłoska *dż* wyrazu podstawowego wyjątkowo w wyrazach *najeżdźca* (też *najeżdca*), *wychodźca*, ma obocznik *ć* (pis. *dź*), częściej *t* (pis. *d*), np. *dowódca*, oraz *j*, np. *rajca*, *zdrajca*. Spółgłoski ząbkowe *ś*, *ź*, *ń*, *j* pozostają też w wyrazie pochodnym, np. stp. *trząśca* 'febra', *skotopaśca*, *skaźca*, *ubijca*, natomiast spółgłosce *ć* odpowiada w wyrazie pochodnym *t*, np. *zaszczytca* od *zaszczyścić*. Spółgłoska *ż* wyrazu podstawowego występuje też w wyrazie pochodnym, np. *samodzierżca*, *wielmożca*, ale *zwycięzca*. Spółgłosce *rz* wyrazu podstawowego odpowiada obocznik *r*, np. *stwórcza* — *stworzyć*.

Znaczenie. Ujęcie znaczeniowe tych tworów nie przedstawia większej trudności. Z wyjątkiem *owca*, stp. *sieńca*, *wirzba* 'opaska' i *widelca*, wszystkie są rodzaju męskiego, przyczem w staropolszczyźnie mogły się niekiedy ukazywać jako wspólnorodzajowe, np. *ten* lub *ta* *mężobójca*. Zasadniczo wszystkie są rzeczownikami czynnikowymi, w większości jednak nie zawodowymi. Przejaw, który wyznaczają, może być pojmowany bez różnicy jako jednorazowy lub powtarzający się, dokonany lub niedokonany.

Produktywność. Twory te są naogół mało produktywne. U Żeromskiego znajdujemy tylko jeden nowotwór: On, *przezierca* myśli warjata Ch. 65, nadto humorystycznie przekształcony wyraz *wydawca* przez skojarzenie go z *wydławić*: od czegoż pan jest jakiś tam... pisarz? Od tego, żeby *wyd(t)awcy* mieli co obdzierać DG I 376.

U Berenta mamy przykład: Nie złorzeczę ja wszakże *gniewcom* tym Zar. 334, a jakkolwiek forma celownika l. mn. może być też wyprowadzona od mianownika *gniewiec*, to ze względu na panujące tendencje słowotwórcze i ich działanie należy przypisać u Berenta mian. *gniewca* tak, jak *zdzierca*.

Tworów tych niema u Zegadłowicza i Tuwima.

Literatura. P. § 550.

§ 555. Twory z wykładnikami rozszerzonemi -erca; -owca. Wykładnik *-erca* został wyosobniony w rzeczownikach utworzonych od stp. rzeczowników na *-erz*, np. *bluźnierz*, *morderz*, *szyderz*. Ponieważ wyrazy podstawowe na *-erz* zostały zapomniane, w dzisiejszem poczuciu językowym rzeczowniki *bluź-*

nierca, morderca, szyderca kojarzą się bezpośrednio z czasownikami.

Wykładnik *-owca* mamy w wyrazie *wykładowca*, a został on wyosobniony z tworów od czasowników na *-ować*, np. *prześladowca* od *prześladować*.

§ 556. Twory na *-ce*. Należą tu rzeczowniki *miejsce, słońce*.

§ 557. Twory na *-l(y)ca; -nica; -lica; -alnica; -elnica; -awica; -owica; -ownica*. Pochodzenie. a) Wykładnik *-i(y)ca*. Największy zasób przykładów pochodzi od przymiotników, np. lud. *dłużyc* 'wysoka kobieta', *junica* 'młoda cielica', *tępica* 'tępa siekiera'; *szklanica*; *głowacica* 'ryba'; *krwawica*; lud. *kaprawica* 'kobieta kaprawa'; liczne od przymiotników na *-owy*, np. *jałowica*, *targowica*, najliczniejsze od przymiotników na *-ny, -ni*, np. *błotnica* 'ziemia błotna', *chłodnica*, *czernica*, *kątnica*, *lubieżnica*, *nierzędnica*, *piwnica*, *psotnica*, *rówieśnica*, *tajemnica*, *winnica*.

Mniej liczną jest grupa tworów odrzeczownikowych. Mamy tu przykłady od wszystkich typów rzeczownikowych, a więc: a) od męskich, np. *aktorzyca*, *anielica*, *baranica*, *bocianica*, *charcica*, *djablica*, *kamienica*, *śnieżyca*, lud. *byczyca* 'duża, leniwa kobieta', *śklepica* 'piwnica'; b) od żeńskich na *-a* (równie liczne), np. *głowica*, *izbica*, *kozica*, *kuźnica*, *ławica*, *pętlica*, *szablica*, *trumnica*, *zbroica*, *żydowica*, lud. *drożyca* 'droga', *gębica* 'naszyjnik', *kosica* 'nóż do kapusty', *ręczyca* 'część wozu', stp. imiona *Babczyca*, *Wronica* Koz. SO VIII 347; mniej liczne od żeńskich na spółgłoskę, np. *kotwica*, *macica*, *racica*, *wszyca*, lud. *marchwica* 'marchew'; nieliczne od nijakich, np. *światlica*, lud. *gardlice* 'gruczoły w gardle'; lud. *jagnica*, *żrebica*.

Mniej liczne od dwu poprzednich typów są twory odczasownikowe, np. *łuszczyc* 'choroba skóry', *międlica*; lud. *szczypica* 'szczypawka'; *ciągnica* 'maszyna do równania wełny'. Tu należą też twory od imiesłówów na *-ny, -ony, -ty, -ły*, np. *pijanica*, lud. *chowanica* 'pasierbica', *dranica* 'cienka deszczułka darta', *krzesanica* 'gładka ściana'; *oblubienica*, lud. *sieczenica* 'karm dla bydła'; *tarcica*; *gnilica* 'rozkład krwi', *wścieklica* 'furjatka'.

Istnieje nadto pewien zasób tworów odwyrażeniowych, np. *nagolenica*, *przyłbica*, i złożonych, np. *synogarlica*.

b) Wykładnik *-nica*. Jako zespół wątków występuje to za-

kończenie w ogromnej ilości tworów na *-i(y)ca*, pochodnych od przymiotników na *-ny*, *-ni*, nadto w pewnej ilości od czasowników na *-nąć*. Jako indywidualny wykładnik występuje w wielkiej liczbie rzeczowników nie mających odpowiedników podstawowych w przymiotnikach na *-ny*, *-ni*. Są to przede wszystkim twory odrzeczownikowe, np. *baletnica*, *gromnica*, *popielnica*; *śliwnica* bot., *warcabnica*; lud. *topielnica*; *mydlnica*, lud. *ciastnica* 'niecka'. Dość liczne są rzeczowniki odczasownikowe, np. *odkładnica* 'część pługa', *ogrzewnica* 'rura kaloryferu', *zakładnica*; *celownica*, *czarownica*, *kierownica*, *pracownica*, *szatkownica*, też bez *-ow-*: *zwiadnica* bot.; *chodnica* 'deska z boku wozu', *lecznica*, *mównica*, *strzelnica*, *szkodnica*, *łtocznica*, *wyrobница*, *zwrotnica*; lud. *myjница* 'miednica', *pletnica* 'plecionka'. Mniej liczne są twory odprzymiotnikowe, np. *blednica*, lud. *głębocznica* 'wąwóz'.

Prawdopodobnie tylko fonetyczną odmianką wykładnika *-nica* jest wykładnik *-lica* w kilku przykładach: *dzierglica* 'rafa', lud. *targlica* 'przynęta dla ryb', *włóklica* bot.

c) Wykładniki *-alnica*, *-elnica* występują przeważnie w tworach odczasownikowych, np. *kazalnica*, lud. *stuchalnica* 'konfesjonał', *kropielnica*, także w tworach odrzeczownikowych, np. lud. *gwoździelnica* 'n. kowalskie', *nicielnica* 'n. tkackie'.

d) Wykładnik *-awica* został wyosobniony w tworach z wykładnikiem *-i(y)ca* od przymiotników na *-awy* lub od rzeczowników na *-awa*. Jako wykładnik indywidualny występuje on w tworach odrzeczownikowych, np. *mgławica*, *nogawica*, lud. *śniegawica*, oraz w tworach odczasownikowych, np. *błyskawica*, *dychawica*, *płasawica*, *szczipawica*, *ślizgawica*, *tchawica*, *trzęsawica*, lud. *chłastawica*, *ciągawica* 'ciągota'.

e) Wykładnik *-owica*, wyosobniony w tworach na *-i(y)ca* pochodnych od przymiotników na *-owy* lub od czasowników na *-ować*, występuje w kilku przykładach, np. *ropowica*.

e) Wykładnik *-ownica*. Występuje on w tworach odrzeczownikowych, np. *dziurownica* 'sztanca', *gwiazdownica* bot., *szachownica*, rzadziej odczasownikowych, np. *dźwigownica*, lud. *krajownica* 'deska do wyciskania sera'.

Pień. Kończy się przed wykładnikiem *-i(y)ca* na spółgłoskę miękką lub stwardniałą, która ma w wielu tworach obocznik twardy w wyrazie podstawowym, np. *kocica* od *koł*.

Przed wykładnikami rozszerzonymi pień kończy się tak, jak

przed wykładnikiem, którego część weszła w skład wykładnika rozszerzonego, a więc np. *szkodnica* od *szkodzić*, jak *złudny* od *złudzić*.

Znaczenie. Rozróżniamy tu przedewszystkiem grupę rzeczowników samicych, np. *charcica*, *kocica*, *lwica*. Odpowiednie twory od rzeczowników osobowych znaczenia tego przynajmniej w języku wspólnym nie posiadają, np. *aktorzyca*, *poślica*, jednak prawdopodobnie wskutek kontrastu ze znaczeniem grupy poprzedniej mają one nastrój pogardliwy. Tak np. wyraz *poślica* typem budowy słowotwórczej sugeruje, jakoby chodziło o „żonę“ posła, co jest w konflikcie z istotnem znaczeniem rzeczownika. Natomiast w stp. tworzone nazwy żon zapomocą wykładnika *-i(y)ca*, np. *stolnica* ‘żona stolnika’, podobnie też dziś jeszcze na Śląsku, np. *Michalica*, *Adamczyca*, t. j. żony *Michalika*, *Adamczyka*.

Rzeczowniki te dzielają nastrój ujemny z wielu rzeczownikami zgrubiałemi (od rzeczowników żeńskich), np. *pannica*, *szablica*.

Wśród tworów odrzeczownikowych mamy nadto rzeczowniki upodabniające, np. *byczyca*, parzyste, np. *nożyce*, częściowe, np. *okiennica*.

Twory odprzymiotnikowe są rzeczownikami charakterystycznymi, np. *czernica*, lud. *dłużycza*, twory odczasownikowe są nazwami czynnikowemi, np. *chłonica*, odbiornikowemi, np. *oblubienica*, oraz narzędnemi, np. *międlica*, *odkładnica*.

Produktywność. Rzeczowniki te są bardzo produktywne u Żeromskiego, u którego znachodzimy sporo nowotworów, np. *blachowiec* pancerza WU 41, mżyły rozleniwiające człowieka *siąpawice* (‘deszcze’) UP 155, gwiazda poranna — *zwiernica* Pop. I 174, w ulicach, właściwie *wyboicach* NJ 263, ze *śniegowic*, klinem wciosanych w szczeliny skalne Wis. 20, wzdłuż głębokiego rowu, pełnego *rudawicy* i komarów Ch. 154, chodziło im o rozweselenie *żałośnicy* Zam. 242. U Berenta spotykamy tylko dwa nowotwory: jeden na *-ica*, drugi na *-nica*, oba rzeczowniki czynnikowe: O wolo ma! Wszelkiej *odwrótnico* niedoli Zar. 302, też 102 i 314, *rabuśnica* duszom naszym ŻK 335. Tuwim użył również dwu nowotworów: skandowała w piersi męcząca *czkawica* ST 68, niosą mnie lekko *wspomiennice* tm. 109.

Literatura. St. Dobrzycki, Próba objaśnienia kilku nazw geograficznych (o typie: *Dobrzyca*), SO II 172.

19. Twory o wykładnikach ze spółgłoską cz ($\leq k$).

§ 558. Twory na **-cz**. Wykładnik ten występuje w rzeczowniku *bicz* pochodzącym od czasownika *bić*.

§ 559. Twory na **-acz**. Pochodzenie. Najliczniejszy zasób rzeczowników na **-acz** stanowią twory od czasowników. Wśród nich zaś najliczniejsze są rzeczowniki pochodzące od czasowników na **-ać**, np. *badacz*, *biegacz*, *dojeżdżacz*, *drapacz* (chmur), *działacz*, *gracz*, *naciągacz*, *odsyłacz*, *oracz*, *podpalacz*, *podżegacz*, *poganiacz*, *posiadacz*, *rębacz*, *rozcinacz*, *rozpylacz*, *siekacz*, *siepacz*, *słuchacz*, *składacz*, *spinacz*, *szperacz*, *tkacz*, *tułacz*, *zbieracz*.

Ogromną ilość tych tworów, niekiedy nieznanych w języku wspólnym, posiadają gwary, np. *bodacz* żart. 'róg', *brechacz* 'oszczerca', *furtacz* 'bąk do zabawy', *krążacz* 'r. noża', *łgacz*, *odczyniacz* 'znachor', *podrygacz* 'laska', *snowacz* 'robotnik tkacki', *tłukacz* 'tłuczek', *zaciekacz* 'człowiek zapobiegliwy', *Targacz* n. Wkp. VIII 138.

Mniejszy zasób rzeczowników pochodzi od czasowników na **-wać** z rdzeniami na samogłoskę, np. *wydobywacz*, *nadawacz*, *udawacz*, *ogrzewacz*, *wyktuwacz*, *przykrawacz*, *pomywacz*, *rozpruwacz*, lud. *grawacz*.

Równie liczne są twory od czasowników na **-ywać**, np. *natryskiwacz* 'irygator', *oborywacz* 'socha', *oddziaływacz*, *odgadnywacz*, *poszukiwacz*, *włamywacz*, *wywoływacz*, *zapisywacz*. Stosunkowo rzadkie muszą być twory te w gwarach, skoro jako jedyny przykład znajdujemy w SW *nakazywacza* i to z pism Orzeszkowej.

Bardzo rzadkie są twory od czasowników na **-ować**, np. *hamowacz*, *ładowacz*, oba oznaczające kategorie robotników kopalnianych, *miarkowacz* 'przrząd w piecu hutniczym', częściej w mowie ludowej, np. *podlizowacz* 'pochlebca', *polowacz* 'myśliwy', *rozczesowacz* 'grzebień', *usługowacz* 'posługacz'.

Nieco więcej jest rzeczowników od czasowników na **-jać** z rdzeniami samogłoskowymi, np. *odbijacz* 'bufor', *krajacz* 'narzędzie', lud. *ryjacz* 'kret', *nawijacz*, *owijacz* 'taśma', *zwijacz* 'gąsienica'.

Charakter wyjątków posiadają nieliczne, przeważnie gwarowe rzeczowniki, pochodzące od czasowników na **-i(y)ć**, np. *kruszacz* 'górnik kruszący bryły węgla', lud. *wodzacz* 'prowadzący woły

przy orce, *goniacz* 'kobieciarz', *dracz* 'laska do czyszczenia strzelby', *tracz*, por. *trzeć*, *drzeć*.

Zasadniczo najliczniejszy zasób przykładów zawiera tworzywo czasownikowe; jedną dziesiątą część ich liczby stanowią twory odrzeczownikowe. Wśród nich ilościowo największą grupę tworzą rzeczowniki od rzeczowników na -a, np. *brodac*, *głowacz*, *grzywacz*, *kosacz* 'koń z wielką grzywą; myśl. stary cietrzew', *posługacz*, *siłacz*, *sochacz*, *wargacz*, także lud. *baniacz* 'baniak', *kracz* 'ryba samica', *strzechacz* 'duży kapelusz góralski', *Grzywacz* n. Galic. VI 121. Od rzeczowników żeńskich na spółgłoskę tylko lud. *kąpielacz* 'wanienka'. Dość liczne są natomiast twory od rzeczowników męskich na spółgłoskę, np. *brzuchacz*, *kosmacz*, *pejsacz*, *rogacz*, *sękacz*, *waflacz* 'który robi wafle', *wąsacz*, *zębacz*, także ludowe, np. *chwoścacz* 'snopek podszycia dachu', *garbacz* 'garbus', *mężacz* 'żonaty'. Od rzeczowników nijakich pochodzą bardzo nieliczne twory, np. *gardłacz* 'opój; r. strzelby; gadacz', *uchacz* 'dzban', także lud. *gardlacz* 'wola sty, z wolem'; *pierzacz* 'żyd kupujący pierze'.

Najmniejszą grupę tworzą rzeczowniki odprzymiotnikowe, przyczem niektóre z nich, zwłaszcza od przymiotników z wykładnikami -aty, -awy, zawierają tylko pnie podstawowych wyrazów, np. *bogacz*, częściej w mowie ludowej, np. *cichacz* 'zcichapęk', *koślacz* 'koślawiec', *plugacz* 'plugawiec', *srokacz* 'koń lub wół srokaty'.

Znaczenie. Rzeczowniki na -acz oznaczają zasadniczo istoty, których właściwością jest wykonywanie pewnych działań albo posiadanie jakiejś części o nienormalnych rozmiarach.

Najliczniejszy zasób stanowią tu zatem rzeczowniki czynnikowe, oznaczające osoby, np. *badacz*, *biegacz*, zwierzęta, np. lud. *ryjacz* 'kret', *zwijacz* 'gąsienica', rzadziej rośliny, np. *zatrzuwacz* 'złodrzew'. Dość liczne są też rzeczowniki narzędne, np. *siekacz*. Ponieważ pewne działanie jest wtedy charakterystycznym, gdy się powtarza, przeto twory te obejmują zasadniczo pojęcie przejawów wielokrotnych, niedokonanych. Stąd pochodzi, że rzeczowniki od czasowników dokonanych, jednokrotnych uważamy za nieprawidłowe i niepoprawne, np. z SW: *oboracz*, *ogadacz*, *oszukacz*, *podeptacz*, *podźwigacz*, *pojednacz*, *pokonacz*, *ubłagacz*, *wyjednacz*, *wykonacz*, *wypytaacz*, *wyrębacz*, *zatrzymacz*. Słownik Warszawski zawiera, jak widzimy z wyliczenia, szereg wyrazów staropolskich, nadto twory indywidu-

alne, z zaznaczeniem ich rzadkości, ale nawet i te rzeczowniki, które są podane jako normalne (*oboracz*, *wypyłacz*, *wyrębacz*), postrzegamy jako nieprawidłowe i niezgodne z ogólnym poczuciem językowym. Natomiast często spotyka się tego rodzaju twory w mowie ludowej, np. *nasypacz* 'robotnik, który napełnia wózki węglem', *obtargacz* 'obdartus', *poklepacz* 'rodzaj placka', *wychlustacz* 'ogon', *wygrzebacz* 'pogrzebacz'. W języku wspólnym przyjął się regionalnie *pogrzebacz*, zwany także *haczykiem*.

Za najbardziej charakterystyczne uważamy przede wszystkim działania wielostronne (p. § 270), stąd rzadsze są rzeczowniki od czasowników nieprzechodnich, zwłaszcza z zaimkiem *się*, np. *bląkacz*. Wogóle przejaw jest wtedy podstawą nazywania, jeśli jest związany z zawodem lub stałymi skłonnościami człowieka albo z przeznaczeniem narzędzia. Stąd w najpowszechniejszym użyciu są twory takie, jak *oracz*, *krętać*, *siekacz* 'zab; nóż do siekania'. Rzadziej używa się tworów wyznaczających w treści pojęcie przejawów będących normalną funkcją fizjologiczną, np. *biegacz*, *pożeracz*, albo wywoływanych doraźną potrzebą, np. *poprawiacz*. Rzeczowniki tego rodzaju, wyznaczając pojęcie przejawów, które nie stanowią zasadniczo podstawy do normalnej klasyfikacji przedmiotów, zaznaczają zarazem ich pewną anormalność, karykaturalność i stąd są związane z nastrojem żartobliwym albo nawet ujemnym, jeśli przejaw charakterystyczny sam przez się jest niemiły, np. *gadacz*, *smarkacz*, lud. *wydziewiacz*. Stąd rzeczowniki takie pojawiają się często jako przezwiska lub wyzwiska.

Tak samo karykaturalne znaczenie posiadają twory odrzeczownikowe i odprzymiotnikowe, których nie odnoszą się do części składowych o charakterystycznych, nienormalnych rozmiarach, np. *brodacz*, lud. *baniacz*. Rzeczowniki takie posiadają zwykle nastrój żartobliwy, np. *głowacz*, *rogacz*, *brzuchacz*, *kudłacz* (rzeczowniki ustrojowe).

Produktywność. Rzeczowniki z wykładnikiem *-acz* jako obojętne nastrojowo nazwy czynników osobowych posiadały ogromną produktywność w języku staropolskim, zwłaszcza w XVI wieku, w okresie najżywszej twórczości językowej. W wiekach następnych produktywność ich maleje na rzecz innych typów słowotwórczych lub omówień zdaniowych.

W dobie współczesnej twory te są produktywne w języku

technicznym oraz w utworach o charakterze uczuciowym, przyczem wśród nowotworów języka artystycznego spotykamy wyłącznie rzeczowniki odczasownikowe. Przyczyną tak wyspecjalizowanej produktywności jest nabyty przez nie nastrój uczuciowy, żartobliwy lub pogardliwy, z drugiej zaś strony ich syntetyczność, polegająca na ujmowaniu zapomocą treści jednego wyrazu całości przedmiotu i jego najbardziej charakterystycznej cechy. Ta ich nastrojowość, a zarazem pewna karykaturalność jest zapewne powodem, że nowotwory tego typu w języku potocznym się naogół nie przyjmują. Tak np. rzeczownik *karacz*, użyty przez Słowackiego (najpierwsze państwa *karacze*, żupany każą przyprowadzić SW), nie został po nim już drugi raz zanotowany, jakkolwiek poeta wywarł ogromny wpływ na polszczyznę literacką. Podobnie efemeryczny charakter posiadają nowotwory Berenta, np. *czołgacz*, *naginacz*, *pełgacz*, *psowacz*, *rozciągacz*, *wyczekiwać*, *wyłuskiwać*, *wypośredkowywać*, *zgotawiacz*, *zliżywać*. Ich doraźność, a zarazem podstawę użycia ilustrują zwroty: Naprzód, włóczynogo, ... ciemiego, *czołgaczu*, tchórze! Zar. 15, I ta *pełgaczy* chmara... ŻK 100. Większość tych nowotworów spotykamy zresztą w tłumaczeniach na oddanie obcych rzeczowników czynnikowych, np. zbójcę Sinisa, którego zowią Pituokamptesem, *naginaczem* sosen Her. 158. U Zegadłowicza mamy tylko jeden przykład: kowal *przekuwacz* komet DJ 120, u Tuwima też jeden: tańczyli *chłacze* wódki CzNB 54.

Nastrój ujemny, lekceważący, a nawet pogardliwy wielu tworów na *-acz* powoduje w tym zakresie pewną trudność w urabianiu osobowych nazw odzawodowych: tak np. zapewne z tego powodu zwyciężył *lotnik* nad *lataczem*, dlatego też zapewne nie może się ostatecznie ustalić *składacz* na miejscu obcego *zecera*.

§ 560. Twory na *-lcz*. Wykładnik ten występuje zaledwie w kilku rzeczownikach: *konicz*, stp. *golicz* 'golarz', *łowicz* 'łowca', *palicz* 'palacz', *wyrwicz* 'korkociąg' (Naruszewicz), *pongonicz* podany w SW z pism Jeża jako wyraz ludowy, imiona stp. *Grabicz*, *Myślicz* Koz. SO VIII 348.

§ 561. Twory na *-l(y)szcze*; *-owiszcze*. Pochodzenie. a) Wykładnik *-i(y)szcze*. Z wyjątkiem *bożyszcze* wszystkie inne przykłady mają zasięg niemal tylko staropolski, a nawet i tutaj są one dość rzadkie; nadto występują one w mowie ludowej na dość ograniczonym terenie, mianowicie w kaszubszczyźnie.

Największa ilość tych rzeczowników pochodzi od rzeczowników: 1) męskich, np. *bożyszcze*, właściwie jedyny wyraz bę-

dący w powszechnem użyciu, stp. *dziedziszczce* 'niecka soli dziedzicznie zapisana', *kapłaniszczce* Skarga, *karliszczce* bot., zapożyczone z ruskiego *ludyszczca* Słow., Sienk. (*ludyszczca* A. Małeckie), stp. *ministrzyszczce*, *soborzyszczce*, *uroczyszczce* wskrzeszone przez Dygasińskiego, *zborzyszczce*, lud. kaszubskie *batożyszczce*, *zębiszczce*, *biczyszczce*; 2) żeńskich, np. stp. *brodzyszczce*, *grabiszczce*, *strzelbiszczce*, kaszubskie: *czapczyszczce*, *drożyszczce* 'droga, manowce', *dziwczyszczce*, *flinczyszczce*, *głowiszczce* 'wielka, brzydka głowa', *kaczyszczce*, nadto *topieliszczce*, użyte przez Glińskiego; 3) nijakich, np. stp. *siedliszczce*, *sieliszczce*, kasz. *blóciszczce*, *jeziorzyszczce*.

Nieco większy zasób stanowią rzeczowniki z tworzywem czasownikowem, np. *dziwowiszczce* Goszczyński, kasz. *klepiszczce* 'klepisko', stp. *zburzyszczce* 'rumowisko', wskrzeszone przez Żeromskiego, nadto *lepiszczce* termin mineralogiczny 'masa spajająca cząstki skały okruczowej'.

b) Wykładnik *-owiszczce* może być w wielu wypadkach pojmowany jako *-iszczce* w połączeniu z tworzywem przymiotników na *-owy*, np. *pogrobowiszczce* 'cmentarzysko' Fr. Ciecierski, stp. *stanowiszczce* Stryj., kasz. *bojowiszczce*, *grobowiszczce*, zapisane u Hilferdinga jako *groboszczce*, t. j. *groboiszczce*, *grochowiszczce*, *zamkowiszczce* 'góra, na której znajdował się zamek'.

Pień kończy się przed wykładnikiem *-i(y)szczce* stale na spółgłoskę miękką lub stwardniałą, której w wielu wyrazach podstawowych odpowiada spółgłoska twarda.

Znaczenie. Twory z wykładnikiem *-i(y)szczce*, mające oboczники w tworach z wykładnikiem *-i(y)szko*, mają zasadniczo to samo znaczenie, a więc mamy tu nazwy miejsc, na których się coś znajdowało, np. *owśniszczce*, *zamkowiszczce*, gdzie się coś odbywało, np. *poboiszczce*, nazwy przejawów, jak *morzyszczce*, narzędzi, np. *batożyszczce*, wreszcie rzeczowniki zgrubiałe, np. *brodzyszczce*, i nastrojowe, np. *bożyszczce*.

Produktywność. Twory z wykładnikiem *-i(y)szczce* już od bardzo dawnych czasów nie są produktywne. Berent, Żeromski, Żegadłowicz ich zupełnie nie znają, użycie sporadyczne kilku wyrazów u Sienkiewicza, Dygasińskiego i Glińskiego tłumaczy się dążeniem do uzyskania kolorytu miejscowego, a więc ruskiego, albo t. zw. „słowiańskiego“.

Literatura. P. § 549.

§ 562. Twory na *-ycz*. Należy tu rzeczownik *wrotycz* bot.

20. Twory o wykładnikach ze spółgłoską g.

§ 563. **Twory na -g.** Wykładnika tego dopatrują się w wyrazie *drobiazg*, do wykładnika należałby jednak także przyrostek *-az-*.

§ 564. **Twory na -ga.** Wykładnik ten upatrywany w rzeczownikach *księga*, *miazga*, *skarga*, *sługa*, *struga*, znajduje się może także w rzeczownikach *pierzga* 'gałka pyłku kwiatowego', lud. *pluga* 'słota'.

§ 565. **Twory na -aga.** Wykładnik *-aga* występuje niewątpliwie w rzeczowniku lud. *łamaga* 'ułomny, garbaty, połamaniec', nadto *gizdraga* 'słota', *ślamaga*, por. *ślama* 'grunt gliniasty', *Sraga* m. SO X 279.

§ 566. **Twory na -ag.** Należy tu rzeczownik *pstrąg* od *pstry*.

§ 567. **Twory na -ęga.** Wykładnik *-ęga* upatrywany w *mięęga*, występuje niewątpliwie w rzeczownikach *łazęga*, *morzęga*, *włóczęga*, lud. *maślęga* 'maślak', *trupięga* 'starzec', *Warszęga* 'Warszawa', *wisęga* 'wisus', stp. *drzęga* 'drzączka u koni', *ostręga* 'jeżyna', *bzdęga* 'młyn na galarze', imiona *Bięga*, *Macieęga* Koz. SO VIII 350. Co do pochodzenia *ę*, p. § 359.

§ 568. **Twory na -iga.** Należy tu rzeczownik *strzeliga* bot., także *Janiga* n. Krak. IV 342, stp. im. *Szeliga* Koz. SO VIII 350.

§ 569. **Twory na -og (-óg); -oga.** Należą tu rzeczowniki, np. *batog*, *ostróg* 'palisada', *twaróg*; *ostroga*, *trwoga*.

§ 570. **Twory na -uga.** Wykładnik ten występuje w dość licznych przykładach, np. *kolczuga* por. *kolec*, *maczuga*, *pleciuga*, lud. *białuga* 'grunt łąkowy', *bieluga* 'bieleń, r. ryby', *papluga* 'papla', *śmiecuga* 'śmieciuch', im. stp. *Kaługa* Koz. SO VIII 350

§ 571. **Twory na -yga.** Wykładnik *-yga* występuje w rzeczownikach *dziadyga*, *Gołyga* n. Wkp. XIII 203, stp. nazwiska: *Gołyga*, *Pietryga* Koz. SO VIII 350, nadto w spolszczeniach *ostrzyga* (od *auster*), *łodyga*.

Literatura. M. Rudnicki, Sufiksy ze spółgłoską -g-, SO X 278.

21. Twory o wykładnikach ze spółgłoską ż.

§ 572. **Twory na -eż.** Należą tu rzeczowniki odczasownikowe: *kradzież*, *tupież*, stp. *placież* 'zapłata kary'.

22. Twory o wykładnikach ze spółgłoską *ch*.

§ 573. **Twory na *-ch*.** Wykładnik *-ch* występuje w kilku wyrazach, a chociaż w ogólnem poczuciu językowym się nie wyodrębnia, jednak można go łatwo wydzielić przy jasnym pniu, np. *duch* por. *dunąć*, *grzech* por. *grzeję*, *pośpiech* por. stp. *pośpieję*, *śmiech* por. *śmieję się*, stp. *czuch* por. *czuć*, nadto zdrobnienia dezintegralne typu *Stach* i t. p. Tu należały też stp. imiona z pniami imion złożonych, np. *Bole-ch*, *Często-ch*, *Zdzi-ch* Tasz. 48—9.

§ 574. **Twory na *-cha*.** Przykłady bardzo nieliczne: *strzecha*, *wiecha*, nadto stp. imiona zdrobniałe *Sędzi-cha*, *Stawo-cha* Tasz. 49.

§ 575. **Twory na *-ach*.** Przykłady są nieco liczniejsze, jak *bernach* 'przezvisko bernardyna', lud. *ciarach* (Łoś GP II 94) 'przezvisko dla szlachcica', *białach* 'biały koń', *czerpach* 'czerpak', *golachy* 'gołe nogi', *kielcach* 'człowiek o wielkich zębach', *kijach* 'ciężki górniczy młot', *maślach* 'jakaś istota nadprzyrodzona', nazwiska *Młodach* Wkp. XIII 207, *Solach* Krak. IV 337, stp. *dłubiach*, imiona stp. *Gostach* Tasz. 49, *Domach* Koz. SO VIII 341.

§ 576. **Twory na *-acha*.** Pochodzenie. Znacznie liczniejsze od poprzednich rzeczowniki pochodzą: 1) od rzeczowników, np. lud. *domacha* 'jaskółka domowa', *kapustacha*, *Biedacha* n. Lub. II 219; 2) od przymiotników, np. lud. *grubacha*; 3) od czasowników, np. lud. *dracha* 'licho ubrana, obdarta kobieta', *pitricha* 'kobieta lubiąca pitrasić', *skrabacha*, *Wędracha* n. Lub. II 220.

Znaczenie. Rzeczowniki te są nazwami czynnikowemi lub charakterystycznymi o nastroju żartobliwym.

§ 577. **Twory na *-ech*.** Wykładnik *-ech* występuje w wyrazach lud. *pielech* 'pościel', *stożech* 'zarozumialec'. W języku wspólnym, a także w stp. tworów tych się nie spotyka poza imionami, np. *Chwalech* Tasz. 49, *Bliżech*, *Czerniech* Koz. SO V 243.

§ 578. **Twory na *-echa*; *-ęcha*.** Są one wyjątkowe. Zaliczyć tu można rzeczowniki: *warzecha*, *pielecha* 'pielucha', lud. *lemięcha* 'lemięszka, niezdara'.

§ 579. **Twory na *-ich*.** Wykładnik *-ich* w rzeczowniku żeńskim może być rozłożony na tworzywne *-i-* oraz przyrostek *-ch*, jako nierozkładalny człon występuje jednak w wyrazach lud.

gągnich 'gęgała' i *gwiaździch* 'gwiazdor, chłopak niosący gwiazdę', *Drapich* n. Galic. VI 121, stp. *Milich* Tasz. 49.

§ 580. **Twory na -l(y)cha.** Pochodzenie. Dość liczne w gwarach przykłady zawierają tworzywo: 1) rzeczowników różnego rodzaju, np. lud. *bracicha* 'bratowa', *byczycha* 'byczyca', *czapicha* 'r. płaszcza', *guślarzycha*, *jaskótczycha* 'samica jaskółki', *kocicha* 'kotka', *kolanicha* 'gatunek zielska', *kowalicha*, *miotlicha* bot., *poganicha* 'żydówka', *różycha* 'nazwa krowy', *rzepicha* 'dzika rzodkiew', *sokolicha* 'sokolica', *sowicha* bot., *starczycha* Zap., *szewczycha*, stp. *opacicha*; 2) przymiotników, np. *bielicha* (krowa), *okrąglycha*, *wąklicha* zam. *wątlicha* 'stary, wyszczerbiony garnek'; 3) czasowników, np. *drapicha* bot., *gonicha* 'kobieta namiętna', *grypcicha* (może zam. *drypcicha*) nazwa krowy, *pędzicha* 'nierządnica', *rozwalicha* 'ts.', *siejpicha* od *siejpać*, *skąpicha*, *skrobicha* 'skrobacz', *smolicha* 'smolawa', *sporzycha* bot., *wiercicha* 'donica', *Wędzicha* n. Krak. IV 348, stp. *nędzicha*, imiona *Pościcha* Tasz. 49, *Sędzicha* 93.

Ponadto z wykładnikami rozszerzonymi *dryndulicha* i *drzydulicha*, por. stp. *szpetulicha* 'gorzałka'.

Pień kończy się na spółgłoskę miękką lub stwardniałą, której w pewnych wyrazach podstawowych odpowiada obocznik twardy, np. *bracicha* od *brat*.

Znaczenie. Pewna ilość tworów odrzeczownikowych oznacza osobniki żeńskie przynależne do osobników męskich. Niektóre z nich podobnie jak odprzymiotnikowe, są nazwami charakterystycznymi. Z wyjątkiem *przeorychy* u Słowackiego i *starczychy* u Zapolskiej rzeczowniki te występują tylko w mowie ludowej.

§ 581. **Twory na -och.** Pochodzenie. Zawierają tworzywo: 1) przymiotnikowe, np. *tłuścioch*, lud. *białoch* 'biały koń', *durnoch* 'głupiec', *pstroch* 'wół pstry', *rudzioch* 'rudzielec', *wieloch* 'wysoki człowiek, len', też *Wieloch* n. Wkp. VIII 138, *wielgoch* 'wielgas', stp. *junoch*, *tłustoch*, imiona stp. *Blizoch*, *Czarnoch* Tasz. 49; 2) czasownikowe, np. *pieszczoch*, *śpioch*, lud. *drżoch* 'tchórz, pijak', *kraczochoch* 'włóczęga', *lepioch* 'jakaś roślina wodna', *mazoch* 'mazacz', *pierdzioch*, *rościochy* 'gałęzie suche', *wiercioch* 'wiercipięta; wiercimak', *Padoch* Śl. IV 51, stp. *rządzioch* 'wścibski'; 3) rzeczownikowe, np. *gwiazdoch* 'wół, mający gwiazdę na czole', *Ciastoch* Lub. II 227, *Zimoch*

Wkp. VIII 138, stp. imiona *Panoch*, *Rzepoch*, *Synoch* Tasz. 49, *Dęboch* Koz. SO V 243.

Znaczenie. Są to przeważnie rzeczowniki charakterystyczne i czynnikowe.

§ 582. Twory na -ocha. Pochodzenie. Pochodzą one: 1) od rzeczowników, np. lud. *gajocha* 'polana', *kijocha* 'kijoch', *łatocha* 'krowa 1-rocza', *łanocha* 'łania', *kratocha* 'spódnica w kraty', *miedziocha* (krowa), *świniocha* 'duża świnia', *turocha* 'kobieta otyła', *zimocha* 'zimnica'; niekiedy tworzywo występuje w postaci bardzo skróconej, jak np. stp. *gocha* 'gorzałka', *gospocha* 'gosposia' (twory dezintegralne), lud. nazwy krów od dnia, w którym się urodziły: *pędziocha* por. *pędzia-tek* 'poniedziałek', *wtorocho*, *środocho*, *czwartocha*, *piątocho*, *so-bocho*, *niedziocha*, też nazwiska *Gadocha* Galic. VI 121, *Psiocha* Krak. IV 336; 2) od przymiotników, np. lud. *białocha* 'kura jasnopłowa', *bladocha* 'blada dziewczyna', *burocha* 'krowa; sukmana; fartuch burej barwy', *pstrocha*, *sadocha* 'szada krowa', *siwocha* (krowa), *twardocha* 'kura', *wielkocha* zool., *wielocha* (krowa), *złotocha* 'wierzba', *żółtocha* 'żółtaczką'; imiona stp. *Dobrocha*, *Świątocha* Koz. SO VIII 338; 3) od imiesłówów na -ły, np. *siadłocha* 'kiszka', *więdłocha* 'rzepa suszona'; 4) od czasowników, np. *pieszczocha*, lud. *gziocha* 'rozpustnica', *mazocha* (krowa), *pierdziocha* 'kobieta; pośladki; r. potrawy', *rębocha* 'kobieta ordynarna', *spiocha*, *warzocha*, też *trocha* od *trzeć*, nazwisko *Cwałocha* Krak. IV 342, stp. *rzędziocha* 'gospodyni'.

Znaczenie. W większości są to rzeczowniki charakterystyczne, najczęściej nazwy krów lub kur. Rzadsze są rzeczowniki czynnikowe, o charakterze karykaturalnym i nastroju ujemnym. Zabarwienie nastrojowe posiadają też nieliczne rzeczowniki zgrubiałe, jak np. *świniocha*. Zasięg tych rzeczowników jest niemal wyłącznie ludowy.

§ 583. Twory na -uch. Pochodzenie. Największa ilość przykładów pochodzi od czasowników, np. *leczych* 'nieumiejętny lekarz', *lizuch* 'lizus', *mazuch* hut., *szepleniuch*, *smoluch* myśl. 'dzik', *śmierdziuch*, *wycieruch* 'brudas', lud. *gnięciuch*, *osmaluch* 'głownia; brudas', *pleciuch*, *przeraduch* 'człowiek niezgodny', *spiuch* 'spioch', *znajduch* 'znajda', stp. *pieluch* od *piele* 'plotkarz'.

Pewna ilość rzeczowników pochodzi od przymiotników, np. *leniuch*, *staruch*, *uparciuch*, *niedbaluch*, *ospaluch*, *zmarzluch*, lud. *wisieluch*, im. stp. *Gołuch*, *Raduch* Tasz. 49, *Gołuch*, *Małuch* Koz. SO V 244.

Znaczna ilość przykładów ma tworzywo rzeczownikowe, np. *miedzuch* 'odstęp między chałupami', *mieszczuch*, *niewieściuch*, *paluch*, *piecuch*, *śmieciuch*, lud. *owskiuch* 'owies', *rzepuch* 'rzepak', też nazwiska *Cepuch* Krak. IV 336.

Pień. W znacznej liczbie przykładów spółgłosce miękkiej lub stwardniałej odpowiada w wyrazie podstawowym spółgłoska twarda.

Znaczenie. Znaczeniowo najwyrazistsze są rzeczowniki charakterystyczne. Poza tem zarysowuje się wyraźnie grupa rzeczowników czynnikowych.

§ 584. Twory na -tuch. Wykładnik ten znajduje się tylko w wyrazie *świntuch*, który powstał może na wzór *pastucha*.

§ 585. Twory na -ucha. Pochodzenie. Wykładnik ten występuje w połączeniu z tworzywem: 1) rzeczownikowem, np. *jemiółucha* 'r. ptaka', lud. *jemielucha*, *jaducha* 'kaszel', *kiziucha*, *leniucha*, *makucha* 'makuch', *owskiucha* 'owies', *sprytucha* 'figlarka', *szelmucha*, *świniucha*, *wianucha* 'krowa otrzymana jako wiano', *wieprzucha* 'porzeczek', *wisniucha* 'krowa', *wtorucha* 'krowa urodzona we wtorek', *zawijucha* 'zawierucha', imię stp. *Siostrucha* Tasz. 49; 2) przymiotnikowem, np. *starucha*, lud. *bielucha* 'r. ziemniaków', *białucha* (krowa), *młoduca* 'młoda dziewczyna', *czarnucha* (krowa), *czerniucha* 'pchła', *pstrucha* (krowa), *roboczucha* 'robotnica', *siwucha* 'wódka', *ślepuca* 'kobieta ślepa', *uparciucha* 'uparta', *wesołucha* 'wesola'; 3) czasownikowe, np. *pielucha*, lud. *kośmiecucha* (ptak), *kwokłucha* 'kwoczka', *lizucha* 'lizuska', *łaskotucha*, *najduca*, *obierucha* 'obierzyna', *ploduca* 'krowa świeżo ocielona', *szeptucha* 'główka kapusty mało zwarta', *śmierdziucha* 'wódka licha'.

Pień ma zasadniczo postać tę samą, co w tworzywie, niekiedy jednak twardej spółgłosce tworzywa odpowiada miękka pnia, np. *baraniucha*, *owskiucha*, *czerniucha*.

Znaczenie. Są to poczęści rzeczowniki charakterystyczne oraz powiększające, naogół nastrojowo ujemne. Z nielicznymi wyjątkami wyrazy te posiadają zasięg wyłącznie ludowy.

23. Twory o wykładnikach ze spółgłoską sz.

§ 586. Twory na -sz; -sza. Wykładnik -sz występuje tylko w wyrazie *przybysz*, a więc w połączeniu z tworzywem czasownikowym. W stp. wykładniki -sz i -sza łączyły się z pierwszym członem imienia złożonego, np. *Bogu-sz*, *Brodzi-sz*, *Dobro-sz*, *Rado-sz*, *Dziadu-sza*, *Wito-sza* Tasz. 49—50.

§ 587. Twory na -asz; -asza. Należą tu rzeczowniki: *ogoniasz* myśl. żartob. 'lis', stp. *niegodziasz* 'niegodziwiec', imiona stp. *Godasz*, *Gołasz* Tasz. 50, *Bogasz*, *Rogasza*, *Wilas* i *Witasza* Koz. SO V 245.

§ 588. Twory na -esz; -esza. Występują w stp. imionach, np. *Godziesz*, *Radziesza* Tasz. 50, *Sieciesza* Koz. SO V 243.

§ 589. Twory na -i(y)sz; -l(y)sza. Pochodzenie. Wykładnik -i(y)sz występuje najczęściej w łączności z tworzywem czasownikowym, np. *urwisz*, stp. *plodzisz* bot., *pędzisz* 'r. gry w karty', lud. *pędzisz* 'piegowaty', *krzepisz* 'ziele lecznicze', *porwisz* 'złodziej', *spędzisz* 'złodziej', nazwiska *Poradzisz* Lub. II 221, *Skrobisz* Wkp. XIII 208, imiona stp. *Chrapisz*, *Dzielisz* Tasz. 50, *Gromisz* Koz. SO V 242, rzadko z tworzywem przymiotnikowym, np. lud. *głodnisz* 'biedak', wyjątkowe z tworzywem rzeczownikowym, np. *blócisz* myśl. 'r. psa', imię stp. *Dworzysz* Tasz. 50.

Wykładnik -i(y)sza występował w imionach stp. *Golisza*, *Grabisza* Tasz. 50.

Pień kończy się na spółgłoskę miękką lub stwardniałą, chociaż w wyrazie podstawowym jest twarda.

§ 590. Twory na -osz; -osza. Pochodzenie. Wykładniki te łączą się z tworzywem: 1) przymiotnikowym, np. *gniadosz*, *siwosz*, *skrytosz* zool., *tlustosz* bot., nazwiska *Ślabosz* Nadrab. II 122, *Twardosz* Galic. VI 122, *Wielosz* Krak. IV 341, stp. imiona *Czarnosz*, *Skorosz* Tasz. 50, *Chorosz* Koz. SO V 243; stp. *junosza*; 2) rzeczownikowym, np. *gniazdosz* zool., *gnidosz* bot., *gniewosz* bot., *piwosz* lud. *szczerbosz* 'dziecko bez zębów', nazwiska *Dębosz* Nadrab. II 124, *Jakubosz* Wkp. XIII 204, *Wilkosz* Galic. VI 123, stp. imiona *Siostrosz*, *Targosza* Tasz. 50, *Gwiazdosza* Koz. SO V 242.

Wyjątkowe są rzeczowniki z tworzywem 3) czasownikowym: *siekosz* 'krab'.

Znaczenie. Przeważają tu rzeczowniki charakterystyczne, np. *gniadosz*, rzadkie są czynnikowe, np. *piwosz*.

§ 591. **Twory na -usz; -usza.** Nieliczne przykłady zawierają tworzywo przymiotnikowe, np. *cienkusz*, *wąttusz* zool., *wielkusz* 'wielkolud', lud. *miękusz* 'człowiek bez energii', rzadziej rzeczownikowe, np. *katusza*, stp. *katusz* 'katownia', lud. *skarbusz* bot., nazwiska *Koniusz* Tasz. 50, *Bogusz* i *Bogusza*, *Godusza* Koz. SO V 243.

§ 592. **Twory na -y(i)sz.** Pochodzenie. Wykładnik -y(i)sz występuje w kilku zaledwie rzeczownikach odprzymiotnikowych, np. *gładysz*, *miękisz*, lud. *młodysz* 'człowiek wyglądający młodo', *płowyisz* 'wół maści płowej'.

Znaczenie. Są to rzeczowniki charakterystyczne.

B. Rzeczowniki z wykładnikiem przedrostkowym

§ 593. **Geneza.** Bezwzględnie najbardziej produktywnym typem słowotwórczym w zakresie rzeczowników są twory z wykładnikiem przyrostkowym, a dopiero w najnowszych czasach w języku poetyckim coraz częściej pojawiają się rzeczowniki utworzone od innych rzeczowników zapomocą wykładnika przedrostkowego, np. *bezświat* od *świat*. Jest to tendencja nowa, ale posiada ona pewne oparcie także w tradycyjnych typach słowotwórczych. Przedewszystkiem oddawna istniały rzeczowniki zaprzeczone, np. *nieprzyjaciół* od *przyjaciół*, w których przysłówki *nie* pełni funkcję wykładnika przedrostkowego. Drugi typ również dawny to nazwy pokrewieństwa z wykładnikami przedrostkowymi *pra-*, *prze-*, *przed-*, *nad-*, a więc: *pradziad*, *prababka*, *prawnuć*, *przestrój* 'brat pradziada', *przeciotka* 'siostra pradziada', *przedwnęćka* 'córnka wnuka', *nadpradziad* 'ojciec pradziada'. Poza tem istniały pojedyncze, odosobnione rzeczowniki o wykładniku przedrostkowym, np. *odnoga*, *przecieśnia* (Vondrák VSG I 676).

W nowszej polszczyźnie typ ten znalazł oparcie przede wszystkim w tworach z obcemi wykładnikami przedrostkowymi: *arcy-*, *kontr-*, np. *arcybiskup*, *kontrakcja*, oraz w tytułach zawodowych niewolniczo przetłumaczonych z niemieckiego typu: *nadleśniczy*, *nadporucznik*, *podporucznik*, *nadradca*. Nazwy te w poczuciu językowym ogółu mogły się też łączyć z tytułami

dawnemi typu *podkomorzy* oraz z rzeczownikami odwyrażeniami o wykładnikach przyrostkowych typu *bezdroże*, lub wreszcie z tworami odczasownikowemi typu *przeskok* od *przeskoczyć*. Ponadto pojawił się w języku poetyckim i wogóle literackim ogromnie wpływowy, obciążony powagą Nietschego wyraz *nadczłowiek*, przetłumaczony z niem. *Übermensch*.

Te utajone tendencje ożyły bardzo silnie w najnowszym języku poetyckim i wywołały znaczną ilość nowotworów.

§ 594. Twory z wykładnikiem *nie-*. Są one nieliczne, a należą tu np. *nieprzyjaciół*, *nierozum*, *nierząd*.

W wielu przykładach nie można napewno stwierdzić, czy jest to twór z wykładnikiem przedrostkowym, czy też twór urobiony zapomocą wykładnika przyrostkowego od zaprzeczonego wyrazu podstawowego; tak np. wyraz *nieprzyjemność* może pochodzić zarówno od rzeczownika *przyjemność*, jak i od przymiotnika *nieprzyjemny*, podobnie też *nierozsądek* od *rozsądek* lub od *nierozsądny*, *niepokój* od *pokój* lub od *niepokoić*. Niewątpliwy nowotwór o wykładniku przedrostkowym mamy u Żeromskiego: Czarnca znał się na *niemarzycielstwie* Zam. 196.

§ 595. Twory z wykładnikiem *pra-*. Z dawnego języka pozostały w powszechnem użyciu wyrazy: *praojciec*, *pradziadek*, *prababka*, *prawnuk* i *prawnuczka*, ale i w dzisiejszym języku twory te są dość częste, np. *praistota*, *prajądro*, *prajęzyk* i t. p., przyczem wykładnik *pra-* wyznacza jako cechę przedmiotu jego dawność. Nowotwory tego rodzaju są częste u Żeromskiego, np. *prapopielisko* Wiślan SIP 116, i u Berenta, np. *prapoczątek* Up. 280, *pratwórca* tm. 300.

§ 596. Twory z wykładnikiem *prze-*. Wyrazy staropolskie typu *przestryjec* zostały zapomniane, natomiast w języku poetyckim zaczynają się pojawiać nowotwory, np. u Żeromskiego: szumiały jodły pieśń o *przepotędze* PJ 24, u Berenta: aniołowie łzami opływają nad *przedobrocią* uśmiechu tego Zar. 315, u Staffa: mężnie żegnać nas uczysz, czyniąc z nas tęsknot *prze-gońce* UG 153. Jak widać z przykładów, pierwsze z nich znaczeniowo reprezentują ten sam typ, co stp. *przecieżnia*, a więc wykładnik *prze* wyznacza większą intensywność cechy wymienionej w pniu.

§ 597. Twory z wykładnikiem *nad-*. Rzeczowniki typu *nadradca* zaczynają zanikać, natomiast pojawiają się nowe wyrazy. U Żeromskiego spotykamy wyraz *nadbruk* 'wysepka na

jezdni, na której stoi policjant` Przed. 361, chociaż rzeczownik ten mógł powstać także na podstawie czasownika *nadbrukować*. Z Nietscheańskim *nadczłowiekiem* łączy się u Berenta *nadgątnek*: wzwyż wiedzie nasza droga od gatunku do *nadgatunku* Zar. 101. Spotykamy wreszcie wykładnik rozszerzony w wyrazie *ponadboleść* Żer. DOH 101.

§ 598. Twory z wykładnikiem bez-. Najbardziej produktywne w języku poetyckim są twory z wykładnikiem *bez-*, który pełni tu najczęściej funkcję przeczenia *nie-*, np. u Berenta: zdrętwiał w *bezoddechu* chwili ŻK 340, ponad rzeczami wszystkimi stoi niebo przypadku, niebo *bezwinny*, niebo trafu Zar. 231, u Staffa: jak słup uwięziony w wiecznej *bezwobodzie* UG 62, poczułem nagły cios w mąk *bezotusze* ŁL 64, abym w uciesze żył i w *bezpokucie* WCM 44, u Zegadłowicza: w półśnie bliskim *bezmyśli* trwa Godz. 292, mkną w *bezszeleście* słoneczne noce Dziew. 70, u Leśmiana: w taką zamrocz paproci, w takich cisz kurhany, w taki *beżswiat* zarośli, w taki *bezbzask* głuchy Łąk. 9, i nęcił (demon zieleni) ust zdyszanych tajemnym *beżśniechem*, i czarował zniszczotą wonnych niedowcieleni tm. 9, niosąc jej nagłą śmierci *beżprzyczynę* SR 166, śnił *beżrozłąkę* swej duszy z błękitem tm. 158.

§ 599. Twory z wykładnikiem przed-. Rzeczowniki staropolskie wyszły z użycia, natomiast pojawiają się liczne nowotwory w języku poetyckim, np. u Żeromskiego: latają po łądach i morzach *przeddziejów* PJ 8, u Berenta: kto starych *przedpoczątków* świadom się stał, ten wreszcie nowych źródeł przyszłości szuka Zar. 298. W tych przykładach wykładnik *przed-* ma charakter znaczeniowy przedrostka *pra-*, a więc wyznacza jako cechę przedmiotu jego dawność. Ponadto zjawiają się nowotwory, w których wykładnik *przed-* zaznacza, że chodzi o chwilę bezpośrednio poprzedzającą przejaw wymieniony w pniu, np. u Berenta: łąbądź dobywa z niemej za życia piersi głos w *przedzgonie* pełny Up. 281, u Zegadłowicza: tylko to jedno mię nęci gdzieś w głuchej *przedpamięci* Dziew. 48.

§ 600. Twory z wykładnikami po-; pod-; przy-; z-. Coraz częściej pojawiające się nowotwory z wymienionymi uprzednio wykładnikami wywołują w konsekwencji stosowanie także innych przedrostków, jako wykładników, występujących narazie w mniejszej ilości rzeczowników.

a) Wykładnik *po-* pojawia się u Berenta: dobywał się

z tej pieczary dym *śród pogrzmołów* głuchych Her. 39, oczu *po-blask* gwiezdny ŻK 24, u Staffa: brzydota padła jak rozkład *pognoju* pod siew piękności ŁL 182.

b) Wykładnik *pod-* znajdujemy w nowotworze żartobliwym u Żeromskiego: wielcy magnaci i *podmagnatki* Przed. 38.

c) Wykładnik *przy-* spotykamy u Berenta: wtórzył im rycerz piersi swych *przyjękiem* ŻK 39.

d) Wykładnik *z-* znajdujemy również tylko u Berenta: rozżaliły się wokół wielotysięcznych muszek *zbrzęki* ŻK 321.

§ 601. Twory z wykładnikami obcemi arcy-; kontr-
Przejrzystość budowy wyrazów zapożyczonych spowodowała wyosobnienie wykładników *arcy-*, *kontr-* i połączenie ich z tworzywem rodzimem, np. *arcyksiążę*, *arcypasterz*, *kontrwywiad*. Na wzór tych tworów powstają nowe, np. u Żeromskiego: każde niemal słowo budziło w umyśle słuchacza *kontrślowo*, każda prawda głoszona domagała się *kontraprawdy* Przed. 352, te komplimenty i *arcydownicpy* mniej ją nęciły NJ 214.

C. Oboczności słowotwórcze rzeczowników.

§ 602. Zasadniczo każdy rzeczownik przynależy do jednego typu słowotwórczego. Jest jednak w języku wspólnym pewien zasób rzeczowników, które najczęściej bez różnicy znaczenia (z wyjątkiem rodzaju formalno-gramatycznego) ukazują się z rozmaitemi wykładnikami, przyczem oboczności te zależą zwykle od różnic regionalnych. Oboczności te podajemy według rodzaju, zamieszczając w nawiasach postaci rzadsze, uznane za niepoprawne¹⁾.

Rodzaj męski i nijaki:

(bajor Żeromski) *bajoro*, (*białek*) *białko*, (*chomąt* lit.) *chomać*, *cud* i *cudo*, (*kopyt* lit.) *kopyto*, (*podwórz* lit.) *podwórze*, (*półtrocz*) *półtrocze*, *przestwór* i *przestworze*, (*żółtek*) *żółtko*.

Rodzaj męski i żeński na a:

adres (*adresa* lit.), *belek* (*belka*), *na dobitek* i *na dobitkę*, *dziesiątek* i *dziesiątka*, *fałd* i *fałda* (koło jedwabnych *fałd* płaszcza, Zapolska), *gąszcz* (*gęszcza* lit.), *goryl* (*goryla*), *kartofel* (*kartofla* lit.), *klusek* i *kluska*, *kotlet* (*kotleta*), *kram* (*krama*), *lejek* (*lejka*

¹⁾ Cytaty z nazwiskami autorów pochodzą z artykułu Magiery, por. literatura; skrót: lit. — regionalizm polsko-litewski.

lit.), *litr* (*litra*), *łachman* (*łachmana*), (*mat srebrzysty Żeromski*) *mała*, *mórg* i *morga*, *mufek* i *mufka* 'zarekawek', *nagniotek* (*nagniotka* lit.), *ogórek* (*ogórka*), *paciorek* (*paciorka* Zapolska), *półwysep* (*półwyspa*), *razem* (rzadziej *razą*), *sąg* (*sąga*), (*smug*) *smuga*, (*strug*) *struga*, *szmat* i *szmata* (w różnych znaczeniach), *telegram* (*telegrama* lit.), *zaduch* (*zaducha*), (*zakał* Tetmajer) *zakała*, *zawiasa* i *zawias*, *zmarszczka* (*zmarszczek*).

Rodzaj męski i żeński na spółgłoskę:

ten ból (*ta ból* Bielska), *ten cień* (*ta cień*), *ten ciern* (*ta ciern*), (*ten goleń*) *ta goleń*, (*ten krawędź*) *ta krawędź*, (*ten krtąń*) *ta krtąń*, *ten magiel* (*ta magiel*), (*ten obręcz*) *ta obręcz*, *ten rdzeń* (*ta rdzeń*), (*ten smycz*) *ta smycz*, *ten szczebel* (*ta szczebel* Weyssenhoff), (*ten żołądz*) *ta żołądz*.

Rodzaj męski i nijaki lub żeński na spółgłoskę:

ten gąszcz (*to gąszcze*, *ta gąszcz*), (*ten poręcz*, *to poręcze*) *ta poręcz*.

Rodzaj męski, żeński na -a i na spółgłoskę:

ten patrol (*ta patrola*, *ta patrol*).

Rodzaj nijaki i żeński na -a:

te jasełka (*ta jasełka*, -i Herbaczewski), *to cacko* (*ta cacka*, -i lit.), *to tarko* Kraków i *ta tarka* Poznań, Warszawa, Białoruś.

Rodzaj nijaki i żeński na spółgłoskę:

naręcze (*naręcz*), *ubocze* (*ubocz*), *ustronie* (*ustron*).

Rodzaj żeński na -a i na spółgłoskę:

(*pieśnia* Kasprowicz) *pieśń*, *topola* Kraków (*topól* Poznań).

Jeszcze większe różnice zachodzą między mową ludową a językiem wspólnym oraz między poszczególnymi gwarami, przyczem niekiedy w tej samej gwarze istnieją dwa oboczники.

Rodzaj męski i nijaki:

a) W gwarze rodz. męski, wsp. rodz. nijaki: *bagien* Tur. 200, *czołn* PW 444, *cygar* Rym. 148, Chrz. 343, Tur. 200, *gorąc* Sułk. 332, Chrz. 343, ŚG 210, Pysz. 393, *kopyt* Tur. 200, *oczki* Tur. 200, Łuk. 164, *piętr* Śl. 199, *ud* PW 44, Łow. 317, *wiórki* Przas. 85, *żelaz* Tur. 200; *pręc* ŚG 210, BN 41, *włós* Rym. 148; *bizemień* Srom. 62, *ciemień* Srom. 62, ŚG. 210, *ramień* Srom. 62, Las. 128, *siemień* Las. 128, *wymień* Las. 128.

b) W gwarze rodz. nijaki, wsp. rodz. męski: *brzucho* Brzez. 209, Tur. 162, *cudo* Rym. 150, *kłóska* Rym. 150, *kwiatko* (i *kwiatek*) Śl. 204, *ośródko* (i *ośrodek*) Łop. 69, *pierscionko* Rym. 150, *policzko* Chrz. 344, *pulso* ŚG 213, *strączko* Śl. 204, Chrz. 344, ŚG 204, *śląsko* Śl. 204, *trzonko* Rym. 150, *węgło* ŚG. 213.

Rodzaj męski i żeński na -a:

a) Gwar. rodz. męski, wsp. rodz. żeński: *baryłek* Tur. 200, *butelek* Tur. 200, Łow. 317, *belek* ŚG 210, *facyjat* Rym. 148, Chrz. 343, *fasol* Sułk. 332, *grac* Tur. 200, *jagód* Tur. 200, *kwest* i *kwesta* Sułk. 332, *odznak* Sułk. 332, *opłat* Zebrz. 177, Brzez. 14, Chrz. 343, Pysz. 393, *przełębel* Brzez. 143, *osęk* Rym. 148, *podstawek* Łop. 64, *pomarańcz* Chrz. 343, (*pomarańiec* Łow. 317), *szos* Tur. 200, Łow. 317, *topól* MG 144, Śl. 199, Łop. 64, PW 444, *wichur* ŚG 210, *wypłat* Tur. 200, *zamian* Tur. 200.

b) Gwar. rodz. żeński, wsp. rodz. męski: *bochenka* Brzez. 143, Tur. 200, *gada* i *gad* Sułk. 332, *komora* 'komar' Sułk. 332, Rym. 151, *litra* i *liter* Sułk. 332, *łubina* Łop. 67, *morga* i *mórg* Sułk. 332, Chrz. 345, Las. 128, *mozola* ŚG 211, *narcyza* Rym. 151, *obłoka* Tur. 200, *podatka* Sułk. 332, Tur. 200, *pora* Łop. 67, *rabunka* BN 29, *raza* MG 144, *sąga* Sułk. 332, *selera* Łop. 67, *skobla* Chrz. 345, *sznurka* Srom. 82, *sziparaga* ŚG 211, *trzmioła* Rym. 151, *wylewa* ŚG 211, *wyręba* Chrz. 345, także *pastucha* i *pastuch* (oba r. msk.) MG 144, *wędrowca* (r. msk.) Rym. 393.

Rodzaj męski i żeński na spółgłoskę:

a) Gwar. rodz. męski, wsp. rodz. żeński: *dał* Sułk. 332, Chrz. 343, *darń* Sułk. 332, Chrz. 343, *gardziel* Śl. 199, Chrz. 343, *gałąź* Koc. 254, *jesień* Śl. 199, *kąpiel* Śl. 199, *krtan* Chrz. 343, *latorośl* Las. 128, *patrol* Sułk. 332, Chrz. 343, *poręcz* Chrz. 343, i t. d., p. niżej.

b) Gwar. rodz. żeński, wsp. rodz. męski: *ta cień* Koc. 254, *ta dyszel* Koc. 254, GLM 367, Śl. 199 (i *ten dyszel*, -a) MG 144.

Rodzaj nijaki i żeński na -a:

Gwar. rodz. żeński, wsp. rodz. nijaki: *biedra* Koc. (też-o) 254, Sułk. 332, Chrz. 345, Opocz. 172, Łop. 67, *chomąta* Rym. 149, *cygara* Śl. 208, *tła* Brzez. 143; *słońca* Tur. 200; także bardzo częste w gwarach *gimnazyja* Sułk. 332, Chrz. 345, BN 42, *seminaryja* Sułk. 332.

Rodzaj żeński na -a i na spółgłoskę:

a) Gwar. rodz. żeński na -a, wsp. rodz. żeński na spółgłoskę: *baśnia* Zebrz. 177, *brwia* Śl. 208, Tuch. 200, Łop. 67, *chorągwia* Zebrz. 177, *jabłonia* Śl. 208, *kaźnia* Zebrz. 177, *kąpiela* Zebrz. 177, *klacza* PW (też *klacz*) 447, Śl. 208, *marchwia* Śl. 208, *myszka* Śl. 208, Zebrz. 177, BN 38, Pysz. 393, Łow. 321, *pieczenia* Zebrz. 177, *pieśnia* Łow. 321, *piędzia* Łow. 321, *poręcza* Zebrz. 177, *rozkosza* Zebrz. 177, *waśnia* Zebrz. 177, *wsza* Tur. 220.

b) Gwar. rodz. żeński na spółgłoskę, wsp. rodz. żeński na -a: *brzytew* i *brzytwa* PW 448, Chrz. 346, *chatup*, -i i *chałupa*, -y MG 144, *dratew* i *dratwa* Chrz. 346, *grobel* i *grobla* Śl. 208, *kuchyn* Śl. 208, *mil* i *mila* PW 447, *olsz* Śl. 208, *stajń* i *stajnia* PW 447, *ślej* i *śla* PW 448, *tęcz* i *tęcza* PW, *ziem* Śl. 208.

Pewne postaci charakteryzują niewątpliwie rozmaite tereny dialektyczne. Tak np. z badań Nitscha okazało się, że postaci ten *cień*, -a, -owi i t. d. posiada Śląsk, historyczna Małopolska (łącznie z Sieradzkim), natomiast postaci *cień*, -i, -i i t. d. charakteryzują Wielkopolskę, Pomorze i Mazowsze.¹

Wahania tego rodzaju, niewątpliwie też natury regionalnej, istniały już w języku staropolskim, np. między rodzajem męskim a nijakim: *białek*, *brzuch*, *cud*, *ud*, *żółtek* — *białko*, *brzucho*, *cudo*, *udo*, *żółtko*; między rodzajem męskim a żeńskim na -a, np. *fig*, *fijałek*, *głoźn*, *hymn*, *ogród*, *perfum*, *pochwał*, *pożóg*, *pych*, *raz*, *spór*, *sznur*, *wysep*, *zatok*, *związek* — *figa*, *fijałka*, *głoźna*, *hymna*, *ogroda*, *perfuma*, *pochwała*, *pożoga*, *pycha*, *raza*, *spora*, *sznura*, *wyspa*, *zatoka*, nadto w znacznej ilości rzeczowników z przyrostkiem -c-, np. *gędziec* — *gędźca*, *łowiec* — *łowca*, *tworzec* — *tworca* i t. p.; między rodzajem nijakim a żeńskim na -a, np. *biodro*, *wojsko* — *biodra*, *wojska*; między rodzajem żeńskim na -a i na spółgłoskę, np. *cieśnia*, *dłuża*, *głębia*, *pościelā*, *przeręblā*, *rogoża*, *straża*, *szerza*, *tarczyā*, *wisznia*, *wyża*, — *cieśń*, *dłuż*, *głąb*, *pościel*, *przerąbl*, *rogóż*, *straż*, *szerz*, *tarcz*, *wiśń*, *wyż*; należą tu także *kārmiā*, *pogonia*, *pieczeniā*, *pomarańczā*, *toniā*, *woniā*, które dopiero po XVI wieku zyskały odpowiedniki na spółgłoskę.

Literatura. H. Gaertner i A. Passendorfer, Poradnik gramatyczny, Lwów 1933. — Al. Łętowski, Błędy nasze, Wilno 1915. — J. Magiera, Zapiski z zakresu rodzaju gramatycznego i zakończeń przypadkowych u rzeczowników, JP IX 53. — K. Nitsch, Odrębności słownikowe Poznania, Krakowa, Warszawy, JP II 261: — Zbieranie słownictwa gwarowego, JP X 118.

Materiał staropolski: H. Gaertner, Deklinacja rzeczowników na -a, -ja, -i w języku polskim do końca XVI w., SAU 1925.

¹ Zbieranie słownictwa gwarowego, JP X 118—9.

III. Przymiotniki.

A. Przymiotniki z wykładnikiem przyrostkowym.

a) Przymiotniki z wykładnikiem nierozwiniętym.

§ 603. Twory na *-y(i)*. Pochodzenie. Należy tu przede wszystkim pewien zasób przymiotników pierwotnych, np. *biały, mały, młody*.

Poza tem istnieje w języku wspólnym dość znaczny zapas tworów od wyrażeniowych ze względu na budowę pnia złożonych, np. *rudowłosy, siwobrody, złotousty*.

Pień kończy się na spółgłoskę twardą przed *-y*, na spółgłoskę tylnojęzykową przed *-i*. Co do oboczności *y||i* p. § 361.

Znaczenie. Jako osobna grupa wyodrębniają się tylko złożone przymiotniki ustrojowe, a więc np. *rudowłosy* 'mający rude włosy', *siwobrody* 'mający siwą brodę' i t. p.

Produktywność. Używanie wyrazów złożonych w języku poetyckim, zwłaszcza w stylu t. zw. wzniosłym już w stp. było zależne od mody literackiej. Znaczną ilość nowotworów na *-y(i)* znajdujemy u Kochanowskiego, np. *rożanoręka* zarza, *wół złotorogi*, u Petrycego, np. *ogniogory* 'gorejacy ogniem', *pstroogony*, później tworzenie wyrazów złożonych staje się szczególnie modnem w dobie oświecenia, np. u Naruszewicza: *jędze płaczorode*, *trójzębe* groty, u Woronicza: *gałęzioroga* sarna, *kwiatoroda* wiosna, *ślepomózgi* lud i w. i. (Łoś GP II 215—5). Jak widać z przykładów, wśród tych nowotworów pojawiają się nawet przymiotniki czynne z drugim członem odczasownikowym, a więc *płaczorody*, *kwiatorody* i t. p.

Wzmoczona tendencja do używania, a tem samem — do stwarzania nowych przymiotników tego typu pojawiła się w okresie najnowszym. Ogromną stosunkowo ilość nowotworów wprowadza Żeromski, np. *białowargi* szept DG I 126, *całobrzegich*, strzępiastych goździków Pop. III 128, forma *cudacznokształta* UŻ II 245, ptaki *cudnopióre* DG I 102, motyle *cudnoskrzydłe* DOH 191, odwieczny *grubomury* kościół PJ 30, człowieczyzna łysy i *obwisłowąsy* NJ 183, strach *olbrzymiooki* LB II 57, *ptaskociąta* Angielka DG II 13, *srogooki* feldfelbel RNKW 120, *szybkoskrzydłe* chmurki DG II 219, przy szerokiem, *wielkoszybem* oknie Przed. 224. Nowotwory te stosuje też Staff, np. błon śni się *bujnochwasta* TŁK 83, rozpacz *ślepooka* GN 118, wiatr *łkającogłosy*, także Tu-

wim: gołąbki *białotone* Cz. MB 98, *łzawooki* śmiertelnik Ignacy ST 58. Z przytoczonych przykładów widać, że są to twory wyłącznie ustrojowe, z drugim członem odrzeczownikowym, pierwszym zaś — odprzymiotnikowym. Formalnie ten sam, ale genetycznie i znaczeniowo różny typ reprezentują zresztą wyjątkowe dwa nowotwory u Staffa: *dałeś pierś*, by bardziej cierpieć, *wielkoludą* WCM 98, wszystkie wonie wciągałem w swą pierś *młodoludą* WM 129; przymiotnik *wielkoludy* utworzony bezpośrednio od rzeczownika złożonego *wielkolud*, ze znaczenia jest przymiotnikiem dzierżawczym, analogicznie zaś do niego stworzył Staff też przymiotnik *młodoludy*.

U Zegadłowicza spotykamy innego typu nowotwory, wyciągają dziady kulasy *bezstope* Dziew. 310, powsinogi *włóczęgie* Pow. 12.

Literatura. H. Gaertner, Z dziejów charakteryzacji językowej, JP X 171; — Nieco o wyrazach złożonych w języku poetyckim, Sygnały, Lwów 1934. — J. Łoś, GP II 214.

§ 604. Twory na -i(y). Pochodzenie. Poza przymiotnikami: *cudzy*, *głupi*, *tani*, *pieszy* i t. p. wyraźną genetycznie grupę stanowią twory od rzeczowników żywotnych, np. *boży*, *dziewiczy*, *kozi*, *krowi*, *niewolniczy*, *owczy*, zwłaszcza od rzeczowników na -ę, np. *książęcy*, *cielęcy*.

Pień przed -i kończy się na spółgłoskę miękką, przed -y na stwardniałą. Co do oboczności *i||y* p. § 357.

Znaczenie. Twory odrzeczownikowe są przymiotnikami dzierżawczymi.

Produktywność. Przymiotniki te są i dziś produktywne, a nowotwory spotykamy u wielu autorów, np. u Żeromskiego: książd Anastazy padał, ażeby jeszcze dwa, trzy razy wydać chrapnięcie zaiste... *belzebubie* Przed. 201, u Berenta: błogosławiony niechaj będzie winobrańczy nóż Zar. 450, u Staffa: jakieś rozmachy posyła *cyklopie* ku gwieździe ŚP 66, duch *mędraczy* drugi raz świat myślą stworzył ŁL 183, serce *niedowiarcze* UG 62, boleść *weronicznej* chustki OO 32, kościstą wolą niezłomny, *zuchwalczy* ŚP 67, u Tuwima: oczy szpicla *szczurze* ST 102.

Staff prawdopodobnie w nowotworach *mędraczy*, *niedowiarczy*, *weroniczny*, *zuchwalczy* poczuwał jako wykładnik zakończenia -czy, stąd pojawia się u niego też przymiotnik *jasnowidczy*: błogosławione ręce ślepe, bez spojrzenia, a *jasnowidcze* ramion sięgających twarze WCM 130.

b) Przymiotniki z wykładnikiem rozwiniętym.

1. Twory o wykładnikach ze spółgłoską m.

§ 605. Twory na *-my; -omy*. Pochodzenie. Wykładnik ten formował w okresie przedhistorycznym imiesłowu bierne czasu teraźniejszego, stąd występuje tylko w połączeniu z tworzywem czasownikowym, np. *rodzimy; kryjomy, ruchomy, rzekomy, świadomy, wiadomy, widomy, znajomy, znikomy, stp. jadomy, siekomy*.

Znaczenie. Niektóre z wymienionych przymiotników straciły znaczenie bierne, niektóre nawet przyjęły znaczenie czynne, np. *świadomy* 'wiedzący', *niewidomy* 'nie widzący'.

Literatura. P. § 729.

2. Twory o wykładnikach ze spółgłoską w.

§ 606. Twory na *-wy*. W dzisiejszym poczuciu językowym wykładnik ten już się wyraźnie nie wyodrębnia od pnia, np. w przymiotnikach *krzywy, lewy, prawy, płowy, trzeźwy, zdrowy*, z wyjątkiem *żywy* w związku z *żyć* i *siwy* w związku z *siny*.

§ 607. Twory na *-awy*. Pochodzenie. Wykładnik *-awy* łączy się z rozmaitymi rodzajami tworzyw:

1) z tworzywem rzeczowników: a) męskich, np. *cisawy* 'kasztanowaty', *fosforawy* (kwas), *kędzierzawy, uranawy* (kwas), lud. *kłapciawy* 'wielki, wiszący', stp. *blaskotawy, nurtawy* 'bystry'; b) żeńskich, np. *dziurawy, łaskawy, mgławcy, plugawy, rdzawy, siarkawy, wroniawy*, lud. *bulawy* 'tłusty', *niezguławy*, stp. *chmurawy; krwawy, wszawy*; c) nijakich, np. *gardławcy* 'gardłacz';

2) z tworzywem czasowników na *-ać*, np. *ciekawcy, jękawy, legawy, łykawy, wachawy*, lud. *ciągawy, ciemrawy* 'niezaradny', *koltawy* 'kulawy', *skisawy* 'kwaśny', stp. *charkawy, tuławy* 'tułaczy', *wstydawy, zająkawcy*; rzadsze są tworzywa innych typów czasownikowych, np. *bluźniawy* 'bezwstydny', *trzęsawy* 'skłonny do trzęsienia się', lud. *bolawy*;

3) największa ilość przymiotników ma tworzywo przymiotnikowe, np. *białawy, bladawy, błękitnawy, brudnawy, chłodnawy, ciemnawy, cierpkawy, czarniawy, czerwoniawy, gorzkawy, grubawy, niebieskawy, rudawy, słodkawy, smagławcy*, lud. *ciemniawy, czerwoniawy, stłarawy, szerokawy*, stp. *czarniawy, ja-skrzawy*.

Pień. Zasadniczo pień kończy się na tę samą spółgłoskę, która występuje w wyrazie podstawowym z nielicznymi tylko wyjątkami, w których wbrew twardej spółgłosce podstawowej mamy miękką, np. *czarniawy*, ale stp. *czarnawy*, też lud. *czerwonaiawy*, ale wsp. *czerwonawy*, stp. *jaskrzawy*, ale dziś *jaskrawy*.

Znaczenie. Twory odrzeczownikowe mają znaczenie podobniające, np. *mgławy*, *bulawy* lub są przymiotnikami ustrojowymi, np. *kędzierzawy*; określenia chemiczne, np. *siarkawy*, wskazują na mały procent danego składnika w związku chemicznym.

Twory odczasownikowe określają według skłonności do działań, np. *jąkawy* (przym. skłonnościowe).

Twory odprzymiotnikowe określają według niższego stopnia jakości, np. *bladawy* (porównawcze osłabiające).

Produktywność tych tworów jest słaba, nowy przymiotnik odczasownikowy spotykamy tylko u Żeromskiego: Zbrowski, sokół *bujawy* DOH 197.

§ 608. Twory z wykładnikami rozszerzonymi -kawy; -lawy; erlawy; -orlawy.

a) Wykładnik *-kawy* został wyosobniony zapewne z przymiotników na *-awy*, zawierających pień zakończony na spółgłoskę *-k-*, np. *siarkawy*, *łykawy*, *rzadkawy*, a występuje w przymiotniku *zielonkawy*.

b) Wykładnik *-lawy* prawdopodobnie powstał z kontaminacji wykładnika *-awy* i *-liwy*, a występuje w nielicznych przykładach, np. *koślawy* (por. *kosy*), lud. *bodlawy* (*krowa b. 'bodąca'*), *chryplawy*, *cienklawy* 'wysmukły', *gęglawy* 'mówiący przez nos', *sceklawy* (*pies*) 'czujny', *siklawy* (*woda s.*), *szpotlawy* 'niezgrabny'.

c) Z przymiotnika *cherlawy*, na podstawie bliskości znaczenia tworzywa został wyosobniony wykładnik *-erlawy* w przymiotnikach *chuderlawy*, *sucherlawy*, mający niejasną postać *-orlawy* w przymiotnikach stp. *chudorlawy* i *suchorlawy*.

§ 609. Twory na -i(y)wy. Pochodzenie. Wykładnik ten występuje w połączeniu z następującymi rodzajami tworzyw:

1) z tworzywem rzeczowników: a) męskich, np. *fąlszywy*, *parszywy*, *robaczywy*, lud. *drańciwy*, stp. *robaczywy*, *czerwiwy*, *gwałciwy*; b) żeńskich na spółgłoskę w większej ilości, niż poprzednie, np. *beztreściwy*, *boleściwy*, *litościwy*, *miłościwy*, *niewłaściwy*, *pleśniwy*, *treściwy*, lud. *pieśniwy*, stp. *cześciwy*, *łściwy*

'chytry', *łżywy*, *szedziwy* (od *szadź*); c) wyjątkowo z tworzywem rzeczowników na -a, -o, np. *prawdziwy*, *urodziwy*; *leciwy*;

2) dość liczne z tworzywem czasowników na -i(y)ć, -eć, np. *chodziwy* 'lubiący chodzić', *godziwy*, *mściwy*, *pieściwy*, *pozycziwy*, stp. *bluźniwy*, *sierdziwy*; *chciwy*.

Pień przed wykładnikiem -i(y)wy kończy się zawsze na spółgłoskę miękką lub stwardniałą.

Znaczenie. Przymiotniki te tworzą dwie grupy znaczeniowe: a) przymiotniki ustrojowe, określające przez wyznaczenie części należącej do przedmiotu, np. *parszywy*, *robaczywy*; b) przymiotniki skłonnościowe, np. *boleściwy*, *mściwy*.

§ 610. Twory na -czywy. Wykładnik -czywy występuje w nielicznych przykładach, np. *łapczywy*, *natarczywy*, *uporczywy*, *zapalczywy*, stp. *naparczywy*, *naporczywy*, *sporczywy* 'sporny'.

§ 611. Twory na -liwy. Pochodzenie. Jest to wykładnik łączący się zarówno z tworzywem czasownikowym, jak i rzeczownikowym, w szczególności z tworzywami odnoszącymi się do jakichś przejawów, stąd często trudno rozstrzygnąć, czy wyrazem podstawowym jest rzeczownik, czy czasownik.

1) Przede wszystkim wykładnik ten występuje w wielkiej ilości przymiotników pochodnych od rzeczowników, ewentualnie niektóre z nich pochodzą może od czasowników, od których rzeczowniki te zostały utworzone:

a) od rzeczowników męskich, np. *bekliwy*, *brzękliwy*, *chrzęstliwy*, *chwytniwy*, *gniewliwy*, *krzykliwy*, *łekliwy*, *mrakliwy*, *pisikliwy*, *plączliwy*, *popędliwy*, *ruchliwy*, *skrzypliwy*, *smrodliwy*, *swarliwy*, *tchórzliwy*, *wraskliwy*, *wstydlivy*, lud. *jadliwy*, *mroźliwy*, *rodliwy*, *stuchliwy*, *strachliwy*, *uporliwy*, *urokliwy*, stp. *czerwliwy*, *dowcipliwy*, *gamratliwy*, *obrotliwy*, *okrzykliwy*, *ściskliwy*. Nadto wyróżnia się tu znaczna ilość przymiotników, mających tworzywo rzeczowników, z wykładnikiem -oć, zwłaszcza oznaczających głosy, np. *bełkotliwy*, *błyskotliwy*, *charkotliwy*, *chochotliwy*, *chrapotliwy*, *grzmotliwy*, *klekotliwy*, *łoskotliwy*, *markotliwy*, *migotliwy*, *rzechotliwy*, *szczebiotliwy*, *świergotliwy*, *trzępociwy*, *turkotliwy*, lud. *jazgotliwy*, *łopotliwy*, stp. *biegotliwy*, *drabotliwy* 'prędko myślący', *szczokotliwy*, *warkotliwy*.

b) od rzeczowników żeńskich na -a, np. *chorobliwy*, *cnotliwy*, *częstotliwy*, *jednotliwy*, *ochotliwy*, *osobliwy*, *pieszczotliwy*, *pogar-*

dliwy, psotliwy, szczodrobliwy, szkodliwy, troskliwy, wadliwy, wzgardliwy, lud. groźliwy, robotliwy, sromotliwy, stp. chlubiwy, chmurliwy, łagodliwy, piecziwy, urodliwy;

c) z tworzywem rzeczowników żeńskich na spółgłoskę np. *bojaźliwy, myśliwy, napastliwy, złośliwy, lud. pamiętliwy, przepastliwy, właśliwy, stp. chutliwy, potwarliwy, waśliwy;*

d) z tworzywem rzeczowników nijakich, np. *szczęśliwy, lud. gardliwy 'gadatliwy', stp. błotliwy.*

2) Wyjątkowe przymiotniki mają tworzywo przymiotników, w szczególności ich pnie, np. *miętkliwy, gnuśliwy, lud. niesmutliwy, skrzętniwy, stp. skromliwy, smutliwy, smętniwy.*

3) Bardzo liczne przykłady pochodzą od czasownika:

a) najliczniejsze pochodzą od czasowników na -ać, np. *chrapliwy, dolegliwy, gderliwy, kłamiwy, kochliwy, łamiwy, opryskliwy, pierzchliwy, pożądliwy, umizgliwy, uszczypliwy, wnikliwy, wybuchliwy, wychwytniwy, zapobiegliwy, lud. poruchliwy 'mający skłonności złodziejskie', szanowniwy, usłuchliwy, wymiarkowniwy, stp. badliwy 'ciekaw', błakliwy, frasobliwy, pieczołowliwy, buntowniwy, styskliwy, zapamiętniwy;*

b) mniejszy zasób przymiotników pochodzi od czasowników na -nąć, np. *ckliwy, dotkliwy, marźliwy, milkliwy, przyłgniwy, skiśliwy, skrzepliwy, umkliwy, warkliwy;*

c) znaczna ilość przymiotników ma tworzywo czasowników na -i(y)ć (ewentualnie na -ać), np. *chętniwy, dowodliwy, kłótniwy, obraźliwy, płochliwy, ruszliwy, straszliwy, tłoczliwy, topliwy, ukąśliwy, wrażliwy, lud. toczliwy 'zdatny do toczenia', stp. doraźliwy, niebacznliwy, obciążliwy, ukwapliwy;*

d) nieliczne z tworzywem czasowników na -eć, np. *chrypliwy, cierpliwy, kruczliwy, lud. zapomniwy, stp. obejrznliwy;*

e) dość znaczna grupa przymiotników ma tworzywo od czasowników z tematem bezokolicznika na spółgłoskę, np. *bodliwy, możliwy, piekliwy, pletliwy, przekładliwy, ugryźliwy, lud. jedliwy, paśliwy, urzekliwy, wspomogliwy, stp. dobrorzeczliwy, kradliwy.*

Pień. Zasadniczo pień kończy się na tę samą spółgłoskę, która występuje w wyrazie podstawowym, z pewnymi tylko uchyleniami. Przede wszystkim spółgłoskom *s*, *z* wyrazu podstawowego odpowiadają w pniu przed wykładnikiem *-liwy* spółgłoski *ś*, *ź*, np. *haśliwy, groźliwy*. Przymiotniki od rzeczowników na -ść, -żń nie zawierają w pniu ostatniej spółgłoski, a więc *bojaźliwy, złośliwy* itp. Twory od czasowników na -ować na

miejscu spółgłoski *-w-* wyrazu podstawowego mają w kilku przymiotnikach spółgłoskę *-b-*, np. *frasobliwy*, *żartobliwy*, lud. *szanobliwy*, *śpasobliwy*, zapewne pod wpływem przymiotników takich, jak *chorobliwy*, *szczodrobliwy*, a więc pochodzących od rzeczowników na *-oba*, co spowodowało wyosobnienie się wykładnika *-obliwy* (p. niżej). Wszystkie przymiotniki zasadniczo mają pień zakończony na spółgłoskę, a więc także tworzywo czasownikowe występuje bez przyrostkowego *-a-*, *-e-*; jedyny wyjątek stanowi lud. *dbaliwy*, chociaż przymiotnik ten może zostać urobiony od *dbały* za pomocą wykładnika *-iwy*.

Znaczenie. Przymiotniki te stanowią na ogół jednolitą grupę znaczeniową przymiotników skłonnościowych.

Produktywność. Przeważająca ilość nowotworów pochodzi od czasowników, np. u Berenta: *pomstliwe* brzemiona niewoli ŻK 158, tylko diabeł potrafi cały ich rozpęd w człowieku przetargnąć z *ponośliwych* sfer ducha w grząskie męty spraw kobiecych tm. 173, u Staffa: długie, *rozczożliwe* macki OO 41, szelesty klonów, *skargliwych* w zadumie ŚP 137, u Zegadłowicza: toczy się pierścioneł *śmigliwym* obrotem DJ 137, tobie właśnie się patrzy *zapomliwa* pamięć potomności Pow. 44. Tylko u Berenta spotykamy twór odrzeczownikowy: *prostoliwym* pieśń swoją podrzucił pod nogi ŻK 52.

§ 612. Twory z wykładnikami rozszerzonymi *-eźliwy*; *-eźliwy*; *-obliwy*; *-tliwy*; *-ętlwy*.

a) Wykładnik *-eźliwy* powstał wskutek absorpcji morfologicznej w przymiotnikach takich, jak *grabieżliwy*, stąd pojawił się przymiotnik *sromieźliwy*.

b) Wykładnik *-obliwy* został wyosobniony w przymiotnikach na *-liwy* od rzeczowników na *-oba*, np. *szczodrobliwy*, *zgłobliwy*. Z wykładnikiem tym ustalił się tylko przymiotnik *świętobliwy*, nadto SW podaje *starobliwy*.

c) Wykładnik *-tliwy* wyosobnił się zapewne w licznych przymiotnikach od rzeczowników na *-ot*, a więc typu *kłopotliwy*. Występuje w powszechnym *gadatliwy*, nadto *objętliwy*, *pojętliwy*, lud. *czutliwy*, *datliwy*, *wydatliwy*, stp. *badatliwy*, *bezsentliwy* 'bezseny'. W przymiotnikach *objętliwy*, *czutliwy* można się dopatrywać wykładnika *-liwy* z pniem imiesłowowym.

d) Wykładnik *-ętlwy* wyosobnił się prawdopodobnie w tworach takich, jak lud. *skrzętliwy*, stp. *smętliwy*, a występuje w przymiotniku *cierpiętliwy*.

§ 613. Twory na -owy. Wykładnik ten łączy się w ogromnej ilości przykładów (ok. 6000) z tworzywem rzeczownikowym. Największa ilość przykładów (ok. 3500) na tworzywo rzeczowników męskich, np. *adwentowy, atramentowy, bankowy, batystowy, bukowy, bżowy, cedrowy, cierniowy, fletowy, handlowy, jaworowy, kretowy, narodowy, oddechowy, teściowy, urzędowy, lud. jeleniowy, mechowy, stp. kotowy*.

Spośród przymiotników, zawierających tworzywo rzeczowników o wyraźnych przyrostkach, uderzająco wielka liczba przykładów pochodzi od rzeczowników na *-ek*, np. *anyżkowy, barankowy, bławatkowy, buraczkowy, chodaczkowy, grzybkowy, kamyczkowy, kilimkowy, listkowy, łupkowy, obrazkowy, pagórkowy, pączkowy, stożkowy, trzonkowy, wieczorkowy, zabytkowy, lud. czepkowy, kierzkowy, stp. dobytkowy*.

Znacznie mniejsza ilość przykładów (ok. 2000) pochodzi od rzeczowników żeńskich na *-a*, np. *akwarelowy, bızozowy, cebulowy, chwilowy, czeremchowy, gazetowy, grdykowy, grupowy, irchowy, kanapowy, kredowy, liliowy, łąkowy, miętowy, milowy, nutowy, olchowy, rasowy, skórowy, wyspowy, zarazowy, lud. chojowy, dyniowy, guniowy, tabułowy, stp. bieliznowy, wronowy 'wroni'*.

W liczbie tej znajduje się znaczna ilość przymiotników od rzeczowników na *-ka*, np. *bańkowy, beczkowy, beczułkowy, czaszkowy, częstkowy, drabinkowy, farbkowy, głoskowy, gotówkowy, kartkowy, kratkowy, kredkowy, porzeczkowy, przesytkowy, lud. olszkowy*.

Z innych typów tworzyw przyrostkowych znajdujemy pewną ilość (mniej więcej po 100 przykładów) przymiotników z tworzywem rzeczowników na *-ica, -ina, -nia*, np. *barwicowy, błonicowy, czernicowy, kątnicowy, miednicowy, prawicowy, tarcicowy, lud. bylicowy; boćwinowy, borowinowy, brzezinyowy, drabinowy, grabinowy, jedlinowy, pachwinowy, wybroczynowy, lud. trzeszczynowy, stp. dębinowy, łuskinowy; cukierniowy, latarniowy, patelniowy, piekarniowy, sukniowy, tężniowy, wiśniowy, włócznieowy, lud. ćwiertniowy, luśniowy, pełniowy, studniowy, stp. lutniowy*.

Znacznie mniejszy zasób przykładów pochodzi od rzeczowników żeńskich na spółgłoskę (ok. 250 przykł.), np. *barciowy, gardzielowy, gęślowy, kadziowy, kieszeniowy, kolejowy, krłaniowy, myślowy, osiowy, pamięciowy, płciowy, ręcniowy, rzeczowy,*

skroniowy, tarniowy, lud. groniowy, wsiowy, stp. czarnożółciowy. W tym mieści się też ok. 50 przykładów z tworzywem rzeczowników na *-ość*, np. *całościowy, czynnościowy, dążnościowy, jakościowy, objętościowy, wartościowy*, bez przykładów ludowych i staropolskich.

Nieco większa ilość przykładów (ok. 500) zawiera tworzywo rzeczowników nijakich. W tym największą grupę stanowią przymiotniki z tworzywem rzeczowników na *-o*, np. *bielmowy, biodrowy, czołowy, gardłowy, gniazdowy, gronowy, jarzmowy, krzesłowy, piórowy, piżmowy, spoidłowy, bydłowy, łatowy, mokradłowy*, stp. *obiecadłowy*. W tym znajduje się dość znaczna liczba przymiotników od rzeczowników na *-ko*, np. *gniazdkowy, gronkowy, jabłkowy, jajkowy, kopytkowy, włókienkowy* oraz z tworzywem na *-isko*, np. *mrowiskowy, nazwiskowy*.

Znacznie mniejszy zasób przykładów pochodzi od rzeczowników nijakich na *-e*, np. *licowy, miejscowy, narzeczowy, obiciowy, południowy, przejściowy, przysłowiowy, sercowy*, lud. *przedmieściowy*, stp. *pierzowy*, w tym ok. 50 przykładów z tworzywem rzeczowników na *-nie*, np. *kazaniowy, mieszkaniowy, naczyniowy, odrodzeniowy, powstaniowy, wierzeniowy, wrażeniowy, zadaniowy*, bez przykładów ludowych i staropolskich.

Osobną niewielką grupkę przykładów stanowią przymiotniki z tworzywem rzeczowników nijakich na *-ę*, np. *ciemieniowy, ramieniowy, strzemieniowy, wymieniowy* lub *wymionowy*, bez przykładów staropolskich i ludowych.

Dość liczne przymiotniki pochodzą od wyrażen, np. *bezkwiatowy, bezwarunkowy, czterokątowy, dwupiętrowy*.

Inne rodzaje tworzyw są bardzo nielicznie reprezentowane, np. z tworzywem przymiotnikowym, *mostownicowy, reńskowy, strzelnowe* (rośliny), lud. *ciągłowy* 'ciągły', *modrowy, prostowy* 'pośledni', *rozanowy* 'różany'; z tworzywem zaimkowym, np. *jednakowy, takowy*, lud. *tyłowy, nicowy*; z tworzywem liczebnikowym, np. lud. *dwudziestowy, trzydziestowy, czterdziestowy*; z tworzywem przysłówkowym: *natychmiastowy*.

Poza tym kilka przymiotników ma tworzywo z rdzeniami, nie występującymi w związku z innymi przyrostkami: *gotowy, jałowy, surowy*.

Znaczenie. Przymiotniki z wykładnikiem *-owy* rozpadają się ze względu na podstawę znaczeniową na kilka grup znaczeniowych:

1) przymiotniki gatunkowe, które odróżniają przedmioty, np. drzewo *jesionowe*, tj. 'drzewo, w szczególności jesion', mączka *cukrowa*, wada *nałogowa*, gospodarstwo *rabunkowe*, grzech *uczynkowy* itp.;

2) przymiotniki przynależnościowe, odróżniające przedmiot według całości, do której przynależy, np. noga *stołowa*, tj. noga będąca częścią stołu, główka *śledziowa*, itp. Tutaj należą także przymiotniki takie, jak (*las*) *cedrowy*, *dębowy*, *jesionowy*, które wymieniają składniki zbiorowisk;

3) przymiotniki materiałowe, odróżniające przedmiot według materiału postaciowego lub masowego, np. wazon *alabastrowy*, polewka *burakowa*, posadzka *marmurowa*, działło *spiżowe*, zupa *szczawiowa*;

4) przymiotniki dzierżawcze, odróżniające przedmioty według właściciela, np. *ojcowa* chata, *wujowa* laska;

5) przymiotniki ustrojowe, odróżniające przedmioty według części, np. pierścień *rubinowy*, tj. 'z rubinem', kolczyki *szmaragdowe*;

6) przymiotniki ośrodkowe, odróżniające przedmioty według ośrodka, który się w pewnym miejscu znajduje, np. sala *tronowa*, plaster *miodowy*;

7) przymiotniki akcesoryczne, odróżniające przedmioty według ich akcesoriów, np. karmelici *trzewiczkowi*, dama *kapeluszuwa*;

8) przymiotniki równoważnikowe, odróżniające przedmioty według miary przestrzennej, czasowej itp. np. *sążniowe* drzewo, rekolekcje *trzechdniowe*, świeca *funtowa*, flaszka *litrowa*.

9) przymiotniki upodabniające, które odróżniają przedmiot przez upodobnienie go do pewnego wzoru, np. miłość *alabastrowa*, twarz *burakowa*, oczy *chabrowe*, *Jowiszowe* brwi, grzyby *kapeluszone*, bladeść *marmurowa*, postać *posągowa*, oblicze *pomidorowe*, włosy *szafranowe*, *woskowa* twarz;

10) przymiotniki czynne, odróżniające przedmioty według przypisywanej im czynności, np. jezioro *odpływowe*, urzędnik *popisowy*, ptactwo *przeciągowe*, koń *wyścigowy*;

11) przymiotniki przeznaczeniowe, odróżniające przedmioty według czynności, do której są przeznaczone, np. dom *wypoczynkowy*, drzwi *wychodowe*, konie *wyjazdowe*, wzgórek *wypadowy*. Niektóre przymiotniki tej kategorii wskazują na przeznaczenie przedmiotu, wymieniając w pniu związany z przejawem inny przedmiot, np. przewód *pokarmowy*, koń *powozowy*;

12) przymiotniki sprawcze, odróżniające przedmiot według sprawcy, np. zagadka *sfinksowa*, wieszczby *witeziowe*, kochanie *ojcowe*;

13) przymiotniki wytwórcze, odróżniające przedmiot według wytworu, np. stolarz *meblowy*, buraki *cukrowe*, mięso *rosółowe*, hebel *wiórowy*;

14) przymiotniki powodowe, odróżniające przedmiot według powodu, np. krostą *potowa*, pycha *rodowa*;

15) przymiotniki miejscowe, odróżniające przedmiot według jego miejsca, np. objaśnienie *marginesowe*, mięśnie *międzyżebrowe*, meble *salonowe*, baran *stepowy*;

16) przymiotniki czasowe, odróżniające przedmioty według czasu, np. noc *majowa*, mrozy *styczniowe*.

Produktywność. Wśród licznych nowotworów trafiają się dość często przymiotniki orzeczownikowe, najliczniejsze są jednak twory odwyrażeniowe, np. u Żeromskiego: włosy rozwiane *wrózowe* WU 36, ostoje *międzyłodowe* Pop. II 307, w krwawych walkach *międzywarstwowych* Eleg. 173, wrócili w humorach różowych, *pośniadankowych* Przed. 177, u Berenta: skrzydła melancholii wygarnęły się zmorą z *kostnicowej* ściany ŻK 407, acedją to tknięte, grodu smutniki, w *poodpustowej* nocy śniły tak może tm. 239, wyraja się tych kapturów mnóstwo wielkie z *podółtarzowej* krypty tm. 38, u Staffa: blask *przedzmierschchowej* chwili złoto po drzewach snowa ŁL 110.

Literatura. H. Breit, O sufiksach oboczności *-'ev||-'ov* w staropolszczyźnie, SAU XXXVIII nr 2, 2. — A. Vaillant, Les adjectifs en *-ovǫ*, BSL XXIX 40.

3. Twory o wykładnikach ze spółgłoską *t*.

§ 614. Twory na *-aty*. Pochodzenie. Wykładnik *-aty* łączy się w największej ilości przykładów z tworzywem rzeczownikowym:

a) Największą grupę stanowią przymiotniki od rzeczowników męskich, np. *bogaty*, *brzuchaty*, *czubaty*, *dropiaty*, *dziobaty*, *garbaty*, *kosmaty*, *nosaty*, *popielaty*, *pyskaty*, *rogaty*, *sękaty*, *wąsaty*, *wolaty*, *zębaty*, lud. *charciaty* 'wychudły', *parchaty*, *pasiaty*, *strzępaty*, *wąsiaty*, *włosiaty*, *zębiaty*, stp. *mężata* 'mająca męża', *mszaty* 'mszysty', *ogonaty*;

b) Mniejszą grupę stanowią przymiotniki od rzeczowników żeńskich, np. *brodaty*, *gębaty*, *łaciaty*, *srokaty*, lud. *baniaty*, *kro-*

ściaty, muszaty, sędziaty 'gruby', stp. *głowaty, kaleciaty* 'mający kiesę, zachłanny', *gałąziaty*;

c) Niewielka ilość przymiotników zawiera tworzywo rzeczowników nijakich, np. *oczaty* 'mający wielkie oczy', *uchaty*, lud. *mleczaty*. Także z tworzywem rzeczowników o przyrostkach -*dło, -sto, -no*, np. *gardlaty, siodlaty, skrzydlaty, wiostaty*, lud. *maślaty*; lud. *okniaty* 'pełen deseni kwadratowych', *próchniaty*.

Nieznaczna ilość przykładów zawiera tworzywo przymiotnikowe. Są to przymiotniki wyłącznie ludowe, np. *grabaźniaty* (też *grabażny*) 'niezgrabny', *konopniaty, krasiaty, płaskaty, leniwiaty, czerwieniaty*; niewątpliwie też pewne przymiotniki zaliczane dziś do tworów na -*owaty* zostały utworzone od przymiotników na -*owy* za pomocą wykładnika -*aty*, p. § 615.

Również nieliczne są przymiotniki z tworzywem czasownikowym, np. lud. *czochraty, gęzwaty* (*gęzwać* 'mówić przez nos'), *korpaty* 'łatany', *ożeniaty*, ponadto twory zapewne odczasownikowe, mające jednak też odpowiednie rzeczowniki podstawowe, np. *szałpaty* (kopyto sz. tj. 'płaskie', por. *szałpać* i *szałpa* 'stopa'), *wytrzeszczaty* (por. *wytrzeszczać* i *wytrzeszcz*).

Pień zasadniczo kończy się na tę samą spółgłoskę, co w rzeczowniku podstawowym, a więc 1) twardą, np. *garbaty, wąsaty*, lub 2) miękką lub stwardniałą, np. *liściaty, wolaty*. Istnieje jednak znaczna ilość przymiotników o pniu na spółgłoskę miękką lub stwardniałą, mimo że temat rzeczownika podstawowego kończy się na spółgłoskę twardą; przymiotniki te mają w większości odpowiedniki równoznaczne z przyrostkami -*asty*, np. *kępiaty/kępiasty, krupiaty/krupiasty, mierzwiaty/mierzwiasty, ogoniaty/ogoniasty, łaciaty/łaciasty*, przy czym zwyczajnie jeden z oboczników jest więcej rozpowszechniony w języku wspólnym. Niekiedy oboczники należą do innych środowisk językowych, np. stp. *spiczaty* wsp. *spiczasty*, lud. *zębiaty* wsp. *zębiasty*. Na ogół widoczna jest w mowie ludowej pewna przewaga pni na spółgłoskę miękką lub stwardniałą wobec odpowiedników wspólnych na spółgłoskę twardą, np. lud. *kudlaty* wsp. *kudłaty*, lud. *gardlaty* wsp. *gardłaty*.

Znaczenie. Przymiotniki odrzeczownikowe tworzą dwie wyraziste kategorie znaczeniowe. Przede wszystkim mamy tu przymiotniki ustrojowe. Część posiadana przez odróżniony przedmiot może być pojmowana rozmaicie. Pewna ilość przymiotników wyznacza jedną część bez stwierdzenia jej anormal-

nych rozmiarów, np. *brodaty, czubaty, ogoniaty*. Zwyczajnie stwierdza się zarazem anormalny rozmiar pewnej części, np. *brzuchaty, nosaty, zębaty*. W znacznej ilości przymiotników ustrojowych wyznacza się większą ilość jednakowych części, np. *łaciaty, piegaty, skrzydlaty, włochaty*, lud. *gałęziaty, jajczaty* (rok 'obfitujący w jaja').

Druga grupa to przymiotniki porównawcze upodabniające, najczęściej ze względu na kształt lub barwę, np. *widląty, wiosłaty* (o nogach gęsi), *dropiaty, popielaty, srokaty*. Niektóre z przymiotników należą do obu grup znaczeniowych, np. *kolczaty, krzyżaty, siemieniaty, wieżaty* (o bałwanach i miastach).

Według obliczenia Jakubowskiego przyrostek ten obejmuje mniej więcej tę samą ilość przykładów w języku wspólnym, co w gwarach. W porównaniu ze staropolszczyzną niewiele przymiotników wyszło z użycia. Dwa razy więcej jest w ogóle przymiotników ustrojowych, niż porównawczych.

Nieliczna grupa przymiotników z tworzywem przymiotnikowym w mowie ludowej nie stanowi osobnej kategorii znaczeniowej w porównaniu z przymiotnikami podstawowymi, jedynie przymiotnik *czerwieniaty* w porównaniu z *czerwony* jest przymiotnikiem porównawczym osłabiającym stopień jakości.

Wyjątkowe twory odczasownikowe mają znaczenie zbliżone do odpowiednich imiesłówów.

Produktywność: Znaczną ilość nowotworów spotykamy tylko u Zegadłowicza. Przymiotniki orzeczownikowe mają znaczenie ustrojowe, np. wszystkie *deszczate* pory w wieczną spogodzą wiosnę DJ 45, ten deszcz *istrzaty* Godz. 79, nagie drzewa, bezlistne, *koszate*, omszone Dziew. 417, gałęzie *owocate* się nagną tm. 424, rzą *żebrate* rumaki DJ 87, ponadto twory o znaczeniu tym samym, co odpowiednie przymiotniki na *-ny*, np. niesie wieści *wieśniate* o sobie Dziew. 416, *woniata* miodem leci pszczoła Godz. 363. Twory odprzymiotnikowe mają znaczenie osłabiające, np. chmury *modrate* DJ 45, chmura *siniata*, we wrębach wełnista Godz. 317, przychodzili ludzie *smaglaci* ze Spiża i Orawy Dziew. 323, ponadto przymiotnik o tym samym znaczeniu, co podstawowy: wypadają *bosiata* dzieciśka Dziew. 437.

§ 615. Twory na -owaty. Pochodzenie. Wykładnik *-owaty* łączy się w największej ilości przymiotników z tworzywem rzeczownikowym, przy czym niewątpliwie pewne z nich zo-

stały ongiś utworzone od przymiotników na *-owy* za pomocą wykładnika *-aty*.

a) Najliczniejszą grupę stanowią przymiotniki od rzeczowników męskich, np. *bobowaty, bzikowaty, grzybowaty; dołeczkowaty, daszkowaty; biczykowaty, młodzikowaty, panicznykowaty; jodłowcowaty, kosaćcowaty, różańcowaty; księżycowaty*;

b) znacznie mniej liczne są przymiotniki od rzeczowników żeńskich na *-a*, np. *bryłowaty; blaszkowaty, beczkowaty, prążkowaty, szczotkowaty, padaczkowaty, dachówkowaty, warstewkowaty; gorczycowaty, gadzinowaty, miazgowaty, łopałowaty*;

c) bardzo nieliczne są przykłady od rzeczowników żeńskich np. *bielowaty, darniowaty, dłoniowaty*;

d) nieco liczniejsze od poprzednich są przymiotniki od rzeczowników nijakich np. *ciastowaty, czołowaty; jajowaty, sercowaty; białkowaty, dłułkowaty, czótenkowaty, kolankowaty, gardłowaty*.

Stosunkowo małą ilość przykładów stanowią przymiotniki z tworzywem przymiotnikowym, np. *głupowaty*.

Tworów odczasownikowych prawie nie ma, z wyjątkiem jednorazowego *chrapowaty*.

Znaczenie. Najliczniejsze są przymiotniki upodabniające, np. *sierpowaty, gruszkowaty, szpakowaty, kasztanowaty, gipsowaty, galaretowaty, tumanowaty, sknerowaty*.

Drugą grupę stanowią przymiotniki ustrojowe, charakteryzujące najczęściej ze względu na większą ilość jednorodnych części, np. *cierniowaty, pręgowaty*, rzadziej ze względu na jedną część, np. *pypciowaty*, niekiedy w rozmiarach anormalnych, np. *gardłowaty, czołowaty*.

Rzadsze są inne typy znaczeniowe, np. miejscowe: *owady skórowate*, skłonnościowe: *fochowaty*.

Twory odprzymiotnikowe są przymiotnikami porównawczymi osłabiającymi, np. *głupowaty, gęstowaty* itp.

Produktywność tych przymiotników jest słaba. Nowotwory spotykamy tylko u Berenta, np. *cherlakowatym* swym ciałem Naucz. 34.

§ 616. Twory na *-asty*. Pochodzenie. Wykładnik *-asty* łączy się niemal wyłącznie z tworzywem rzeczownikowym.

a) Największą grupę stanowią przymiotniki od rzeczowników męskich, np. *dropiasty, flaczasty, kanciasty, kłacząsty, krzacząsty, krzewiasty, liściasty, ogoniasty, pasiasty, włosiasty*, lud. *cepiasty* 'cep rozwarty', *kłosiasty*, stp. *stołpiasty* 'podobny do słupa'.

b) Mniej liczne są przykłady z tworzywem rzeczowników żeńskich na -a, np. *baniasty*, *bloniasty*, *bufiasty*, *gliniasty*, *głowiasty*, *grzywiasty*, *iglasty*, *kępiasty*, *łaciasty*, *torbiasty*, *trzciniasty*, lud. *bulbiasty*, *roziasty* 'zarażony różą', stp. *pompasty*.

c) Wyjątkowe są przymiotniki z tworzywem rzeczowników żeńskich na spółgłoskę, np. *gałęzi(a)sty*, *krawędzi(a)sty*.

d) Nieznaczną grupę stanowią przymiotniki z tworzywem rzeczowników nijakich, np. *drzewiasty*, *groniasty*, *mleczasty*, *pierzasty*, *wymiasty* (por. *wymię*).

Bardzo rzadkie, niemal wyjątkowe są przymiotniki z tworzywem przymiotnikowym, np. lud. *tęgasty* 'dość tęgi', *siwiasty*, *niemrawiasty*, *smaglasty*, *wypuklasty*, 'nieco wypukły', *ogromniasty*, *srebnasty*.

Również wyjątkowe są twory odczasownikowe, np. *rdzewiasty* 'rdzawy', *wytupiasty*, lud. *obleciasty* 'niczego, taki co „ujdzie, obleci“', *zakulasty* 'zakrzywiony'.

Pień. Zasadniczo niemal wszystkie twory mają pień na spółgłoskę miękką lub stwardniałą, bez względu na temat podstawowego wyrazu, a więc zarówno *gałęziasty* — *gałąź*, *drabinasty* — *drabina*. Wyjątki są nieliczne i to wśród wyrazów nie rozpowszechnionych, np. *buchasty*, *bulasty*, *widłasty*, stp. *pompasty*.

Znaczenie. Przymiotniki z wykładnikiem -asty tworzą dwie wyraźne kategorie znaczeniowe.

Przede wszystkim mamy tu przymiotniki ustrojowe, a więc odróżniające przedmiot według części składowej. Część ta może być jednostkowa w rozmiarach zwykłych, np. *ogoniasty* lub częściej nadmiernych, np. *głowiasty*. Najwięcej jest w tej kategorii przykładów, w przeciwieństwie do tworów z przyrostkiem -aty, wyznaczających większą liczbę jednakowych części, np. *graniasty*, *gruźlasty*, *kępiasty*, *kwieciasty*. Tu należy zaliczyć przymiotniki od rzeczowników oznaczających zbiorowiska lub masy, np. *chruściasty*, *gliniasty*.

Drugą kategorię znaczeniową stanowią przymiotniki porównawcze upodabniające, ilościowo dorównujące grupie poprzedniej. Wyrażają one w bezwzględnej ilości przykładów kształt (w przymiotnikach na -aty stosunek ilościowy nie był tak wyraźny), np. *kliniasty*, *kluczasty*, *kopczasty*, *kopulasty*, *łopaciasty*, barwę, np. *ceglasty*, *dropiasty*, *jarzębiasty*, *konopiasty*, lud. *rabiasty* 'pstry' oraz inne jakości, np. *gąbczasty*, *mulasty*.

Znaczna ilość przymiotników należy do obu grup znaczeniowych, np. *bulwiasty* 'mający postać bulwy; zawierający wiele bulw', *grzebieniasty* 'mający grzebień (kogut); podobny do grzebienia', *iglasty* 'mający liście podobne do igieł; podobny do igły', *pierzasty* 'mający pióra (ptaki); podobny do pierza (np. chmura)'.

Przymiotniki nieodrzcownikowe nie stanowią wyraźnych grup znaczeniowych, a twory odprzymiotnikowe mają znaczenie zasadniczo to samo, co wyrazy podstawowe, z wyjątkiem *tęgasty*, *wypuklasty*, wyznaczające w porównaniu z przymiotnikami podstawowymi nieco mniejszy stopień jakości (przym. porównawcze osłabiające).

Produktywność. Typ ten jest stosunkowo mało produktywny. Nieliczne nowotwory spotykamy u Żeromskiego, np. *badylaste* malwy Pop. II 168, także złożone: za gromadą *długosukmianiastych* chłopów UŻ 39, u Berenta: ciżmy *długodziubaste* ŻK 11, sosna *szumiasta* Zeg. Godz. 332, spośród *zielonokwiciastej* dachówki tm. 7.

§ 617. Twory na -ity. Pochodzenie. Wykładnik *-ity* występuje w połączeniu z następującymi rodzajami tworzyw:

1. Przymiotniki zawierające tworzywo rzeczownikowe: w języku wspólnym należy tu dzisiaj tylko przymiotnik *znamięnity*, lud. *mglity* 'mglisty', *parzyty* 'parzysty', *rzęsity* 'rzęsisty', *siarczyty* 'siarczysty', w stp. *mowity* 'wymowny', *naroczyty* 'obfity', *narowity* 'narowisty', *pieniężyty* 'pieniężny'.

2. Przymiotniki z tworzywem czasownikowym, np. *należyty*, lud. *mścicy* 'mściwy', *ogaity* 'pokryty zielonością', *przyroczyty* 'urzeczony', *uwarzyty* 'łatwy do uwarzenia', *wpadzity* 'wpadły', *wysmiewity* 'lubiący się wyśmiewać', *umrzyty* 'umarły', stp. *sierdżity*, *wieżbity* 'treściwy'. Tu należą też przymiotniki z tworzywem imiesłowów biernych, np. *znakomity*.

3) Przymiotniki z tworzywem przymiotników na *-ny*, np. *pospolity*, lud. *wodnity* 'wodnisty'.

Pień. Wobec spółgłoski twardej tworzywa pień kończy się na spółgłoskę miękką lub stwardniałą, np. *narowity*, *siarczyty*.

Znaczenie. Pod względem znaczeniowym wyodrębnia się tylko grupa przymiotników ustrojowych, np. *siarczyty*, *parzyty* oraz skłonnościowe, np. *narowity*.

Literatura. A. Obrębska, Tajemnicze s we wszystkich. JP XVII 115. — P. Galas, Przyczynki do geografii przyrostka *-ity* JP XXII 121.

§ 618. **Twory na -isty.** Pochodzenie. Wykładnik ten występuje w największej ilości przykładów w łączności z tworzywem rzeczowników ($\frac{2}{3}$ wszystkich przykładów). Wśród przymiotników z tworzywem rzeczownikowym najliczniejszą grupę, obejmującą blisko połowę wszystkich przykładów stanowią przymiotniki z pniami rzeczowników męskich, np. *cienisty*, *dżdżysty*, *flaczysty* 'podobny do flaka', *jedwabisty*, *kłosisty*, *krzewisty*, *kwiecisty*, *lesisty*, *narowisty*, *soczysty*, *śnieżysty*, *uroczysty*, *wyboisty*, *zadzysty*, lud. *upłazysty* 'podobny do upłazu, pełen upłazów', stp. *krecisty* (ziemia pełna kretowisk). Nieco mniej liczne ($\frac{1}{3}$ przykładów odrzeczownikowych) są przymiotniki z tworzywem rzeczowników żeńskich na -a, np. *barwisty*, *chmurzysty*, *falisty*, *górzysty*, *gwiaździsty*, *kroplisty*, *mączysty*, *mglisty*, *parzysty*, *perlisty*, *rzęsisty*, *skalisty*, *sluźbisty*, *wetnisty*, lud. *kolbisty* (o strzelbie, mającej kolbę bardzo na dół osadzoną), stp. *smolisty* 'pełen smoły'. Jedną dziesiątą przykładów odrzeczownikowych stanowią przymiotniki z tworzywem rzeczowników żeńskich na spółgłoskę, np. *gałęzisty*, *kościsty*, *ościsty*, *piersisty*, *przepaścisty*, lud. *twarzysty* 'mający dużą twarz', stp. *piędzisty* 'długości piędzi'. Nieco liczniejsze (12%) są przymiotniki z tworzywem rzeczowników nijakich, np. *bagnisty*, *blocisty*, *mięsisty*, *szklisty*, *wabnisty*, stp. *ziarnisty*, *porożysty* 'o dużych rogach'.

Drugą pod względem liczebności jest grupa przymiotników z tworzywem czasownikowym ($\frac{1}{5}$ wszystkich przykładów). Najliczniejsze wśród nich ($\frac{4}{5}$ przykładów odczasownikowych) są przymiotniki od czasowników na -ić, np. *napuszysty*, *otworzysty*, przy czym w wielu wypadkach trudno orzec, czy tworzywo nie jest odczuwane w poczuciu językowym jako rzeczownikowe, np. *roisty*, *wyrazisty* i w. i.; lud. *rozczapierzysty*, *usadzisty* 'przysadzisty', stp. *obalisty* 'bliski upadku', *rozłączysty*, *świecisty*.

Inne przymiotniki zawierają tworzywa czasowników: na -eć, np. *przejrzysty*, stp. *należysty* 'należyty': na -ać, np. *posuwisty*, lud. *rozsyipisty* (o ziemniakach); na -nąć, np. stp. *lgnisty* 'bagnisty'; z tworzywem na spółgłoskę, np. *zapadzysty*, *pieczysty*, stp. *nalezisty*, *możysty* 'możny'.

Nieznaczną grupą przymiotników ma tworzywo imiesłowowe, np. *rozpadlisty*, stp. *okazalisty*, *przepadlisty*.

Trzecia grupa przymiotników z wykładnikiem -isty, obejmująca blisko $\frac{1}{10}$ wszystkich przykładów, zawiera tworzywo przy-

miotników, np. *złocisty*, *wiekuisty*, lud. *ojcowisty*, stp. *dziurawisty*, *pewnisty*, lud. *okropnisty*, *okrutnisty*, *błotnisty*.

Nieliczne przymiotniki mają tworzywo liczebnikowe, np. *dwoisty*, *troisty*, lud. *dziwięciorzysty*, *kilkorzysty*, stp. *czworzysty*.

Tworzywo zaimkowe ma przymiotnik *swoisty*, przysłówkowe — stp. *tamoisty*, wyrażeniowe — stp. *kubrwisty*.

Znaczenie. Przymiotniki odrzeczownikowe stanowią następujące grupy znaczeniowe; 1. przymiotniki ustrojowe, np. *barczysty*, *daszysty* (dom), *włosisty*; 2) przymiotniki upodabniające, np. *cielisty*, *ognisty*, *śnieżysty*, *gwiazdzysty*, *perlisty*; 3) przymiotniki materiałowe, np. *ziarnisty*, *włóknisty*; 4) przymiotniki dzierżawcze, np. *ojczysty*; 5) przymiotniki ośrodkowe, np. *lesisty*, *górzysty*, *piaszczysty*.

Przymiotniki z tworzywem czasownikowym tworzą następujące grupy znaczeniowe: 1) przymiotniki bierne, np. *rozkrzewisty*, *napuszysty*, lud. *rozczapierzysty*, stp. *zasępisty*; 2) przymiotniki zdatnościowe, np. *otworzysty*, *przejrzysty*, stp. *obalisty*, *rozłączysty*; 3) przymiotniki przeznaczeniowe, np. stp. *przechodzysty* 'przeznaczony do przechodzenia', *nosisty* (odzież) 'przeznaczony do noszenia'; 4) przymiotniki czynne, np. *rwisty* (potok), stp. *przebieżysty* 'przemijający'.

Produktywność. Nowe przymiotniki spotykamy u Zegadłowicza: a) odczynnikowe, np. kwieci się *chłodzista* łąka Godz. 334, rzeką *prądzistą* Godz. 27, plusk wody *pstrążystej* DJ 134, b) od przymiotników, np. w tym dniu *jaśnistym* Godz. 360, drzewa takie *młodziste* Dziew. 421, każde drzewo rodzi jagody *słodziste* Pow. 38, modrzew rozrosły, *szeroczysty* Godz. 324. Twory odprzymiotnikowe wyznaczają silniejszy stopień jakości, niż wyrazy podstawowe.

Literatura. P. § 617.

§ 619. Twory z wykładnikami rozszerzonymi -owisty; -ywisty; -czysty.

a) Wykładnik *-owisty* występuje w przymiotniku lud. *zadzirowisty*.

b) Wykładnik *-ywisty* spotykamy w przymiotniku stp. *uroczywisty*, może też w *oczywisty*, *rzeczywisty*.

c) Wykładnik *-czysty* wyosobniony w przymiotnikach takich, jak *kolczysty*, *kończysty*, *ojczysty*, *palczysty* występuje w przymiotnikach stp. *ogańczysty* 'rozłożysty', *uporczysty* 'uporczywy'.

§ 620. Twory na -owity. Pochodzenie. Stosunkowo nie-

wielka ilość tych tworów rozpada się według tworzywa na dwie grupy:

1) Przymiotniki z tworzywem rzeczownikowym: a) od rzeczowników męskich, np. *jadowity*, *rodowity*, stp. *chartowity*, *kwaskowity*; b) od rzeczowników żeńskich na -a, np. stp. *masowity*, *żytowity*; c) od rzeczowników nijakich, np. *jabłkowity*, stp. *ciałowity* 'otyły'.

2) Tylko niewielka grupka przymiotników ma tworzywo przymiotnikowe, np. *całkowity*, por. lud. *całki*, *chorowity*, *słabowity*; oba ostatnie przymiotniki mogą być pojmowane jako odczasownikowe z wykładnikiem -*lity*.

Znaczenie. Przymiotniki te, zresztą nieliczne, nie tworzą wyraźnie zarysowanych grup znaczeniowych. Twory odrzeczownikowe są przymiotnikami ustrojowymi, np. stp. *ciałowity*, już to upodabniającymi, np. *jabłkowity*. Twory odprzymiotnikowe są skłonnościowe, np. *chorowity* lub porównawcze wzmacniające np. *słodkowity*.

4. Twory o wykładnikach ze spółgłoskami s, ś, sz.

§ 621. Twory na -*asy*. Należały tu w stp. nieliczne przykłady: *białasy*, *siwasy*, *szarasy*, *żółtasy* o znaczeniu osłabiającym, podobnie jak dzisiejsze twory na -*awy*, Łoś GP II 93.

§ 622. Twory na -*usi*. Pochodzenie. Wykładnik ten występuje w połączeniu z tworzywem przymiotników, np. *ciemniusi*, *cieniusi*, *ciężusi*, *czarniusi*, *dawniusi*, *jaśniusi*, *niziusi*, *śliczniusi*, lud. *gładziusi*, *głupiusi*, *golusi*.

Pień. Spółgłoska pnia występuje zawsze miękka lub stwardniała.

Znaczenie. Są to przymiotniki porównawcze wzmacniające. Ponadto mają one nastrój pieszczotliwy.

§ 623. Twory na -*szy*. Należą tu nieliczne przymiotniki pochodzące od przysłówków, np. *dzisiejszy*, *tutejszy*, *wczorajszy*.

5. Twory o wykładnikach ze spółgłoską n (ń).

§ 624. Twory na -*ny*. Pochodzenie. Wykładnik -*ny* występujący w języku prasłowiańskim w postaci -*nъ* mamy w nielicznych przymiotnikach, np. *ciasny*, *czarny*, *pełny*, *stony*, *tęskny*, *żelazny*.

Wykładnik *-ny* występujący w języku prasłowiańskim w postaci *-ънъ* łączy się w bezwzględnej większości przykładów z tworzywem rzeczowników: a) męskich, np. *blękitny, boczny, cudny, dolny, konny, męzny, mroźny, siewny, tłumny, urodzajny*, lud. *grzybny, toporny*, stp. *bolny, gradny, świergotny*; b) żeńskich na *-a*, np. *blyskawiczny, cioteczny, godzinny, istotny, kuchenny, mączny, modlitewny, religijny*, stp. *mateczny*; c) żeńskich na spółgłoskę, np. *bolesny, jesienny, mocny, przestrzenny, radosny, solny*, stp. *gardzielny*; d) nijakich na *-o, -e, -ę*, np. *bagienny, cielesny, drzewny, piekielny*, stp. *biedrzny*; *konopny, polny, więzienny*, stp. *obliczny*; *brzemienny, cielny, imienny, ramienny*, stp. *ciemienny*.

Twory odprzymiotnikowe występowały tylko w języku stp., np. *pochylny, słodeczny*; z tworów tego typu zachował się w użyciu przymiotnik *tajemny* od dawnego imiesłowu biernego teraźniejszego **tajemy* (Łoś GP II 27). Poza tym wykładnik *-ny* spotykamy w wielkiej ilości tworów pochodzących od przymiotników obcych, np. *feralny, formalny, jeneralny, literalny*.

Ogromny zasób przymiotników na *-ny* pochodzi od czasowników: a) na *-(y)ć*, np. *baczny, dostępny, groźny, nośny, pożywny, rządny, tajny*, lud. *gojny*, stp. *nagodny* 'dogodny'; b) na *-eć*, np. *widny, zależny*; c) na *-ać*, np. *bierny, bujny, oszczędny*, stp. *obżerny*; d) na *-ować*, np. *forsowny, szacowny, szanowny*, stp. *farbowny, frasowny*; e) na *-nąć*, z poprzedzającą samogłoską, np. *chłonny, słynny*; f) na *-c*, np. *możny, sieczny*.

Szczególne właściwości słownotwórcze wykazują przymiotniki od czasowników na *-ć* z pniem na samogłoskę. Zawierają one albo tworzywo form teraźniejszych, np. *najemny, odjemny, przyjemny, czujny, chwiejny*; lud. *grzejny* (też *grzewny*), *wydajny, dostojny*, albo występują z tworzywem imiesłowu biernego na *-ty*, np. *przeciętny, bitny, dobitny, wybitny, pitny*; lud. *czutny*, przy czym wyosobnił się prawdopodobnie wykładnik *-tly* występujący w przymiotnikach *przydatny, udatny, zdatny*, albo wreszcie tworzywo imiesłowu na *-ty*, np. *gnilny*.

Pewien zasób przymiotników pochodzi od przysłówków, np. *oboczny, poprzeczny, opaczny, ukośny*.

Ogromnie liczne są twory od wyrażań przyimkowych, np. *bezbłędny, bezdenny, doczesny, dowolny, międzyplucny, międzyramienny, narożny, nasenny, nadmierny, nadrzeczny, od-*

ręczny, odwieczny, pokątny, pomyślny, poślubny, podobłotczy, podręczny, przeciwpożarny, przeciwsenny, przedjesienny, przedokienny, przybrzeżny, przydrożny, zagraniczny, zaskórny.

Znaczny zasób tworów złożonych odwyrażeniowych ma w drugim członie tworzywo odrzeczownikowe, w pierwszym zaś: a) przymiotnikowe, np. *całonocny, grubolistny, małorolny*, b) liczebnikowe, np. *półroczny, jednogarbny, dwumiesięczny, sześcioboczny, wielostronny*, c) zaimkowe, np. *coroczny, ówczesny, tegoroczny, wszechstronny*, d) przysłówkowe, np. *współmierny*. Poza tym liczne są przymiotniki złożone z drugim członem odczasownikowym, pierwszym zaś: a) odrzeczownikowym, np. *chmurowładny, niebotyczny, prawdomówny, praworządny, siarkonośny*, b) liczebnikowym, np. *półpłynny*, c) zaimkowym, np. *samodzielny, samowładny*, d) przysłówkowym, np. *blisko-znaczny, dalekonośny*. Jest wreszcie znaczny zasób tworów, których drugi człon, istniejący także jako samodzielny przymiotnik, występuje w łączności z równorzędnym znaczeniowo członem pierwszym odprzymiotnikowym, np. *biało-czerwony* 'biały i czerwony', albo jest określony przez pierwszy człon przysłówkowy, np. *jasnoczerwony*.

Pień. Stosunek postaci pnia do tworzywa wyrazu podstawowego jest rozmaity. W wyrazach podstawowych i pochodnych występują bez zmiany spółgłoski wargowe twarde, zębowe z wyjątkiem *s*, *z*, *ł*, zazębowe *ś*, *ź*, *j*, i dźwiękowe, a więc w zakresie wyliczonych także zasadniczo stwardniałe, np. *ropny, ślubny, siewny, dymny, kształtny, cudny, mocny, nędzny, gościnny, znośny*, ale *leśny, groźny, obyczajny, zauszny, męźny, powietrzny, baczny, rolny, srebrny, ciężarny*, (ale w stp. też *srebrzny, biedrzny*). Spółgłoski wargowe miękkie i zazębowe *ć*, *ź*, *ń* wyrazów podstawowych mają w wyrazach pochodnych oboczники twarde, np. *kupny, zgubny, strawny, trafny, dymny, mętny, nudny, dzienny*, przy czym grupa *ść*, ma obocznik *s*, np. *bolesny, miłośny, żałosny*, ale *kostny*, w stp. także *radosny, żałostny*. Spółgłosce *ł*, wyrazu podstawowego odpowiada w wyrazie pochodnym *l*, np. *dolny*. Spółgłoski tylnojęzykowe, a także *c*, w wykładnikach *-ic, -ica, -ec* wyrazów podstawowych mają w wyrazach pochodnych odpowiedniki *cz, ż, sz*, np. *roczny, dłużny, brzuszny, dziedziczny, stryjeczny* od stp. *stryjec, błyskawiczny*.

Znaczenie. Przymiotniki na *-ny* są znaczeniowo ogromnie zróżniczkowane, mimo to jednak da się wyróżnić wśród nich bar-

dziej uchwytnie grupy: Przymiotniki odrzeczownikowe i odwyrażeniowe tworzą najczęściej następujące typy znaczeniowe: 1) przymiotniki materiałowe, np. powróż *konopny*, zupa *mączna*; 2) przymiotniki gatunkowe, np. ziarno *gorczyczne*, drzewo *oliwne*; 3) przymiotniki ustrojowe, np. rośliny *grubolistne*, drzewa *bezzlistne*, dziad *bezzębny*; 4) przymiotniki przynależnościowe, np. kora *drzewna*, brzeg *rzeczny*; 5) przymiotniki miejscowe, np. drogi *leśne*, skała *nadbrzeżna*, dom *narożny*, ścieżki *polne*; 6) przymiotniki czasowe, np. praca *nocna*, podróż *poślubna*; 7) przymiotniki ośrodkowe, np. miasto *ludne*, okolica *bezdrzewna*.

Przymiotniki odczasownikowe tworzą następujące grupy: 1) przymiotniki czynne, np. *bitne* hufce, *bogobojny* człowiek; 2) przymiotniki skłonnościowe, np. *chwiejny*, *sprzedajny*; 3) przymiotniki przeznaczeniowe, np. zakład *jadłodajny*, zboże *siewne*, lekarstwo *wykrztuśne*; 4) przymiotniki zdatnościowe, np. krowa *dojna*, dźwięk *uchwytny*; 5) przymiotniki bierne, np. *szanowny* człowiek; 6) przymiotniki sprawcze, np. ziemia *urodzajna*.

Produktywność. Ten typ przymiotników jest ogromnie produktywny, a w nowotworach spotykamy różnorodne tworzywo. Bardzo liczne są nowotwory odrzeczownikowe, np. u Żeromskiego: uszy jej chłoną śpiew *zofijny*, *wiwiłną* kantylenę Eleg. 8, u Berenta: nad *równinną* pustynią piachu Her. 43, u Staffa: spi spokój niezmacony u *głaznego* szczytu SOP 82, miodne wy obory *ulne*, robocze placówki ŚP 159, zwłaszcza z pniami na spółgłoskę *n*, które za Staffem przejmują Zegadłowicz i Tuwim: wśród *gęstwinnej* głuszy GK 49, (echa wołań majowych, leśnych zabaw *gęstwinnych* Tuwim Lir. 7), dzwony *głębinne* MT 47 (piany *głębinnych* fal rzeki słuchały Tuwim Lir. 45), sławiąc radość *piosennym* zachwyty wytryskiem GK 180 (jutro was zbudzę *piosennym* orędzim Zegadłowicz ZS 38), od jadu twej *piotunnej* śliny SOP 43, u Zegadłowicza: przyjdą ludzie *heblowni*, *krzesiwni*, *toporni* Dziew. 419, cudna pani biała w *jaskinnej* samotni SMK 95, fale się rzeki mieniają w *wstężne* tęcze NRz. 14, u Tuwima: słońce pachnie ostrą wonią *glebną*. Również liczą się nowotwory odczasownikowe, np. u Berenta: duch żywy i *omamny* Zar. 425, wesółki *pląsne* ŻK 9, u Tuwima szczególnie od czasowników z przedrostkiem *roz-*: dziś drę nowych strun *rozdzwonnych*

Lir. 17, ocean się dźwigał w *rozgwiezdny* odmęcie CzB 12, *rozśpiewny* i gniewny Lir. 7.

Bardzo produktywny jest typ odwyrażeniowy, np. u Żeromskiego: pierś *bezpancerna* DOH 108, *międzyłęśna*, pustkowiana cisza WIN 8, sanie uderzały o jakoweś twarde przedmioty *podśnieżne* tm. 8, z mozołem *ponadsilnym* SOB 34, grobla *przedbramna* Pop. I 334, z *przezsennym* jękiem tm. I 337, na niwie *przywodnej* WU 24, znał ten pokój wychodzący na mały *śródkamieniczny* ogródek, u Berenta: chyba się teraz w łódź swą *bezsterną* rzuci ŻK 297, w *nazbrojnej* ciężkiej kopie tm. 23, siedział na ławie w *podokiennej* nyży tm. 168, u Staffa: suty kmięć i dziad kościelny równi w doli dziś jednakiej *bezchałupni* i żebraki TZK 84, duma jest we mnie i *nadgwiezdna* pycha ŁL 156, im głębiej wpadam w *zazgonne* ciemności PN 131, u Zegadłowicza: Roman ku drzwiom *dosiennym* idzie GG 72, książkę życie swe ziemskie z *międzygwiezdny* zwiąże NRz. 15, *podgrodną* ulicą ten kondukt się toczy tm. 55, cichy zapach dali *przedporannej* DJ 42, idzie Mikołaj miedzą *przyłączną* Godz. 343, miedzą *śródpólną* spacerował sobie jeź tm. 171.

Wśród nowotworów złożonych spotykamy znane typy, a więc:

a) z drugim członem odrzeczownikowym, np. u Żeromskiego: *całoramienny* zamach wiosł Pop. III 305, spraw *ciemnonocnych krzywoślepą* hordę Pieczyngów WU 8, *starodrzewne* aleje LB I 141, jedna z ulic *wielkodrzewnych* Przed. 151, u Staffa: drzewa, co jak szkielety stoją *czarnokostne* ŚP 51, gdzieś w rzekach płyną tęcze *pawioocze* PN 145, wnet park *stustrunną* gędzba aż rozdzwoni SOP 8;

b) z drugim członem odczasownikowym, np. u Żeromskiego: drzewa *kakaorodne* Pop. II 236, przyziemną, *chlebożerną* filozofią tm. III 129, *pięknomówne* usta SOB 35, u Berenta: *dalekodążne* oczy Zar. 261, u Staffa: skrzydła *wiatrosiężne* ŁL 150, u Zegadłowicza: świąteczne odwiedziny były spokojne, syte i *zębodłubne* SMK 20;

c) z drugim członem o samodzielnej wartości przymiotnikowej, przy czym rzadkie są twory o równorzędnych znaczeniowo członach, np. *jasno-śliczny* (tj. jasny i śliczny) witek księżycy, Żeromski Pop. III 24, natomiast mnóstwo tworów o pierwszym członie określającym, zwłaszcza u Żeromskiego w zakresie przymiotników barwy, np. *zielonkowatoblady*, *szarobłękitny*, *buro-*

czerwony, bladofioletowy, szarobiałły, złotobiałły, czerwono-brunatny, ciemnogrnatowy itp.

Literatura. W. Doroszewski, Monografie słowotwórcze. IV.: Formacje z podstawowym -n-, PF XV, II 428.

§ 625. Twory z wykładnikami rozszerzonymi -achny; -olachny; -uchny. a) Wykładniki -achny, -olachny łączą się z tworzywem przymiotnikowym, np. lud. *długachny* lub *dłużachny*, *głębolachny*, *grubachny*, *szerolachny*, *wielgachny*, *wysokachny*. Twory te o znaczeniu wzmacniającym mają zasięg wyłącznie ludowy.

b) Wykładnik -uchny łączy się również tylko z tworzywem przymiotnikowym, np. *drobniuchny*, *goluchny*, *miluchny*, *słabiuchny*, *słodziuchny*, lud. *bystrzuchny*, *wysociuchny*. Są to przymiotniki wzmacniające.

§ 626. Twory na -alny. Pochodzenie. Wykładnik ten łączy się wyłącznie z tworzywem czasownikowym w ogromnej ilości przykładów (około 400).

Bezwzględna większość przykładów ma tworzywo czasowników na -ać, np. *błagałny*, *dostrzegałny*, *doświadczałny*, *jadalny*, *kopałny*, *mieszkalny*, *namacałny*, *nieobliczałny*, *nieprzemakałny*, *nierozzerwałny*, *nietykalny*, *przypuszczałny*, *uleczałny*, *używałny*, *wykonałny*, *wymagałny*, *zamieszkałny*, lud. *proszalny*, *rozstałny*, stp. *dawałny*, *oznaczałny*, *postrzygałny*.

Znacznie rzadsze są przymiotniki z tworzywem czasowników na -eć, np. *dosłyszalny*, *niewidzialny*, *niezniszczalny*, *odpowiedzialny*, stp. *przeźrzalny*, *umiały*.

Wyjątkowe są przykłady z tworzywem innych typów czasowników, np. *przędzałny*, *topiały*.

Ślady tendencji do łączenia się z tworzywem rzeczownikowym mamy tylko w przykładach *świętały*, stp. *jamalny* 'jamny'.

Znaczenie. Bezwzględną większość przykładów stanowią przymiotniki zdatościowe, np. *dostrzegałny*, *nasycalny*, *nie-naruszałny*.

Znacznie mniejszą ilość stanowią przymiotniki przymiotnikowe, np. *bawiały* pokój, *błagalne* modlitwy, *oświadczałny* sonet, *powitalna* mowa, *sypiały* pokój, *upominalny* list, lud. *krążały* nóż.

W związku z poprzednimi są także rzadkie przymiotniki czynne, np. *nieodpowiedzialny*, *nieprzepuszczałny*.

Produktywność tego typu jest słaba. U Berenta spotykamy przymiotnik odczasownikowy: często uważamy, czynimy sobie wroga, aby ukryć, iż sami jesteśmy *urazalni* Zar. 71, u Zegadłowicza twór odwyrażeniowy: wyżej polecę niewidzialny, *bezhóralny* Fl. 32.

§ 627. Twory z innymi wykładnikami rozszerzonymi -aśny, -ebny itp.

a) Wykładnik *-aśny* występuje również tylko w gwarach, łącząc się z tworzywem przymiotników, np. *długaśny, grubasny, wielgaśny*. Przymiotniki te mają, podobnie jak poprzednie, znaczenie wzmacniające.

b) Wykładnik *-ebny* wyosobniony w przymiotnikach typu *wróżebny* występuje w kilku przykładach: *ćwiczebny, możebny*, lud. *pisebny*, stp. *modlebny*.

c) Wykładnik *-eczny* wyosobniony w tworach typu *skuteczny* znajdujemy w przymiotnikach odzaimkowych: *tameczny, tuteczny*.

d) Wykładnik *-erny* znajdujemy w przymiotnikach: *filuterny*, lud. *ogromerny, okroperny*.

e) Wykładnik *-ętny* wyosobniony w tworach typu *pojętny* spotykamy w przymiotnikach *majętny, umiejętny*, stp. *godziętny, sławiętny*.

f) Wykładnik *-ośny* łączy się z tworzywem przymiotnikowym, np. *długośny, dalekośny, wielkośny*. Są to przymiotniki wzmacniające, por. a) i b).

g) Wykładnik *-owny* wyosobniony w przymiotnikach typu *szanowny* występuje w licznych tworach odrzeczownikowych, np. *cudowny, duchowny, hurtowny, rzeczowny, sądowny, taktowny*, lud. *deszczowny*, nadto od wyrażen przyimkowych, np. *powierzchowny*.

h) Wykładnik *-telny* występuje w przymiotnikach *rzetelny* (stp. *źrzetelny*), *skazitelny*.

i) Wykładnik *-urny* występuje w lud. *mabdziurny* 'maleńki'.

j) Wykładniki *-yczny, -iczny* łączą się z tworzywem wyrazów przyswojonych na *-ista, -ysta*, np. *darwinistyczny, komunistyczny, pozytywistyczny*, również od innych zapożyczeń, np. *ariostyczny, bajroniczny, balsamiczny, despotyczny*, także w nowotworach, np. u Staffa: wszystkie orły twojej *cezarycznej dumy* GK 9, czemuś nie *efebiczną* hermą srogi kacie WCM 99, z *synaicznym* gromowym patosem ŻSWL 84.

§ 628. **Twory na -ni.** Wykładnik ten występuje w niewielkiej ilości przymiotników odrzeczownikowych, np. *bratni, letni, ostatni, pośledni, przedni, wschodni, zachodni*.

§ 629. **Twory na -any.** Pochodzenie. Wykładnik ten łączy się zasadniczo z tworzywem rzeczownikowym. Więcej niż połowę wszystkich przykładów stanowią przymiotniki z tworzywem rzeczowników żeńskich na -a, np. *bawełniany, blaszany, borówczany, budowlany, cegielniany, ceglany, drożdżniany, gliniany, gorzelniany, herbaciany, jagłany, kapuściany, kaszany, kopalniany, mrówczany, nafciany, różany, siarczany, siostrzany, słomiany, wątrobiany, wełniany, wieśniany*, lud. *duszany* 'mający duszę' (o żelazku), *wiśniany* (sad), stp. *brzytwiany* (ostrze b.), *kaczczyany* 'kaczy'.

Niewielki zasób przymiotników ma tworzywo rzeczowników żeńskich na spółgłoskę, np. *chorągwiiany, kościiany, liściiany, miedziany, niciany, rżany* od stp. *reż, rży* 'żyto', stp. *szczeciany, trzciany* 'trzcinowy'.

Nieco większy zasób przykładów ma tworzywo rzeczowników męskich, np. *buraczany, chruściany, druciany, lniany, modrzewiany, ogórczany, ołowiany, owsiany, parobczany, pręciany, papierzany*, lud. *gnaciany* 'twardy jak kość', *prączzany* 'prążkowany'.

Równie liczniejsze jak poprzednie są przymiotniki z tworzywem rzeczowników nijakich, np. *drewniany, futrzany, jabłczany, konopiany, lustrzany, podgardłany, maśłany, mydlany, szklany*, lud. *zagumniiany*, stp. *dziaśłany*.

Wyjątkowe i nierozpowszechnione są przykłady z tworzywem przymiotnikowym, np. *konopniany, powietrzniany*, lud. *jastrzany* (od *jastry*), *prośniany* 'prosiiany'.

Pień. Wygłos pnia stanowi zawsze spółgłoska miękka lub stwardniała, bez względu na wygłos tworzywa w wyrazie podstawowym, a więc zarówno *nić* — *niciany*, jak *burak* — *buraczany*.

Znaczenie. Bez względu na większość stanowią przymiotniki materiałowe, np. *bawełniany, blaszany*. Przymiotniki od rzeczowników z wykładnikiem -nia stanowią grupę przymiotników przynależnościowych, np. *cegielniany*. Wyjątkowo trafia się przymiotnik upodabniający jak lud. *gnaciany* 'twardy jak kość'.

Produktywność dość słaba; nowotwory spotykamy u Żeromskiego, np. sprząty *kruchnane* Pop. III 75, u Berenta,

np. po dniu wielce słonecznym skoczniów *murawianych* bezliki biorą strumienia nuty na tysiącogłosowy chorał swoich namiętności ŻK 261, najliczniejsze i b. udatne u Zegadłowicza, np. w deskach tkwiły łebki *gwoźdżiane* Godz. 88, dziewczęta wieńce wiją *łączone* ZS 33, poprzez *mszane* kobierce szepce paproć Dziew. 180, rozniosła się burza na skrzydliskach *wichrzanych* ORM 5, także twór odwyrażeniowy: w wilię z tą nocką *bezufrznaną* se odszed Pow. 28.

§ 630. Twory na -l(y)n. Należą tu nieliczne twory od rzeczowników żeńskich na -a, np. *ciotczyn, matczyn, siostrzyn*.

O nazwach miejscowości z dawnych przymiotników na -in, -ina, -ino, p. §§ 460, 462, 463.

§ 631. Twory na -lżny. Należały tu w języku średniowiecznym przymiotniki *maćczyzny, oćczyzny*, Łoś GP II 37.

6. Twory o wykładnikach ze spółgłoską ł.

§ 632. Twory na -ły. Pochodzenie. Wykładnik ten jest pochodzenia imiesłowowego, mianowicie powstał z przyrostka imiesłowu przeszłego czynnego -ł- oraz końcówek przymiotnikowych, a wskutek tego występuje w połączeniu tylko z tworzywem czasownikowym.

1) Znaczna ilość przykładów ma tworzywo czasowników bezprzyrostkowych o rdzeniu spółgłoskowym, np. *ciekły, doniosły, dorosły, nabiegły, niedosięgły, niedoszły, obsiadły* 'którego obsiedli', *odległy, opasły, osiadły, poległy, przeleżyły, przepadły, przyległy, przyszedły, rozwlekły, równoległy, spadły, spasyły, ubiegły, uległy, upadły, wściekły, wyniosły, zaległy, zarosły*, lud. *dowiodły* 'dowiedziony', *jadły* 'żarłoczny', *wypiekły* 'dobrze wypieczony', stp. *napadły* 'napadnięty', *niedopiekły* 'niedopieczony', *niepostrzegły* 'niepostrzeżony', *obiegły* 'otoczony', *poplotły* 'posplatany', *posiadły* 'opanowany', *wygnietły* 'wygnieciony', *zaplottły* 'zapleciony'.

2) Mniejszy zasób przykładów zawiera rdzenie samogłoskowe czasowników, np. *były, czuły, nadgnity, opity, otyły, ożyły*, lud. *niezażyły* 'niezagojony', stp. *owity* 'owinięty', *schyły* 'pochyły, pochylony'. Także *umarty* z rdzeniem zawierającym grupę -rze- w bezokoliczniku.

3) Znaczniejsza ilość przymiotników ma tworzywo czasowników na -ać, np. *bywały, dbały, doskonały, niedbały, niestały, odstaly, ospały, poprzerastały, powstały, pozostały, przestały*,

trwały, ustały, wytrzymały, lud. *nieruchały, osiekały* 'osiekany', *wytrwały, ściubały* 'skąpy', *uważały* 'czcigodny', stp. *dokonały* 'zupełny', stp. *dorwały* 'którego dorwano', *niedostały* 'niedojrzały', *niespodziewały* 'niespodziany', *odchowały* 'odchowany', *opanovały* 'opanowany', *rozespały* 'rozespany', *zachowały* 'zachowany', *zakochały* 'zakochany'.

4) Największy zasób przykładów ma tworzywo czasowników na -eć, np. *nabrzmiaty, nadpróchniały, napęczniały, obolały, ociemniały, ociężały, odleżały, ogłupiały, ogorzały, okaleczały, omszały, osierociały, osiwiaty, osmutniały, owdowiały, podstarzały, przejrzały, przemądrzały, schłopiały, schorzały, szerniały, skamieniały, skostniały, skwaśniały, spodłały, wynędzniały, wypróchniały, zaśniedziały, rdzewiały*, stp. *nieopusciały* 'nieopuszczony', *rozbieżały* 'rozbiegany', *umiały* 'umiejący', *zamieszały* 'zamieszany'.

5) Bardzo liczne przykłady zawierają tworzywo czasowników na -nąć, przy czym wykładnik łączy się stosunkowo bardzo rzadko z przyrostkiem bezokolicznika, a więc np. stp. *przeminały, utonęły, zaginęły, ominęły, potonęły, zakchnęły* 'zatkany', *zasnęły*. Są to więc przykłady wyłącznie staropolskie. W przymiotnikach dzisiaj używanych mamy tylko pień czasowników na -nąć, np. *ciągły, nadmokły, niezwykle, nikły, obmarzły, obrzękły, obrzydły, obcisły, ochrypły, obmierzły, ogłuchły, osłabły, oslepy, zachrypły, zamokły, zaschły, przyżółkły, skrzepły, smagły, smukły, uschły, uwiędły, wklęsły, wylękły, wymokły, wyschły, zachrypły, zamokły, zaschły*, lud. *przekidły* 'przełamany', *użały* 'przelekły', stp. *ociągły* 'obcisły', *upragły* 'spragniony', *wycisły* 'wyciśnięty', *zamkły* 'zamknięty'.

6) Wyjątkowe są przymiotniki z tworzywem czasowników na -ić, już to z przyrostkowym -i-, np. wyłącznie stp. *godziły* 'godziwy', *obładziły, obrodziły, spoiły* 'spoisty', *wspaniły, wyrodziły* 'wyrodny', już to bez przyrostka -i-, np. *nieokrótły* 'nieukrócony', *niewyplewały* 'niewyplewiony'.

7) Ponadto mamy szereg przymiotników prawdopodobnie z tym samym wykładnikiem o niejasnym pochodzeniu pnia, np. *cały, ciepły, mdły, miły, nagły, rychły, szczupły*, stp. *truchły*, prawdopodobnie z tworzywem rzeczownikowym *rdzały*, *okrągły* i przymiotnikowym lud. *skumpty* 'skąpy'.

Znaczenie. Pod względem znaczeniowym tworzą przymiotniki wyraźnie zarysowaną kategorię przymiotników bier-

nych. Rzadkie są przymiotniki zdadnościowe, np. *ciekły*, *jadły*.

Literatura. W. Doroszewski, Monografie słowotwórcze. II.: Formacje z podstawowym -l-, PF XIV 34.

§ 633. Twory na -oły. Należy tu tylko przymiotnik *wesoły*, stp. *wiesioły*.

7. Twory o wykładnikach ze spółgłoską r.

§ 634. Twory na -ry. Należą tu nieliczne twory, np. *chytry* por. stp. *chytać*, *dobry* por. *dość*, *mokry* por. *moknąć*.

Literatura. W. Doroszewski, Monografie słowotwórcze. III.: Formacje z elementarnym -r-, PF XV, II 275. — M. Rudnicki, Sufiksy z -r-, SO XIII 94.

8. Twory o wykładnikach ze spółgłoską k.

§ 635. Twory na -ki. Zasób tworów z wykładnikiem -ki jest dość znaczny. Należą tu przymiotniki *bliski*, *brzydki*, *chybki*, *chwytki*, *cienki*, *cierpki*, *ciężki*, *dziarski*, *gibki*, *giętki*, *gładki*, *gorzki*, *gromki*, *grząski*, *klejki*, *krewki* (stp. *krechki*), *krótki*, *krzepki*, *lekki*, *lepki*, *łupki* 'łupliwy', *mastki* 'mazisty', *miałki*, *miękki*, *prędkie*, *niski*, *płaski*, *rzadki*, *rześki*, *rzutki*, *słodki*, *szorstki*, *sypki*, *szczepki* 'szczepny', *szparki*, *szybki*, *świszki* 'wysmukły', *topki* 'grząski, topliwy', *trzęski* 'trzęsący, galaretowaty', *wartki*, *ważki*, *wąski*, *wielki*, *wiotki* (stp. *wiotchy*), lud. *całki*, *chłódki*, *chyski* 'chyży', *chytki* 'chutki', *czutki* 'czujny', *dłużki* 'długi', *gorki* 'gorący', *jadki* 'przykry', *nudki* 'nudny', *trząski* 'grząski', *wdzięczki* 'wdzięczny', *wiertki* 'obrotny', stp. *chutki* 'prędkie', *drętki*, *zapadki* 'zachodnie'.

W wyliczonych przykładach zarysowują się ze względu na rodzaj tworzywa dwie wyraźne grupy przymiotników: 1) przymiotniki z tworzywem czasownikowym, np. *chwytki*, *giętki*, *sypki*; 2) przymiotniki z tworzywem przymiotnikowym, np. *całki*, *dłużki*. Ponadto istnieje znaczna ilość przykładów o niejasnej przynależności kategoryjnej.

Pień. Największa ilość przykładów ma pień zakończony na spółgłoskę twardą, np. *rzadki*, wyjątkowo na stwardniałą lub miękką, np. *gorzki*, *rześki*.

Znaczenie. Jedynie niektóre przymiotniki odczasownikowe stanowią wyraźniejszą grupę przymiotników skłonnościowych, np. *topki*, *trzęski*, lud. *wiertki*.

§ 636. Twory na *-l(y)ki*, *-eki*, *-oki*. Wykładnik *-iki* znajdujemy w stp. *wieliki* 'wielki' i lud. *dłużyki* 'dłużuchny'. Wykładnik *-oki* występuje w przymiotnikach *głęboki*, *szeroki*, *wysoki*, nadto stp. *dziwoki* 'dziki'. Jego odmianką głosową jest wykładnik *-eki* w przymiotniku *daleki*.

Wykładniki przymiotników spieszczonych. Mamy tu stosunkowo ogromny zasób wykładników złożonych w rozmaitych kombinacjach wątków:

- 1) *-alki*, np. lud. *długalki*, *dłużalki*, *grubalki*;
- 2) *-aški*, np. lud. *długaški*;
- 3) *-eczki*, np. lud. *rumianeczki*, *niedużeczki*;
- 4) *-usieczki*, np. *ciemniusieczki*;
- 5) *-uteczki*, np. *cichuteczki*, *cieniusieczki*, *czyściuteczki*, *dłuziuteczki*; *niziuteczki*, *pełniuteczki*, *prościuteczki*, lud. *prędziuteczki*;
- 6) *-usienieczki*, np. *calusienieczki*, *cieniusienieczki*, *czarnusienieczki*, *czyściusienieczki*, lud. *pręciusienieczki*;
- 7) *-utenieczki*, np. *calutenieczki*, *cichutenieczki*, *cieniuutenieczki*, *czarniuutenieczki*, *czyściuutenieczki*, *równiuutenieczki*, *siwiuutenieczki*, *suchutenieczki*;
- 8) *-eńki*, np. *biedeńki*, *biednieńki*, *caleńki*, *chytreńki*, *dobreńki*, *drogieńki*, *różowieńki*, lud. *bieleńki*, *choreńki*, *cicheńki*, *drobneńki*, *dużeńki*, *garbacieńki*, *goleńki*, *nizieńki*, *siweńki*, *spokojnieńki*, *stareńki*;
- 9) *-aleńki*, np. lud. *długaleńki*;
- 10) *-ucieńki*, np. *głodziucieńki*;
- 11) *-uleńki*, np. *młodziuleńki*;
- 12) *-usieńki*, np. *bialusieńki*, *calusieńki*, *cichusieńki*, *cieniusieńki*, *cieplusieńki*, *głupiusieńki*, *golusieńki*, *milusieńki*, *nagusieńki*, *niziusieńki*, *nowiusieńki*, *pełniusieńki*, *równiusieńki*, *siwiusieńki*, lud. *garbusieńki*, *leciusieńki*, *starusieńki*;
- 13) *-uteńki*, np. *bieluteńki*, *cichuteńki*, *cieniuuteńki*, *czyściuuteńki*, *goluteńki*, *mięciuteńki*, *niziuteńki*, *nowiuuteńki*, *pełniuteńki*, *równiuuteńki*, *suchuteńki*, *świeżuteńki*, *wąziuteńki*, lud. *prędziuteńki*, *niziuteńki*;
- 14) *-naski*, np. lud. *spornaski*;
- 15) *-oczki*, np. lud. *długoczki*;
- 16) *-otki*, np. lud. *długotki*, *lekotki*;
- 17) *-uczki*, np. *miluczki*, lud. *wieluczki* 'wielki', stp. *niziuczki*, *nowiuczki*;

18) -ućki, np. lud. *calućki, malućki, pełniućki, prościućki, raniućki*, stp. *miękućki*;

19) -utulki, np. *czarniutulki*;

20) -uszki, np. lud. *caluszki*;

21) -uśki, np. *bledziuśki, caluśki, cichuśki, ciemniuśki, cieniuśki, голуśki, miluśki, nowiuśki*, lud. *dalekuśki, droguśki, leciuśki, młodziuśki, prościuśki, raniuśki*;

22) -utki, np. *bialutki, calutki, chudziutki, ciałniutki, ciemniutki, ciepłutki, czerniutki, czyściutki, gładziutki, golutki, ładniutki, malutki, nagutki, okrągłutki, równiutki, siwiutki, słodziutki, suchutki, tłuszcziutki, wążiutki*, lud. *niedużutki*.

Jak widać z przykładów, wszystkie te wykładniki, które trudno ze względu na wielką ilość szczegółowo z osobna omawiać, łączą się z tworzywem przymiotnikowym, niekiedy nawet cały szereg wykładników z tym samym pnem lub ogólnie tworzywem. Lotność tych wykładników najlepiej ilustruje mnóstwo przykładów wyliczonych w SW od przymiotnika *mały*: *małeńki, malenieczki, maluchny, malusi, maluśki, malusieńki, malusienieczki, malutki, maluteczki, maluteńki, malutenieczki, maciupci, maciupki, maciupieńki, maciupenieczki, maciuchny, madziuchny, madziubdzi, madziubdzieńki, malusieńki, malusienieczki, maluty, malutuchny*, stp. *maluczki, malucki, maluśty, maluturny, maluteneńki, malutuperny, małusćki*, lud. *malinki, maleneńki, malitki, maluczki, malućki, malucieńki, maluciuperki, maluszki, maluleczki, maluleńki, malulinki, maluluchny, maluneczki, malupeczki, malupasienki, malusieński, malusiński, malusiuleńki, malusiulki, macieńki, maciuci, maciucińki, maciuleńki, maciulki, maciupasieńki, maciuperny, maciupuleńki, maciupulki, maciuśki, maciutki, maciopy, madziudzineczki, mabdziutny*. Przykłady te obejmują niemal wszystkie wyliczone wykładniki, ponadto jeszcze niektóre siaropolskie, zdaje się prowincjonalne mazowieckie, np. *-urny*, poza tym liczne, niespotykane w połączeniu z tworzywem innych przymiotników.

Znaczenie. Pod względem znaczenia są to bliskoznaczniki odpowiednich przymiotników podstawowych o znaczeniu wzmacniającym z silnym nastrojem pieszczotliwym, ograniczającym użycie tych tworów do języka uczuciowego, zwłaszcza używanego przez kobiety do dzieci.

Literatura. A. Belić, Zur Entwicklungsgeschichte der slavischen Diminutiv- und Amplifikativsuffixe, ASPh. XXIII 134 i XXVI 320. — W. Doroszewski, Monografie słowotwórcze. I.: Formacje w podstawowym *-k-* w części sufiksальной, PF XIII 1. — A. Gawroński, Wartość uczuciowa diminutywów, PL 241. — L. Kaczmarek, Sposoby spieszczeń w wielkopolskiej pieśni ludowej, JP XXI 141. — Z. Rysiewicz, Z morfologii przymiotników w bałtyckim i słowiańskim. Formacje z sufiksem *-ko-*, BPTJ VI 28. — M. Trubecki, Les adjectifs slaves en *-akъ*, BSL XXIV 130. — A. Vailant, Les adjectifs slaves en *-ŭkŭ-*, BSL XXXI 43.

§ 637. Twory na *-ski*. Pochodzenie. Wykładnik ten w bezwzględnej przewadze przykładów łączy się z tworzywem rzeczowników, inne rodzaje pni obejmują zaledwie około $\frac{1}{30}$ wszystkich przymiotników na *-ski*.

Wśród tworów odrzeczownikowych zaledwie $\frac{1}{8}$ przykładów zawiera tworzywo rzeczowników żeńskich i nijakich, zresztą wszystkie przymiotniki mają tworzywo rzeczowników męskich, np. *anielski, boski, chamski, chłopski, dworski, francuski, góralski, grodzki, hamburski, męski, pański, pargski, poselski, pruski, przemyński, szewski (szewcki), świecki, włoski*, lud. *księski* 'księży', *poznajski* 'poznański', *rański* 'rajski', stp. *diedzicki* 'dziedziczny', *fizycki* 'fizyczny', *kuchmistrski* 'kuchmistrzowski'; *gracki, krętacki, tkacki*, lud. *prosacki* 'dziadowski'; *cudacki, flisacki, pijacki*, lud. *wsiacki; admirański, fornalski; afrykański, mieszczański*, stp. *bałwański; dyletancki, komediancki; blacharski, cesarski*, lud. *browarski*, stp. *gędzbiarski; adwokacki, kandydacki*, stp. *granacki* 'granatowy'; *burzycielski, marzycielski; krawiecki, kupiecki*, stp. *gędziecki, odszczepieński, szubrawski; gwarecki*, lud. *pieisecki, parobecki* lub *parobski; bankierski, blagierski; kacerski, pasterski*, stp. *szpiegierski; akademicki, ewangelicki; benedyktyński, dobrzyński, rzeźnicki*, lud. *komornicki; drakoński; cenzorski, profesorski; aktorski, doktorski*.

Wśród przymiotników z tworzywem rzeczowników na *-a* wyodrębnia się co najmniej $\frac{1}{8}$ przykładów od rzeczowników męskich, np. *antysemicki, filarecki, jezuicki, safandulski, szlachecki, wojewódzki*. Dość liczną grupę stanowią przymiotniki od rzeczowników na *-ca*, już to zawierające przyrostek *-c-*, np. *łowiecki, radziecki*, lud. *rozbójecki*, już to najczęściej bez przyrostka rzeczownikowego, np. *bałwochwalski, barbarzyński, krasomówski, obrazoburski, świętokradzki*, stp. *mężobójski, świętokrajski, rozbójski*.

Przymiotniki z tworzywem rzeczowników żeńskich na *-a*

najczęściej zawierają pnie bezprzyrostkowe, np. *częstochowski*, *damski*, *górski*, *ziemski*; znaczna ilość przykładów ma zasięg wyłącznie ludowy, np. *dziędziński* 'wiejski', *gmiński*, *halski*, *kobiecki*, *krowski*, *sierocki*, *śmietański*. Przymiotniki od rzeczowników przyswojonych na -ja po spółgłosce mają pień na -ij, -yj, zgodnie ze staropolską wymową (*racyja*), np. *ambrozyjski*, *gwardyjski*, *frygijski*, *indyjski*, *kararyjski*. Niektóre z nich mają pnie skrócone, np. *angielski*, *batawski*, *bawarski*, *eolski*, *florencki*, *islandzki*, *szwajcarski*, *wenecki*.

Wyjątkowe są przymiotniki od rzeczowników nijakich, np. *miejski*, *niebieski*, *sielski*; *morski*, *polski*, *podolski*, *poleski*, *pomorski*; *monachijski*.

Bardzo nieliczne są przymiotniki z tworzywem przymiotnikowym i imiesłowowym, np. *myśliwski*, *podkomorski*, *społeczności*, *przełożeni*, lud. *białski*, *łakomski*, *niemalski*, *niewidomski*, stp. *bezbożni*, *dobrowoleni*, *dzieciński*, *postuszeni*.

Z tworów odzaimkowych utrwalił się tylko przymiotnik *swojski*, wyszły z użycia lub rzadko się pojawiały także *mojski*, *twojski*, *jegojski*, *naski*, *waski*.

Z przymiotników o tworzywie czasownikowym rozpoznał się tylko *ciemiejski*, *wścibski*.

Pień. Wskutek zmian fonetycznych przed spółgłoską wykładnika -s- pień kończy się często na inną spółgłoskę, niż w wyrazie podstawowym. Różnicy tej nie ma tylko wtedy, gdy w tworzywie są spółgłoski: *p*, *m*, *r*, *j*, *l*, *ń*, np. *chłop-ski* — *chłop*, *rym-ski* — *Rzym*, *dwor-ski* — *dwór*, *raj-ski* — *raj*, *nauczyciel-ski* — *nauczyciel*, *koń-ski* — *koń*. Przed wykładnikiem -ski ukazuje się z wyjątkiem dźwięcznych półotwartych zawsze spółgłoska bezdźwięczna, oznaczana literą spółgłoski dźwięcznej, jeśli taka jest w wyrazie podstawowym, np. *hrab-ski* — *hrabia*. Spółgłoskom wyrazu podstawowego *rz*, *ł*, *n* odpowiadają w pniu przed wykładnikiem -ski spółgłoski *r*, *l*, *ń*, np. *stolar-ski* — *stolarz*, *diabel-ski* — *diabeł*, *pań-ski* — *pan*.

W wielu przymiotnikach zatarła się granica wątków wskutek zmian fonetycznych. Tak, np. jeśli w wyrazie podstawowym występują spółgłoski *s*, *z*, *ż* (*sz*), *g*, *ch*, wówczas w pniu wyrazu pochodnego ich nie ma, a spółgłoska *s* stanowi węzeł morfologiczny (p. § 375), np. *saski* — *Sas*, *francuski* — *Francuz*, *boski* — *Bóg*, *włoski* — *Włoch*, *męski* — *mąż*. Jeśli w rzeczow-

nikach podstawowych są spółgłoski *t, d, c, k, cz*, wówczas węzłem morfologicznym jest spółgłoska *c* (pisana *dz*, o ile w pokrewnych wyrazach wymawia się), np. *świecki* — *świat*, *sąsiedzki* — *sąsiad*, stp. *dziedzicki* — *dziedzic*, *kozacki* — *kozak*, *partacki* — *partacz*.

Znaczenie. Wśród przymiotników z wykładnikiem *-ski* wyróżniamy następujące bardziej wyraziste grupy znaczeniowe:

1) przymiotniki dzierżawcze, np. potęga *boska*, skarbiec *bracki*, grunty *chłopskie*, *ekonomski* koń;

2) przymiotniki przynależnościowe, np. mięso *końskie*, kamień *młyński*;

3) przymiotniki ośrodkowe, np. osada *chłopska*, królestwo *diabelskie*;

4) przymiotniki upodabniające, np. piękność *anielska*, skrzydła *anielskie*;

5) przymiotniki przeznaczeniowe, np. pastuch *koński*;

6) przymiotniki sprawcze, np. pozdrowienie *anielskie*, *poselska* wyprawa, popis *sokolski*;

7) przymiotniki miejscowe, np. *czaroleskie* dąbrowy, *himalajski* jęczmień, perła *kałakucka*;

8) przymiotniki czasowe, np. ubiór *staroświecki*.

Produktywność. Mimo ogromnej ilości tworów, typ ten w zakresie języka poetyckiego jest dość mało produktywny. Z ciekawszych typów występuje u Staffa twór odwyrażeniowy: dla tęsknot, co w ślepotcie jeno są *bezboskie* PN 180.

Literatura. L. Malinowski, Przyrostki *-ic, -ovic, -evic, -ski*, PF V 114. — S. Rączka, *Zawierciański* czy *zawiercki*, PJ XII 180. — H. Ułaszyn, *Zakopański* czy *zakopiański*, PJ IX 113, 129.

§ 638. Twory z wykładnikami rozszerzonymi *-acki, -ajski* itp.

a) Wykładnik *-acki*, wyosobniony z tworów typu *gracki, kozacki, literacki*, występuje w przymiotnikach *elegiacki, murzacki*.

b) Wykładnik *-ajski*, występuje w nielicznych przymiotnikach, np. *jurajski, lamajski*, lud. *wsiajski* 'wiejski'.

c) Wykładnik *-alski*, występuje w połączeniu z tworzywem czasownikowym, np. *krętalski, tykalski, sprzętalski, sprzeczański, trzpiotalski, wtrącański, wyrzynański*. Wykładnik ten może być pojmowany jako wykładnik *-ski* w połączeniu z tworzywem przymiotników na *-ły* lub rzeczowników na *-ała*, tak np. w przymiotnikach *brzdąkański, tykański*.

d) Wykładnik *-ański*, występuje wyjątkowo z tworzywem rzeczowników, np. *parobczański*, wilcy *puszczańscy*, Żeromski DOH 193, *wiślańskiego* zamczyska WU 70, częściej z tworzywem rzeczowników obcych o temacie na samogłoskę lub na zbieg spółgłosek, np. *kapuański*, *maltański*.

e) Wykładnik *-eck*i spotykamy w przymiotniku stp. *sędziecki*.

f) Wykładnik *-ejski* występuje w połączeniu z tworzywem rzeczowników obcych, o temacie kończącym się na *-e* lub zakończonych na *-e*, np. *alpejski*, *dantejski*, *elejski*, *empirejski*, *faryzejski*, *lejdejski*.

g) Wykładnik *-eński*, wyosobniony prawdopodobnie w tworach na *-ski* z tworzywem przymiotników na *-ny*, np. *okrucieński*, *wojeński*, *społeczności*, występuje z tworzywem przymiotnikowym w przykładach *starszeński*, *woźnieński*, zresztą z tworzywem rzeczowników przyswojonych, np. *koleżeński*, *kreteński*, *nazareński*, stp. *malteński*.

h) Wykładnik *-icki* występuje w połączeniu z tworzywem przymiotników, np. *wygodnicki*, *zabawnicki*, *prawdzicki*, *potrzebnicki*, *porządnicki*, a więc w przezwiskach charakteryzujących upodobania.

i) Wykładnik *-i(y)ński* występuje w połączeniu z tworzywem rzeczowników zakończonych na zbieg spółgłosek, a więc nie dających się łączyć z przyrostkiem *-ski*, np. *florentyński*, *laurentyński*, *ordyński*, *ordziński*, *transalpiński*, także w połączeniu z tworzywem rzeczowników męskich i żeńskich, formujących przymiotniki dzierżawcze na *-in*, np. *łowczyński*, *podskarbiński*, *starościński*, *wojewódziński*, *macierzyński*, *sierociński*, wyjątkowo od przymiotników, np. *malusiński*, *prędziusiński*.

j) Wykładnik *-owski* łączy się zasadniczo najczęściej z tworzywem rzeczowników, których temat kończy się na zbieg spółgłosek. Niekiedy tworzywo rzeczownika podstawowego kończy się na jedną spółgłoskę, która przed przyrostkiem *-ski* ma odpowiednik, zacierający znaczenie pnia. Przykłady: *antykwariuszowski*, *antyżydowski*, *ateuszowski*, *biesowski*, *bismarkowski*, *burmistrzowski*, *członkowski*, *dziadowski*, *freblowski*, *judaszowski*, *kniaziowski*, *marszałkowski*, *wykpiszowski* (komentarz, Żeromski Zam. 145), nadto często od rzeczowników z przyrostkiem *-nik*, np. *namiestnikowski*, *naczelnikowski*, *pasiecznikowski*, *porucznikowski*. Czasem to samo tworzywo występuje w połączeniu

z wykł. *-ski* lub *-owski*, zależnie od znaczenia, np. *męski* i *mężowski*.

k) Wykładnik *-ycki* występuje w przymiotnikach *nordycki*, *wedycki*.

l) Wykładnik *-yjski* wyosobniony w tworach typu *bestyjski* występuje w przymiotnikach *cypryjski*, *wedyjski*.

m) Wykładnik *-i(y)ski* mamy wyjątkowo w stp. *ojczyjski* oraz w lud. *paniski* 'pański'.

n) Wykładnik *-icielski* wyosobniony w tworach typu *marzycielski* występuje w przymiotniku utworzonym przez Żeromskiego: którekolwiek z tych *zdradzielskich* kamiennych serc NJ 297.

IV. Liczebniki.

A. Liczebniki bezprzyrostkowe.

§ 639. a) **Liczebniki niezłożone.** Należą tu liczebniki główne *jeden*, *dwa*, *trzy*, *cztery*, *pięć*, *sześć*, *siedem*, *osiem*, *dziewięć*, *dziesięć*, *sto*, *tysiąc*; w języku stp. liczebnik *jeden* miał odmianę zaimkową, liczebnik *trzy*, tj. stp. *trze*, *cztery*, tj. stp. *czterze* były rzeczownikami typu *goście*, *kości*, liczebniki *pięć* do *dziesięć* były rzeczownikami typu *kość* w liczbie poj., licz. *sto* — rzeczownikiem rodzaju nijakiego.

§ 640. b) **Liczebniki złożone.** Należą tu liczebniki:

1) od 11 do 19; składają się one w pierwszym członie z odpowiedniego liczebnika niezłożonego oraz z członu *-naście*, który w prapolskim był wyrażeniem miejscownikowym **na dziesięcie* 'na dziesięciu'. Liczby te pojmowano zatem jako, np. *jeden* leżące na dziesięciu itd. W liczebniku *jedenaste* głoska *-n-* jest węzłem morfologicznym, powstałym z dwu *nn* w wyrazie *jedenaste*. W języku stp. i mowie ludowej przyimek *-na-* ma w tych liczebnikach *-a-* pochylone, a więc *dwanaście*, *trzyście* itp.

2) *dwadzieścia*, *trzydzieści*, *czterdzieści*, *pięćdziesiąt* itd. są liczebnikami, zawierającymi w drugim członie formy liczebnika *dziesięć*, zależne od liczebnika, znajdującego się w członie pierwszym: a więc *-dzieścia*, tj. prap. *dziesięcia*, forma lpodw., *-dzieści*, prap. *dziesięci*, forma mianownika liczby mnogiej *dziesiąt*, forma dop. lmn.

3) *dwieście, trzysta, czterysta, pięćset, sześćset* itd. są liczebnikami, zawierającymi w drugim członie formy liczebnika *sto*, zależne od liczebnika znajdującego się w członie pierwszym, a więc *-ście* mian. lpodw., *sta* — mian. lmn., *set* — dop. lmn.

4) *obydwa*, w stp. będący zestawieniem dwu liczebników w postaci *obadwa*.

5) liczebniki porządkowe, mające pień ten sam, co liczebniki odpowiednie główne, łączący się z końcówkami przymiotnikowymi w większości liczebników z wyjątkiem tych, które mają wykładnik *-ny* (jak np. *setny, tysięczny*), np. *jedenasty, czternasty, dwudziesty, trzydziesty, pięćdziesiąty* itd.

6) Liczebniki mieszane, zawierające w pierwszym członie liczebnik *pół*, a więc np. *półtora, półtorej*, mają w drugim członie postać dopełniacza lpoj., w formie męskiej (*półtora, półtrzecia*) według odmiany rzeczowników męskich, przy czym w liczebniku *półtora* mamy postać fonetycznie uproszczoną zamiast dawniejszego *półwtora*, dla rodzaju żeńskiego również formę rzeczownikową mieliśmy w stp., np. *półtory, półtrzeci* itd.

7) Liczebniki ułamkowe, składające się z liczebnika głównego jako licznika i liczebnika porządkowego jako mianownika, np. *dwie trzecie, trzy czwarte, cztery piąte, pięć szóstych* itd.

8) Liczebniki główne i porządkowe oznaczające łącznie kilka tzw. rzędów, a więc jednostki, dziesiątki, setki, tysiące itd. są zestawieniami odpowiednich liczebników, np. *dwadzieścia jeden, sto trzydzieści pięć* itd. Odpowiednie liczebniki porządkowe składają się w liczbach dwurzędowych z dwu liczebników porządkowych, natomiast liczebniki zaczynające się od *sto, tysiąc* obecnie zasadniczo pierwszy człon mają w postaci liczebnika głównego, np. *sto dwudziesty pierwszy*, w stp. często mieliśmy i tutaj liczebnik porządkowy, a więc *setny dwudziesty pierwszy*.

B. Liczebniki przyrostkowe.

§ 641. Twory na *-oro, -orga*. Wykładnik ten łączy się z tworzywem liczebników głównych, np. *czworo, pięcioro, sześcioro, siedmioro, ośmioro, dziewięcioro, dziesięcioro, jedenaścioro, dwanaścioro, trzynaścioro, czternaścioro, piętnaścioro, szesnaścioro, siedemnaścioro, osiemnaścioro, dziewiętnaścioro, dwudzieścioro, dwadzieścioro, trzydzieścioro, czterdzieścioro, pięćdzieścioro*,

sześcdziesięcioro, siedemdziesięcioro, osiemdziesięcioro..., kilkoro, kilkanaścioro, kilkadziesięcioro, lud. *kiloro* lub *kieloro*, przy czym w stp. liczebnikach 11—19 wykładnik ten łączył się z tworzywem poprzedzającym przyrostek *-naście*, a więc np. *sześcioronaście*.

Pod względem znaczenia są to liczebniki zbiorowe, występujące w związku z rzeczownikami zbiorowymi lub mającymi tylko liczbę mnogą, albo też oznaczającymi osoby lub zwierzęta dwurodzajowe, np. *czworo ludzi, drzwi, sani, koni, nożyczek, koźląt*, w stp. także *czworo, pięcioro chleba, bydła*.

§ 642. Twory na *-oje, -ojga*. Wykładnik ten występuje w łączności z tworzywem liczebników głównych *dwa, oba, trzy*, w liczebnikach zbiorowych *dwoje, oboje, troje*.

W stp. wykładnik ten występował też w postaci *-ój, -ojego*, np. *dwój, dwojego*, np. *na dwóch stajach*, pod *oboją* postacią Wujek, wojna *oboja, troim* wojskiem, *trojej* farby itp.

W stp. wykładnik ten występował także w postaci *-ór, -ory, -orego*, np. *pięcioro* słońce, zboże, mleko, *pięcioro* księgi, *pięcioro* okowy, *siedmiory*.

§ 643. Twory na *-ojgo, -orgo*. Wykładnik ten powstał z przeniesienia spółgłoski *-g-* z przypadków zależnych liczebników zbiorowych, a występuje w mowie ludowej, nadto trafia się w stp., np. *dwójgo*, listeczków *trojgo, pięciorgo, sześciorgo, ośmiorgo, kilkorgo*, stp. *dwojgo* (ze zwierząt *dwojgo* weszło w korab), *siedmiorgo*.

W stp. także trafiała się postać *dziesięciorgi*.

§ 644. Twory na *-aki*. Wykładnik ten łączy się z tworzywem liczebników zbiorowych, np. *dwojaki, trojaki, czworaki, pięcioraki, sześcioraki, siedmioraki, ośmioraki, dziewięcioraki, ... siedemnaścioraki, ... kilkoraki, kilkanaścioraki, ... tyloraki*, stp. *obojaki, kilkadwudziestioraki* lub *kilkodwudziestoraki*.

Pod względem znaczenia są to liczebniki gatunkowe. Tu należy zaliczyć też poczuwany obecnie jako przymiotnik *jednaki*, w znaczeniu 'jednego, należącego do jednego gatunku'.

§ 645. Twory na *-szy, -ejszy*. Wykładnik *-szy* występuje tylko w liczebniku porządkowym *pierwszy*, mającym w stp. do XVI w. postać *pierwy*. *Pierwy* pojmowano jako wcześniejszy od drugiego itd., stąd też liczebnikowi nadano postać stopnia wyższego. W stp. ponadto istniała postać z wykładnikiem *-ejszy*,

pirwiejszy, w mowie ludowej nadto zapisano postać na *-ejszy* z tworzywem liczebnika *pierszy*, a więc *piersiejszy*.

§ 646. Twory na *-ny*. Wykładnik ten występuje tylko w liczebnikach *setny* i *tysięczny*. W języku staropolskim dość często trafiały się liczebniki na *-ny* z tworzywem liczebników głównych, np. *czterny*, *szesztny* i *szóstny*, *dziwiętny*, *jedenasny* (też dzisiejsze lud.), *siedemnastny*, *sześćdziesiątny*, *siedemdziesiątny*, lub z tworzywem liczebników zbiorowych, np. *pięciorny*, *sześciorny*. Liczebniki te oznaczały ilość części, a więc były używane w tym samym znaczeniu, co dzisiaj *podwójny*, *potrójny*, *poczwórny*. Wykładnik ten występuje wreszcie w połączeniu z tworzywem przysłówków, złożonych z *-kroć*, a więc np. *dwukrotny*, *pięciokrotny* itd.

Z liczebników takich jak *pięciorny* został wyodrębniony wykładnik *-orny*, występujący w lud. *jedynorny* 'jeden'.

§ 647. Twory na *-ka*, *-ko*, *-eczko*. Wykładnik *-ka* występuje tylko w liczebniku ogólnym *kilka*, mającym w stp. dawniejszą postać także bez wykładnika *kilo*. W stp. wykładnik ten miał postać *-ko*, a więc liczebnik ten brzmiał *kilko*, podobnie jak rzeczownik *kółko* itp. W stp. wykładnik *-ko* spotykamy też z tworzywem liczebnika zbiorowego, *dwojko* (gołębiątek). W mowie ludowej występuje w liczebnikach zbiorowych także wykładnik zdrobniały *-eczko*, np. *trojeczko* (tylko *trojeczko* kurcząt), *pięciorecko*.

Literatura. H. Gaertner, Z zagadnień gramatyki opisowej polskiej. 3. Podział znaczeniowy liczebników. STNLw. 1929. 79. — Z. Klemensiewicz, Liczebnik główny w polszczyźnie literackiej, PF XV, I 1. — T. Lehr-Spławiński, Przyczynki do polskiej morfologii historycznej. Seria II. 2. Liczebniki *dwaj*, *obaj*, *trzej*, *czterej*. STNLw. 1927. 183. — E. Nieminen, Beiträge zur historischen Dialektologie der polnischen Sprache. 2. Zahlverbindungen, LS I A 293.

V. Zaimki.

§ 648. Charakter słowotwórczy zaimków. Wykładniki występujące w zaimkach są wspólne bądź z rzeczownikami, bądź z przymiotnikami. Obok tego typu wykładników istnieją nadto cząstki, łączące się z zaimkami lub pniami zaimkowymi, które są niejednokrotnie tożsame z partykułami. Te rozszerzające partykuły i cząstki nie są w poczuciu języ-

kowym wyraźnie wyczuwane jako wykładniki, lecz będziemy je tu traktować, podobnie jak niektóre wyrazy pierwotne, wśród tworów z wykładnikiem rozwiniętym (p. § 376). O znaczeniu pierwotnych tworów zaimkowych rozstrzygają bowiem nie owe, słabo dziś uświadamiane części, lecz odrębne, tzw. zaimkowe pnie, jak np. *j-*, *k-*, *t-*.

Podobnie postąpimy i wobec tych części, które występują w współczesnej polszczyźnie jako odrębne partykuły, aczkolwiek genetycznie twory te mają charakter zrostów, jednakże obecnie bardzo wyraźnie sformalizowanych. Części te tworząc różne typy słowotwórcze zaimków, ograniczają się wyłącznie do tworzywa zaimkowego.

Literatura. H. Gaertner, Uwagi o podstawowych pojęciach i nazwach morfologicznych. 1. Pień i wykładnik wyrazu, JP XVIII 109. — J. Łoś GP II 130. — S. Szober GJP² 140.

A. Zaimki z wykładnikiem przyrostkowym.

a) Zaimki z wykładnikiem nierozwiniętym.

§ 649. Zaimki na spółgłoskę twardą. Należą tu nieliczne twory pierwotne, jak *on*, *ów*, *sam*.

§ 650. Zaimki na spółgłoskę mięką. Należą tu zaimki: *czyj*, *mój*, *nasz*, *swój*, *twój*, lud. *tyj* 'ten'.

Znaczeniowo (poza zaimkiem lud. *tyj*) tworzą one zwartą grupę zaimków dzierżawczych.

§ 651. Zaimki z wykładnikami samogłoskowymi -a, -e, -o, -u. Mamy tu zaimki liczebne, jak lud. *ila* 'ile', *kiela* 'ile, wiele'; *ile*, *tylę*, lud. *kiele*; stp. *ilo* 'ile', lud. *kiele* 'wiele'; *ilu*, *tylu*, lud. *kilu*.

Znaczenie. Dadzą się tu wyróżnić dwie grupy: a) pytające (ilościowe), jak *ile*, lud. *kiela*; b) wskazujące, jak *tylę*, *tylu*.

§ 652. Zaimki na -y(i). Wykładnik ten występuje w nielicznych przykładach, jak np. *każdy*, *który*, *wtóry*, lud. *kiery* 'który', stp. *iny* 'inny', *isty* 'pewny', *kal(i)ždy* 'każdy', *ki* 'jaki', *samy* 'sam'.

Wśród zaimków tych wyróżnia się grupa tworów oczywiście wtórnych, ujawniających ten charakter w zestawieniu z odpo-

wiednimi formami podstawowymi, np. stp. *samy*, por. *sam*, stp. *iny*, por. stp. *in*.

Pień kończy się na spółgłoskę twardą przed *-y*, na spółgłoskę tylnojęzykową przed *-i*.

§ 653. Zaimki na *-i(y)*. Należą tu nieliczne zaimki, jak stp. *ili* 'jak wielki', *ji* 'on', *kili* 'jak wielki', *si* 'ten, ów' lud. *kielei*, *naszy* 'nasz', *tyli* 'tak wielki'.

Zaimek lud. *naszy* ma przejrzysty charakter wtórny, p. § 652.

Pień kończy się na spółgłoskę miękką przed *-i*, zaś na stwardniałą przed *-y*.

Literatura. Co do zaimków od pnia *j-*: J. Łoś, Zaimki od tematu *-io-* w dawnej polszczyźnie, MPKJ V 465.

b) Zaimki z wykładnikiem rozwiniętym.

1. Zaimki z wykładnikami imiennymi.

§ 654. Twory na *-ny*. Spotykamy tu twory o tworzywie zaimkowym, np. lud. *kożny* 'każdy', *którny* 'który', *niechtórny* 'niektóry', *ówny* 'ów', *wszelejakny* 'wszelaki', *wszetkny* 'wszelki', stp. *wszeikny* 'wszelaki'.

Zestawienie typu: lud. *którny* — *który*, lud. *ówny* — *ów*, stp. *wszetkny* — *wszelki* okazuje, iż są to twory wtórne, ograniczające się do zasięgu ludowego i staropolskiego.

Wtórnie pod ten typ słowotwórczy podciągnięto zaimek *inny*, por. stp. *iny* 'inny', p. § 652.

Literatura. B. Moron, Uwagi nad pochodzeniem geminaty spółgłoskowej w zaimku *inny*, SO X 118. — K. Nitsch, *Inny* i jego odmiany, JP XXI 71.

§ 655. Twory z wykładnikami rozszerzonymi *-uchny*; *-ulny*; *-urny*; *-ureczny*. a) Wykładnik *-uchny* spotykamy w tworach takich, jak np. *każdziuchny* 'każdy co do jednego', *samiuchny*, *samuchny*;

b) Wykładnik *-ulny* mamy w lud. *każdulny*;

c) Wykładnik *-urny* występuje w zaimkach lud. *każdziurny* 'każdziuchny', stp. *kożdziurny* 'każdy';

d) Wykładnik *-ureczny* odnajdujemy w lud. *każdziureczny* 'każdziuchny'.

Pień najczęściej kończy się na spółgłoskę miękką, której obocznikiem w wyrazie podstawowym jest spółgłoska twarda.

Są to twory o znaczeniu wzmacniającym, mające najczęściej zasięg ludowy. Łączą się wyłącznie z tworzywem zaimkowym.

§ 656. Twory na -y(s)t(e)k; -ko. Wykładnik -y(s)t(e)k mamy w *wszystek, wszystkie* 'wszystek', stp. *wszyciek* z wykł. -yćiek, *wszyściek* 'wszystek'.

Drogą absorpcji morfologicznej wytworzyła się kombinacja części, którą mamy w ludowych tworach: *wściornastek, wściurnastek, wsztorastek* 'wszystek'.

Wykładnik -ko spotykamy w zaimkach liczebnikowych, np. lud. *kilko* 'ile', stp. *ilko* 'ile', *kielko*.

Wykładniki te ograniczają się wyłącznie do tworów odzaimkowych.

Literatura. A. Obrębska, Tajemnicze s we *wszystek*, JP XVII 115. — J. Otrębski, Polski zaimek *wszytek* (*wszyciek, wszyściek*), Przyczynki słowiańsko-litewskie, Seria I 17. — A. Vaillant, Polonais *wszystek* 'tout', RES XI 64.

§ 657. Twory z -aki. Pochodzenie. Wykładnik ten łączy się przede wszystkim z tworzywem zaimkowym. Twory tego typu spotykamy w przykładach: *inaki, jaki, owaki, siaki, taki, wszelaki*, stp. *kaki* 'jaki', *wszaki*. Niekiedy wykładnik ten wiąże się z tworzywem liczebnikowym, jak np. *iloraki, jednaki, kilkoraki*, oraz przymiotnikowym: *różnaki*.

Pień. W wyrazach pochodnych i podstawowych występują zasadniczo bez zmian spółgłoski miękkie, twarde lub stwardniałe.

Znaczenie. Twory te, mimo różnorodności tworzywa, stanowią jednolitą kategorię zaimków gatunkowych.

§ 658. Twory na -k(i). Należą tu twory odzaimkowe, np. *wszelki*, lud. *każki* 'każdy', *wściornki* 'wszystek' (z rozszerzeniem przez -n), *wszyćki* 'wszystek', stp. *ilki* 'jak wielki', *kilki* 'ts', *wściorki, wsztorunki, wszeliki* 'wszelki', lud. *jakisik* 'jakiś', lud. *ktosik* 'ktoś'.

W wyniku kombinacji tych wzmacniających części spotykamy wykładniki złożone, które mamy w tworach, np. lud. *wciornastki, wściurnastki*, stp. *wściernastki*.

Literatura. A. Obrębska, Staropolski zaimek „wsztornki, wściornki“, SAU XXXVII nr 10, 7. — P. § 636.

§ 659. Wykładniki zaimków spleszczonych: -eczki; -inki; -uczki; -uśki itp.

Mamy tu spory zasób wykładników rozszerzonych z podstawowym *k*, złożonych z różnorodnych kombinacji wątków.

1) Wykładnik -eczki spotyka się w tworach odzaimkowych, np. lud. *każdeczki*.

- 2) Wykładnik *-inki* występuje w lud. *takusinki*.
- 3) Wykładnik *-uczki* spotykamy w zaimkach: *takuczki*, lud. *jedniuczki*, stp. *iluczki* 'jak maluchny', *samiuczki*, *samuczki*.
- 4) Wykładnik *-uleńki*, np. *takuleńki*, lud. *každuleńki*.
- 5) Wykładnik *-ureńki*, np. lud. *každziureńki*, *wszyściureńki*, *wszyździureńki*.
- 6) Wykładnik *-uszki* spotykamy w stp. *samiuszki*, *samuszki*.
- 7) Wykładnik *-uśki* występuje w tworach: *každziuśki*, *wszyściuśki*, lud. *jedniuśki*, *jednakuśki*, *každzuśki*, *samiuśki*, *ta-kuśki*, *tyluśki*.
- 8) Wykładnik *-usieńki* spotykamy w przykładach, jak np. *jedniusieńki*, *každusieńki*, *samiusieńki*, *samusieńki*, *takusieńki*, *tylusieńki*, *wszyściusieńki*.
- 9) Wykładnik *-usienieczki*, np. *každziusienieczki*, *takusienieczki*, *wszyściusienieczki*.
- 10) Wykładnik *-utki* odnajdujemy w liczniejszych zaimkowych tworach, np. *jedniutki*, *každziutki*, *samiutki*, *samutki*, *takutki*, *wszyściutki*, lud. *jednakutki*.
- 11) Wykładnik *-uteczki* spotykamy w lud. *každziuteczki*.
- 12) Wykładnik *-uteńki* mamy w *jedniuteńki*, *každziuteńki*, *samiuteńki*, *samuteńki*, *takuteńki*, *wszyściuteńki*, lud. *jednakuteńki*.
- 13) Wykładnik *-utenieczki* występuje w *každziutenieczki*, *samiutenieczki*, *wszyściutenieczki*.

Wykładniki te łączą się wyłącznie z tworzywem zaimkowym. Niekiedy cały szereg wykładników, rozszerzonych drogą kombinacji wątków, wiąże się z tym samym pnem zaimkowym, wględnie z tym samym zaimkiem.

Znaczenie. Twory te charakteryzują się znaczeniem wzmacniającym o silnym zabarwieniu nastrojowym, najczęściej z odcieniem pieszczotliwości. Wykładniki te, wiążąc się z zaimkami, mają podobny charakter słowotwórczy, co i w połączeniu z pniami przymiotnikowymi w tworach przymiotnikowych, p. § 636.

§ 660. Twory na *-ski*. Wykładnik ten spotykamy w lud. i stp. *mojski*, lud. *twojski*, *swojski*, *naski*, *waski*.

Pień. Wskutek zmian fonetycznych nastąpiło zatarcie granicy wątków w tworach *naski*, *waski*, w których *s* stanowi węzeł morfologiczny.

Znaczenie. Twory te są zaimkami przymiotnymi dzierżawczymi.

§ 661. Twory na -szy. Wykładnik stopnia wyższego w przymiotnikach -szy pojawia się w lud. *inszy* 'inny, nie ten sam' oraz w *inakszy* 'nie taki sam', ograniczając się jedynie do zasięgu ludowego.

Literatura. K. Nitsch, *Inny i jego odmiany*, JP XXI 71.

2. Zaimki rozszerzone częstkami wzmacniającymi.

§ 662. Twory z -s(i). Częstka -si, w skróconej postaci -ś, występuje w zaimkach, np. lud. *jakisi, kisi, ktosi*, stp. *cosi*; *coś, czyjś, jakiś, jakowyś, ktoś, któryś, niejakiś*, stp. *kiś* 'jakiś'.

Znaczenie. Twory te są zaimkami nieokreślonymi, już to rzeczownikami (*ktoś, coś*), już to przymiotnymi (*jakiś*).

§ 663. Twory z -s(i)c(i). W wyniku różnych kombinacji fonetycznych wyosobniło się kilka postaci „wykładnika” -s(i)c(i). Odnajdujemy go w nielicznych tworach, jak lud. *cościć, cości, cosić, jakiść, jakiści, jakiścić, ktości*.

Twory te mają zasięg wyłącznie ludowy.

Znaczenie. Jak samo nawiązanie do częstki -s(i) wskazuje, są to zaimki w stosunku do tworów z -s(i) bliskoznaczne, a więc również nieokreślne.

§ 664. Twory z -c(i). Występują one w nielicznych zaimkach, jak: lud. *tenci* 'ten właśnie', *ówci*, 'tamten', stp. *jenci, жітцо*.

Pod względem znaczeniowym częstka -c(i) wzmacnia wartość znaczeniową podstawowego zaimka.

§ 665. Twory z -en. Mamy tu twory, jak: stp. *każden, ten, żaden*, lud. *któren*, lud. i stp. *sien* 'ten, ów', *wszeden, żadzien*.

Porównanie tych tworów z zaimkami synonimicznymi: *każden* — *każdy*, lud. *któren* — *który*, stp. *owen* — *ów* wskazuje na ich wtórny charakter.

Zestawienie stp. *jen* z stp. *ji, ten* z *tego, temu* itp., oraz stp. *sien* z stp. *si* ujawnia częstkę -(e)n, będącą z pochodzenia partykułą.

Literatura. F. Ilešić, *Polskie żaden* JP XII 59. — J. Otrębski, *Z dziejów polskich wyrazów*: 5. *Żaden*, JP XI 179. — Z. Rysiewicz, *Zachodniosłowiańskie *tǫnъ, *sǫnъ, *jǫnъ*. Księga Referatów II Zjazdu Slawistów 108, tamże dalsza literatura.

§ 666. Twory z *-tam, -t(o), -tu*. Występują tu nieliczne zaimki, jak lud. *tentam* 'tamten'; partykuła *to* w stp. *jiżto, kto* (por. stp. *ki* 'jaki'), *nikto* 'nikt', *tetto* 'ten'; *nikt; tentu* 'ten tu'.

Cząstki te, podkreślając charakter wskazujący zaimków, z którymi się łączą, tym samym je wzmacniają.

§ 667. Twory z *-le, -li*. Należą tu twory zaimkowe staropolskie, jak *ktole* 'ktokolwiek', *cole* 'cokolwiek' oraz ludowe *ktoli* 'ktokolwiek', *któryli* 'którykolwiek'.

Twory te mają znaczenie właściwe zaimkom przyzwalającym.

§ 668. Twory z *-kole, -koli*. Należą tu zaimki staropolskie, np. *cokole* 'cokolwiek', *czyjkole, jenkole* 'którykolwiek', *którykole; cokoli* 'cokolwiek', *czyjkoli, jakićkoli*.

Znaczenie. Twory te będąc bliskoznacznikami zaimków z *-kolwiek*, podobnie jak one, są zaimkami przyzwalającymi, p. § 670.

§ 669. Twory z *-kolwie*. Wykładnik *-kolwie* występuje w zaimkach, jak: stp. *cokolwie* 'cokolwiek', *czyjkolwie, którykolwie, któżkolwie*, ograniczając się jedynie do zasięgu staropolskiego.

Twory te są zaimkami przyzwalającymi.

§ 670. Twory z *-kolwiek*. Wskutek zrośnięcia się cząstki *-kolwie* z cząstką *-k* (p. wykł. *k(i)*, § 658) wyosobnił się wykładnik *-kolwiek* w licznych tworach odzaimkowych, jak: *cokolwiek, coşkolwiek, czyjkolwiek, ilekolwiek, jakikolwiek, jakişkolwiek, jakiżkolwiek, każdykolwiek, ktokolwiek, którykolwiek*, stp. *colikolwiek, któżkolwiek*.

Znaczenie. Twory te stanowiąc wyrazistą kategorię znaczeniową, są zaimkami przyzwalającymi.

§ 671. Twory z *-bądź*. Wykładnik ten występuje w tworach, jak np. *co bądź, czyj bądź, jaki bądź, kto bądź, który bądź*.

Twory te są zaimkami przyzwalającymi.

§ 672. Twory z *-li bądź*. Tę kombinację cząstek *-li* oraz *-bądź* spotykamy w lud. *jakili bądź, któryli bądź*.

Znaczenie tych tworów jest również przyzwalające.

§ 673. Twory z *-niebądź*. Tę zrośniętą cząstkę mamy w lud. *któryniebądź, którnyniebądź, ktoniebądź*.

Są to zaimki przyzwalające.

§ 674. Twory z *-kolwiek bądź*. Należą tu twory, jak np. *cokolwiek bądź, jakikolwiek bądź, ktokolwiek bądź*.

Twory te, podobnie jak zaimki z częstką *-bądź*, są zaimkami przyzwalającymi.

§ 675. Twory z *-ż(e)*. Należą tu liczniejsze zaimki, jak: lud. *coże, tenże, owże*; stp. *jenże* 'który', *jiż(e)* 'który'; *cóż*, stp. *jakiż, kiż, któryż, któż, czoż*.

Znaczenie. Częstka *-ż(e)* wzmacnia znaczenie zaimka podstawowego.

Literatura. P. § 665.

B. Zaimki z wykładnikiem przedrostkowym.

§ 676. Twory z *byle-*. Należą tu zaimki, np. *byle co, byle czyj, byle jaki, byle kto, byle który*.

Znaczenie. Częstka *byle-* nadaje wiążącym się z nią zaimkom wartość przyzwalającą.

§ 677. Twory z *lada-*. Częstkę tę spotykamy w zaimkach: *lada co, lada czyj, lada jaki, lada kto, lada który*.

Twory z tą częstką, w roli przedrostkowego wykładnika, są zaimkami przyzwalającymi.

§ 678. Twory z *nie-*. Mamy tu liczne twory, jak: *nieco, nieczyj, niejakiś, niejednaki*, lud. *niekiery* 'niektóry', *niektoren*, *niechtórny*, stp. *niekto* 'ktoś'.

Są to zaimki nieokreślne.

§ 679. Twory z *ni-*. Należą tu zaimki, jak np. *nic, niczyj, nijaki, nikt*, lud. *nijakisik*, stp. *nikto* 'nikt'.

Są to zaimki przeczące.

§ 680. Twory z *tam-, to-, tu-*. Należą tu *tamten*, lud. *toten* 'ten oto', *tuten* 'ten tu'.

Partykuły (względnie przysłówki) wskazujące, występując w roli wykładników przedrostkowych, wzmacniają wskazujące znaczenie zaimka.

Literatura. P. K. Nitsch DJP 476.

C. Szczególne twory zaimkowe.

§ 681. W zakresie zaimków pojawiają się nadto szczególne twory słowotwórcze, które, aczkolwiek genetycznie są zrostami dwu pni zaimkowych lub dwu zaimków osobno współcześnie używanych, niemniej jednak jeden z nich pełni w takim zroście

rolę członu określającego, p. § 648. Ten szczególny charakter określający zbliża ów określający człon zrostu, zaimiek do roli wykładnika, co uświadamia się nam tym wyraźniej, jeśli się uprzytomni, iż np. wykładnik *-s(i)* jest historycznie identyczny z zaimkiem stp. *si* 'ów'.

Do tworów tego typu należą: *taki sam, ten sam*, w których *sam* wzmacnia wartość wskazującą zaimka *ten*, stp. *ten isty* 'ten sam'. Inny typ stanowią przykłady: lud. *ówtén* 'tamten', stp. *samten* 'ten tu', gdzie *ów* i *sam* wzmacniają zaimiek *ten*, jak to widzimy ze znaczenia tych tworów.

Szczególnym wypadkiem tego procesu są szczątkowo zachowane twory zaimkowe, jak lud. *nen* 'ów', z dawniejszego **nō-nō*, stp. *tetto (tet-to)* 'ten' z dawn. **tō-tō*, rozszerzonego partykułą *to*, oraz stp. *jej* 'on' (p. Łoś GP III 177). Są to więc twory z podwojonym pniem zaimkowym, których budowa ujawnia się na tle liczniejszych analogicznych tworów w innych językach słowiańskich.

Literatura. J. Łoś GP II 130. — Z. Rysiewicz, Kaszubskie *nen* i formacje pochodne, SO XV 43.

VI. Czasowniki.

1. Typy słowotwórcze czasowników.

A. Czasowniki z wykładnikiem przyrostkowym.

Literatura. P. § 261, nadto E. Koschmieder, Nauka o aspektach czasownika polskiego w zarysie, Wilno 1934, tamże obszerna literatura.

§ 682. Twory na -ć(-c), -ę. Czasowniki te w pniu nie mają przyrostków, a więc ich pnie składają się tylko z rdzenia lub rdzenia i przedrostka. Ze względu na budowę fonetyczną rdzeni rozróżniamy tu następujące typy czasowników.

1) Typ *nieść*. Są to czasowniki z rdzeniem zakończonym w bezokoliczniku na spółgłoskę *ś*, która się wymienia przed wykładnikiem *-ę* ze spółgłoskami *s*, *z*, *t*, *d*, np. *nieść* — *niosę*, *wieźć* — *wiozę*, *gnieść* — *gniotę*, *kłaść* — *kładę*. Co do oboczności spółgłosek p. §§ 364, 366.

W języku stp. należały tu także czasowniki *czyść* — *cztę*

'czytać' i *kwiść* — *kwtę* 'kwitnąć'. Czasownik *iść* miał bezokolicznik *ić*. Czasownik *siąść* miał bezokolicznik *sieść*. Samogłoska *e* rdzenia była w języku stp. pochylona, np. *odnieść*, *zawięść* Orzech.

W gwarach zachował się bezokolicznik *sieść*, np. Rym. 164, ŚG 218, a rdzenne *e* również jest pochylone, np. *ńys*, *ůys*, Śl. 235, *ńysć*, *ůysć*, *plyść* Śl. 235, *plyść* Rym. 164, *ńis*, *plyś*, *zwiś*, BN 49, *ńys*, *plyś* KŚ 373, *ńysć*, *lyść*, *gńysć*, *plyść*, *ůysć* ŚG 218, *ńeść*, *ůeść* Las. 147.

2) Typ *piec*. Czasowniki zakończone w bezokoliczniku na *-c*, które powstało z prst. *-g-tl*, *-k-ti*, czyli spółgłoska *c* jest tu węzłem morfologicznym, jednoczącym zakończenie pnia i wykładnik. Należą tu czasowniki *piec*, *wlec*, *móc* itp.

Co do oboczności *c* || *k*, *g*, p. § 372.

Czasowniki te miały w stp. rdzenne *e* pochylone, a więc np. *strzēc* Orzech.

W gwarach zachowało się *é*, a więc np. *čyc*, *p̃yc*, *šyc* Śl. 235, *vlyc* BN 49.

3) Typ *dać*, *piąć*. Należą tu czasowniki z rdzeniami zakończonymi w bezokoliczniku na *-ą*, które się wymienia przed *-ę* ze spółgłoską *m* lub *n*, np. *dać* — *dmę*, *ująć* — *ujmę*, *piąć* — *pnę*, *ciąć* — *tnę*. Co do oboczności *ą* || *m*, *n* p. § 359.

Już w języku stp. czasowniki ze spółgłoską *n* przed *-ę* ulegały wpływowi czasowników na *-nać*, *-nę* i tworzyły bezokoliczniki na *-nać*, np. *pnąć*, *tnąć*.

Zjawisko to jest bardzo częste w gwarach, np. *gnuć* Kraj. 188, *gnuć* Koc. 261, *zgnuć* Śl. 239, *zegnąć* Sułk. 336, *klnąć* Sworz. 133, *klnąć* Tuch. 230, *zapnąć* Kraj. 189, Koc. 261.

W niektórych gwarach także czasowniki zawierające rdzeń *ja-* przeszły do tworów na *-ać*, *-ę*, np. *najmać* Chełm. 335, GLM 375, *p̃ryjmać* Przas. 87, *zdyjmać* tm. 87.

4) Typ *drzeć*. Są to czasowniki z rdzeniem zakończonym w bezokoliczniku na grupę *rze*, która się wymienia przed *-ę* ze spółgłoską *r*, np. *drzeć* — *drę*, *trzeć* — *trę*. Co do oboczności *rze* || *r* p. § 350.

W języku stp. rdzenne *e* było pochylone, np. *umrzeć* Orzech. Pochylone *é* spotykamy też w gwarach w postaci różnych jego odpowiedników, np. *d̃ryć*, *m̃ryć*, *t̃ryć* Las. 149, *ũm̃żyć*, *č̃šyć* Chełm. 333, *t̃šyć* PW 458, *t̃šyć* Kraj. 188.

W języku stp. czasownik *przeć* tworzył formy także według czasowników na *-i(y)ć*, *-ę*, a więc *przysz*, *przy*.

W gwarach zdarzają się też formy według czasowników na *-ać*, *-am*, a więc np. *drają*, *prają/preją* Zak. 193.

5) Typ *mleć*. Należą tu tylko dwa czasowniki *mleć*, *pleć* z rdzeniami zakończonymi w bezokoliczniku na grupę *le*, której obocznikiem przed *-ę* jest grupa *'el*. Co do oboczności *le||el* p. § 349.

W gwarach rdzenne *e* w bezokoliczniku jest pochylone, np. *mlyć*, *plyć* Kraj. 188. Natomiast w gwarze tucholskiej i kociewskiej występuje w bezokoliczniku grupa *tu*, por. § 104, a czasowniki te należą do typu na *-ć*, *-ję*, a więc *mtuć*, *ptuć* Tuch. 231, też *ptuć* Las. 148. Ponadto mamy też formy według czasowników na *-i(y)ć*, np. *plewić* Rym. 148, *melic* Kraj. 188, (też Kujawy, Łęczyckie Nitsch DJP 464) oraz *pleścić* Srom. 63, Rym. 168.

§ 683. Twory na *-ć*, *-ję* (*-jesz*). Pochodzenie. Należą tu tylko czasowniki pierwotne, np. *chwiać*, *siać*, *czuć*, *kłuć*, *bić*, *szyć*, *wyć*.

Pień. Pnie tych czasowników składają się z samego rdzenia lub rdzenia i przedrostka, nigdy jednak w pniu nie występuje przyrostek. Ze względu na budowę fonetyczną rdzeni rozróżniamy następujące grupy:

1) Typ *chwiać*. Są to czasowniki z rdzeniem zakończonym w bezokoliczniku na *'a* po spółgłosce miękkiej lub stwardniałej, natomiast w rdzeniu form teraźniejszych występuje *'e*, np. *chwiać* — *chwieję*, *grzać* — *grzeję*. Co do oboczności *'e||'a* p. § 345, 2.

W języku stp. najdawniejszych czasów czasowniki te były tworami na *-jać*, *-ję* z rdzeniem w bezokoliczniku na *-e*, a więc *chwiejac*, *dziejac się* itp. Zamiast grupy *-eja-* pojawiło się jako węzeł morfologiczny *a*, następnie *ā*, p. § 71, np. *wzdziac się* (*działo się*), *włac* (*lāli*) Orzech. Samogłoskę pochyloną zatrzymały do dziś dnia gwary pd. małopolskie i śląskie; występuje ona też w formach pochodnych, np. *g'żać*, *kf'ać* (też *lāta*, *śāli*, *śmāli se*), *p'sać* (stp. *przejać*) Śl. 244, *xbāć*, *gżać*, *lāć*, *śać*, *śmāć se*, *sp'ożać se* Rym. 169, *lāć*, *śać* (*śāli*, *śmāli se*) ŚG 219, *roźlāć*, *uāć* BN 52, natomiast *żajac* Sułk., na wzór *krajac*.

2) Typ *czuć*. Są to czasowniki z rdzeniem w bezokoliczniku

i formach terażniejszych na *u*, np. *czuć* — *czuję*, *kłuć* — *kłuję*, *pruć* — *pruję*, *knuć* — *knuję*.

Spośród tych czasowników niektóre należały w stp. do innych typów:

a) Czasownik *kłuć* należał dawniej do tworów na *-ć*, *-ę*, przy czym rdzeń w bezokoliczniku kończył się na *łó*, w formach terażniejszych na *ol*, a więc *kłóć* — *kolę*. Co do oboczności *łó* || *ol* p. § 353.

Formy *kolę*, *kolesz* pojawiają się bardzo rzadko w dzisiejszym języku wspólnym, np. *prawda w oczy kole*, a utrzymują się także w gwarach, np. *kole/kuję* PW 461, *kole się zboże* Besk. 367, *kolę*, *koles* Krzęc. 364, *k^oolę*, *-es*, *-e* Sułk. 337, ale *kłuję* Rym. 168, KŚ 374.

b) Czasownik *pruć* należał również do tworów na *-ć*, *-ę*, przy czym rdzeń bezokolicznika kończył się na *ró*, w formach terażniejszych na *or* (*orz*), a więc *próć* — *porę*, *porzesz*. Co do oboczności *ró* || *or* p. § 354.

Formy dawniejsze utrzymują się jeszcze w gwarach, np. *rospożę* GLM 374 (też Suwalskie Nitsch DJP 464).

c) Czasowniki *knuć*, *kuć*, *psuć*, *snuć* miały w stp. bezokoliczniki *knować*, *kować*, *psować*, *snować*.

d) Czasowniki *kłuć*, *pluć*, *szczuć*, *żuć* miały w stp. bezokoliczniki na *-ać*, rdzenie ich zaś kończyły się na *w*, a więc *kłwać*, *plwać*, *szczuwać*, *żuwać*.

3) Typ *bić*, tj. czasowniki z rdzeniem w bezokoliczniku i formach terażniejszych na *i* (*y*), np. *bić*, *szyć*.

4) Typ *kryć*, tj. czasowniki z rdzeniem w bezokoliczniku i formach terażniejszych na *y*, np. *kryć*, *myć*.

§ 684. Twory na *-ć*, *-ję* (*-isz*). Typ *stać*. Należą tu tylko dwa czasowniki pierwotne *bać się* i *stać* oraz pochodne. Rdzeń ich w bezokoliczniku kończy się na *-a*, w formach terażniejszych na *o*, a więc *bać się* — *boję się*, *stać* — *stoję*.

Czasowniki te należały w najdawniejszej staropolszczyźnie do tworów na *-jać*, *-ję*, ze stałą postacią rdzenia na *o*, a więc *bojać się* — *boję się*, *stojąć* — *stoję*. Od najdawniejszych piśmieniowych czasów grupa *-oja-* ukazuje się jako *ā*, następnie jako *ā*, stanowiące węzeł morfologiczny, np. *bāć się* (*bāli się*), *stāć* (*stāty*) Orzech., p. § 352.

W gwarach *ā* występuje tylko na południu Polski po Sandomierskie, Kieleckie, Sieradzkie i pd. wschód Wielkopolski

(koło Pleszewa i Leszna Nitsch DJP 466), a w Pisarzowicach należy tu także *ukrać*, *ukraju* zam. wsp. *ukrajać*, *ukrajać*; ponadto w Sułkowicach (336) występuje forma *stajać* na wzór *krajać*. Natomiast już w Puławskim, Opoczyńskim, Łęczyckim i w całej Wielkopolsce po Kramsku (Nitsch) mamy formy z *-oja-*, *-oje-* lub *-oje-*, np. *stajać* (*stoje*, *stojąłem*), *bojać się* (*boje*, *bojąłem się*) Opocz. 179, *stojąc*, *bojąc się*, *bojąc* Przas., *stojęć* (*-ou*) Kraj. 189, *stoić* (*stoiąć*), *boić się* (*bojąć*) Tuch. 232, *stoić* (*stoiou*, *stoieli*), *boić się* (*boiou*, *boieli*) Chełm. 335, *stoić* (*stoiou*, *-eli*), *boić* (*boiou*, *-eli*) GLM 375, *stoić* (*stoiou*) Koc. 263.

§ 685. Twory na -ć, -nę. Typ *kraść*, *wstać*. Należą tu czasowniki pierwotne. Ze względu na postać rdzenia należą tu dwie grupy czasowników:

1) Czasowniki z rdzeniem na spółgłoskę, np. *biec* — *biegnę*, *kraść* — *kradnę*, *lec* (i *legnąć*) — *legnę*, *łąć się* i (*legnąć się*) — *lęgnę się*, *paść* — *padnę*, *przysiać* (i *przysięgnąć*) — *przysięgnę*, *rość* — *rosnę*, *rzec* — *rzeknę*. W rdzeniach występują podobne oboczności jak w tworach na *-ć*, *-ę*.

Niektóre z tych czasowników należały w stp. do tworów na *-ć*, *-ę*, np. *biec* — *biegę*, *bieżesz...*, *łąć się* — *lęże się*, *rość* — *roste*, *rościesz...*, *rzec* — *rzekę*, *rzeczysz...*, *przysiać* — *przysięgę*, *przysiężesz...* Należał tu w stp. także czasownik *żec* 'palić' — *żgę*, *żżesz* i z przedrostkami *zażec* itp.

W mowie ludowej trafia się jeszcze stara forma *roście* Besk. 367.

2) Czasowniki z rdzeniem na samogłoskę, np. *wstać* — *wstanę*.

§ 686. Twory na -nąć, -nę. Typ *krzyknąć*, *zionąć*. Pochodzenie. Wykładniki te występują:

1) w czasownikach pierwotnych lub od czasowników na *-ać*, *-am*, np. *chłonać*, *skinać*, *minąć*, *płonać*, *runąć*, *wionąć*; *pierzchnąć*, *szczeknąć*; *klęknąć*, *krzyknąć*;

2) w czasownikach od czasowników na *-wać*, *-wam*, np. *kiwnąć*, *ziewnąć*;

3) w czasownikach od przymiotników, np. *brzydnąć*, *chudnąć*.

Pień. Ze względu na zakończenia pnia rozróżniamy czasowniki z pniem na spółgłoskę, np. *chudnąć*, i z pniem na samogłoskę, np. *zionąć*.

Pnie spółgłoskowe mają zasadniczo tę samą postać fonetyczną, co w wyrazie podstawowym. Jeśli natomiast na końcu

pnia w wyrazie podstawowym występują grupy spółgłosek, wówczas pień wyrazu pochodnego zwykle nie zawiera ostatniej spółgłoski, np. *błysnąć* od *błyskać*, *cisnąć* od *ciskać*, *klasnąć* od *klaskać* itp. (z wyjątkiem *parsknąć* od *parskać*), *świsnąć* od *świścić*, *bryznąć* od *bryzgać*, *szeptnąć* od *szeptać*. Podobnie też *zasnąć* od *zaspać*, *brnąć* (rdzeń *brd-*). Także w czasownikach *tonąć*, *ginać*, por. *topić*, *gubić*.

Znaczenie. Zarysowują się wyraźnie następujące grupy znaczeniowe z uwzględnieniem stosunku do wyrazów podstawowych:

1) czasowniki dokonane od niedokonanych, np. *klęknąć*, *pierzchnąć*;

2) czasowniki faktytywne stanowe, np. *brzydnąć*, *chudnąć*, *schnąć*.

Produktywność. Twory te w dzisiejszym języku są bardzo mało produktywne. W języku artystycznym spotykamy zaledwie jeden nowotwór u Berenta: Zechcesz mi może *podmiotnąć* co z onego nasienia ŻK 146.

Zasób ludowy tych czasowników jest nieco większy. Spotykamy tu znaczną ilość czasowników nieznanych w języku wspólnym, np. *bodnąć* Śl. 242, *ciepnąć* tm. 242, *chrósnać* Rym. 167, *piznąć* 'uderzyć' Śl. 242, *przeskoknąć* Tuch. 230, *rożgnąć* (*rozżgnąć*) 'rozpalić' Śl. 242, *siadnąć* Sułk. 336, *skoknąć* Rym. 168, *spadnąć* Sułk. 336, Rym. 168, *spocznąć* Sułk. 336, *spotknąć* PW 461, *trafnąć* Tuch. 230, Koc. 262, GLM 374, *urzasnąć się* 'przestraszyć się' Luz. 252, *usłuchnąć* Rym. 168, *usiadnąć* Sworz. 133, *wsiednąć* BN 50, *zbogatnąć* Śl. 242, *zgtuptnąć* tm. 242, *zółtnąć* tm. 242; *wychynąć* tm. 242.

§ 687. Twory na -l(y)ć, -ę. Typ *chwalić*. Pochodzenie. Rozróżniamy tu następujące typy czasowników:

1) Czasowniki pochodne od czasowników na -ć, -ę z pniem na spółgłoskę, np. *nosić* od *nieść*, *wozić* od *wieźć*.

2) Czasowniki od czasowników na -nąć, np. *zapłonić się* od *zapłonać*.

3) Czasowniki odrzeczownikowe, np. *chmurzyć się*, *tętnić*.

4) Czasowniki odprzymiotnikowe, np. *bielić*, *złocić*.

Pień kończy się zawsze na spółgłoskę miękką lub stwardniałą, przy czym w wyrazie podstawowym lub pochodnym od danego czasownika występuje spółgłoska twarda według zasad §§ 363, 364, 365, 368, 370, 371, 372. Uchylenia od tych zasad są

nieliczne, np. oboczność *t||cz* zam. *t||ć* spotykamy w wyrazach: *jednoczyć* od *jednota*, *przeistoczyć* od *istota*, oboczność *s, z||sz, ż* zam. *s, z||ś, ź* występuje w wyrazach *podwyższyć* od *wysoki*, *zniżyć* od *niski*, *zbliżyć* od *bliski*. Natomiast w stp. było prawidłowo *zjednocić*, ale od XVI w. już *zjednoczyć* na wzór *przeinaczyć* itp.

Co do oboczności samogłosek w czasownikach *nosić* i *nieść*, *wozić* i *wieźć*, *wodzić* i *wieść* p. § 348.

Znaczenie. Zarysowują się tu następujące grupy znaczeniowe:

1) Czasowniki wielokrotne od jednokrotnych, np. *nosić*, *wozić*.

2) Czasowniki faktytywne czynnościowe, np. *czyścić*, *gorzyć*, *zbłaźnić*.

Produktywność. Twory na *-i(y)ć*, *-ę* są w dzisiejszej polszczyźnie ogromnie produktywne. Pewną ilość nowotworów spotykamy u Berenta, przy czym są to twory z wykładnikiem dwustronnym przyrostkowym i przedrostkowym, np. u poety pieśniarza, który by młodym samiczkom rad w serce *się wharfił* Zar. 254, za tych rytmów wysokim zakrzykiem nie *rozhejnali się* pobudki zew ŻK 250, niech tylko zeszczupleje, *uwysmukli się* 253, wyzwól, *upogodnij* duszę tm. 259.

Ogromny zasób tego rodzaju nowotworów spotykamy u Zegadłowicza, np. tak go matka, jedynaka, *lalczyła* Godz. 40, chłop nie *psiekrwi*, nie *psiajuszy* Pow. 22, skowronki grają, dzwonią, *skowronią* DJ 198, a deszcz siąpi, szemrze, *smyczy* i rzępoli Dziew. 434, goście gwarzyli, *sroczyli* SMK 224, drut prostuje druciarz, zawiązuje, *węźli* Pow. 24, wiat, co niegdyś węzowym *żądlił* w niej strachaniem tm. 47. Specjalnie licznym jest zasób czasowników z zaimkiem *się*, co stanowi jedną z najbardziej charakterystycznych cech stylu słowotwórczego Zegadłowicza; mamy tu np. czasowniki *bezpieczyć się*, *blaszanić się*, *blawać się*, *bożyć się*, *brzoskwinić się*, *brzuszyć się*, *czworaczyć się*, *dać się*, *drzewić się*, *gruszyć się*, *grubić się*, *grzbiecić się*, *kolorzyć się*, *koronić się*, *sierpić się*, *włosić się*, *żyć się* i w. i. W ogromnej ilości tych nowotworów (przeszło 70 czasowników) bardzo nikły procent stanowią czasowniki odprzymiotnikowe (7 wyrazów), nie ma zaś zupełnie tworów odczasownikowych, a niemal wyłącznie czasowniki odrzeczownikowe. Znaczeniowo wyróżniają się wśród nich: a) czasowniki odnoszące się do barw

i kształtów, np. *granacą się* gór szczyty Dziew. 167, kokarda *zmotylona* na głowie SMK 124, *sierpi się* nad lasem księżyc DJ 51; b) czasowniki stwierdzające istnienie w wielkiej ilości przedmiotów, wymienionych w pniu, np. *łąka gra, osi się, pszczeli, trzmieli, motyli* Godz. 344,

Podstawą psychologiczną powstawania tych nowotworów jest syntetyczne ujmowanie zjawisk, bez refleksyjnego ich analizowania, które u innych autorów wyraziłoby się w kilkuwyrazowych porównaniach, np. *wstęży się* droga jedyna DJ 64, *wstęży się* droga ku górze Fl. 17 — zam. *wije się* jak *wstęga*.

W mowie ludowej niektóre czasowniki mają odpowiedniki w innych typach, np. czasownik *śnić* według typu na -ć, -ję: *śnie się* Krzęc. 364, czas. *wiercić* według typu na -ać, -am: *vertãm* Śl. 245.

§ 688. Twory na -ić, -ję. Typ *kroić*. Należą tu nieliczne czasowniki pierwotne, np. *kroić* — *kroję*, *łoić* — *toję*, *stroić* — *stroję*.

§ 689. Twory na -eć, -eję. Typ *boleć*. Pochodzenie. Należą tu czasowniki 1) odrzeczownikowe, np. *bałwanieć*, *kamienieć*; 2) odprzymiotnikowe, np. *bieleć*, *drożeć*.

Pień ma taką samą postać i wykazuje takie same oboczności fonetyczne, jak przed wykładnikiem -i(y)ć.

Znaczenie. Wyrażną grupę stanowią tylko czasowniki odrzeczownikowe i odprzymiotnikowe o znaczeniu faktywnym.

Produktywność. Bardzo produktywne są jeszcze dzisiaj twory odrzeczownikowe i odprzymiotnikowe. Nowotwory znajdujemy u Berenta, np. tak *znieobecniało* na licu chłopię smyczkowe ŻK 16, a inne rzeczy nie *zobczęją* mu przy goliardzie tm. 256. Ogromny zasób tych czasowników stworzył Zegadłowicz, np. *bieliścić* 'stawać się białym' Godz. 323, *bujnieć* tm. 259, *czeluścić* 'zionać czeluścią' Dziew. 79 i w. i. Nowotwory te znaczą 'być jakimś', np. *modrzeją* w życie bławaty Godz. 187, albo 'stawać się czymś', np. trawa przypalona i *sianująca* na pniu SMK 260.

Stan ludowy i staropolski. W języku stp. należał tu jeszcze czasownik *spieję* 'śpieszę'. Ponadto trafiały się od czasowników *próchnieć*, *twardnieć*, *zgęstnieć* formy według typu na -nać, -nę, np. *próchnie*, *twardnie*, *zgęstnie* Łoś GP II 237.

W gwarach spotyka się formy według typu na -ć, -ę, np.

zemdlę, -es (zemdleję) Srom. 64. Ponadto czasownik *kuleć, ku-
leję* ma formy według typu *-ać, -am*, np. *kułā* na nogę
Pis. 14.

§ 690. Twory na -eć, -ę. Typ *słyszeć*. Pochodzenie. Na-
leżą tu czasowniki pierwotne, np. *cierpieć, lecieć, leżeć, pa-
trzeć, słyszeć*.

Pień ma taką samą postać i wykazuje takie same obocz-
ności fonetyczne jak przed wykładnikiem *-i(y)ć*.

W języku stp. czasownik *rzeń, rżysz* miał odpowiedniki także
według czasowników na *-ać, -ę*, a więc *rzać, rzesz*.

W gwarach trafiają się formy na *-ać, -am*, a więc *rzać, rzają*.

Stan stp. i ludowy. Samogłoska *e* wykładnika [ukazy-
wała się w stp. stale jako *e*, np. *ciérpieć, milczēć, słyszēć* Orzech.

W gwarach bezokoliczniki z *e* zachowały się tylko u Ka-
szubów oraz na południu i zachodzie, nadto w Augustowskim
i Suwalskim (dokładniej Nitsch DJP 466). Poza tym istnieją
tylko bezokoliczniki na *-i(y)ć*, np. *paťšyć* (ale *paťšať*) *ćyrpić*
Tuch. 231—2, *zbielić, ćirpić, šeżyć, leżyć, rozumnić* Chełm. 333,
xćyć, šeżyć, leżyć PW 458, *śmierdzić* Opocz. 179, *űidzić, lećić*
Las. 156, *ale xyrleć, űosiűeć* BN 52.

Nadto niektóre czasowniki mają w gwarach odpowiedniki
na *-ać, -am*, np. *prać (prany)* wsp. *przeć* 'butwieć' Tur. 205,
r-zać (r-zają) wsp. *rzeń* Pis. 14.

§ 691. Twory na -nieć, -nę. Typ *pachnieć*. Są to nieliczne
czasowniki, których wykładnik *-nieć* został wyosobniony w cza-
sownikach na *-eć, -eję*, pochodzących od przymiotników na *-ny*,
np. *jaśnieć, kostnieć, nędznieć* itp. Wykładnik ten występuje
w czasownikach *blednieć, brzydnieć, pachnieć, wiednieć*.

§ 692. Twory na -eć, -em. Typ *umieć*. Należy tu nie-
wielki zasób czasowników pierwotnych, np. *śmieć, umieć,
wiedzieć*.

Samogłoska *e* w stp. była w bezokoliczniku pochyłona,
a więc *umiēć* itp.

§ 693. Twory na -ać, -ę (-esz). Typ *zwać*. Należą tu
czasowniki pierwotne: a) *łgać* — *łgę* ale też *łżę, ssać* — *ssę,
zwać* — *zwę* (stp. *zowę*); b) *brać* — *biorę, prać* — *piorę*; c) *je-
chać* — *jadę*.

Pień czasowników b) zawiera w rdzeniach oboczność *r||or*.

Czasownik *jechać* formuje się gwarowo też według cza-
sowników na *-ać -am*, np. *iehqm, iehos* obok *jadę, jedżes* Srom. 64.

§ 694. Twory na -ać, -ę (-esz). Typ *писаć*. Należą tu dość liczne czasowniki, przeważnie pierwotne, np. *kopać* — *kopię*, *писаć* — *piszę*, *wysłać* — *wysłę*, także od rzeczowników na -ot, np. *bełkotać*, *chichotać*, *furkotać*.

Pień. Końcowa spółgłoska pnia w bezokoliczniku wymienia się z odpowiednią oboczną form teraźniejszych według następujących zasad: a) spółgłoski wargowe według § 363, np. *kopać* — *kopię*, *grzebać* — *grzebię*, *kłamać* — *kłamię*; b) spółgłoski zębowe według § 368, np. *писаć* — *piszę*, *mazać* — *mażę*, *szepać* — *szepcę*, *świstać* — *świszczę*, *gwizdać* — *gwizdzę*.

W stp. czasowniki *grzebać*, *skubać*, *sypać* należały do czasowników na -ać, -ę, a więc *grzebę* — *grzebą*, *skubę* — *skubą*, *sypę* — *sypą*, a niektóre z nich tworzyły formy według czasowników na -ać, -am, np. *czerpā*, *drapā*, *kapā*, *kaszlā*, *kłamā*, *krakā*, *łapā*.

Wiele czasowników na -ać, -ę ma odpowiedniki także w gwarach w typie na -ać, -am, np. *skākqm/skaće* ŚG 219, *klaskqm*, *k'opqm*, *ugqm*, *uorqm*, *strugqm* Sułk. 338, *dybqm*, -os/dybe, -es Srom. 64, *klepām*, -ās, *xrapām*, *dřymām*, *krakām*, *łgām*, *kārām* Las. 152, *dłubam* Tur. 206. Według Nitscha DJP 465 formy *deptām*, *skākām*, *plakām*, *kārām* są częstsze na pn. Polski i na Kujawach.

Czasownik *kaszać* (rzadziej *kaszeć*), *kasza* itd. ma też w języku pisanym odpowiednik w typie -ać, -am w formach *kaścić*, *kaści*, *kaścisz* itd. Różnice w formach tego czasownika mają charakter regionalny. Zasadniczo czasownik ten ma odpowiedniki w dwu klasach: 1) w czasownikach na -eć, -ę, a więc *kasza* w języku potocznym Wielkopolski obok starannej formy *kasza* z bezokolicznikiem *kaszeć*; 2) w czasownikach na -ać, -am, a więc *kaścić*, *kaści* z bezok. *kaścić* Nowogrodzkie, z bezok. *kaścić* Podlasie JP XI 125, 159, XII 30.

Czasownik *raść* ma gdzieś tam formy według czasowników na -i(y)ć, -ę, np. *rūmbiic*, *rūmbii*, -iś Kraj. 189, *rqmbi* WW 293.

§ 695. Twory na -ać, -ę (-isz). Typ *спаć*. Należy tu tylko jeden czasownik *spać* — *śpię*, *spisz*.

§ 696. Twory na -ać, -am. Typ *бегать*. Pochodzenie. Należą tu czasowniki: 1) od czasowników na -ć, -ę z pniami na spółgłoskę, np. *бегать*, *огрызать*, *угниаать*; 2) od czasowników na -ć, -nę z pniami na spółgłoskę, np. *окрадаць*; 3) od czasow-

ników *-ać, -ę*, np. *wybierać, wyrywać, nazywać*; 4) od czasowników na *-i(y)ć, -ę*, np. *ochładzać, wykrzywiać*; 5) od czasowników na *-nąć, -nę*, np. *wysychać*; 6) czasowniki pierwotne lub o niejasnym stosunku pochodzenia, np. *błyskać, dygać, dźwigać, zgrzytać*.

Pień. Czasowniki pochodzące od czasowników na *-ć, -ę* wykazują następujące charakterystyczne oboczności pnia w stosunku do czasowników podstawowych: a) twory pochodne od czasowników z pniem na *ą* mają pień zakończony na *ym, in*, np. *nadymać* od *nadąć, napinać* od *napiąć* p. § 359; b) twory pochodne od czasowników z pniem na *rze, le* mają w pniu grupy *er, el*, np. *wyprzeć — wypierać, omleć — omiełać*, p. §§ 349, 350.

Czasowniki pochodzące od czasowników na *-ać, -ę* wykazują w pniu następujące oboczności w stosunku do czasowników podstawowych: a) twory pochodne od *brać, prać* wobec *r* w czasowniku podstawowym mają w pniu *'er*, w stp. *ir*, p. § 350; b) twory pochodne od czasowników *ssać, zwać* itp., także *uschnąć* wobec zera fonetycznego w czasowniku podstawowym mają w pniu *y*, p. § 360.

Czasowniki pochodzące od czasowników na *-i(y)ć, -ę* kończą się przed wykładnikiem *-ać, -am* na tę samą spółgłoskę, która występuje w czasowniku podstawowym w formie teraźniejszej przed *-ę*, np. *wytaczać — wytoczę, rozgrzeszać — rozgrzeszę, rozważać — rozważę, wytapiać — wytopię, ograbić — ograbię, mawiać — mówię, trafiać — trafię, krajać — kroję, rozganiać — rozgonię, upraszać — uproszę, zagrażać — zagrozę, oświecać — oświecę, osładzać — osłodzić, ugaszczać — ugoszczę, ujeżdżać — ujeżdżę*, p. § 368.

Jeśli czasownik podstawowy na *-i(y)ć, -ę* ma w rdzeniu samogłoskę *o(ó)* lub *e*, to w czasowniku pochodnym na *-ać, -am* występuje obocznik *a*, np. *chadzać — chodźć, ugniatać — ugnieść (ugniotę), zapłatać — zapleść (zaplotę)*, p. § 352.

Jeśli czasownik pochodzi od rzeczownika lub przymiotnika zawierającego w rdzeniu *o(ó)*, wówczas zasadniczo w czasowniku na *-ać, -am* występuje również *o(ó)*, np. *spóźniać się — późny, wykończać — koniec*. W współczesnym języku jednak coraz częściej ustalają się postaci z *a*, np. *spaźniać się, wykańczać*.

Literatura. — Co do rozpowszechnienia postaci z rdzennym *a*: H. Gaertner i A. Passendorfer, *Poradnik gramatyczny*, Lwów—Warszawa 1933.

Znaczenie. W stosunku do czasowników podstawowych jednokrotnych czasowniki na *-ać*, *-am* są czasownikami wielokrotnymi.

Produktywność. Czasowniki na *-ać*, *-am* są mniej produktywne w dzisiejszej twórczości językowej, aniżeli czasowniki na *-i(y)ć*, *-ę* lub na *-eć*, *-eję* z wyjątkiem tworów na *-ać*, zawierających tworzywo rzeczownikowe lub przymiotnikowe. Znaczną ilość tego rodzaju nowotworów znajdziemy u Berenta, np. *wyżabia się* przed nią burmistrz ŻK 61, to rozkwiecenie i głązów nawet samych pod kształtującą dłonią człeczą *rozpa-jęcza się* w oczach, rozdyma górą tm. 118. Podobnie też dość liczne są nowotwory u Zegadłowicza, np. a na wzdłuż, w poprzek płacze się, *skrzyża* urojona sieć DJ 25, ściana kamienna *wskrzydłała się* kamiennym łukiem Godz. 6, czyjaś cichą modlitwą ziemia *się wycudnia* Fl. 22.

Nowotwory Berenta i Zegadłowicza, nie posiadające nawet u nich samych odpowiednich czasowników podstawowych na *-i(y)ć*, *-ę*, wskazują na to, że w dzisiejszym poczuciu językowym wyosobnił się nowy wykładnik *-ać*, łączący się bezpośrednio z tworzywem rzeczowników i przymiotników oraz z wykładnikiem przedrostkowym. A zatem czasowniki *wyżabiać się*, *wycudniać się* nie pochodzą od *wyżabić się*, *wycudnić się*, lecz bezpośrednio od *żaba*, *cudny*.

Stan staropolski i ludowy. W języku stp. był nieco większy zasób tych czasowników, np. *obelżać*, *obaczać*, *służać*, zwłaszcza z obocznością *o a*, np. *otwarzać*, *płatzać*, *owłaczać*, *przygadzać*, *sposabiać*, a nawet *spasabiać*. Niektóre dzisiejsze czasowniki na *-ać*, *-am* miały w języku stp. odpowiedniki w typie na *-ać*, *-ę*, np. *mięczę*, *muszczę*, *płaszę*, *troszczę się*, *zyszczę* (też *zyszczysz*), *wikłę*.

Znaczniejszy zasób tych odpowiedników zachował się w mowie ludowej, np. *schowie* Kraj. 189, Koc. 262, Tuch. 231, *myrdze się* Zak. 250, *tardzę*, *tardzes*, *vorcę*, *-es* (*vartam*) Srom. 64, *wytardze* Besk. 387, *struże*, *ćeše* (od *ćosać*) *vārce* (warta), *myrże*, *spence* 'spęta', *lāce* 'lata', *kivuce* Rym. 169, *paże*, *paŋynce*, *lācę*, *-e*, *-ŭ* od *lātać* Śl. 243, *třymę* pld. Małop. Nitsch DJP 466, wyjątkowo też *zatrzymę* Zak. 192.

Poza tym czasownik *zdołać*, *wydołać* ma odpowiedniki już to w typie *-ać*, *-ę*, np. *nie vydole* ŚG 219, już to w typie na *-eć*, *-eję*, np. *zdoleje* PW 461.

Literatura. J. Birkenmajer, *Spaźniać się czy spóźniać się*, JP VIII 18. — H. Ułaszyn, *Jeszcze o spaźniać się* JP VIII 79.

§ 697. Twory na -jać, -ję. Typ *krajać*. Należą tu czasowniki *krajać, łajać*.

§ 698. Twory na -jać, -jam. Typ *bijać*. Pochodzą one od czasowników na -ć, -ję z rdzeniami na *i* po spółgłosce wargo- (*bi-, pi-, wi-*), np. *bijać, rozbijać, pijać, upijać, rozpijać, nawijać, rozwijać*, nadto *mijać*, por. *minąć*.

W stosunku do czasowników podstawowych jednokrotnych czasowniki pochodne są wielokrotne.

§ 699. Twory na -wać, -ję. Typ *dawać*. Należą tu nieliczne czasowniki odczasownikowe, np. *dawać — daję, poznawać — poznaję, stawać — staję*.

W języku stp. niektóre czasowniki miały odpowiedniki w typie na -wać, -wam, np. *dawam, poznawam*.

§ 700. Twory na -wać, -wam. Typ *bywać*. Pochodzenie. Czasowniki te pochodzą:

1) od czasowników na -ć, -ję z rdzeniem na samogłoskę, z wyjątkiem tych, od których są urabiane czasowniki na -jać, -jam, np. *zachwiewać, spodziewać, ogrzewać, wylewać, opiewać, zasiewać, wyśmiewać, rozwiewać, ziewać; uczuwać, wykluwać, okuwać, obuwać, wypływać, wypruwać, podszczuwać, przeżuwać; wygniwać, przyszywać, przeżywać; bywać, ukrywać, ąmywać, obrywać* (od *obryć* 'nie umieć lekcji'); *dojrzewać*; nadto *przykrawać*;

2) od niektórych czasowników na -nąć, -nę z rdzeniami na samogłoskę, np. *fruwać — frunąć, kiwać*, por. *skinąć, pływać — płynąć, suwać — sunąć*;

3) od niektórych czasowników na -i(y)ć, -ę, np. *wydrwiwać, pokpiwać, przemysliwać*;

4) od niektórych czasowników na -eć, -ę (-isz), np. *pobolewać, pobrzmiwać, pogrzmiewać*; z czasowników tych został wyosobniony wykładnik *-ewać* występujący w czasownikach: *ośniewać, zaćmiewać*;

5) ponadto wyjątkowe twory od innych typów czasownikowych, np. *zachciewać się* od *zachcieć*, *omdlewać* od *omdleć*, *miewać* od *mieć*.

Pień zasadniczo ma tę samą postać, co w czasowniku podstawowym, z wyjątkiem tworów pochodnych od czasowników na -ć, -ję z rdzeniem na *a* po spółgłosce miękkiej lub stward-

niałej (typ: *grzać*); w czasowniku pochodnym występuje w rdzeniu samogłoska *e*, a więc *ogrzewać* od *ogrzać*.

Stan staropolski i ludowy. W języku stp. zasób czasowników na *-wać*, *-ję* był znacznie większy niż dzisiaj. W szczególności w znacznie większej liczbie tworzone czasowniki od czasowników na *-ać*, *-am*, np. *grawać*; *domniemawać*, *oczekawać*, *omieszkawać*, *omyślawać*, *pojednawać*, *przyrównawać*, *wygrawać*, *zaniechawać*, *zatrzymawać*, *zaniedbawać*, nadto od *bać się* urobiono *obawać się* dziś *obawiać się*. Nieco częściej tworzone też ten typ czasownikowy od czasowników na *-i(y)ć*, *-ę* i *-eć*, *-ę*, np. *obmyśliwać*, *czyniwać*, *ukrócywać*, *zadzierzywać*.

W mowie ludowej trafiają się twory w rodzaju staropolskich, np. *grávać* Krzęc. 365, *robiwać* Przas. 87, ponadto szereg czasowników występuje z wykładnikiem *-jać*, *-ję*, np. *dajać* Opocz. 179, Sułk. 336, *przyznawając się* Sułk. 336, *stając* Sułk. 336, *wstając* Chełm. 335, Opocz. 179, *ziając* Sułk. 336, Krzęc. 364.

§ 701. Twory na *-ować*, *-uję*. Typ *kupować*. Pochodzenie. Czasowniki te pochodzą:

1) od rzeczowników, np. *basować*, *biczować*, *cieniować*, *cukrować*, *darować*, *katować*, *królować*, *myszkować*, *panować*, *szpiegować*, *świdrować*;

2) od przymiotników, np. *chorować*, *prostować*;

3) od czasowników zapożyczonych, np. *frasować*, *irytować się*, *kierować*, *miarkować*, *rachować*, *ratować*, *szanować*, *wariować*.

Stan staropolski. W języku stp. zasób tworów na *-ować*, *-uję* był znacznie większy. Obejmował on przede wszystkim ogromną ilość czasowników przyswojonych zwłaszcza z łaciny, które dziś wyszły z użycia, albo też obecnie pod wpływem dążności do oczyszczenia języka coraz mniej są używane, np. *deklarować*, *dewinkować*, *derogować*, *decydować*, *fortytować*, *intytutować*, *konkludować* itp.

Ponadto istniały w stp. czasowniki na *-ować*, które zostały zastąpione później tworami na *-ać*, *-am*, np. *oznajmować*, *przyprawować*, dziś *oznajmiać*, *przyprawiać*, lub na *-ywać*, *-uję*, np. *okazować* dziś *okazywać*, por. twory na *-ywać*, *-uję*. Wyjątkowo trafiał się w stp. typ *-ować*, *-owam*: *pocałowam* Łoś GP III 238.

Stan ludowy p. twory na *-ywać*, *-uję*. Ponadto wiele

czasowników tego typu ma w mowie ludowej odpowiedniki na *-ać*, *-am*, np. *kupam*, *-sz* (też *kupać*) Kraj. 189, Tuch. 231, Chełm. 335, Koc. 262, GLM 375, Przys. 87, *nałmam* Chełm. 335, GLM 373, *zdejmam* GLM 375, Przas. 87, *przyjmam* GLM 375, Przas. 87.

§ 702. Twory na *-(i)ywać*, *-uję*. Typ *widywać*. Pochodzenie. Czasowniki te pochodzą:

1) od czasowników na *-ać*, *-ę* (z wyjątkiem tych, które mają rdzenie bez samogłoski), np. *wyczerpywać*, *wydłubywać*, *wypisywać*;

2) od czasowników na *-ać*, *-am*, np. *pobłyskiwać*, *pogwizdywać*;

3) od czasowników na *-ować*, *-uję*, np. *wrysowywać*;

4) od czasowników na *-wać*, *-wam*, np. *wyśpiewywać*.

Pień. Wykładnik w postaci *-iwać* łączy się tylko z pniami na spółgłoskę tylnojęzykową, np. *przebłyskiwać*, *wymigiwać się*, *przedmuchiwać*, z innymi typami pni zaś łączy się wykładnik *-ywać*.

Znaczenie. Czasowniki pochodzące od czasowników dokonanych mają znaczenie niedokonane i wielokrotne.

Produktywność. Twory na *-ywać*, *-uję* są dość produktywne. Większą ilość nowotworów spotykamy u Zegadłowicza, np. *oddźwiękują* tej pieśni gwiazd krążących harmonii DJ 46, *pokrzątuje się* pan Michał SMK 176, z kwiatu na kwiat *przemigują się* pszczoły Godz. 65.

Ponadto wykładnik ten w niedbałym codziennym języku ma tendencję do rozszerzania się na czasowniki na *-ować*, *-uję*, zwłaszcza na czasowniki przedrostkowe o rdzeniu *-ją-||-jm-*, np. *obejmywać*, *podejmywać*, *przyjmywać się*, *ujmywać*, *wyjmywać*, *wynajmywać*, *zajmywać się*, *zdejmywać*, ponadto *następywać*, *ustępywać*, *wstępywać*, *skupywać*, a więc przeważnie u tych czasowników, których znaczenie wielokrotne uległo zapomnieniu. Twory te wyjątkowo dostają się do języka pisanego, np. *ustępywałby* Reym. Kom.

Stan staropolski. Zaznaczona powyżej tendencja pochodzi jeszcze z okresu staropolskiego, a żywsze działanie jej datuje się od połowy XVII wieku. Ogarnia ona wówczas:

1) czasowniki z wykładnikiem *-ować*, *-uję*, np. *obiecować*, *obskakować*, *pokazować*, *popisować*, *przeskakować*, *przypatrować się*, *rozkazować*, *skazować*, *spisować*, *wyłamować*, *zyskować*, później *obiecywać*, *obskakiwać* itd.;

2) czasowniki z wykładnikiem *-wać, wam*, pochodne od czasowników na *-ać, -am*, np. *doczekawać, omieszkawać: przemyślać, przyrównawać, wygrawać, zaniechawać, zatrzymywać* i w. i., później *doczekiwać, omieszkiwać* itd.

Stan ludowy. Tendencja ta nie została przeprowadzona w tym stopniu, co w języku literackim, stąd na całym obszarze Polski spotykamy wiele czasowników z wykładnikiem *-ować, -uję*, którym w języku wspólnym odpowiadają czasowniki na *-ywać, -uję*, np. *dokazować* BN 53, *dowiadować się* Krzęc. 365, Rym. 169, *kazować* Śl. 244, Zak. 249, Besk. 366, Sułk. 338, *obietować* Krzęc. 365, *oblizować* Rym. 169, *oczekować* Rym. 169, *okopować* BN 53, *opatrować* Śl. 244, ŚG 219, *oszukiwać* Rym. 169, *pociskować* Krzęc. 365, *pokazować* Kraj. 189, Krzęc. 365, Rym. 169, *posypować* Rym. 169, *pozgrabować* Sułk. 338, *przekupować* Krzęc. 365, *przeskakować* Rym. 169, Krzęc. 365, *przyłatować* Rym. 169, *przysłuchować się* BN 53, *przytrzymować* ŚG 219, *rozkazować* Tuch. 231, Koc. 249, Chełm. 335, GLM 374, ŚG 219, WW 293, *rozpytywać* Zak. 249, *rozwiązywać* ŚG 219, *słychować* Zak. 249, *spadować* Tuch. 231, Chełm. 335, Rym. 169, *strzaskować* Śl. 244, *strzymować* Tuch. 231, *śpiewować* Besk. 366, *usługować* Rym. 169, *widować* Krzęc. 365, BN 53, *wlatować* Śl. 244, *wygarnować* Rym. 169, *wylegować się* BN 54, *wypytywać* Krzęc. 365, *zabaczować* Zak. 249, *zagrzebować* BN 53, *zakopować* Śl. 244, *zapisować* Chełm. 335, Krzęc. 365, *zaskakować* Sułk. 338. Z przykładów wynika, że typ na *-ować* objął w gwarach także czasowniki na *-wać* utworzone od czasowników na *-ać, -am*, a więc *oczekować* z stp. *oczekawać*.

Ponadto w gwarach istnieje wiele czasowników na *-ować, -uję*, którym w języku wspólnym odpowiadają twory na *-ać, -am, -wać, -wam*, np. *bywować* Śl. 244, Besk. 366, *podziwować* WW 293, *przygrazować* Sułk. 338, *stacować* ŚG 219, *wyplatawać* Tuch. 231, *zagładować* Rym. 169, *zgrabować* Opocz. 179. Niektóre z nich mają wspólne odpowiedniki na *-i(y)ć, -ę*, np. *wylazować* Krzęc. 364, *złazować* Rym. 169, *zwałować* Zak. 249 lub wyjątkowe na *-ć*, np. *zejdować* Rym. 169.

Wyjątkowe są natomiast twory na *-ywać, -uję*, nie mające odpowiedników z tym samym wykładnikiem w języku wspólnym, np. *chodzić* Przas. 87.

Gdzieniegdzie w gwarach zaznacza się wpływ form teraźniej-

szych na bezokolicznik, stąd pojawiają się twory na *-uwać, -uję*, np. *kupuwać, malować, mordować, naśladować* Śl. 245, *wykupować, obłamuwać, obiecuwać* Tur. 204, *malować* Srom. 64.

Stosunek do typu na *-ywać, -ywam*. W najnowszej polszczyźnie do tego typu należą czasowniki: *odżegnywać, porównywać, przekonywać* (*dokonywać* i inne), *upatrywać, wylegiwać, zjednywać*. Formy według typu *-ywać, -ywam* spotyka się u starszej generacji pisarzy, np. *wylegiwa się* Sier. Ben. 72, *upatrywa* Reym. Kom. U młodszych natomiast przeważają formy typu na *-ywać, -uję*, np. *porównuję* ZO 179, *porównującego* Szczuc. Poż. 308, albo też widać wahanie, np. miłość ta *dokonyuje* cudów Mak. SWH 407, ale: jakie zaburzenia w psychice ludzkiej *dokonywują* się na tym tle Mak. FSz. 7. Wreszcie dość częste są formy o wykładniku *-ywuję*, powstałym z *-yw(a)-* i *-u(je)-*, np. ten *oddziaływujący* zawsze urok wiosenny Szczuc. Poż. 201, patrząc na *dokonywującą się* egzekucję tm. 386. Ostatni typ form prawdopodobnie jest przejściowy.

Ponieważ formy nowsze spotykały się do ostatnich czasów z silnym protestem niektórych gramatyków (p. A. Kryński, O języku współczesnych dzieł językoznawczych polskich, PF XIV 607), przeto wbrew ich intencjom pojawiają się u pisarzy dbających o poprawność językową formy archaiczne lub sztuczne, np. *postugiwa się, nawiązywa, powoływa się, przysługiwa, przygotowywa*, chociaż nawet u starszej generacji pisarzy spotykamy tylko *powołuję, nawołując* (Prus Plac.), *wywołuje, obsługująca, wygotowuje* (Sier. Ben.).

§ 703. Twory na *-ywać, -ywam*. Typ *zjednywać*. Należą tu dziś nieliczne czasowniki, np. *oddziaływać, przekonywać* (dziś częściej *przekonuję* niż *przekonywam*), *zjednywać*.

Literatura. H. Grappin, Une forme hybride du verbe polonais, RES XVI 56. — K. Nitsch, Typ *-ywuje* obok *-ywa, -uje*, JP XXII 89.

B. Czasowniki z wykładnikiem przedrostkowym.

§ 704. Twory z wykładnikiem *do-*. Znaczenie. Czasowniki zawierające wykładnik *do-* tworzą ze względu na znaczenie kilka grup.

1) Czasowniki przestrzennie lub czasowo kresowe (terminatywne) odnoszące się do przejawów, których cechą jest osią-

ganie pewnego kresu przestrzennego lub czasowego, zazwyczaj oddalonego od pewnego miejsca, np. *dobiegać, dochodzić, dociągać, docierać, doganiać, dojeżdżać, dolecieć, dowozić; dochować, doczekać, doleżeć, dosiedzieć*. Czasowniki takie będziemy nazywać przestrzennie lub czasowo kresowymi (terminatywnymi).

2) W pewnym związku z czasownikami kresowymi pozostają czasowniki: *dobudować, dodać, dokładać, dokupywać, dołączać, domieszać, dopisać, dopłacić, dopowiedzieć, dorachować, dosypać, dowążyć*. Ze względu na rodzaj przejawów będziemy czasowniki te nazywać dodatkowymi. Cechą odpowiednich przejawów jest istnienie pewnego przestrzennego kresu poprzednio odbytego przejawu, a więc np. *dobudować* znaczy tyle, co zbudować coś obok czegoś, co pierwszej zostało zbudowane.

3) W bardzo bliskim związku z poprzednią grupą znajdują się czasowniki, które ze względu na rodzaj przejawu będziemy nazywać uzupełniającymi, np. *dobić, dobielić, dobudzić, doczytać, dodrzeć, dogotować, dokarmić, domówić, domęczyć, doniszczyć, doorać, dopalić, dopić, doschnąć, dosznurować, douczyć się*. Czasowniki te odnoszą się do przejawów, których istotą jest uzupełnienie podobnych, poprzednio odbytych przejawów, a więc np. *doczytać*, tj. uzupełnić czytanie itp. Tym samym są one zarazem dodatkowymi, ale jako cecha ważniejsza wysuwa się w ich treści moment uzupełniania.

4) W wielu czasownikach uzupełniających treść zawiera cechę długotrwałości i znacznego wysiłku poprzedniego przejawu, np. *dobadać się, dobudzić się, doczyścić się, dodzwonić się, dogadać się, doigrać się, dokotać się, dokopać się, domacać się, domyc się, doprosić się, dopytać się, dorobić się, dorwać się*. Uwzględniając moment długotrwałego wysiłku poprzedzającego sam przejaw, można czasowniki nazywać nasilonymi.

5) W mniejszym stopniu charakter uzupełniający wyczuwamy obecnie w treści czasowników *dobrać, dopasować, dostosować, dostroić*. W treści tych przejawów mieści się jako cecha przejawu osiąganie pewnej miary, do której coś dostosowujemy, stąd czasowniki te będziemy nazywać probierczymi.

Produktywność. Nowotwory tego typu zdarzają się dość rzadko. Używa ich w ograniczonej liczbie Berent, np. Patrzał tedy czujnie w te rybie wargi..., cedzące słowa tak skąpo i blado,

że trzeba było je sobie w myślach dopowiadać i *dobarwiać* O 65, I *dodzwaniając* ochotę pozłocistych kędziorów wstrząsem na wyskokach ŻK 327, a wonnością olejków pragnąca się doważyć, *dolechtać* ku ostatnim pożądlivościom mężczyzn ŻK 174, węzeł zadzirga mnich..., by się do żywego mięsa *dosmagał* ŻK 236.

Poza Berentem spotykamy jeszcze jeden nowotwór u Tuwima: głos cię nie *dokrzyczy* (na wzór: nie *doleci*) P 19.

§ 705. Twory z wykładnikiem na-. Czasowniki te ze względu na rodzaje przejawów tworzą kilka wyraźniejszych grup, nie zawsze znaczeniowo bliskich.

1) Dość liczna grupa czasowników odnosi się do przejawów, dotyczących powierzchni przedmiotów, np. *nacechować*, *nacierać*, *naciskać*, *nakrapiać*, *nakreślić*, *nalepiać*, *namalować*, *napiętnować*, *napisać*, *napluć*, *nasmarować*, *nastawić*, *nawozić*; czasowniki te sugerujące określenia „na czymś“ lub „na coś“, będziemy nazywać czasownikami *nawierzchnymi*.

2) Zapewne w związku genetycznym z poprzednią grupą pozostają czasowniki, odnoszące się do działań o słabym wyniku a zarazem słabym wysiłku, np. *nachylić*, *nagiąć*, *napocząć*, *napomknąć*, *naruszyć*; nieliczną grupkę tych czasowników nazwiemy czasownikami *częstkowymi*.

3) Grupie tej przeciwstawiają się czasowniki takie, jak *nabażać*, *nabrać*, *nabroić*, *naczerpać*, *nadokuczać*, *nadrukować*, *nagotować*, *nagromadzić*, *nagrzać*, *nakupić*, *nałamać*, *namierzyć*, *namnożyć*, *naprosić*, *napsuć*, *narobić*, *narwać*, *nasuszyć*. Czasowniki te ze względu na rodzaj przejawów nazwiemy *powielającymi*. Są to czasowniki tylko *dokonane*.

4) W bliskim związku z poprzednimi są czasowniki takie, jak np. *nabiadać się*, *nabiegać się*, *nabiedzić się*, *nabłaznować się*, *nabroić się*, *nachodzić się*, *nachwalić się*, *nacierpieć się*, *naczekać*, *naczytać się*, *nadrażnić się*, *nagadać się*, *nagryźć się*, *najeść się*, *nałatać się*, *namodlić się*, *napatrzeć się*, *napracować się*. Ze względu na rodzaj przejawów, a w szczególności ich trwanie, czasowniki te nazwiemy *długotrwałymi*. Są to czasowniki tylko *dokonane*, zawsze z *zaimkiem się*.

5) Osobną grupę stanowią czasowniki *dokonane* i *niedokonane*, np. *nabechtać*, *nabić*, *nadać*, *naładować*, *napchać*, *napętnić*, *namówić*, *natkać*. Cechą odpowiednich przejawów jest osiągnięcie

pełnego wyniku, z tego punktu widzenia czasowniki te nazwiemy zupełnymi.

Produktywność. Nowotwory z wykładnikiem *na-* znajdujemy niemal wyłącznie u Zegadłowicza, np. coraz bardziej *nacichały* szmery Godz. 179, podobnie też u Żeromskiego: *cmokanie nacichało* Pop. 131, nadto: aż się kwiat *nachwiewa* i przygina do ziemi Godz. 65, niebo się ku oczom *naniżyło* Godz. 67. Nowotwory *nachwiewać się, nacichać, naniżać się* należą znaczeniowo do grupy czasowników cząstkowych.

§ 706. Twory z wykładnikiem *nad-*. Mamy tu trzy wyraźniejsze grupy czasowników:

1) Czasowniki nadbieżne, odnoszące się do przejawów, dotyczących góry jakiegoś przedmiotu, np. *nadstawić, nadbudować*.

2) Czasowniki, odnoszące się do przejawów, których przebieg nastaje jeszcze w ciągu trwania jakiegoś innego przejawu, przy czym niekiedy cechą przejawów jest pewna nagłość ich zaistnienia, np. *nadchodzić, nadjechać, nadlecieć, nadmieniać, nadpłynąć*. Czasowniki te nazwiemy doraźnymi.

3) Bardziej wyrazistą grupę stanowią czasowniki cząstkowe, np. *nadbutwieć, naderwać, nadgnąć, nadgryźć, nadszarpać, nadszarpać, nadwątląć*. W treści tych czasowników mieści się cecha pewnej cząstkowości działania, mniejszego skutku, niżby przy silniejszym napięciu lub w dłuższym czasie mógł być spowodowany.

Produktywność. Nowotworów tego typu u wybitniejszych słowotwórców zupełnie nie spotykamy.

§ 707. Twory z wykładnikiem *o-*. Mamy tu dwie wyraźniejsze grupy czasowników:

1) Czasowniki okolne, np. *obandażować, obić, obiegać, obielić, objąć, odrapać, oganiać, ogarnąć, oglądać, okleić, okładać, omączyć, opłacać, oskrobać, oskubać, osmolić*.

2) Czasowniki zupełne, np. *ochłostać, ocieplać, ocucić, oczarować, oczernić, oczyścić, czytać się, ogłuchnąć, ogłupiać, ograbić, ogrzać, okłamać, olśnić, omdleć, opieprzyć*.

Produktywność. Nowotwory tego typu są stosunkowo rzadkie, np. u Berenta: stare głowy *odurniać*, młode *oczadzać* O 102, u Zegadłowicza: przychodził w jesieni piece naprawić, *oglinić* Pow. 63, u Tuwima: Trędogrodu więźnie, *ostrupieni* OS., *opioruniwszy* świat potęgą głosu tm. 3, Deszcz trotuary *oszłochał* tm. 33, Jak mi się wzrok *owiośnił* ST 7,

u Staffa: Ciepły wietrzyk nam skronie cichym *opieszczą* powiewem UG 18.

§ 708. Twory z wykładnikiem *ob-*. 1) Czasowniki z wykładnikiem *ob-* stanowią grupę znaczeniowo zwartą, odnoszącą się w największej ilości do przejawów okolnych, a więc dotyczących dosłownie lub przenośnie obwodu jakiegoś przedmiotu, np. *obchodzić, obciąć, obciągać, obcierać, obcisnąć, obdrapać, obejmować, obejrzeć, obeschnąć, objechać, oblepić, obłamać, obłupać, obrywać*. Czasowniki te można by nazwać również okolnymi.

2) Niektóre z nich odnoszą się do przejawów, dotyczących wielu przedmiotów, np. *obdarować, obdzielić, obesać*. Są to zatem czasowniki rozdzielcze.

3) Trzecia nieliczna grupa obejmuje czasowniki zupełne, np. *obełgać, obgadać, obedrzeć*.

Postać rdzenia. W kilku czasownikach i wyrazach pochodnych rdzeń, zaczynający się w wyrazie podstawowym od spółgłoski *w*, w wyrazach pochodnych po wykładniku *ob-* spółgłoski tej nie zawiera, np. *ob-al-ać*, por. *walić, o-biec-ać*, por. *wiec, ob-lec* (szaty), por. *wlec, ob-oz-ować*, por. *wozić, ob-róć-ić*, por. *wrócić, ob-yczał*, por. *zwyczaj*. Zasada ta dotyczy tylko kilku wyrazów, bo zresztą mamy *obwarować, obwinąć, obwiesić*, choć w stp. też *obinać, obiesić*.

Produktywność. Czasowniki te są mało produktywne. Nowotwory tego typu spotykamy u Tuwima: Ja *obeśmiany* na uciechę tłumom, jak dowcip sprośny i oblesny OS. 19, Gęba deszczu oblizała, *obessała* człowieka OS. 34.

§ 709. Twory z wykładnikiem *od-*. Czasowniki te dzielą się na kilka wyraźniejszych grup:

1) Czasowniki odbieżne, odnoszące się do przejawów, wskutek których coś od czegoś się oddała, np. *odbić, odbiec, odbierać, odchodzić, odchyłać, odciąć, odciągać, oddzielić, odebrać, odepchnąć, odeprzeć, oderwać, odhaczyć, odjechać, odkąsać, odkleić, odłamać*.

2) Czasowniki powrotne, odnoszące się do przejawów, wskutek których coś wraca do pierwotnego stanu, np. *odbarwić, odczarować, oddać, odgrzać, odgrzebać, odkupić, odkwasić, odkwitać, odmalować, odmłodzić, odpakować, odpieczętować*.

3) Czasowniki akuratywne, tj. odnoszące się do przejawów dokładnych, np. *odchowić, odcierpieć, odczytać, odegrać, odparzyć*.

Produktywność. Nowotwory tego typu spotykamy rzadko, np. u Berenta: Przed brutalnością zatajonych tu wszędzie chuci *odśmignie* rybitwy zerwaniem i skargą ŻK 330, u Zegadłowicza: na ten dźwięk zasłyszany *odskrzekiwała* raźnie Godz. 360, druciarz dopiero teraz *odgarbił się* Naw. 29, u Tuwima: Tu bliźniutko — coś zawołało, a daleko — *odróżowiło* P 49.

§ 710. Twory z wykładnikiem *po-*. Mamy tu kilka grup czasowników:

1) Czasowniki pobieżne, odnoszące się do przejawów, dotyczących powierzchni jakiegoś przedmiotu, np. *pobieścić, pobrudzić, poczernić, pogłaskać, pozłocić*.

2) Czasowniki nieakuratywne, odnoszące się do przejawów niedokładnych, np. *pobawić, poblednąć, pochylić, poczeakać, poczytać, pomieszkać*. Czasowniki te odnoszą się zarazem do przejawów krótkotrwałych.

3) Czasowniki rozdzielcze, np. *pochorować się, pogłupieć, pokaleczyć, pomyć, pokraść, pomordować, potracić*.

4) Czasowniki konsekwentne, odnoszące się do przejawów spowodowanych, np. *pochwalić, pocieszyć, pomścić się*.

Produktywność. Nowotwory tego typu są nieliczne, np. u Staffa: Teraz już duszo nie *porzewniaj* sobie (typ 2) PN 22, krzewy mirtu *pośniewały* mokrymi liśćmi NJ 105, u Zegadłowicza: woda *postrużyła się* ku ściekowi Godz. 285.

§ 711. Twory z wykładnikiem *od-*. Wyodrębniają się tu wyraźnie dwie grupy czasowników:

1) Czasowniki podbieżne, tj. odnoszące się do przejawów, dotyczących spodu jakiegoś przedmiotu, np. *podbiec, podebrać, podciągnąć, podczołgać się, podeprzeć, poderznąć, podjechać, podkopać, podkreślić, podleźć, podmałować, podmurować, podmyć, podpalić, podskubać, podwiązać*.

2) Czasowniki cząstkowe, np. *podchmielić sobie, podleczyć, poduczyć się, podupaść*.

Produktywność. Czasowniki te są obecnie mało produktywne. U Żeromskiego i Staffa nowotworów tego typu zupełnie nie spotykamy, są natomiast u Berenta, np. Zechcesz mi może *podmiotnąć* co z onego nasienia?! ŻK 153, *podświetlone* łuną poczerniały jeszcze bardziej obie wieże ŻK 233. Kilka nowotworów spotykamy też u Zegadłowicza, np. *poddaszyło się* miejsce, niby wozowni wspomnienie Dziew. 435, czupryna ruchem ręki *podmierzwiona* Godz. 259.

§ 712. Twory z wykładnikiem prze- Rozróżniamy tu kilka grup czasowników:

1) Czasowniki przebieżne, odnoszące się do przejawów, wskutek których przedmiot przebywa jakąś przestrzeń, np. *przebiec, przebić, przekroczyć, przekreślić, przelecieć*.

2) Czasowniki perduratywne, odnoszące się do przejawów ograniczonych, np. *przeleżeć, przesiedzieć*.

3) Czasowniki nieakuratywne, odnoszące się do przejawów niedokładnych, np. *przegarnąć, przemyć, przesuszyć*.

4) Czasowniki zupełne, np. *przebłagać, przeboleć, przebrzmieć, przegrać, przekląć, przemarnować, przemoczyć, przemrozić, przeprosić*.

5) Czasowniki ponowne, np. *przebrukować, przeczesać, przeinaczyć, przekształcić, przetładować, przestroić*.

6) Czasowniki nadmierne, np. *przecenić, przeciążyć, przekwasić, przepieprzyć, przepracować się, przestodzić*.

Produktywność. Nowotwory tego typu są wyjątkowe, np. u Berenta: Tylko, ku przerażeniu mnicha, kozodój rogaty *przechycnął* tędy w poświstach i pokrzykach żaków ŻK 144, u Zegadłowicza: parzą stopy *przegwożdżone* Godz. 9, *przeplomień* sercem swe życie Dziew. 393.

§ 713. Twory z wykładnikiem przy- Wyodrębniają się tu następujące grupy czasowników:

1) Czasowniki przybieżne, odnoszące się do przejawów, kończących się przy jakimś przedmiocie, np. *przybiec, przychodzić, przylecieć, przybliżać, przybudować, przykuć, przytączyć, przymocować, przypędzić*.

2) Drugą wyrazistszą grupę stanowią czasowniki cząstkowe, np. *przybłądnąć, przyciąć, przycichnąć, przycinać, przyćmić, przydeptać, przydymić, przygarbić, przygasnąć, przygorzknąć, przykrajać, przypalać, przypłowieć, przyprószyć, przyszytyć*.

3) Czasowniki współprzebiegowe, np. *przygrywać* (do czegoś), *przyśpiewywać, przytakiwać*.

Produktywność. Nowotworów tego typu nie ma u Żeromskiego i Staffa, u Berenta spotykamy tylko dwa przykłady; Potoczy się ku niemu grosik... zwinną stopą *przypluśnie* go ŻK 15, Ale *przybrzęchnął* w gorliwym potakiwaniu takiej przeczności rycerza ŻK 75. Znajdują się też u Zegadłowicza: pszczoły *przybrzękły* gorliwie Dziew. 288, zbójce *przynucają* G 49, Brama *przyskrzypiała* tej rozmowie Godz. 217, ktoś

przyszeptał: poć gazda Pow. 60. O ile u poprzednich twórców spotykamy przykłady głównie pierwszych dwu kategorii, o tyle u Zegadłowicza zauważyć się daje specjalna skłonność do tworzenia czasowników, odnoszących się do przejawów współprzebiegowych.

§ 714. Twory z wykładnikiem roz- Czasowniki z wykładnikiem *roz-* tworzą dwie wyraziste grupy.

1) Czasowniki rozbieżne, odnoszące się do przejawów, których właściwością jest różnokierunkowość, np. *rozbierać*, *rozchylić*, *rozczochrać*, *rozlać*, *rozdrobnić*, *rozdzielać*, *rozerwać*, *rozgadać*, *rozłupać*, *rozpleść*.

2) Czasowniki wstępne a zarazem wzrastające, np. *rozbawić*, *rozblękitnić*, *rozblysnąć*, *rozboleć*, *rozbudzić*, *rozchmurzać*, *rozchorować się*, *rozkołysać*, *rozpogodzić się*.

Produktywność. Czasowniki te są od czasów Słowackiego, a zwłaszcza Krasińskiego niezmiernie produktywne. Nie spotykamy ich wprawdzie u Żeromskiego, wprowadza natomiast szereg nowotworów Staff, np. Z spiżowym łoskotem *rozstrzasnąwszy* te odrzwia z głębin otwartej wybiegła Sk. 35, Ażeby niwy zbudzone *rozpieścić* TŁK 73. Także Berent stwarza kilka tego rodzaju nowotworów, np. *rozślimaczą* cię tu oni, rozbabrzą duszę... O 144, A te ich zaszeptania *rozrechocą* się raz po raz w pochodowy rozgwar gromady ŻK 250, Za tych rytmów wysokim zakrzykiem nie *rozhejnali się* pobudki zew tm. 104. Znacznie więcej tych nowotworów wprowadza Zegadłowicz, np. *rozgęśle się*, *rozbaszę*, zwyrtność zwrócę kalece Dziew. 140, *rozklarneć*, *rozflecę* słodkie serca kobiece Dziew. 140, *rozhejnalą* pobudką o blach miedzi Dziew. 141, *rozliściony* młynek ruchliwych gałęzi Dziew. 382, *rozwieśniła się* wiosna SMK 51. Kilka nowotworów daje też Tuwim, np. *rozbyczę się* P 13, *Rozgwieździło się* wspańiale niebo CzNB 111.

Wszystkie te nowotwory należą, jak widać z przykładów, do kategorii czasowników wstępująco-wzrastających.

§ 715. Twory z wykładnikiem u- Czasowniki te tworzą następujące grupy:

1) Czasowniki cząstkowe, np. *uchylić*, *ucierpieć*, *udzielić*, *upalić*.

2) Poza tym należy tu mnóstwo czasowników, które zaznaczają dłuższy nieco przebieg przejawu niż inne czasowniki z tym samym pniem, np. *upakować* — *spakować*, *ukryć* — *skryć*,

przy czym w czasownikach o wykładniku *u-* występuje silniej dowolność (konatywność) przejawu.

Produktywność. Nowotwory są rzadkie, np. u Staffa: Pęd swój *uchyżaj* węzami Eumenid ŻWSL 89, *uwidzialniony* Anioł ORM 76, u Tuwima: Żeby się na niej (linii) *uświeśliła* Rz. Cz. 28.

§ 716. Twory z wykładnikiem *w-*. Wyodrębnia się tu tylko grupa czasowników dośrodkowych, np. *wbić, wbiec, wchłaniać, wcielać, wcierać, wkleić, wkopać, włamać się, wpłynąć, wsunąć*.

Produktywność. Nowotwory są dość częste, np. u Staffa: budzi mię ostry szpon, w ciało mi *wsepia* MT 34, u Berenta: Pozwól mi się wżyć, wtopić, *wświecić* w twoją ludzką duszę Pr. 270, u Zegadłowicza: trel dźwięcznych dzwonków *wsrebrza* wizję hal DJ 30, u Tuwima: *wkwitniesz* w opłoty moje ST 130.

§ 717. Twory z wykładnikiem *wy-*. Można tu wyróżnić dwie grupy czasowników:

1) Czasowniki odśrodkowe, np. *wybiec, wybierać, wybuchnąć, wyciec, wyczesać, wyjechać, wyładować, wyłazić, wypchać, wyrzucić*.

2) Czasowniki zupełne, np. *wybić, wybielić, wyblaknąć, wybudować, wyciąć, wyczyścić, wydłużać, wymordować, wypełnić, wytargać, wysuszyć*.

Produktywność. Nowotwory są bardzo częste, np. u Żeromskiego: Doktor... tu wycygał sześć talerzy, tam *wyflirtował* noże LB II 6, bardzo liczne u Zegadłowicza, np. w pacierzu kocur się *wycisza* DJ 117, u Tuwima: *wyznęcam* się do syta OS. 3.

§ 718. Twory z wykładnikiem *wz-*. Wykładnik ten tworzy dwie grupy czasowników:

1) Czasowniki odnoszące się do ruchu w górę, np. *wzbić się, wzlecieć, wznieść się*.

2) Czasowniki wstępujące, np. *wzbierać, wzbogacić, wzdymać, wzmacniać, wzrastać*.

Produktywność. Typ ten w obecnej polszczyźnie jest zupełnie nieproduktywny.

§ 719. Twory z wykładnikiem *z-*. Rozróżniamy tu następujące grupy czasowników:

1) Czasowniki zbieżne, a więc odnoszące się do przeja-

wów, polegających na skupianiu przedmiotów w jednym miejscu, np. *schodzić się, zbierać się*.

2) Czasowniki, odnoszące się do przejawów, polegających na ruchu z góry, np. *schodzić, spływać*.

3) Czasowniki skoncentrowane, np. *zbić, zwalić*.

Produktywność. Nowotwory są bardzo liczne, np. u Berenta: *Aż się stupotał i sparskał* pod nią biały rumak królewski ŻK 140, u Żeromskiego: dwaj między sobą się *zszeptują* Pop. II 212; u Żegadłowicza: szczodrzeniec *skwita* złoty DJ 202, stoisz nad brzegiem jak wierzba *zzieloniona* Wid. 23, u Tuwima: blade plamy migreny *ześnieżą się* w jeden tu-man P 35.

§ 720. Twory z wykładnikiem *za-*. Rozróżniamy tu następujące grupy czasowników:

1) Czasowniki, odnoszące się do przejawów, kończących się z dala od pewnego miejsca, np. *zajechać, zająść*.

2) Czasowniki zupełne, np. *zabić, zabrnać, zadziobać, zagryźć*.

3) Czasowniki wstępne, np. *zacerwienić się, zagotować, zajaśnieć, zapłakać*.

4) Czasowniki chwilowe, np. *zabłysnąć, zabołeć, zadźwিয়েć, zawrzasnąć*.

Produktywność. Nowotwory stosunkowo są w tej kategorii nieliczne, np. u Berenta: A powalony na wznak *zasiepał* rękoma ŻK 401, u Żegadłowicza: idź z Bogiem — *zaciszało* Dzień. 447, u Tuwima: *zagalopuje* ciemna krew P 20.

2. Budowa słowotwórcza form czasownika.

A. Bezokolicznik i formy pochodne.

§ 721. Bezokolicznik. Wykładnikiem formalnym bezokolicznika jest zasadniczo przyrostek *-ć*, z wyjątkiem czasowników typu *piec, móc*, w których końcowe *c* jest węzłem morfologicznym, powstałym na miejscu piennego *k, g* i prsł. wykładnika bezokolicznikowego *-t-i*, p. § 372.

W języku stp. wykładnik ten zawierał jeszcze samogłoskę *-i*, w typie *piec, móc* — samogłoskę *-y*, a więc np. *robici, piecy*. Końcowe *-i, -y* zanikło w ciągu XV wieku, a już w XVI wieku

formy na *-i, y* należą do przeżytków, zachowanych tradycyjnie lub stosowanych tylko w poezji.

W mowie ludowej zasadniczo mamy te same formy, co w języku wspólnym. Często jednak wykładnik *-ć* zanika, np. *ńiś, plyś, zwiś, włāś(ć)* BN 49, *ńyś, plyś* KŚ 373, *ńyś, ūyś* Śl. 235. Ponieważ w niektórych czasownikach wskutek tego bezokolicznik brzmi tak samo jak rozkaznik, np. *iże uofce paś — paś uofce*, przeto na Śląsku zamiast bezokolicznika spotyka się rozkazniki innych typów czasownika, np. *wypii, uuśyi*, a nawet *pisai, czytai*, tzn. wsp. *wypić, uszyć, pisać, czytać* Śl. 235.

Pień. Ostatnie samogłoski *e, o* w pniu bezokolicznika były w języku stp. pochylone, np. *rzec, błyszczyć, móc*, ostatnia samogłoska nosowa występuje także jako dawna długa, a więc jako *ą*, np. *dąć, piąć, ciągnąć*. Natomiast samogłoska *a* w bezokoliczniku, zarówno przyrostkowa jak rdzenna, ukazuje się jako jasna, chociaż w innych formach jest pochylona, np. *znać, znām, baczyć, bāczę*, z wyjątkiem typów *bać się, stać, chwiać*, w których powstała ze ściągnięcia, p. §§ 345, 352.

§ 722. Imiesłów przeszły. Jest to forma nie mająca samodzielniego znaczenia, tak jak inne imiesłowcy. Służy ona do tworzenia innych form już to jako ich pień, już to jako osobny składnik łączący się w jedną znaczeniową całość z formami czasownika *być*. Formy te zawierają pień bezokolicznika i wykładnik *-ł*, np. *pał, dzwignął, robił, witał*.

Wykładnik składa się z przyrostka *ł||l* oraz przyrostków, będących wskaźnikami liczby i rodzaju. Przyrostki te są następujące:

L. poj. element zero	— dla rodz. męskiego
-a	— dla rodz. żeńskiego
-o	— dla rodz. nijakiego
L. mn.	-i — dla rodz. męskoosobowego.
-y	— dla rodz. rzeczowego.

W języku staropolskim ponadto istniały osobne przyrostki dla liczby podwójnej.

Pień: a) Postać morfologiczna. Zasadniczo pień imiesłowu przeszłego jest zbudowany zupełnie tak samo jak pień bezokolicznika. Tylko czasowniki na *-nąć* mają dwojaką postać morfologiczną pnia: ukazuje się on albo w postaci morfolo-

gicznej właściwej bezokolicznikowi, np. *ukłęknał*, albo bez przyrostka *-ną-*, np. *ukląkł*.

Podobny stan znajdujemy też w stp., wyróżniający się w stosunku do współczesnej polszczyzny większą ilością form z *-ną-*, np. *ochłodnął*, *zgađnął*, *zgasnął*. Mowa ludowa skracając pień, reprezentuje natomiast tendencję przeciwną, np. *cafli* Rym. 167, *pacht* Srom. 64, *zamkła*, *-li*, Tuch. 230.

b) Postać głoskowa. Niektóre czasowniki mają w imiesłowie przeszłym pień różniący się postacią głoskową od pnia bezokolicznika. Są to następujące typy czasowników:

1) Czasowniki typu *nieść*, *gryźć*, a więc mające przed wykładnikiem *-ę* spółgłoski *s*, *z*, zachowują spółgłoskę bezokolicznika przed przyrostkiem *-l-*, np. *nieśli*, *gryźli*, natomiast przed przyrostkiem *-t-* występują spółgłoski *s*, *z*, np. *nióst*, *niosta*, *gryzt*, *gryzła*.

Czasowniki typu *gnieść*, *kłaść* mają przed przyrostkiem *t||l* spółgłoski *t*, *d*, np. *gniotta*, *gnietli*, *kładta*, *kładli*.

Czasownik *ić* i pochodne mają w pniu imiesłowu przeszłego rdzeń *szed-* przed wykładnikiem *-t-*, a więc *szedt*, przed wykładnikami *-ta*, *-to*, *-li*, *-ty* rdzeń ten występuje w postaci uproszczonej *sz-*, a więc *szła*, *szło*, *szli*, *szły*.

Czasownik *siąść* i pochodne mają w pniu imiesłowu przeszłego rdzeń *siad-* przed przyrostkiem *-t-* i *sied-* przed przyrostkiem *-l-*, np. *siadtł*, *siadta*, ale *siedli*, p. § 345. Ta sama oboczność *e||a* w czasowniku *jeść*: *jadtł*, *jedli*.

We wszystkich tych czasownikach rdzenne *e* w pniu bezokolicznika występuje tylko w pniu imiesłowu przeszłego przed wykładnikiem *-li*, natomiast przed wykładnikami *-ta*, *-to*, *-ty* ma ona obocznik *o*, przed wykładnikiem *-t* obocznik *ó*, a więc np. *nieść*: *nieśli*, *niosta*, *niosto*, *niostły*, *nióst*, p. § 347.

Tę samą oboczność spotykamy też w imiesłowie czasownika *wlec*: *włóktł*, *wlekła*, *wlokła*, chociaż obok tych form istnieją dawniejsze: *wlekła*, *wlekto*.

2) Czasowniki typu *biec*, *piec* mają w imiesłowie przeszłym pień na *k*, *g*, np. *biegtł*, *piektł*, p. § 372.

3) Czasowniki mające w bezokoliczniku pień zakończony na *-ą-*, np. *dąć*, *piąć*, *ciągnąć*, zachowują tę samogłoskę tylko przed wykładnikiem *-t-*, przed innymi zaś występuje obocznik *ę*, np. *dątl*, *piątł*, *ciągnął*, ale *dęta*, *pięta*, *ciągnęta* itd. p. § 351.

4) Czasowniki typu *drzeć* mają w pniu imiesłowu przeszłego grupę *-ar-* zam. *-rze-*, np. *darł, marła, otwarli, tarli*, p. § 350.

5) Czasowniki typu *mleć* mają w pniu imiesłowu przeszłego *meł-, peł-*, a więc *mełł, pełł*, p. § 349.

6) Czasowniki mające pień bezokolicznika na *-e-* zachowują je tylko przed *-li*, zresztą mają jako obocznic *-a-*, np. *chciały, skamieniał, zbiedniała*, ale *mieli* itp. p. § 345.

W języku stp. zasadniczo stan był ten sam, co w języku dzisiejszym, z różnicą, wynikającą z odmiennej formacji pnia bezokolicznika, a więc np. *grawał, obiecował* od *grawać, obiecować*.

Ogólniejsze różnice wynikały tylko z istnienia samogłoski pochyłonej *ā*, pojawiającej się tylko w formie męskiej na *-t*, np. *znāt, czekał*.

Ponadto tematowe *i, y* ukazywało się jako *-e-*, np. *robiel, robieli*, rzadziej jako *-u-*, np. *buł*.

W mowie ludowej pień imiesłowu przeszłego ma postać fonetyczną według tych samych zasad, jak w języku wspólnym, z konsekwencjami wynikającymi z istnienia *ā* (jak w stp.).

Poza tym mamy tu szereg uchyień w poszczególnych kategoriach czasowników.

W czasownikach omówionych powyżej w punkcie 1 nastąpiło w wielu gwarach uogólnienie samogłoski *-e-* występującej w języku wspólnym tylko przed *-li*, np. *ńesua, gńetua, pletua* Sułk. 336.

W czasownikach typu *dąć, piąć, ciągnąć* rezonans nosowy samogłosek *ą || ę* na ogół rzadko się utrzymuje, natomiast częściej albo zanika, albo też łączy się z artykulacją przedniojęzykowozębową w postaci *n*, przy czym *t(u)* zanika, np. *kopnyła* Rym. 167, *zginyu* Chrz. 354. Różnica postaciowa pnia wyrażająca się w oboczności *-ą || -ę-* w mowie ludowej częściowo się utrzymuje, np. *ćugnun, -ana, -ańi* Tuch. 230. W wielu jednak gwarach pojawia się tendencja do ujednostajnienia postaci pnia. Czasowniki *mleć, pleć* mają najrozmaitsze postaci fonetyczne rdzenia, por. Nitsch DJP 462 nn, gdzie szczegółowe informacje co do zasięgu geograficznego różnorodnych postaci samogłoskowych rdzenia.

Literatura. St. Bąk, O pochodzeniu form typu *vžon, vžena*, SG II 409.

§ 723. Formy orzekające przeszłe. Formy te składają się z imiesłowu przeszłego oraz wykładnika, obejmującego tylko

końcówki osobowe, które stanowiły w najdawniejszym okresie języka staropolskiego samodzielne formy teraźniejsze czasownika *być*.

Literatura. St. Słoński, Tak zwane perfektum w językach słowiańskich, PF X 1.

§ 724. Formy orzekające zaprzeszłe. Składają się one z form przeszłych oraz form: *był, była, było, byli, były*, np.:

L. poj.	r. męski	r. żeński	r. nijaki
1 os.	<i>chodziłem był</i>	<i>chodziłam była</i>	—
2 os.	<i>chodziłeś był</i>	<i>chodziłaś była</i>	<i>chodziłś było</i>
3 os.	<i>chodził był</i>	<i>chodziła była</i>	<i>chodziło było</i>
L. mn.	r. męskoosobowy	r. rzeczowy	
1 os.	<i>chodziliśmy byli</i>	<i>chodziliłyśmy były</i>	
2 os.	<i>chodziliście byli</i>	<i>chodziliłyście były</i>	
3 os.	<i>chodzili byli</i>	<i>chodziliły były</i>	

§ 725. Formy przyszłe. Formy przyszłe czasowników niedokonanych są zwrotami składającymi się z form czasownika *będę* oraz bezokolicznika lub osnowy czasu przeszłego. Ze względu na tę dwoistość formacji oraz dwojaki szyk obu członów oczekiwaliśmy następujących szeregów form:

L. poj.	1 os. <i>będę</i>	}	<i>robić</i> lub	}	<i>robił, -a, -o</i>
	2 os. <i>będziesz</i>				
	3 os. <i>będzie</i>				
L. mn.	1 os. <i>będziemy</i>	}	<i>robić</i> lub	}	<i>robili, -ły</i>
	2 os. <i>będziecie</i>				
	3 os. <i>będą</i>				

albo: *robić będę* lub *robił będę*.

Bezwzględnie najpowszechniejsze są formy z imiesłowem, a więc typ: *będę robił*.

Uwzględniając w ogóle mniejszą ilość przykładów w zdaniach pobocznych, zauważymy, że stosunkowo częściej niż w zdaniach głównych pojawia się tu forma bezokolicznikowa, ale tylko typu *robić będę*.

W języku staropolskim najstarsze są typy *będę robić* lub *robić będę*. Od XV w. rozpowszechniają się formy typu *będę robił*, niemal zawsze z *będę* na pierwszym miejscu, wyjątkowo z szykiem odwrotnym *robił będę*.

W mowie ludowej mamy stan zasadniczo ten sam, jak w języku ogólnopolskim, z silniej zarysowanymi tendencjami co do zakresu użycia poszczególnych typów. Przede wszystkim, jak zauważył Nitsch DJP 460, dla rodzaju męskiego lpoj. występuje zwykle forma z imiesłowem, dla rodzaju żeńskiego lpoj. oraz liczby mnogiej przeważają formy z bezokolicznikiem jako wynik tendencji do unikania form dłuższych, np. *bynde to nūs, čitāu* ale *ūna byńže pśisać* PW 459. Najczęściej łącznik stoi na pierwszym miejscu nawet z bezokolicznikiem, a więc odwrotnie niż w języku literackim, natomiast spotyka się dość często także typ *robił będę*, np. *bijała cię będzie* Besk. 367.

Literatura. H. Gaertner, Z zagadnień gramatyki opisowej polskiej 5. Formy złożone czasu przeszłego, STNLw. 1929, 76.

§ 726. Formy przypuszczające teraźniejsze. Zawierają one pięć form orzekających przeszłych wraz z przyrostkiem rodzajowym oraz wykładnik *-bym*, który składa się z przyrostka trybowego *-by-* oraz końcówki, a więc np. *писаłbym, писа́лабым, писа́лбыś, писа́лабыś* itd.

§ 727. Formy przypuszczające przeszłe. Składają się one z form przypuszczających teraźniejszych oraz form *był, była, było, byliśmy, byłyście*, a więc np. *писа́лбым był, писа́лабым była, писа́лбыś był, писа́лабыś była* itd.

§ 728. Imiesłów uprzedni. Formę tę posiadają tylko czasowniki dokonane. Składa się ona z pnia 3 os. lpoj. rodz. męskiego form przeszłych orzekających oraz wykładnika *-łszy* lub *-wszy*. Wykładnik *-łszy* łączy się z pniami zakończonymi na spółgłoskę, np. *przybiegłszy, rozdarłszy, zaniósłszy*, wykładnik *-wszy* łączy się zaś z pniami na samogłoskę, np. *pochwaliwszy, powitałwszy, przebiłwszy, zagrzawłszy*.

W języku stp. w najdawniejszym okresie były zasadniczo dwie formy:

1) na rodzaj męski od pni spółgłoskowych z wykładnikiem zerowym, np. *oblek*, od pni samogłoskowych na *-w*, np. *zrobiw*;

2) na rodzaj żeński i nijaki od pni spółgłoskowych z wykładnikiem *-szy*, *oblekszy*, od pni na samogłoskę z wykładnikiem *-wszy*, np. *zrobiłwszy*.

Od najdawniejszych czasów forma na *-szy* staje się dla wszystkich rodzajów wyłączną, przy czym wykładnik *-wszy* łączył się też z pniami spółgłoskowymi, np. *rzekłwszy*.

Przed wykładnikiem *-wszy* samogłoska pnia *a* jest pochyłona, np. *spisáwszy* Orzech.

Literatura. W. Taszycki, Imiesłowy czynne, teraźniejszy i przeszły I w języku polskim, RF LXI nr 5. — H. Szwejkowska, Imiesłów czynny przeszły na *-szy*, JP XIV 31.

§ 729. Imiesłów bierny. Wykładniki. a) Wykładnik *-ny* łączy się z pniami bezokolicznika, zakończonymi na *-a-* lub *-e-*, przy czym zamiast *e* w imiesłowie ukazuje się *a*, a więc np. *bijany*, *cierpiany*, *dawany*, *grywany*, *kupowany*, *napisany*, *pokrajany*, *rozumiany*, *wezwany*, *widwany*, *witany*, *wyczuwany*, *zabrany*, *zasiany*.

b) Wykładnik *-ony* łączy się z pniami bezokoliczników, zakończonymi na spółgłoskę lub na *i(y)*, a więc np. *niesiony*, *chwalony*, *skrojony*.

c) Wykładnik *-ty* łączy się z pniami bezokoliczników o rdzeniu na *i*, *y*, *u*, np. *bity*, *szyty*, *zakłuty*, z pniami bezokoliczników na *ą*, a więc typu *dąć*, *piąć*, *ciągnąć*, np. *rozдуты*, *napięty*, *ciągnięty*, oraz z pniami czasowników typu *drzeć*, *mleć*, np. *darty*, *melty*.

W imiesłowach od bezokoliczników na *-nąć* ostatnia spółgłoska pnia ukazuje się jako miękka, a zamiast *ą*, podobnie jak w imiesłowach od bezokoliczników typu *dąć*, *piąć*, występuje samogłoska *ę*, a więc *ciągnięty*, *dęty*, *zapięty* od *ciągnąć*, *dąć*, *zapiąć*.

Zasadniczo imiesłów bierny zawiera przed wykładnikiem pełny pień bezokolicznika, z wyjątkiem czasowników na *-i(y)ć*, *-ę*, *-eć*, *-ę*, *-ć*, *-ję (-isz)*, *-ić*, *-ję (-isz)*, które formują od pnia bezokolicznika bez przyrostka *i*. Czasowniki na *-nąć*, *-nę* formują pień imiesłowu od pnia bezokolicznika bez *ą*.

W najdawniejszym okresie stp. tworzone imiesłów od czasowników na *-nąć*, *-nę* z pniem spółgłoskowym (bez przyrostka *-ną*), np. *zamczony*, *natczony* (od *natknąć*).

a) Przed wykładnikiem *-ny* pień ma w dzisiejszym języku wspólnym i ludowym tę samą postać jak w bezokoliczniku, z wyjątkiem czasowników na *-eć*, *-ę (-isz)* oraz na *-em*, *-esz*, w których *e* pnia bezokolicznika ma w imiesłowie obocznik *a*, pozostający bez zmiany nawet przed *ń*, a więc *widziany*, *widziani*.

W języku stp. przed *ń* do poł. XVI w. bywało *e*, np. *odzieni*, *cierpieni*.

Poza tym *a* w formach deklinacji niezłożonej ukazywało się według rodzaju męskiego jako *ā* pochylone, np. *wezwań*, *wezwana*, *wezwańo*, w deklinacji złożonej zaś jako jasne, *wezwany*, *wezwanā*, *wezwanē* (H. Gaertner, SAU 1925).

b) Przed wykładnikiem *-ony*. Czasowniki na *-ć*, *-ę*, w których przed *-ę* znajdują się spółgłoski *t*, *d*, przed wykładnikami *-ony*, *-ona*, *-one* mają spółgłoski *ć*, *dź*, np. *gnieciony*, *kładziony*, natomiast przed wykładnikiem *-eni* występują spółgłoski *c*, *dz*, a więc *gnieceni*, *kładzeni*. Pod wpływem form na *-eni* spółgłoski *c*, *dz* pojawiają się też przed innymi wykładnikami, np. *zwiedzony*, *bodzony*, *zgniecony*, także *jedzony*.

W czasownikach na *-i(y)ć*, *-ę* i na *-eć*, *-ę* w pniu imiesłowu przed wykładnikiem *-ony* występuje ta spółgłoska, która jest przed *-ę* w formie teraźniejszej, np. *proszony*, *wożony*, *płacony*, *zwadzony*. Pod wpływem imiesłowów typu *niesiony*, *wieziony* pojawiają się tu także spółgłoski *ś*, *ź*, np. *owłosiony*, *zalesiony*, *uwięziony*, *rozgałęziony* (Oesterreicher 35).

W języku stp. były jeszcze częstsze przykłady wpływu czasowników na *-ć*, *-ę* na czasowniki z wykładnikiem *-i(y)ć*, *-ę*, stąd pojawiały się formy *oczyściony*, *czciony*, *uiściony*, *uszlachciony*.

W mowie ludowej panują na ogół zasady języka wspólnego, zresztą materiał przykładowy jest bardzo skąpy. Mamy tu przykłady historycznie prawidłowe, np. *jedziony* Tur. 203, obok form nowych, np. *gńecony*.

c) Przed wykładnikiem *-ty*. W czasownikach typu *dąć*, *piąć* pień zawiera od najdawniejszych czasów samogłoskę *-ę* bez różnicy deklinacji, np. *wzięt(y)*, *wzięta* (stp. *-ā*, *-a*), *wzięte* lub *-o*.

Czasowniki typu *drzeć* formują imiesłów z rdzeniem na *-ar-*, a więc *darty*, *tarty* itp., p. § 350.

Czasowniki wzoru *mleć* mają w imiesłowie rdzeń na *-eł-*, np. *mełty*, *pełty*, p. § 349.

W języku stp. uchyień nie ma. Natomiast w mowie ludowej spotykamy innego rodzaju formacje. W zakresie typu *piąć* spotykamy twory takie jak *zapñęty* Las. 147, które są utworzone od bezokolicznika *pnąć*.

W typie *drzeć* mamy dwojaki uchylenia od zwyczaju wspólnego:

1) zamiast *ar* spotykamy, podobnie jak w imiesłowie prze-

szłym grupę *er*, również w pn. Polsce, np. *sperty* Tur. 204, *terty* Chełm. 334;

2) na południowo-zach. Śląsku imiesłów zawiera pień w postaci fonetycznej pnia bezokolicznika, np. *zav'żyte*, *um'żyty* Śl. 240.

W czasownikach *mleć*, *pleć* występuje rdzeń w rozmaitych postaciach: obok ogp. *melty*, *petty* też *młute* Tuch., Koc., *mółty* Maz., *mlety* pd. Śl. Nitsch DJP 464/5, *mółty* zach. Polska (Nitsch MPCG III, 10).

Literatura. H. Oesterreicher, Imiesłów bierny w języku polskim, RF LXI nr 6.

§ 730. Formy przeszłe beczynnikowe. Składają się one z wykładników *-no*, *-ono*, *-to* łączących się z takimi samymi pniami jak wykładniki imiesłowu biernego, np. *poznano*, *pracowano*, *widziano*, *chwalono*, *zdarto*.

Formy te w najdawniejszym okresie staropolskim były formami imiesłowu biernego z końcówką rzeczownikową, a więc mówiono *dziecko było bito*, a gdy opuszczono łącznik *było*, zaczęto pojmować formę *bito* jako czynną, a formę *dziecko* jako biernik. Z czasem zaczęto formy tej używać także z biernikiem rodz. męskiego i żeńskiego, np. *bito chłopca*, *dziewczyinę*.

§ 731. Formy przeszłe wynikowe. Niektóre czasowniki tworzą w języku potocznym formy złożone z czasownikiem *mam* i formą imiesłowu biernego, np. *wzięłam do rozsprzedania dziesięć biletów i pięć już mam sprzedanych*, *bieliznę mam już naprawioną*, itp. Formy te zdaniem Nitscha JP I 105 zaznaczają, że po czynności przeszłej pozostał pewien ślad w postaci istniejącego teraz faktu lub przedmiotu, gdy tymczasem zwykle formy przeszłe stwierdzają tylko odbywanie się czynności w przeszłości. Chodzi tu zatem nie tyle o stwierdzenie czynności, ile jej obecnego wyniku, a zatem formy te można by nazwać formami przeszłymi wynikowymi.

Formy takie istnieją też według Nitscha w Prusach Zachodnich i na Kaszubach, np. *ja' móm ten bu'd'ńk posta'vonī, ti lēże 'maiō 'žeto ze'sektē* (lub *zese'cone*), gdzie trudno je uważać wyłącznie za germanizmy.

Literatura. K. Nitsch, Nowy czas przeszły złożony, JP I 102. — H. Świdorska-Koneczna, Użycie czasownika *mieć* jako słowa posiłkowego w języku polskim, PF XV, I 263.

§ 732. Formy bierne. Składają się one z imiesłowu biernego oraz odpowiednich form czasowników *być*, *bywać* lub *zostać*. Formy czasownika *być* łączą się zasadniczo z imiesłowami czasowników niedokonanych, formy czasownika *zostać* z imiesłowami czasowników dokonanych, np. *był niesiony*, ale *został przyniesiony*.

Ponadto często spotyka się formy złożone z czasownika *być* i imiesłowu biernego czasowników niedokonanych, np. *uczeń jest (był, będzie) zapisany do szkoły*.

Formy te stwierdzają, że nie tylko czynności ktoś biernie podlegał, ale zarazem doznaje jej skutków w czasie ustanowionym przez formę czasownika *być*. Tego rodzaju formy bierne można by nazwać formami *wynikowymi*.

Literatura. J. Rączy, Kilka słów o polskiej stronie biernej, JP XIII 14.

B. Formy teraźniejsze i pochodne.

§ 733. Formy orzekające teraźniejsze czasowników niedokonanych i przyszłe czasowników dokonanych. Jakkolwiek w systematyce praktycznej często wyprowadza się je od bezokoliczników, są one jednak od nich w pewnej mierze niezależne, jako formy podstawowe dla liczego zespołu form pochodnych. Na tle tych form jako wykładniki form teraźniejszych wyodrębniają się te same przyrostki, które są wskaźnikami osób, a więc które są zarazem końcówkami. Ze względu na postać tych wykładników w formach teraźniejszych rozróżniamy cztery typy czasowników, które będziemy nazywać koniugacjami:

1) koniugacja na *-ę*, *-esz*, np. *niosę, piekę, dmę, pnę, drę, miele, chwieję, czuję, biję, biegnę, ciągnę, boleję, zwę, biorę, piszę, kraję, daję, kupuję, widuję*;

2) koniugacja na *-ę*, *-i(y)sz*, np. *chwałę, lecę, stoję, śpię*;

3) koniugacja na *-am*, *-asz*, np. *witam, bijam, czuwam, grywam*;

4) koniugacja na *-em*, *-esz*, np. *umiem, wiem, jem*.

Pień. Pień ze względu na postać morfologiczną jest w pierwszych dwu koniugacjach niezmienny, natomiast w 3 os. lmn. dwu następnych koniugacji zawiera osobny przyrostek:

a) w koniugacji na *-am*, *-asz* pień 3 os. lmn., czyli dłuższy, zawiera przyrostek *-aj-*, np. *wit-am, wit-aj-ą*, w czasowniku *dać* — przyrostek *dz*, a więc *da-dz-ą*.

b) w koniugacji na *-em*, *-esz* pień dłuższy zawiera przyrostek *-ej-*, np. *umi-em*, *umi-ej-a*, w czasownikach *jem*, *wiem* występuje zaś przyrostek *dz*, a więc *je-dz-a*, *wie-dz-a*.

§ 734. Formy rozkazujące. Czasowniki koniugacji na *-ę*, *-esz*, i na *-ę*, *-i(y)sz* w formach rozkazujących zawierają pień 2 os. formy teraźniejszej, a tylko czasowniki, których pień teraźniejszy kończy się na grupę spółgłosek łączy się z przyrostkiem *-i(y)j*, np. *nieś*, *nieśmy*, *nieście*, *stań*, *stańmy*, *stańcie*, *pij*, *pijmy*, *pijcie*, *chwal*, *chwalmy*, *chwalcie*, ale *tnij*, *drzyj*, *dźwignij*, *śpij*. Według uogólnienia Łosia GP III 256 przyrostek *-ij-* łączy się: 1) z rdzeniami bezsamogłoskowymi, np. *tnij*, *nazwij*, 2) z pniami na dwie spółgłoski jednakowe, np. *uniewinnij*, *wywyższyj*, 3) z pniami o drugiej spółgłosce *ń*, np. *ciągnij*, *tęsknij*, 4) z pniami na *-jm-*, *-jrz-*, np. *wyjm||zdejmij*, *spójrz||spojrzyj*.

Poza tym czasownik *chcieć* ma w formach rozkazujących pień *chciej*, czasownik *wziąć*, *wezmę* — *weź* lub *weźmij*, czasownik *być* ma pień *bądź*.

Ostatnia spółgłoska pnia jest ta sama, co w pniu 2 os. form teraźniejszych, z wyjątkiem spółgłosek wargowych, które w pniu rozkaznika są twarde, np. *wątpisz* — *wątp*, *robisz* — *rób*, *trafisz* — *traf*.

W języku staropolskim do końca XV wieku pień rozkaznika zawierał przyrostek *-i(y)-*, np. *niesi*, *tni*, *ciągni*, *robi*, *znaji*, *nieście*, *tnicie*, *ciągnicie*, *robicie* (St. Jodłowski, STNLw. 1929. 4). Formy z przyrostkiem *-i(y)-* wyszły zupełnie z użycia w pierwszej poł. XVI w., utrzymując się dłużej w pniach na grupę spółgłoskową (np. *dźwigni*) przez cały wiek XVII. Od najdawniejszych czasów pojawiały się formy z pniem dzisiejszym, a w pniach o grupie spółgłosek od XVII coraz częściej z przyrostkiem *-i(y)j*.

Nieco inne były też w stp. końcowe spółgłoski pnia:

1) czasowniki z pniem teraźniejszym w 1 os. lpoj. na *k*, *g*, miały w najdawniejszej polszczyźnie pień równy bezokolicznikowi, np. *pomóc*, *uciec*;

2) czasownik *widzieć* miał niekiedy w stp. pień *widz*, *-my*, *-cie*;

3) czasowniki o pniu teraźniejszym na spółgłoskę wargową miękką miały odpowiednik miękki także w pniu rozkaznika, np. *cierp*, *guń*, *mów*, *tań*.

Poprzedzające samogłoski *a*, *e*, *o* ukazywały się jako pochylone: *czekaj*, *czekajmy*, *śluchaj*, *śluchajmy*, *śluchajcie*, *przekładajwa*.

W mowie ludowej spotykamy kilka typów uchyień w stosunku do języka wspólnego.

Przedewszystkim „w wielu okolicach Małopolski i Mazowsza” spotykamy formy z archaicznym pniem na *i(y)*- w słowach *chodzi*, *pojdzi*, *wyjdzi*, tylko w lpoj., zwłaszcza w *chodzino* Nitsch DJP 461, lub zwrotach archaicznych, np. *úecne "odpocy-va'ne racy jem dać pa'ne* Las. 143. Pień na *-i* występuje również w wielu czasownikach, które w języku wspólnym mają przyrostek *-i(y)*j zwłaszcza w czasownikach na *-nąć*, np. *kopni (-'cie)*, *rżni*, *skokni* Rym. 167.

W czasownikach na *-nąć* zaznacza się nadto tendencja do usuwania pełnego przyrostka *-nij-*, podobnie jak w czasie przeszłym, np. *ciąq* Chrz. 354, też *ciągni* Krzęc. 365, Rym. 167, ŚG 219, *ciś* Chrz. 354.

Trzecia kategoria form odmiennych niż ogp. polega na przeniesieniu przyrostka *-i(y)*j- do czasowników na *-i(y)ć*, *-ę*, np. *łapij* (od *łapic*) Koc. 263, Przas. 87, *martwij sie* Przas. 86, *modlij się* Sułk. 336, *siercij* Sułk. 336.

Mniej jest różnic w jakości spółgłoski piennej. Mamy tu albo przykłady przeniesienia spółgłoski twardej z pnia 1 os. formy teraźniejszej, np. *bier*, *biencie* Pis. 14, Srom. 64, KŚ 373, *pier* Srom. 64, albo archaizmy *móc*, *móccie*, *plec* Srom. 63, *tardz* Srom. 64 oraz analogiczne *Bóg zapłac* Sułk. 336, *nie paskudz*, *sádz* BN 53, *wsádz*, *nie trąc* Rym. 81. W szczególności *pec*, *tłuc* występuje w przeważnej części właściwej Wielkopolski, Nitsch DJP 462.

Samogłoska rdzenna w rozkazniku wielu czasowników jest notowana jako pochyłona mimo jasnej w innych formach.

W koniugacji na *-am*, *-asz* i na *-em*, *-esz* odstępstwa od języka wspólnego idą w dwu kierunkach:

1) Zasadniczo wspólnemu *-aj-*, *-ej-* odpowiada *-áj-*, *-ěj-*, np. *napisái*, *śekái* 89, *śodłái*, *pockái* 107 Podh. MAAE III;

2) Dalej posunęła się wymowa *-ej* wobec wsp. *-aj*, przy czym zasobu i zasięgu obecnie się jeszcze ustalić nie da, np. *dej* ale *dawoj*, *kivoj*, *śpysoj* *śe*, *úqzoj* Sułk. 336;

3) Wyjątkowo ukazują się formy o temacie bezprzyrostkowym, np. *niech*, *niechta*, *niechcie*, *cich*, *cichta* Tur. 206.

Literatura. K. Nitsch, Imperativus typu *piekę*, *mogę*, JP I 15. — J. Rozwadowski, Rozkazniki typu *piekę*, *mogę*, JP V 159.

§ 735. Imiesłów współczesny. Imiesłów współczesny składa się z pnia 3 os. lmn. formy teraźniejszej czasowników niedokonanych oraz wykładnika *-ący* dla imiesłowu odmiennego, np. *niosący, ciągnący, pijący, chwálący* oraz wykładnika *-ąc* dla imiesłowu nieodmiennego.

W języku stp. do końca XV wieku imiesłów odmienny miał dla mianownika rodzaju męskiego lpoj. wykładnik *-ę*, np. *niosę, biję*, dla rodz. żeńskiego lpoj. wykładnik *-ę(a)cy*, np. *niosęcy, bijęcy*. Biernik męski lpoj. miał jeszcze w XVI wieku często formę bezkońcówkową, np. Widział Anioła idącego, *mając* pieczęć Boga żywego Rej Ap. 66 r. Forma ta występowała w stp. w funkcjach rozmaitych przypadków i rodzajów, z biegiem czasu ustaliła się jednak jako imiesłów nieodmienny odnoszący się tylko do podmiotu w mianowniku.

W języku stp. używano też imiesłówów współczesnych od czasowników dokonanych.

Imiesłów współczesny miał zasadniczo znaczenie czynne, niekiedy używano go jako biernego, np. *rzeczy widzące* = 'widome'.

W mowie ludowej formy imiesłowu współczesnego są rzadkie. Brak ich w gwarach Prus Wschodnich i Zachodnich, w Wielkopolsce i na Śląsku. W Prusach Zachodnich na pograniczu kaszubszczyzny (też Krajna, Bory Tucholskie, Kociewie) trafia się postać nieodmienna w funkcji mianownika lub biernika, np. *io "ostaŭa leżąc* Sworz. 132, *iożam iego uiżau stojunc* Tuch. 258. Na Śląsku istnieje niemal wyłącznie imiesłów odmienny ale w znaczeniu przymiotnika, np. *skożuncu kšikopa* Śl. 232.

Imiesłowy te zachowały się natomiast w Małopolsce i na Mazowszu. W Małopolsce najczęstszą jest forma na *-ąc* obok *-ący* z wyjątkiem Podkarpacia, gdzie najczęściej imiesłów nieodmienny ma postać na *-ęcy*, przeważającą także na Mazowszu.

Formacja imiesłowów w gwarach jest na ogół taka sama, jak w ogp., gdzieś tam trafiają się uchylenia, np. *dący (doncy)* Tur. 203 od *dać* zam. *dający* wskutek kontrakcji grupy *ają*.

Literatura. W. Taszycki, Imiesłowy czynne, teraźniejszy i przeszły I w języku polskim, RF LXI nr 5.

STANISŁAW SŁOŃSKI

HISTORIA JĘZYKA POLSKIEGO W ZARYSIE

Stron 176. Cena zł 5,20

Jest to popularny zarys dziejów języka polskiego, oparty na ściśle naukowych podstawach. Nie wdając się w szczegóły, daje rzeczy najważniejsze.

Na treść jego składają się następujące rozdziały:

- I. Języki słowiańskie i stanowisko wśród nich języka polskiego.
- II. Zmiany językowe, poprawność językowa, błędy językowe.
- III. Praszłowiańska wspólnota językowa i język praszłowiański.
- IV. Pierwszy okres przedpiśmienny historii języka polskiego do końca XI wieku.
- V. Drugi okres przedpiśmienny historii języka polskiego. (Wiek XII i XIII).
- VI. Pierwszy okres piśmienny historii języka polskiego. (Od początku XIV w. do połowy XVI w.).
- VII. Drugi okres piśmienny historii języka polskiego. (Od połowy XVI w. do połowy XVII w.).
- VIII. Trzeci okres piśmienny historii języka polskiego. (Od połowy XVII w. do końca XVIII w.).
- IX. Czwarty okres historii języka polskiego. (Od końca XVIII w. — czasy najnowsze).
- X. Wpływy obce w języku polskim.

Należy zauważyć, że dzieło powyższe uwzględnia, obok strony leksykalnej i stylistycznej, cały rozwój gramatyczny języka polskiego.

Poleca

K S I A Ż N I C A - A T L A S

Lwów, ul. Czarnieckiego 12 — Warszawa 1, ul. Nowy Świat 59

ZENON KLEMENSIEWICZ

JĘZYK POLSKI

Wybór wiadomości wskazanych w programie do nauki
języka polskiego w liceum

Str. 98

Zł 1,60

TREŚĆ:

Część pierwsza:

- I. Początki języka.
- II. Zmienność znaczeń i form języka w czasie.
1. Wstęp. 2. Całkowita lub częściowa zmiana znaczenia wyrazu.
3. Różnorodne zmiany znaczenia wyrazów. 4. Zmiana uczuciowego zabarwienia wyrazu. 5. Zmienność form języka w czasie.
- III. Zanikanie wyrazów.
- IV. Powstawanie wyrazów.
- V. Najważniejsze przyczyny zmian.
- VI. Powstawanie i doskonalenie się języka literackiego.
- VII. Wyrazy zapożyczone.
1. Wstęp. 2. Źródła zapożyczeń. 3. Przyczyny zapożyczeń.
4. Zmiany znaczenia i formy wyrazów zapożyczonych.

Część druga:

- I. Język jako środek ekspresji.
- II. Stosunek pierwiastka rozumowego, uczuciowego i wyobraźniowego w języku.
- III. Styl.
- IV. Styl poezji i prozy artystycznej.
1. Zabarwienie uczuciowe: A. Dobór wyrazów. B. Dobór form gramatycznych. C. Konstrukcja składniowa. 2. Obrazowość.
A. Dobór wyrazów sugestywnych. B. Porównanie. C. Przenośnia. D. Uosobienie. 3. Rytmiczność.
- V. Styl prozy naukowej.
1. Przedmiotowość przedstawiania. 2. Intelktualny charakter słownictwa. 3. Terminologia naukowa. 4. Intelktualny charakter budowy składniowej. 5. Rozumujący sposób przedstawiania.
- VI. Styl mowy potocznej.
1. Konkretność. 2. Podmiotowość i uczuciowość.

Część trzecia:

- I. Język a życie społeczne.
1. Społeczna rola języka. 2. Wpływ języka na mowę osobniczą.
3. Różnicowanie się języka na podłożu społecznym. 4. Prześtrzenne zróżnicowanie języka; gwary ludowe. 5. Język ogólnopolski i literacki.
- II. Mowa a pismo. Społeczne normy językowe: ortografia i ortopeja.

— Poleca —

K S I A Ź N I C A - A T L A S

Lwów, ul. Czarnieckiego 12 — Warszawa 1, ul. Nowy Świat 59

